

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы Отечественная история History of the Homeland

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025. № 28 (1)**

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзю Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Отенова Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы

Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Қонырбеков Медет Жаугааштыұлы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

РЕДАКЦИЯ**Главный редактор**

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Техническое сопровождение

Конырбеков Медет Жаугаитиевич

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Саня Жуматаевна

EDITORIAL TEAM

Editor-in-Chief

Kabul'dinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)

Abdyrakhmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)

Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)

Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)

Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)

Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)

Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)

Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)

Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)

Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Otepova Gulmira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)

Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)

Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)

Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)

Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)

Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)

Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)

Shotanova Galiya Aitghanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madievich

Scientific Editors:

Kasymova Didar Beysengalieвна
Chernienko Denis Arkadyevich
Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich
Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Konyrbekov Medet Zhaugashtievich
Zikirbaeva Venera Serikovna
Kopeeva Saniya Zhumataevna

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 1. Pp. 272–289
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_272-289

FROM UNCHARTED FRONTIER TO IMPERIAL DOMAIN: RECONNAISSANCE EXPEDITIONS IN THE KAZAKH STEPPE

Askar B. Abdualy¹, Bakytzhan A. Dzhursunbaev², Seiilkhan T. Tokbolat^{3*}

¹International Taraz University named after Sherkhan Murtaza
(69B, Zheltoksan Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
Doctor of historical sciences
<https://orcid.org/0000-0003-2804-5019>. E-mail: askar.abdualy@mail.ru

²Taraz University named after M.Kh. Dulati
(7, Suleimenov Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences
<https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

³International Taraz University named after Sherkhan Murtaza
(69B, Zheltoksan Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences
<https://orcid.org/0000-0003-3987-2917>. E-mail: seiltokbolat@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2025

© Abdualy A.B., Dzhursunbaev B.A., Tokbolat S.T., 2025

Abstract. *Introduction.* In the 19th century, the Kazakh steppe remained a geographically uncharted frontier that challenged the Russian Empire's military and administrative ambitions. Through systematic reconnaissance, Russia transformed this perceived “unknown” landscape into a governable space, integrating geographical, ethnographic, and logistical insights into its imperial strategy. This study explores the dual role of these expeditions in advancing territorial expansion and consolidating authority over the steppe. *Objective and tasks.* The article analyzes the role of military reconnaissance in transforming the steppe from an uncharted frontier into a managed space, demonstrating how these operations supported the implementation of imperial strategies. *Materials and methods.* The study draws on archival materials, including reconnaissance reports and correspondence of military officials. *Discussion.* Military expeditions combined reconnaissance with scientific research, encompassing the geographical and ethnographic study of the region. *Results.* Military expeditions combined reconnaissance with scientific research, facilitating the geographical and ethnographic exploration of the region. These efforts yielded critical data on the terrain, resources, and local populations, forming the foundation for constructing fortifications, establishing routes, and developing logistical networks. Military reconnaissance not only enabled territorial expansion but also provided the groundwork for administrative control and colonial development of the steppe.

Keywords: Kazakh steppe, military reconnaissance, Russian Empire, topographical surveys, administrative control

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the project “Logistics of Imperial Russian military campaigns in Kazakh steppe and Turkestan region: impact and consequences on Kazakh society” (IRN: AP19676769).

For citation: Abdualy A.B., Dzhursunbaev B.A., Tokbolat S.T. From uncharted frontier to imperial domain: reconnaissance expeditions in the Kazakh steppe // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 2. Pp. 272–289. [In Eng.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_272-289

БЕЙМӘЛІМ АЙМАҚТАН ИМПЕРИЯЛЫҚ ИЕЛІККЕ: ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ БАРЛАУ ЭКСПЕДИЦИЯЛАРЫ

Асқар Бегадылұлы Абдуалы¹, Бақытжан Әбсаматұлы Жүрсінбаев², Сейілхан Тоқболатұлы Тоқболат^{3*}

¹Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті
(69В-үй, Желтоқсан көшесі, 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы
<https://orcid.org/0000-0003-2804-5019>. E-mail: askar.abdualy@mail.ru

²М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(7-үй, Сүлейменов к-сі, 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

³Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті
(69В-үй, Желтоқсан көшесі, 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0003-3987-2917>. E-mail: seiltokbolat@gmail.com
*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абдуалы А.Б., Жүрсінбаев Б.Ә., Тоқболат С.Т., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* XIX ғасырда Қазақ даласы Ресей империясы үшін географиялық тұрғыдан зерттелмеген аймақ болып, әскери және әкімшілік мақсаттарын жүзеге асыруда елеулі қиындықтар туғызды. Алайда, жүйелі түрде жүргізілген барлау экспедициялары арқылы Ресей бұл «беймәлім» даланы басқаруға қолайлы кеңістікке айналдырып, оның географиясы, этнографиясы және логистикасы туралы маңызды мәліметтерді империялық стратегиясына шебер қолданды. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақалада Ресейдің барлау қызметінің қазақ даласын зерттелмеген аймақтан басқарылатын кеңістікке айналдырудағы рөлі талданып, оның империялық стратегияларды жүзеге асыруға тигізген ықпалы жан-жақты көрсетіледі. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің дереккөзі ретінде мұрағаттық материалдар, соның ішінде барлау экспедицияларының есептері, әскери шенеуніктердің хат алмасулары пайдаланылды. *Нәтижелер.* Әскери экспедициялар барлау міндеттерін ғылыми зерттеулермен үйлестіріп, аймақтың географиялық және этнографиялық тұрғыдан жан-жақты зерттелуін қамтамасыз етті. Бұл экспедициялар жер бедері, табиғи ресурстар және жергілікті халық туралы маңызды деректер жинауға мүмкіндік берді. Осы мәліметтер бекіністер салудың, жол бағыттарын белгілеудің және логистикалық желілерді дамытудың берік негізін қалады. Әскери барлау жұмыстары аймақтық отарлауды ғана емес, сонымен қатар қазақ даласын әкімшілік басқару мен игерудің негізін қалады.

Түйін сөздер: Қазақ даласы, әскери барлау, Ресей империясы, топографиялық зерттеулер, әкімшілік бақылау

Алғыс айту. Мақала «Ресей империясының қазақ даласы мен Түркістан өлкесіне әскери жорықтарының логистикасы: қазақ қоғамына әсері мен салдары» (ЖТН: AP19676769) жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Абдуалы А.Б., Жүрсінбаев Б.Ә., Токболат С.Т. Беймәлім аймақтан империялық иелікке: қазақ даласындағы барлау экспедициялары // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 272–289-бб. [Ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_272-289

ОТ НЕИЗВЕДАННЫХ ФРОНТИРОВ ДО ИМПЕРСКИХ ВЛАДЕНИЙ: РЕКОГНОСЦИРОВОЧНЫЕ ЭКСПЕДИЦИИ В КАЗАХСКУЮ СТЕПЬ

Аскар Бегадилович Абдуалы¹, Бахытжан Абсаматович Джурсунбаев², Сейлхан Токболатович Токболат^{3*}

¹Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы
(д. 69В, ул. Желтоқсан, 080000 Тараз, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук
<https://orcid.org/0000-0003-2804-5019>. E-mail: askar.abdualy@mail.ru

²Таразский университет имени М.Х. Дулати
(д. 7, ул. Сулейменова, 080000 Тараз, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0000-0001-7476-4968>. E-mail: bakytzhan_72@mail.ru

³Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы
(д. 69В, ул. Желтоқсан, 080000 Тараз, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0000-0003-3987-2917>. E-mail: seiltokbolat@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абдуалы А.Б., Джурсунбаев Б.А., Токболат С.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* В XIX веке казахская степь оставалась географически неисследованной территорией, которая ставила перед Российской империей сложные военные и административные задачи. Посредством систематической рекогносцировки Россия преобразовала этот воспринимаемый как «неизвестный» ландшафт в управляемое пространство, интегрировав географические, этнографические и логистические данные в свою имперскую стратегию. Данное исследование рассматривает двойную роль этих экспедиций в расширении территориального контроля и укреплении власти над степью. *Цель и задачи.* Статья анализирует роль военной рекогносцировки в преобразовании степи из неисследованной территории в управляемое пространство, демонстрируя, как эти операции поддерживали реализацию имперских стратегий. *Материалы и методы.* Исследование основано на анализе архивных материалов, включая отчёты о рекогносцировке и переписку военных чиновников. *Результаты.* Военные экспедиции сочетали разведывательные задачи с научными исследованиями, включавшими географическое и этнографическое изучение региона. Военные экспедиции обеспечили сбор критически важных данных о местности, природных ресурсах и местном населении, что стало основой для строительства укреплений, прокладки маршрутов и развития логистических сетей. Военная рекогносцировка не только способствовала территориальной экспансии, но и заложила базу для административного управления и колониального освоения степи.

Ключевые слова: Казахская степь, военная рекогносцировка, Российская империя, топографические исследования, административный контроль

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта «Логистика военных походов Российской империи в казахскую степь и Туркестанский край: влияние и последствия для казахского общества» (ИРН: AP19676769).

Для цитирования: Абдуалы А.Б., Джурсунбаев Б.А., Токболат С.Т. От неизведанных фронтиров до имперских владений: рекогносцировочные экспедиции в казахскую степь // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 272–289. [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_272-289

Introduction. Following the dissolution of the Kazakh khanate system and the subsequent imposition of administrative control over the Junior Zhuz in the early 19th century, significant portions of the steppe remained largely uncharted. The most detailed account of the region during this time was provided by A.I. Levshin, whose observations were primarily derived from data collected in Orenburg between 1820 and 1822 [Levshin, 1996]. Levshin's work, which drew heavily from the Orenburg Frontier Commission's archives, provided valuable insights into Kazakh tribal structures, legal systems, and social customs. However, his descriptions of the steppe and the geography were frequently incomplete and, at times, inaccurate. These shortcomings were a consequence of Levshin's reliance on fragmented travel routes, imprecise maps, and oral reports from Kazakh informants, which lacked the precision required for effective military planning [Zemli Kirgiz-Kaisakov..., 1848: 1].

Until 1845, Russia's fortified lines primarily marked the northern edge of the steppe, with little military incursion or fortification extending deeper into the region. It was only with the construction of military outposts that systematic topographical surveys of the steppe began to take shape. As Russia's military presence in the region expanded, reconnaissance expeditions and cartographic surveys became integral to both imperial strategy and scientific inquiry. These expeditions went far beyond the routine geodetic and topographical work conducted in other parts of the empire. The difficult terrain and extreme climatic conditions posed significant challenges to military operations and reconnaissance. Cartographers and military officers found themselves conducting surveys in tandem with military campaigns, navigating a landscape fraught with security risks, language barriers, and unfamiliar environmental factors. This merging of military necessity with scientific exploration marked a distinctive characteristic of Russian efforts in the Kazakh steppe.

The role of military reconnaissance in the Russian Empire's expansion into the Kazakh steppe remains an underexplored aspect of imperial and military historiography. While numerous works have focused on the military strategies and technological advancements employed during Russia's Central Asian campaigns, few have thoroughly examined the contributions of topographical surveys, nor have the activities of cartographers and officers of the General Staff received the attention they warrant. The climate of the steppe – characterized by scorching heat, water scarcity, and vast expanses of barren terrain – exerted a psychological toll on troops, complicating efforts to assess situations effectively. M.I. Venyukov, one of the first intellectual officers involved in Central Asian expeditions, discussed these challenges extensively in his writings on steppe campaigns, providing valuable insights into the organization of expeditions, the selection of equipment, and the adaptation of diets to suit the region's extreme conditions [Venyukov, 1860].

The logistical difficulties inherent in campaigning within the steppe underscored the critical importance of reconnaissance. The absence of established roads, limited access to water and forage, and the vast distances between supply depots rendered traditional European military strategies impractical. Consequently, reconnaissance expeditions became vital not only for mitigating environmental uncertainties but also for gathering intelligence on enemy movements, identifying viable routes, and locating resources. These missions, while often viewed as preparatory, were in fact integral to shaping the strategic framework within which military campaigns were conceived and executed.

Despite the substantial role that reconnaissance expeditions played, they have often been relegated to the margins of historical inquiry. Traditional historiography has tended to focus on the tactical and technological aspects of Russia's imperial military campaigns, overlooking the epistemic dimensions of the empire's expansion into the steppe. Reconnaissance expeditions are often treated merely as logistical preparations, with little consideration given to the broader role they played in generating the spatial, cultural, and strategic knowledge essential for the empire's dominance in the region. By framing the steppe in terms that aligned with imperial priorities, reconnaissance efforts became central to the Russian Empire's ability to map, navigate, and control this vast and challenging frontier.

This article argues that military reconnaissance expeditions in the Kazakh steppe were not simply tactical instruments but embodied an epistemic practice that facilitated the Russian Empire's ability to dominate the region. These expeditions were integral in transforming the steppe from an unknowable and hostile frontier into a manageable and governable space. By synthesizing ethnographic, geographical, and logistical knowledge, Russian reconnaissance operations provided the foundation upon which imperial control was built. This paper will examine the methodologies, objectives, and outcomes of these reconnaissance efforts, shedding light on their significance within the broader context of Russian imperialism in Central Asia.

Materials and Methods. This study examines the role of reconnaissance in the Russian military campaigns in Central Asia during the 19th century through a comprehensive analysis of archival materials and primary sources. The research employs a multi-pronged methodological approach, integrating archival research, textual analysis, and qualitative contextual evaluation to explore the strategic, logistical, and epistemic dimensions of reconnaissance operations.

Archival materials form the cornerstone of this study, with extensive investigations conducted in repositories across Russia, Kazakhstan, and Uzbekistan. These archives were selected for their relevance to the study's focus on military reconnaissance and its implications for imperial expansion. In Russia, the archives of the Imperial War Ministry and the Orenburg Governorate General provided key materials. These records include strategic planning documents, such as communications between senior military officials and the tsarist government, offering insights into the formulation of reconnaissance strategies. Expedition reports were also pivotal, offering detailed accounts of missions, maps, topographical descriptions, and evaluations of the steppe's terrain and resources. Additionally, logistical records highlighted supply chains, troop provisioning, and the integration of local resources to sustain military campaigns.

The Central State Archives of the Republic of Kazakhstan offered critical perspectives from the Kazakh side. Administrative records provided insights into local governance, the role of intermediaries, and the incorporation of Kazakh scouts into Russian military operations. Ethnographic and cultural data further illuminated Kazakh social structures and their interactions with Russian military authorities, enriching the understanding of the human dimensions of reconnaissance activities. Similarly, archival materials in Uzbekistan, particularly those related to the Khoqand khanate, contextualized the regional dynamics that shaped Russian military operations, including alliances, rivalries, and resistance movements.

Primary sources complemented archival research by offering contemporaneous perspectives on reconnaissance activities. These sources include military treatises and articles published in 19th-century Russian journals, which provide theoretical frameworks for understanding reconnaissance and steppe warfare. These writings delve into tactical considerations and reflect on the challenges posed by the region's unique environment. Memoirs and correspondence from participants, including officers and topographers, further contribute firsthand insights into the operational realities of reconnaissance missions. Notable examples include the writings of M.I. Venyukov, whose reflections capture the psychological and physical toll of steppe campaigns.

The collected data were analyzed using qualitative methods, with an emphasis on contextual and thematic patterns. The analysis focused on three key areas. First, reconnaissance expeditions were examined to understand their objectives, methodologies, and outputs, such as maps and reports, and their role in transforming the Kazakh steppe into a governable space. Second, the study analyzed logistical networks, exploring the integration of local resources, supply chains, and the adaptation of military strategies to the challenges of the steppe's vast and inhospitable terrain. Finally, the study investigated the epistemic dimensions of reconnaissance, revealing how these operations generated knowledge that extended beyond immediate military objectives to inform broader imperial policies and strategies. By synthesizing archival and primary source materials within a structured analytical framework, this study seeks to illuminate the critical yet underexplored role of reconnaissance in the Russian Empire's efforts to navigate, control, and incorporate the Kazakh steppe into its domain.

Discussion. The logistical challenges of campaigning in the Kazakh steppe underscored the critical role of reconnaissance expeditions, transforming them from tactical tools into a cornerstone of imperial military strategy. The absence of established roads, scarce water and forage supplies, and vast, unmapped terrains necessitated precise, actionable intelligence for the execution of campaigns. These expeditions not only mitigated the operational uncertainties inherent to steppe warfare but also enabled the Russian Empire to establish spatial and administrative control over a previously nebulous frontier.

Given these challenges, early narratives of Russian military campaigns, primarily authored by 19th-century Russian military writers, offer essential insights into the operational dynamics of steppe warfare. Among the most influential accounts is General A.I. Maksheev's study of the steppe campaigns, which provides a detailed exploration of the strategic motivations, logistical hurdles, and military tactics employed during these expeditions [Maksheev, 1856]. His work highlights the interplay between strategy and environment, emphasizing the reliance on reconnaissance to secure navigable routes and local resources. Maksheev's observations remain valuable for understanding the necessity of reconnaissance in ensuring successful military operations in the vast and harsh steppe environment.

Complementing Maksheev's analysis, the posthumous memoirs of colonel I.F. Blaramberg, a topographer in the Russian General Staff, shed light on the cartographic efforts that underpinned Russian military operations in the region [Blaramberg, 1978]. As the chief topographer of the General Staff, I.F. Blaramberg meticulously documented the methodologies and challenges associated with mapping the Kazakh steppe. His accounts illustrate how reconnaissance expeditions not only identified strategic locations but also contributed to an emerging imperial geography. His detailed observations on terrain, climate, and local resources reinforce the argument that intelligence-gathering was integral to Russia's military success. In a similar vein, M.I. Venyukov's works expand on the strategic implications of reconnaissance, offering recommendations tailored to the unique demands of steppe warfare [Venyukov, 1860]. He advocates for the use of mobile garrisons and the integration of Kazakh scouts into reconnaissance efforts, reflecting a broader evolution in Russian military strategy. Taken together, these sources illustrate how reconnaissance evolved from a reactive necessity to a fundamental element of Russia's imperial expansion.

Despite its significance, the role of military reconnaissance in Central Asia remained largely overlooked in Soviet historiography until the 1990s. It was only in the post-Soviet period that scholars began to examine its function within Russian imperial strategies. However, much of this research remained focused on the late 19th century, leaving earlier campaigns particularly those of the mid-19th century relatively underexplored. One of the few comprehensive studies on Russian foreign intelligence, authored by M. Alekseev, briefly addresses reconnaissance but primarily concentrates on European and Far Eastern contexts [Alekseev, 1998]. His work provides an in-depth analysis of intelligence operations, highlighting the use of covert methods and information gathering through diplomatic and consular networks. Alekseev underscores the improvised nature of many reconnaissance missions during this period, noting that they often relied on informal networks of scouts, traders, and local informants rather than on a structured intelligence framework.

Building on this, O.A. Gokov offers a more focused examination of military reconnaissance in Central Asia. He identifies a significant shift in Russian intelligence operations following the Crimean War (1853–1856), arguing that this conflict underscored the necessity of more systematic and structured intelligence gathering [Gokov, 2011]. He further suggests that during the 1850s and 1860s, Russian military officers often conducted reconnaissance missions under the guise of diplomatic or scientific expeditions, reflecting a growing sophistication in intelligence operations.

Expanding the discussion beyond purely military concerns, K. Ivanov critiques the perception of cartography as a neutral tool, arguing that Russian maps actively constructed imperial ideologies by depicting the steppe as a cultural vacuum primed for annexation [Ivanov, 2020a; Ivanov, 2020b]. His analysis highlights how topographic surveys not only delineated frontiers but also embedded political control into the landscape. By situating mapmaking within a broader framework of imperial power, Ivanov demonstrates how geographic knowledge served both military and political objectives.

Similarly, I.S. Zonn situates Russian reconnaissance expeditions within the geopolitical rivalry of the "Great Game," emphasizing the role of the Imperial Russian Geographical Society in both scientific and military reconnaissance [Zonn, 2022]. His work underscores how intelligence gathering was not merely a practical necessity but also a means of advancing Russia's geopolitical ambitions. Together, these perspectives highlight the multifaceted nature of reconnaissance in Central Asia, revealing its deep entanglement with military strategy, imperial governance, and geopolitical competition.

Recent English-language scholarship, particularly A. Morrison offers a fresh analysis of the logistical and reconnaissance aspects of Russian imperial campaigns in Central Asia. Morrison's work provides a comprehensive study of how Russian forces adapted to the environmental and logistical challenges of the steppe, including the vital role of reconnaissance expeditions in shaping the success of military expeditions [Morrison, 2020].

The existing literature underscores the multifaceted nature of reconnaissance and logistics in Russian imperial campaigns, highlighting their dual role as instruments of both tactical success and epistemic control. Thus, despite the significant volume of work on Russian military expeditions, the study of military reconnaissance in the Kazakh steppe during the 19th century remains insufficiently explored and remains on the periphery of both the military expeditions themselves and scholarly attention.

Results. The formal incorporation of the Junior Zhuz of the Kazakhs into the Russian Empire occurred in 1731, when Empress Anna Ioannovna signed the "Charter of Allegiance," granting Russian protection to Khan Abulkhair [Kraft, 1898: 3]. However, this political agreement did not immediately translate into systematic efforts to document the Kazakh steppe a vast and arid expanse stretching across Central Asia.

Russian settlements remained confined to the northern frontier, restricted by the availability of arable land near the Ural River in the northwest and the Semirechye region in the northeast.

The empire's incomplete understanding of the Kazakh steppe underscored the need for systematic missions to gather reliable information about its geography, travel routes, and population. Reconnaissance expeditions emerged as the primary solution, combining military objectives with the generation of geographic and ethnographic knowledge. The resulting maps and documentation not only enhanced the efficiency of military campaigns but also informed the Russian Empire's administrative strategies, enabling deeper integration of the steppe into the imperial framework.

The mapping of the Kazakh steppe in the 19th century illustrates the intersection of military strategy and knowledge production in Russian imperial policy. Reconnaissance missions, initially driven by practical necessity, laid the foundation for broader scientific and administrative engagement with Central Asia. This dual role of exploration and governance underscores the role of knowledge in the expansion and consolidation of imperial power.

In this context, military reconnaissance missions became indispensable for the Russian administration, serving both as a tool for consolidating control over the steppe and as a means of facilitating military advancement deeper into the region. These missions were tasked not only with gathering geographic and ethnographic data but also with laying the groundwork for subsequent campaigns. A critical aspect of this reconnaissance effort involved the surveying and mapping of specific areas, a task primarily undertaken by officers and enlisted personnel from the Corps of Military Topographers. These specialists were trained to carry out detailed topographical work, ensuring the accuracy of maps and surveys critical to military planning [Zybin, 1897: 183].

In addition to the Corps of Military Topographers, officers from the General Staff played a central role in reconnaissance operations. These officers, often trained as geodetic specialists at the Academy of the General Staff, were responsible for overseeing topographical surveys and ensuring the precision of cartographic outputs. Their expertise extended beyond technical mapping, as they also coordinated reconnaissance activities across various military units operating under regional military-administrative authorities [Gokov, 2011: 57].

Collaboration between General Staff officers and other military personnel enabled a comprehensive approach to reconnaissance. These officers facilitated the participation of diverse units, pooling expertise and resources to enhance the effectiveness of their missions. Upon the completion of their assignments, they produced detailed military-geographical and topographical sketches, which provided critical intelligence for the empire's strategic planning. These reports included essential details such as optimal routes for troop movements, terrain characteristics, the attitudes and disposition of the local population, sources of water necessary for advancing forces, and the availability of food and fodder supplies. This information allowed the Russian administration to make well-informed decisions regarding geographical, political, and military objectives. Moreover, the data gathered through reconnaissance operations contributed to broader imperial goals by shaping policies and strategic planning at the highest levels of governance [Gokov, 2011: 58].

Reconnaissance efforts in the Kazakh steppe during the 19th century were primarily directed by the military governorates of Orenburg and Siberia. These efforts involved gubernatorial offices, frontier commissions, and regional military units, operating under conditions of instability and danger inherent to the region. The precarious environment placed significant administrative and strategic responsibilities on the military governors, who were tasked with overseeing reconnaissance and counter-reconnaissance operations, customs regulation, and conflict resolution through diplomatic and military means. Given the vastness, remoteness, and geopolitical significance of the territories under their jurisdiction, military governors organized extensive exploration and reconnaissance operations. These operations were critical for maintaining imperial control and addressing the challenges of frontier security. To enable these activities, governors were vested with wide-ranging powers, granting them considerable autonomy and authority over all military forces in their respective regions [Sapunov, 2004: 115].

Despite their expansive authority, the administrative structures of the military governors lacked specialized bodies for the systematic collection, analysis, and synthesis of reconnaissance data. As a result, these tasks were delegated to three key institutions under the governors' oversight: The Frontier Commission (affiliated with the Ministry of Foreign Affairs), the Headquarters of the Private Corps (under the Ministry of Military Affairs), and the Customs District (reporting to the Ministry of Finance). Each of these institutions played a distinct role in obtaining and verifying political, economic, and military data while coordinating their efforts to ensure the effectiveness of intelligence-gathering operations. Based on the data collected by

these institutions, military governors made critical decisions and submitted detailed reports to the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of War. Among the three institutions, the Frontier Commission held a particularly role due to its responsibility for managing foreign political affairs. This function was amplified during the Napoleonic Wars, prompting the establishment of the "Expedition of Secret Affairs under the Ministry of Defense" in 1810 by General M.B. Barclay de Tolly, the Russian Empire's Minister of War, with the approval of Emperor Alexander I. This agency, later renamed the Special Chancellery, was tasked with overseeing strategic and operational-tactical reconnaissance [Ocherki istorii..., 2003: 111].

In 1815, the Special Chancellery was dissolved, and its functions were transferred to the First Department of the Quartermaster General's Office of the General Staff. While this department did not directly engage in reconnaissance activities, it processed information provided by the Ministry of Foreign Affairs and incorporated its officers into military-reconnaissance expeditions abroad [Alekseev, 1998: 39]. Consequently, the Frontier Commission, under the Ministry of Foreign Affairs, assumed primary responsibility for collecting and managing reconnaissance data. The commission's First Desk of the Executive Department handled vital political matters, systematically gathering and analyzing information on the Kazakh steppe and the Central Asian khanates. This information was critical for addressing pressing issues and formulating imperial policies.

The General Frontier Commission, a subdivision of the Asiatic Department within the Ministry of Foreign Affairs, operated directly under the military governor. Its leadership comprised military officials or oriental scholars, appointed based on the governor's recommendations and with imperial approval. Other members of the commission, including advisers, secretaries, and translators, were selected by the governor upon the chairman's recommendation. Additionally, the commission included 3-5 prominent Kazakhs from the local aristocracy, whose involvement facilitated communication and provided invaluable insights into local conditions.

Employees of the Frontier Commission were required to demonstrate exceptional operational thinking, an ability to grasp the complexities of ongoing activities, and high intellectual capacity. The Commission, in collaboration with the Department of the General Staff of the Separate Corps, was instrumental in coordinating military reconnaissance. This involved gathering intelligence on the influence of neighboring states on the Kazakh steppe, power dynamics among local tribes, the relations between inhabitants and their rulers, and logistical details, including terrain features, and the availability of water, fuel, and fodder [Sapunov, 2004: 116].

Military-reconnaissance expeditions were divided into small and large detachments based on their objectives. Small groups concentrated on topographic surveys, while larger detachments undertook comprehensive military-tactical tasks, including the suppression of significant rebellion centers, the destruction of fortifications belonging to neighboring khanates, and the execution of reconnaissance missions within the Kazakh steppe. Beginning in the 1820s, the Russian Empire intensified its efforts to consolidate control over the Kazakh steppe through systematic deployments of small-scale military reconnaissance detachments. These military-topographical expeditions formed a cornerstone of the Empire's imperial strategy, serving to produce detailed maps and surveys that would facilitate future military operations. Extensive logistical preparations preceded each mission, including the acquisition of horses and camels from local Kazakh communities for transporting supplies and the construction of boats for navigating rivers and lakes. These expeditions were multidisciplinary endeavors, involving not only military personnel but also writers, artists, geologists, botanists, translators, and Kazakh guides, whose expertise was crucial for documenting and traversing the region [Galiev, 1994: 37].

The success of these expeditions depended significantly on the selection of experienced officers. For instance, in 1821, military engineers Artyukhov and Tafaev led a reconnaissance mission with 235 troops and two cannons to survey the area between the Or, Kara Turgai, and Tobol rivers [Maksheev, 1890: 112]. These early expeditions established a foundation for more complex missions in the following years. In 1824, a reconnaissance group led by colonels Tsiolkovsky and Anisimov conducted a survey of the Mugodzhär mountains, the Big and Little Borsyk sands, and the Ilek and Emba rivers. Their route took them through the Karakum Desert and the Syrdarya and Kuandarya banks before returning to Orenburg. Alongside topographical mapping, the group gathered significant ethnographic data, detailing Kazakh clan structures, leadership, weaponry, clothing, and cultural practices [Obzor russkikh putestestviy..., 1955: 38]. These insights underscored the dual purpose of such expeditions: to assess the physical landscape and to understand the socio-political situation of the Kazakh steppe.

At the same time, the Russian Empire expanded its reconnaissance efforts into the Semirechie region to assert influence over the Senior Zhuz Kazakhs, who remained under substantial Qing influence. Responding to a pledge of allegiance from Sultan Suyik Abylaikhanov of the Senior Zhuz, lieutenant colonel Shubin was dispatched on December 24, 1824, with 120 Cossacks and two cannons. This mission aimed to consolidate Russian authority, gather intelligence, and evaluate the political situation [TsGA RK. F. 338. Op. 1. D. 445. L. 3]. By May 1825, Shubin had received further directives emphasizing three objectives: protecting Kazakhs loyal to Russia from incursions by rival Kazakh clans, monitoring inter-clan relations to assess political inclinations toward regional powers such as Russia and Qing, and addressing disputes over property restitution among local Kazakh leaders [GAOO. F. 366. Op. 1. D. 103. L. 5].

Shubin's intelligence-gathering efforts exposed significant divisions within the Senior Zhuz, particularly the fragile authority of Sultan Suyik Abylaikhanov, whose leadership faced resistance from influential tribes such as the Jalayyr and Shapyrashty. In contrast, sultan Abylay and sultan Galiya wielded substantial power, each commanding over 50 auls and jointly mobilizing a formidable force of 60,000 horsemen. Sultan Abylay's strong connections with the Qing government positioned him as a key intermediary, while sultan Galiya maintained a cautious approach, navigating Qing influence while prioritizing local alliances [GAOO. F. 366. Op. 1. D. 120. L. 4-7]. Shubin's October 1825 report cataloged prominent leaders within the Senior Zhuz and their shifting allegiances, providing Russian policymakers with a critical resource. The report emphasized the tribal rivalries and trade disputes that hindered deeper Russian influence in the steppe. Furthermore, Shubin's assessment of caravan routes through the Semirechie region identified pathways to Kashmir and other Asian markets as strategic economic and logistical assets, underscoring their importance for expanding Russian trade networks [GAOO. F. 3. Op. 1, D. 419. L. 27-28]. However, Shubin's activities provoked strong objections from the Qing government, which demanded the withdrawal of Russian forces from the Semirechie. Concerned about the risk of conflict with China, the Russian government acquiesced. By 1826, Shubin and his contingent were recalled from Karatal, marking a temporary setback in Russia's attempts to expand its influence in this contested frontier [Rumyantsev, 1911: 633].

In 1822, F.F. von Berg was entrusted with a critical mission to address challenges in the poorly explored Trans-Caspian region. At the time, the Kazakh steppe was plagued by Kazakh rebel tribes that disrupted Russian trade routes with Asia, nearly severing caravan connections to the East. Berg was tasked with gathering comprehensive intelligence on the region and restoring order. By 1823, as a colonel, von Berg led an extensive expedition to map the Kazakh steppe and evaluate its political conditions. Appointed by prince Volkonsky and supported by the governor of Orenburg and the Asiatic Committee, the mission was allocated a budget of 26,630 rubles [RGIA. F. 1291. Op. 81. D. 91. L. 36-37]. The expedition was divided into three detachments, each assigned to survey distinct areas. Von Berg's unit mapped the terrain between the Ural, Or, and Emba rivers. Colonel Miloradovich focused on the Shingyrlau and Kobda rivers, while colonel Tsiolkovsky surveyed the Zhem river, suppressing Kazakh groups that interfered with operations.

Building on earlier reconnaissance missions, Russian efforts to consolidate control over the Kazakh steppe escalated in the 1840s, with colonel I.F. Blaramberg playing a critical role in advancing imperial objectives. In January 1841, he was appointed commander of the convoys for the diplomatic missions of Butenev to Bukhara and Nikiforov to Khiva. Blaramberg's contingent was tasked with safeguarding envoys and conducting reconnaissance between the Syrdarya and Amudarya rivers. This operation became a cornerstone of Russia's strategic expansion in Central Asia [TsGA RK. F. 4. Op. 1. D. 2413. L. 2, 4, 15, 19]. The expedition comprised 400 Cossacks, 160 infantrymen, and four cannons, supported logistically by 1,000 camels carrying essential supplies. On May 18, 1841, the contingent departed from Orenburg, advancing five miles before setting up camp. Scouts maintained security as the expedition navigated deeper into Kazakh steppe, facing resistance while systematically documenting the region. Blaramberg's topographers surveyed landmarks and mapped the terrain, providing critical intelligence for subsequent military and administrative initiatives [Blaramberg, 1978: 224].

Despite resistance in the Kazakh steppe, the expedition made significant progress. While the reconnaissance missions gathered crucial topographical data, diplomatic efforts proceeded simultaneously. By June 9, the expedition had traversed the Or and Irgiz rivers, the Mugodzhar mountains, and the Tikbutak river, extending their surveys to the Borsyk Sands and the northeastern shores of the Aral sea. These efforts culminated in the creation of a comprehensive topographical map, which reinforced Russia's strategic presence along the Syrdarya river and laid a foundation for future campaigns [Blaramberg, 1978: 233].

By the mid-1840s, Russia's interest in the geography of Central Asia intensified, driven by changes in its military doctrine for securing the empire's southern frontiers. In the summer of 1845, Emperor Nicholas I ordered the construction of two fortresses deep in the Kazakh steppe – one on the lower Irgiz river, named the Ural Fortress, and another on the middle Turgai river, the Orenburg Fortress. These fortifications were ostensibly justified by the need to counter the insurgency led by Kenesary Kasymuly, whose raids on Russian supply lines had exposed vulnerabilities in the empire's frontier defenses.

This new phase of territorial expansion relied heavily on detailed topographical surveys, which were conducted under the direction of I.F. Blaramberg. As a pioneer in mapping the steppe, I.F. Blaramberg initiated expeditions in 1843, deploying two teams, each consisting of an officer and four surveyors. Protected by a contingent of 100 Cossacks and supplied with camels, wagons, and yurts, these teams systematically expanded the mapped regions along the imperial frontier. Their initial method of gradual, layered mapping was disrupted in 1845 when the imperial directive to construct the Ural and Orenburg fortresses pushed surveyors deeper into the steppe, creating “wedge-shaped” incursions into previously uncharted territories [TsGA RK. F. 4. Op. 1. D. 3393, Pp. 1-14].

In 1846, the Russian Empire launched a series of strategic reconnaissance missions to collect topographical data on the Syrdarya basin and the Aral Sea as part of its broader effort to expand influence over the Central Asian khanates. This initiative was led by the General Staff, which assigned astronomer B. Lemm to Orenburg to establish geodetic reference points for conducting topographical surveys across the Kazakh steppe. Recognizing the strategic significance of this effort, Orenburg governor-general V.A. Obruchev assigned captain Shultz to accompany B. Lemm with an additional directive: to assess the feasibility of exploiting the lower Syrdarya for military and economic purposes. During their expedition, Shultz misinterpreted the dense reed growth along the Syrdarya near the Raim fort, approximately 60 *versts* (verst – an old Russian unit of length, approximately 1.1 km.) from the river's mouth, as grass suitable for hay. He reported that the area could yield up to a million puds of fragrant hay, a claim that greatly encouraged V.A. Obruchev [Maksheev, 1890: 127]. Citing this finding, V.A. Obruchev proposed the establishment of a new fortress, arguing that it would solidify Russian control over the lower Syrdarya and preempt any potential British encroachment in the region – a pressing concern of the time. Despite initial resistance from St. Petersburg, V.A. Obruchev's insistence eventually secured approval for the plan. In January 1847, V.A. Obruchev prepared for the construction of Fort Raim. He assembled a military contingent, supplies, and equipment sufficient to sustain a garrison for a year. Upon arriving at the site, the earlier error in Shultz's report became apparent the supposed hay-rich fields were, in fact, dense reed beds unsuitable for agriculture. However, V.A. Obruchev pressed forward with the construction, as abandoning the project would have wasted the considerable resources and bureaucratic effort already expended [OGAEO. F. 6. Op. 10. D. 6024. Pp. 2].

The strategic importance of Fort Raim went beyond its immediate location. By extending Russian influence to the lower Syrdarya, the fort brought approximately 6,000 Kazakhs under imperial control and created a defensive outpost against the khanates of Khoqand and Khiva. [OGAEO. F. 6. Op. 10. D. 5873. P. 4]. Construction of the Fort Raim was completed in 1847, and its establishment was swiftly followed by a display of Russian naval power. On July 11, 1847, the vessels “*Nikolay*” and “*Constantin*” were launched into the Aral Sea. By 1848, V.A. Obruchev advocated for the construction of additional ships, including a steam barque designed for navigation on the Syrdarya river. This initiative facilitated captain A.I. Butakov's exploration of the Aral Sea during the summer and autumn of 1849. His surveys documented key geographical features, including the Kosaral, Kokaral, and Barsakelmes islands, the Kulandy Peninsula, the Ustyurt Plateau, and the Syrdarya's delta. Alongside topographical mapping, he identified two new islands, Nikolay and Tsar's islands on the map [OGAEO. F. 6. Op. 1. D. 5960. Pp. 9-10].

In 1851, following his reappointment as Orenburg governor-general, V.A. Perovsky devised a plan to capture Khoqand fortresses along the Syrdarya, with a particular focus on Ak-Mechet. This initiative aligned with Emperor Nicholas I's 1852 proposal to connect the Siberian line with the Syrdarya fortifications. The previous year, adjutant general N.N. Annenkov had outlined a comprehensive strategy in his “*Survey of the Kazakh Steppe*”, advocating for the restoration of outposts between Ayagoz and Akmola, which had been abandoned in 1838 after raids by Kazakh Sultan Kenesary Kasymuly. Annenkov's proposal aimed to extend Russia's defensive perimeter by securing its left flank along the Ili and Chu rivers and its right flank on the Syrdarya. As anticipated, the Russian emperor approved the plan and solicited input from the Orenburg and West Siberian governors-general [Terentyev, 1906: 203].

Simultaneously, escalating civil unrest in the Khoqand khanate and deepening conflicts among the Qipchak elite created an opportune moment to implement the connection of the lines, as these internal struggles diverted the khanate's focus from frontier defense [Tokbolat, Dzhursunbaev, 2025]. Aware of Ak-Mechet's strategic significance in regional politics and trade, V.A. Perovskii declared: "The Syrdarya river and the Ak-Mechet fortress will undoubtedly become the primary pillars of political and trade relations with Central Asia" [TsGA RUz. F. 715. Op. 1. D. 14. P. 194]. Soon, after securing imperial approval, V.A. Perovskii dispatched ensign Golov with a reconnaissance unit of four topographers and 80 Cossacks to survey the route from the Fort Aral (formerly Fort Raim, renamed in 1851) to Ak-Mechet. Although Golov's detachment successfully mapped the right bank of the Syrdarya, their advance was halted by the threat of Khoqandi forces, who warned of military retaliation if they proceeded further. As a result, the topographers were forced to retreat to Fort Aral [RGVIA. F. 1441 Op. 1. D. 54. P. 29-30].

The failed reconnaissance prompted V.A. Perovskii to organize a new expedition without delay. In May 1852, less than a month after Golov's mission, he assigned colonel I.F. Blaramberg, to lead another reconnaissance expedition to Ak-Mechet. The primary objectives were detailed cartographic surveying and preparations for a potential siege. Should conditions allow, Blaramberg was instructed to destroy the Khoqandi fortress, as its presence obstructed St. Petersburg's plan to link the Siberian line with fortifications along the Syrdarya [RGVIA. F. 483, Op. 1, D. 30. Pp. 16-18 ob.].

By June 1852, Blaramberg's detachment, comprising 200 Cossacks, 125 infantrymen, three cannons, and 125 camels, reached Aral Fort. On June 27, they advanced toward the Koskorgan Fortress along the Syrdarya, arriving there on July 5 and establishing a camp near Karakol on July 12. Between July 14 and 17, Golov's detachment joined the operation, conducting a survey of the Karaozek area and the Syrdarya's mouth [Blaramberg, 1978: 304]. According to Blaramberg's memoirs, Taipa Dzhamgurchin, a Kazakh biy of the Zhappas tribe, guided Russian troops toward Ak-Mechet and assisted in crossing the flooded Besaryk River using reed rafts. During this maneuver, Russian forces captured several Khoqand emissaries, including a Bukharian merchant. On July 19, the expedition reached the vicinity of Ak-Mechet and launched an assault the following day. However, due to a lack of siege equipment, the attack was unsuccessful, resulting in 10 fatalities and 40 injuries among Russian forces [Blaramberg, 1978: 306]. Despite these setbacks, Blaramberg managed to destroy several smaller Khoqandi fortifications and produce a detailed map of the region [Terentyev, 1906: 216]. Although the assault on Ak-Mechet failed, Perovskii praised Blaramberg's efforts [TsGA RUz. F. 715. Op. 1. D. 13. P. 235]. Drawing on Blaramberg's reconnaissance data and maps, Perovskii launched a larger-scale military campaign in the spring of 1853, ultimately capturing the fortress [Shemansky, 1861: 10-31].

Fig. 1. Map of colonel I.F. Blaramberg's route from Fort Aral to Ak-Mechet. July 1852. Compiled by captain A.I. Maksheev. [RGVIA. F. 483, Op. 1, D. 30. P. 35].

In July 1853, another key reconnaissance campaign was launched under major M. Peremyshlsky, who led a force of 467 Cossacks, 54 Kazakh guides. The expedition was initiated in response to a request from Kirgiz *manap* (*manap* a figure of authority among the Kyrgyz) Ormon Niyazbekov to swear allegiance to Russia. Its primary objective was to locate a suitable site for a fortress along the Ile river, facilitating the establishment of Russian dominance in the Semirechie region. The survey pinpointed a location near the settlement of the Senior Zhuz Kazakhs, close to Little Almaty, which proved to be both strategically and economically ideal for a new fortress. As a result, in 1854, the Fort Verny was established at this site, solidifying Russian authority in the region [Goryacheva, 1956: 103].

The defeat of the Russian Empire in the Crimean War (1854-1856) prompted a strategic shift in its foreign policy, redirecting attention toward Central Asia. This new focus prioritized the conquest of the Kazakh steppe and the subjugation of regional khanates. In alignment with this agenda, the Asian Committee convened in St. Petersburg on January 24, 1859, to outline the next course of action. As part of these deliberations, governor-general of Western Siberia G. Gasford decided to postpone the destruction of Khoqand fortresses in the Shu region until the summer of 1859 [Khalfin, 1960: 124-125].

In preparation for these operations, intelligence gathering became a key priority. During the spring of 1859, captain M.I. Venyukov was dispatched to Fort Verny with a dual mandate: first, to conduct a detailed reconnaissance of the Khoqandi fortresses of Tokmak and Pishpek, and second, to assess their military strength, fortifications, and supply chains. Additionally, he was tasked with leveraging merchants and spies to obtain official decrees issued by Khoqand's new ruler, Malla khan, concerning military, political, and civil affairs [TsGA RK. F. 3. Op. 1. D. 32. Pp. 4-6].

The reconnaissance mission in the Shu region was carried out with a well-equipped force. Two infantry companies from the 8th Battalion stationed at Fort Verny, along with trained sharpshooters, two sotnyas of Cossacks, and five cannons, were mobilized to support Venyukov's efforts [TsGA RK. F. 3. Op. 1. D. 32. P. 1-2]. Between June and July 1859, his detachment successfully surveyed and mapped the 600-verst route from the Fort Verny to Khoqand-controlled territory. In his detailed report, M.I. Venyukov evaluated the defensive capabilities of Pishpek Fortress and analyzed the composition of the Khoqand military. His findings, corroborated by intelligence from trade caravans and informants, revealed that Pishpek had recently been reinforced with a third defensive wall and stocked with 1,500 quarters of grain for its garrison. Additionally, he reported that Malla khan had issued letters urging local Kazakh tribal leaders, including Ali Adilov and Sypatay Bi, to mobilize resistance against Russian forces [GAOO. F. 366. Op. 1. D. 230. Pp. 44-45].

In response to these developments, Russian authorities took preemptive measures to solidify their control over the steppe frontier. That same year, construction began on Kastek Fortress, strategically positioned to secure a critical route linking the Senior Zhuz Kazakhs with the Shu Kirgiz (*Chuiskie kirgizy*). Beyond its immediate defensive role, Kastek also facilitated reconnaissance missions and reinforced the expanding network of Siberian and Syrdarya fortresses, thereby enabling Russian forces to push deeper into Khoqandi territory. The garrison stationed at Kastek comprised one infantry company, 40 Cossacks, and five cannons [TsGA RK. F. 3. Op. 1. D. 31. P. 8].

By the summer of 1860, Russian military expeditions in Semirechie intensified. Colonel A.E. Zimmerman led a large-scale reconnaissance expedition consisting of 600 Cossacks, six infantry companies (totaling 1,750 men), 15 cannons, eight mortars, and a rocket team. The force was further supported by 200 local Kazakh auxiliaries. As part of this campaign, lieutenant Vrochensky transported two 2-inch rocket launchers and 544 combat rockets from the Life Guards Rocket Facility of the 2nd Artillery Brigade in St. Petersburg [TsGA RK. F. 3. Op. 1. D. 45. P. 1-2, 22-23, 27-30]. The mission aimed to cross the Shu river, gather intelligence, and neutralize the strategically significant Khoqandi fortresses of Tokmak and Pishpek. Tokmak fell on August 26 after a brief assault, while Pishpek, defended by 500 Khoqandi troops, was besieged for five days before its capture and subsequent demolition on September 4 [RGVIA. F. 483. Op. 1. D. 56. P. 71]. Zimmerman's forces successfully breached Tokmak's clay walls with sustained cannon fire, swiftly securing a decisive victory. In September, he joined forces with the chief of the Alatau Okrug, G.A. Kolpakovsky, and Tezek Nuraliev, senior sultan of the Alban tribe, to orchestrate the destruction of Pishpek following a prolonged siege. This operation not only demonstrated Russian military superiority but also sent a clear message to the Khoqand khanate regarding the consequences of resistance [Abaza, 1902: 63].

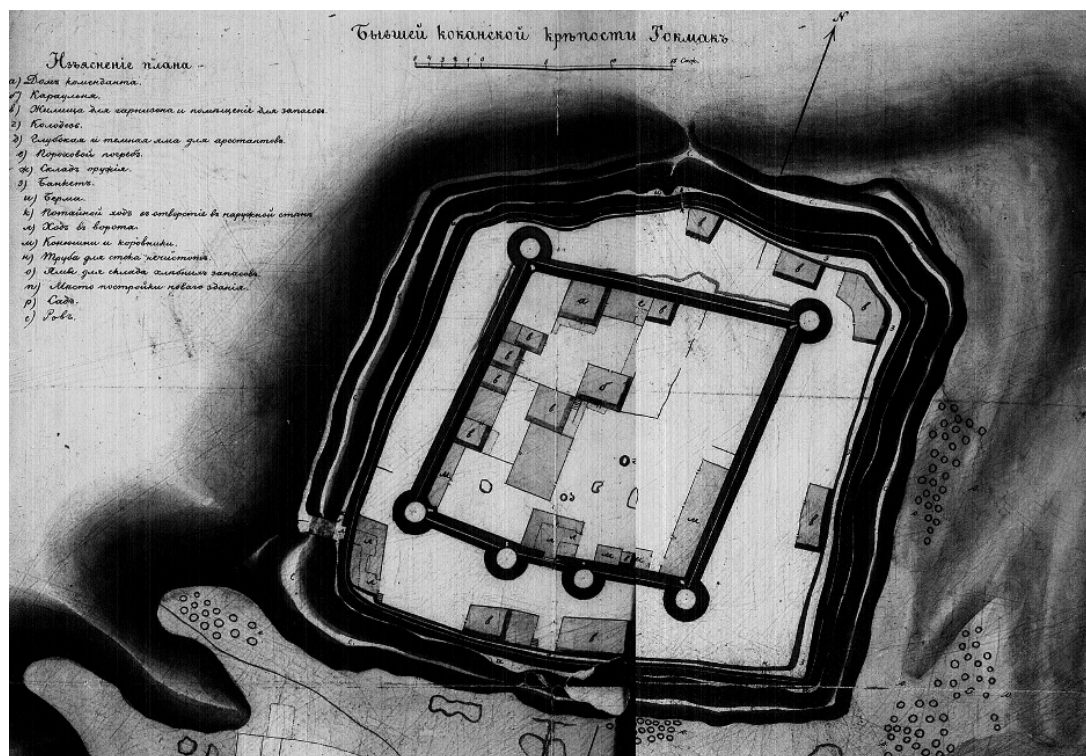

Fig. 2. Plan of Tokmak Fortress. August 1860. Drawn by ensign Strel'nikov of the Corps of Topographers. [RGVIA. F. 483. Op. 1 D. 56. P. 52].

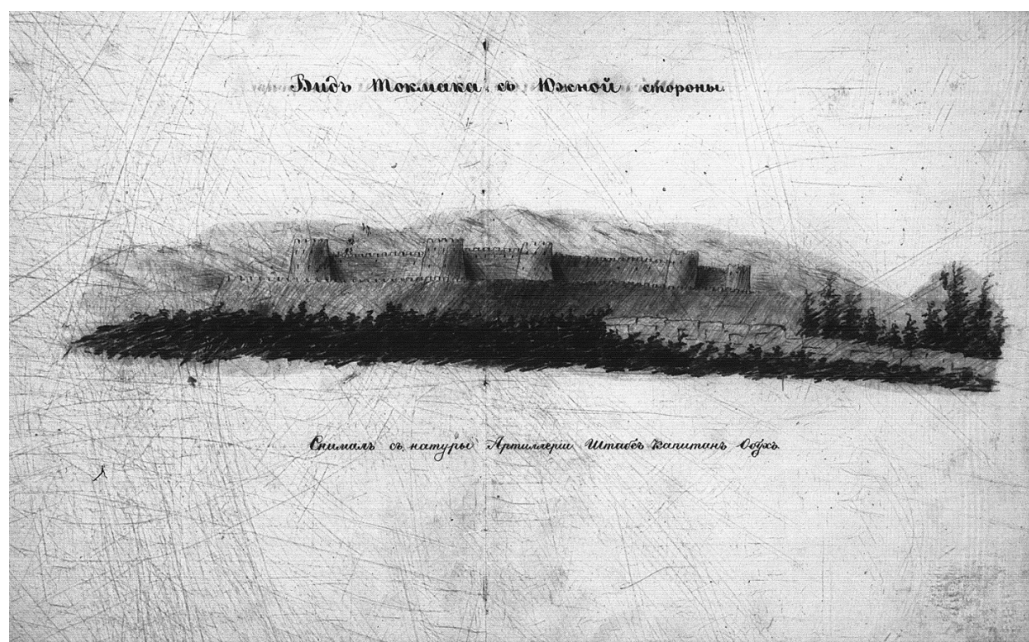

Fig. 3. View of Tokmak Fortress. August 1860. Drawn by Staff captain V. Obukh.
[RGVIA. F. 483. Op. 1 D. 56. Pp. 50].

As Russia consolidated its territorial gains, plans for further expansion were set in motion. On March 3, 1862, a Special Committee assembled to discuss future campaigns, bringing together prominent figures such as Grand Duke A.M. Gorchakov, D.A. Milyutin, M.H. Reiter, A.P. Bezak, E.P. Kovalevsky, and N.P. Ignatiev. Among the proposals considered, A.P. Bezak, the newly appointed governor of Orenburg, advocated for the capture of Tashkent as an important step in linking the Orenburg and Siberian frontiers.

This strategy entailed a major reconnaissance campaign, spearheaded by the Siberian Corps, to secure Pishpek and Aulie-Ata. Consequently, on October 24, 1862, colonel G.A. Kolpakovsky led a contingent of 1,800 troops and 18 cannons, successfully capturing Pishpek [TsGA RK. F. 3. Op. 1. D. 15. Pp. 19-20].

By early 1863, Russian officials had refined their strategy for territorial expansion, prioritizing systematic reconnaissance and intelligence gathering to support further military advances. On January 23, a meeting in St. Petersburg brought together the governors-general of Orenburg, A.P. Bezak, and Western Siberia, A.O. Dugamel, to finalize a comprehensive plan for surveying the borderlands between the Syrdarya and Siberia. Special attention was given to the Shu Valley and the Khoqandi fortress of Aulie-Ata, both considered strategically vital for consolidating Russian influence in Central Asia. In the months that followed, reconnaissance missions were dispatched across the Orenburg and Western Siberian regions to map the terrain, assess defensive positions, and evaluate the feasibility of further expansion.

As part of these broader military and reconnaissance initiatives, lieutenant colonel M.G. Lerkhe and colonel M.G. Chernyaev led separate expeditions with the objective of converging at Aulie-Ata. M.G. Lerkhe advanced from the Trans-Ili region through the Chu Valley, while M.G. Chernyaev set out from the Syrdarya line. His detachment departed from Fort Perovskii, advanced toward Turkestan, and, before reaching the city, crossed the Karatau Mountains to arrive at the Khoqand fortress of Suzak, from where he proceeded to Chulak-Korgan [RGVIA. F. 483. Op. 1. D. 74. P. 31]. During this reconnaissance mission, Orenburg governor-general A.P. Bezak explicitly ordered Chernyaev to avoid direct military engagements with Khoqandi forces. However, according to Chernyaev's own reports, upon reaching Suzak in May 1863, his detachment encountered rifle fire from the fortress garrison. In response, he ordered an assault, launching a volley of rockets. Following a brief exchange, the 40-man Khoqandi garrison surrendered. After capturing Suzak, Chernyaev conducted a detailed survey of the fortress and drafted a plan of its layout [RGVIA. F. 483. Op. 1. D. 62. Pp. 183-190]. Simultaneously, additional topographic surveys were conducted to map key strategic routes. A detachment under the command of captain Protsenko explored passageways from the Trans-Ili region to Kashgar, traversing the western side of Issyk-Kul. Advancing as far as the Naryn river, Protsenko's unit also destroyed the Khoqandi fortress Jumgal and Kurtka, both of which had been abandoned by their garrisons upon the approach of Russian forces [RGVIA. F. 483. Op. 1. D. 74. Pp. 31-32].

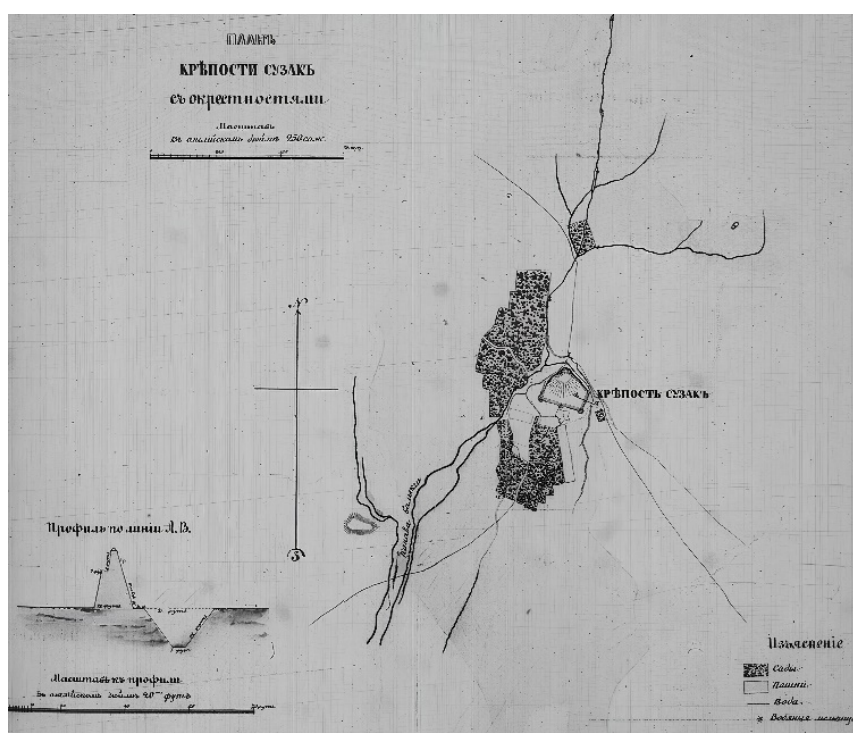

Fig. 4. Plan of the Suzak Fortress and its surroundings. June 1863.
[RGVIA. F. 483. Op. 1. D. 62. P. 190].

Also, extensive topographic surveys of the Irtysh and Syrdarya waterways were conducted to assess their navigability and potential for steamship transport. Particular attention was given to the Upper and Lower Irtysh fairways, as well as the Zaysan lake, which served as a connecting link between these river systems. To this end, a specialized river expedition was organized under the leadership of lieutenant colonel Zryakhov. Departing from Omsk on May 30 aboard the steamship “*Ura*”, the expedition successfully navigated the Irtysh and reached the Manitu-gatul-khan picket on the Kara Irtysh. In August 1863, Zryakhov commenced the return voyage, traversing lake Zaysan and descending the Irtysh while surveying the lower reaches of the Kurchum and Buken rivers. The expedition’s findings included a comprehensive assessment of the Upper and Lower Irtysh fairways, the identification of optimal locations for river piers, and the compilation of a detailed navigational map of the entire route. Simultaneously, a parallel hydrographic expedition was dispatched from the Syrdarya line. Under the command of A.I. Butakov, the steamships “*Aral*” and “*Syrdarya*” ascended the river from the Julek fortress to the Baidyr-Tugay tract, conducting an extensive survey of the waterway. A.I. Butakov mapped the Syrdarya’s course, producing cartographic materials at a scale of five versts per inch. These maps provided a detailed topographical representation of the surrounding landscape, including the northern slopes of the Karatau mountains and the Syrdarya basin [RGVIA. F. 483. Op. 1. D. 74. Pp. 4-5].

Despite extensive reconnaissance efforts, unforeseen resistance and logistical challenges hindered certain aspects of the expeditions. Notably, Russian detachments encountered Chinese opposition near the Ili border, compelling some reconnaissance units to retreat. As a result, Lerkhe’s detachment was unable to survey the remaining unexplored terrain between Chulak-Korgan and Aulie-Ata. Nevertheless, the Russian military staff remained confident that previous reconnaissance missions had already addressed most of these gaps. The previous year, captain A.P. Protsenko had conducted an extensive survey of the region, providing data on potential routes and the feasibility of long-term settlement. His reports underscored the agricultural potential of the Chu Valley and the Karatau foothills, highlighting a stark contrast to the arid lower Syrdarya region. While pastoralism remained dominant among local Kazakh communities, evidence of successful grain cultivation suggested that newly established fortifications could sustain themselves using regional resources [RGVIA. F. 483. Op. 1. D. 74. Pp. 32-33]. Thus, despite the partial gaps in Lerkhe and Chernyaev’s expeditions, Russian officials already possessed substantial knowledge of the terrain, ensuring that future military campaigns could proceed with greater strategic precision.

The government subsequently confirmed the strategic viability of the Pishpek-Aulie-Ata route for transportation, the availability of forage, and the fertility of the Talas Valley based on topographical data gathered during the expedition. Lerkhe identified Merke fortress as a favorable location for a future Russian picket post between Pishpek and Aulie-Ata. Additionally, reports indicated that Aulie-Ata had a population of approximately 1,000 inhabitants, with a garrison force estimated at 500-700 troops. In light of these findings, Russian military staff emphasized the urgent necessity of unifying the Syrdarya and Siberian military lines, arguing that the region’s agricultural productivity could sustain the garrisons of the newly established fortifications using local resources [RGVIA. F. 483. Op. 1. D. 74. Pp. 43-44]. Consequently, Minister of War D.A. Milyutin consolidated these findings into a detailed report for the Special Committee in 1863, recommending the establishment of a strategic line through the Karatau Ridge and the capture of Aulie-Ata by the West Siberian Corps. Tsar Alexander II endorsed D.A. Milyutin’s recommendations on December 20, 1863, setting the stage for the 1864 campaign against the Khoqand khanate.

Conclusion. This article has explored the role of military reconnaissance in the Russian Empire’s expansion into the Kazakh steppe during the 19th century, demonstrating how these efforts extended beyond tactical necessity to become fundamental tools of imperial control and knowledge production. The transformation of the steppe from an enigmatic and inhospitable expanse into a comprehensible and governable space underscores the epistemic dimensions of Russian imperialism, where military operations were inextricably linked to the production of geographical, ethnographic, and logistical knowledge.

Reconnaissance missions, supported by extensive topographical surveys were essential in addressing the unique challenges of campaigning in the steppe, such as extreme climatic conditions, resource scarcity, and logistical complexities. These missions bridged the gap between the empire’s strategic objectives and its understanding of the terrain, enabling the Russian military to map viable routes, secure supply lines, and effectively navigate local sociopolitical dynamics. The involvement of Kazakh intermediaries further highlights the collaborative yet coercive nature of these expeditions, as local knowledge was appropriated to serve imperial aims.

By integrating reconnaissance data into broader administrative and military strategies, the Russian Empire not only secured its frontier but also reinforced its ideological claim over the steppe as a space of order and governance. The construction of fortresses, development of logistical networks, and deployment of advanced cartographic techniques were all underpinned by the intelligence gathered during these expeditions, making reconnaissance a cornerstone of imperial consolidation.

Despite their significance, reconnaissance operations have often been marginalized in historiographical narratives, overshadowed by more visible military campaigns and technological advancements. This study has sought to reframe these operations as central to the empire's ability to assert control over the Kazakh steppe, emphasizing their role in generating a strategic knowledge infrastructure that facilitated Russian dominance in Central Asia.

Sources

- GAOO – Gosudarstvennyy arkhiv Omskoy oblasti [State Archive of the Omsk Region]
 OGAAO – Ob'edinenny gosudarstvennyy arkhiv Orenburgskoy oblasti [United State Archive of the Orenburg Region]
 RGIA – Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]
 RGVIA – Rossiyskiy gosudarstvennyy voenno-istoricheskiy arkhiv [Russian State Military Historical Archive]
 TsGA RK – Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
 TsGA RUz – Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Uzbekistan [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]

Литература

- Morrison, 2020 – *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge University Press, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781139343381>.
 Tokbolat, Dzhursunbaev, 2025 – *Tokbolat S., Dzhursunbaev B.* Revisiting the Fall of Aq Masjid: Khoqand Instability and the Russian Conquest // *War in History*. 2025. DOI: <https://doi.org/10.1177/09683445251315669>
 Абаза, 1902 – *Абаза К.К.* Завоевание Туркестана. Санкт-Петербург, 1902. 310 с.
 Бларамберг, 1978 – *Бларамберг И.Ф.* Воспоминания / Пер. с нем. О.И. Жигалиной и Э.Ф. Шмидта. Вступ. статья Н. А. Халфина. Москва: Наука, 1978. 357 с.
 Венюков, 1860 – *Венюков М.И.* Заметки о степных походах в Средней Азии // *Военный сборник*. 1860. № 12. С. 269–298.
 Галиев, 1994 – *Галиев В.З.* Караванные тропы (из истории общественной жизни Казахстана XVIII–XIX вв.). Алматы: Атамұра, 1994. 128 с.
 Гоков, 2011 – *Гоков О. А.* Особенности военной разведки России на мусульманском Востоке (1856–1890-е гг.) // *Canadian-American Slavic Studies*. 2011. Т. 45. С. 36–75.
 Горячева, 1956 – *Горячева А.А.* Исторические предпосылки основания города Верного // *Ученые записки КазГУ*. Т. 20. Серия история. Алматы: КазГУ, 1956. 156 с.
 Земли Киргиз-Кайсаков..., 1848 – *Земли Киргиз-Кайсаков Оренбургского ведомства* / [По рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Бларамбергом]. Санкт-Петербург, 1848. 119 с.
 Зыбин, 1897 – *Зыбин И.* Записки военной топографии. Харьков: Типография Ю. А. Счасни, 1897. 252 с.
 Иванов, 2020a – *Иванов К.* Астрономы и топографы в борьбе за Центральную Азию. Заметки к эпистемологии колонизации // *Философско-литературный журнал «Логос»*. 2020. Т. 30. № 2 (135). С. 15–40.
 Иванов, 2020b – *Иванов К.* Картографирование как инструмент имперской политики в Центральной Азии // *Праксема. Проблемы визуальной семиотики*. 2020. № 2. С. 151–181.
 Крафт, 1898 – *Крафт И.И.* Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург: Типо-литография П. Н. Жаринова, 1898. 532 с.
 Левшин, 1996 – *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.
 Макшеев, 1856 – *Макшеев А.И.* Степные походы // *Русский Инвалид*. 1856. № 19 и 20. С. 1–17.
 Макшеев, 1890 – *Макшеев А.И.* Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. Санкт-Петербург, 1890. 376 с.
 Обзор русских путешествий..., 1955 – *Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Материалы к истории изучения Средней Азии. 1715–1856 годах.* Ташкент: Изд. САГУ, 1955. Ч. I. 83 с.
 Очерки истории..., 2003 – *Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. / Гл. ред. Е.М. Примаков. Т. 1: от древнейших времен до 1917 года.* Москва: Международные отношения, 2003. 240 с.

Румянцев, 1911 – *Румянцев П.П.* Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Т. 1. Лепсинский уезд. Вып. I. Санкт-Петербург, 1911. 633 с.

Сапунов, 2004 – *Сапунов Д.* Судьбою связанный с Востоком: И. В. Виткевич и русская разведка в Средней Азии // *Вестник Челябинского государственного университета*. 2004. Т. 10. Вып. 1. С. 114–121.

Терентьев, 1906 – *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии. Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-Литография В. В. Комарова, 1906. 534 с.

Халфин, 1960 – *Халфин Н. А.* Политика России в Средней Азии (1857–1868 гг.). Москва: Издательство восточной литературы, 1960. 272 с.

Шеманский, 1861 – *Шеманский А.И.* Боевые фронты государства и управление ими // *Военный сборник*. 1861. № 5. С. 10–31.

Zonn, 2022 – *Zonn I. S.* Geographic scouts of Central Asia. Post-Soviet Issues. 2022. Т. 9. № 2. С. 230–249.

References

Abaza, 1902 – *Abaza K.K.* Zavoevanie Turkestana [The Conquest of Turkestan]. St. Petersburg, 1902. 310 p. [in Russian]

Blaramberg, 1978 – *Blaramberg I.F.* Vospominaniya [Memoirs]. Transl. from German by O.I. Zhigalina and E.F. Schmidt. Introductory article by N.A. Khalfin. Moscow: Nauka, 1978. 357 p. [in Russian]

Galiev, 1994 – *Galiev V.Z.* Karavannye tropy (iz istorii obshchestvennoy zhizni Kazakhstana XVIII–XIX vv.) [Caravan Routes (From the History of Social Life in Kazakhstan in the 18th–19th Centuries)]. Almaty: Atamura, 1994. 128 p. [in Russian]

Gokov, 2011 – *Gokov O.A.* Osobennosti voennoy razvedki Rossii na musulmanskom Vostoke (1856–1890-e gg.) [Features of Russian Military Intelligence in the Muslim East (1856–1890s)]. Canadian-American Slavic Studies. 2011. Vol. 45. Pp. 36–75. [in Russian]

Goryacheva, 1956 – *Goryacheva A.A.* Istoricheskie predposylki osnovaniya goroda Vernogo [Historical Preconditions for the Founding of the City of Verny]. Uchenye Zapiski KazSU. Vol. 20. Istoriya Series. Almaty: KazGU, 1956. 156 p. [in Russian]

Ivanov, 2020a – *Ivanov K.* Astronomy i topografy v borbe za Tsentralnuyu Aziyu. Zametki k epistemologii kolonizatsii [Astronomers and Topographers in the Struggle for Central Asia. Notes on the Epistemology of Colonization]. Logos. 2020. Vol. 30. No. 2 (135). Pp. 15–40. [in Russian]

Ivanov, 2020b – *Ivanov K.* Kartografirovaniye kak instrument imperskoy politiki v Tsentralnoy Azii [Cartography as a Tool of Imperial Policy in Central Asia]. Praksema. Problemy vizualnoy semiotiki. 2020. No. 2. Pp. 151–181. [in Russian]

Khalfin, 1960 – *Khalfin N.A.* Politika Rossii v Sredney Azii (1857–1868 gg.) [Russia's Policy in Central Asia (1857–1868)]. Moscow: Publishing House of Eastern Literature, 1960. 272 p. [in Russian]

Kraft, 1898 – *Kraft I.I.* Sbornik uzakoneniye o kirgizakh stepnykh oblastey [Collection of Laws on the Kirghiz of the Steppe Regions]. Orenburg: P.N. Zharinov Typography, 1898. 532 p. [in Russian]

Levshin, 1996 – *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kirgiz-Kazakh, or Kirgiz-Kaysak Hordes and Steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. [in Russian]

Maksheev, 1856 – *Maksheev A.I.* Stepnye pokhody [Steppe Campaigns]. Russkiy Invalid. 1856. Nos. 19 and 20. pp. 1–17. [in Russian]

Maksheev, 1890 – *Maksheev A.I.* Istoricheskiy obzor Turkestana i nastupatel'nogo dvizheniya v nego russkikh [Historical Overview of Turkestan and the Russian Offensive Movement Towards It]. St. Petersburg, 1890. 376 p. [in Russian]

Morrison, 2020 – *Morrison A.* The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge University Press, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781139343381>.

Obzor russkikh puteshestviy..., 1955 – *Obzor russkikh puteshestviy i ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu.* Materialy k istorii izucheniya Sredney Azii [Overview of Russian Travels and Expeditions to Central Asia. Materials on the History of the Study of Central Asia]. 1715–1856. Tashkent: SAGU Publishing, 1955. Part I. 83 p. [in Russian]

Ocherki istorii..., 2003 – *Ocherki istorii rossiyskoy vneshney razvedki: V 6 t.* [Essays on the History of Russian Foreign Intelligence: In 6 Vols.]. Chief Editor: E.M. Primakov. Vol. 1: From Ancient Times to 1917. M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2003. 240 p. [in Russian]

Rumyantsev, 1911 – *Rumyantsev P.P.* Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo khozyaystva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoy oblasti. Т. 1. Lepsinskiy uyezd. Vyp. I [Materials on the Survey of Indigenous and Russian Settlers' Economy and Land Use in the Semirechensk Region. Vol. 1. Lepsinsky District. Issue I]. St. Petersburg, 1911. 633 p. [in Russian]

Sapunov, 2004 – *Sapunov D.* Sud'boy svyazanny s Vostokom: I.V. Vitkevich i russkaya razvedka v Sredney Azii [Fatefully Connected with the East: I.V. Vitkevich and Russian Intelligence in Central Asia]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2004. Vol. 10. Issue 1. Pp. 114–121. [in Russian]

- Shemanskiy, 1861 – *Shemanskiy A.I.* Boyevye fronty gosudarstva i upravlenie imi [Combat Fronts of the State and Their Management]. *Voenny Sbornik*. 1861. No. 5. Pp. 10–31. [in Russian]
- Terentyev, 1906 – *Terentyev M.A.* Istoriya zavoevaniya Sredney Azii [The History of the Conquest of Central Asia]. Vol. 1. St. Petersburg: Tipo-Litografiya V.V. Komarova, 1906. 534 p. [in Russian]
- Tokbolat, Dzhursunbaev, 2025 – *Tokbolat, S., Dzhursunbaev, B.* Revisiting the Fall of Aq Masjid: Khoqand Instability and the Russian Conquest. *War in History*. 2025. DOI: <https://doi.org/10.1177/09683445251315669>
- Venyukov, 1860 – *Venyukov, M.I.* Zametki o stepnykh pokhodakh v Sredney Azii [Notes on the Steppe Campaigns in Central Asia]. *Voenny Sbornik*. 1860. No. 12. Pp. 269–298. [in Russian]
- Zemli Kirgiz-Kaysakov..., 1848 – *Zemli Kirgiz-Kaysakov Orenburgskogo vedomstva* [Lands of the Kirgiz-Kaysaks of the Orenburg Department]. [Based on reconnaissance and materials compiled on-site by Blaramberg]. St. Petersburg, 1848. 119 p. [in Russian]
- Zonn, 2022 – Zonn, I.S. Geographic Scouts of Central Asia. *Post-Soviet Issues*. 2022. Vol. 9. No. 2. Pp. 230–249.
- Zybin, 1897 – *Zybin, I.* Zapiski voennoy topografii [Notes on Military Topography]. Kharkov: Yu.A. Shchasny Typography, 1897. 252 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 290–306
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_290-306

БОСҚЫНШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ БАЛАЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ (XX ғ. 30-жж.)

Раушан Кайсановна Айдарбаева¹, Сауле Кабдымуликовна Уалиева²

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті
(19-үй, Серікбаев көш., 070010 Өскемен, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-4731-5363>. E-mail: raushan_aid@mail.ru

²С. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті
(94-үй, Төле би көш., 050012 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0009-0003-0157-2844>. E-mail: ualieva.s@kaznmu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Айдарбаева Р.К., Уалиева С.К., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XX ғасырдың 30-жылдары Қазақстанда орын алған босқыншылықтың себептері мен оның қазақ балаларының тағдырына әсері мәселелері қарастырылған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Тың архивтік деректер негізінде бүкіл қазақ даласын жайлаған ашаршылық салдарынан босқыншылыққа ұшырап, республикадан тыс жерлерге кетуге мәжбүр болған қазақ босқындарының панасыз қалған балаларының тағдыры зерттелді. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде Қазақстан мен Ресей мемлекеттік архивтеріндегі ізденіс жұмыстарының нәтижелері мен соңғы жылдары аталған тақырып бойынша жарық көрген құжаттар жинақтарының материалдары кеңінен пайдаланылған. Зерттеу барысында тарих ғылымында кеңінен тараған саралау, талдау, жүйелеу, салыстыру, статистикалық әдістері қолданылды. *Нәтижелері.* XX ғасырдың 30-жылдарының басында қазақ халқының басына төнген ашаршылық босқыншылықтың жаңа толқынын тудырды. Халықтың бір бөлігі шекара асып, республикадан тыс жерлерге ауа көшті. Босқыншылықтан зардап шеккендер арасында, әсіресе, балалардың жағдайы аса ауыр болғанын атап өту қажет. Өзгерістер мен катаклизмдер дәуірінде балалар ең осал әлеуметтік санаттардың бірі болды және болып қала береді. Бүкіл қазақ даласын жайлаған ашаршылық салдарынан жан-жаққа жансауғалап босу кезінде панасыз, қорғансыз қазақ балаларының саны күннен күнге арта берді. Зерттеуде кеңестік биліктің балаларға қатысты мемлекеттік саясатының тетіктеріне, Қазақстанмен шекаралас аймақтардағы қазақтың панасыз балаларының ауыр жағдайына, жергілікті билік органдарының іс-әрекеттеріне талдау жасалып, баға берілді. *Қорытынды.* Қазақстаннан тыс аймақтардағы қазақтың панасыз балаларының саны, негізгі категориялары анықталды. Панасыз қазақ балаларын негізгі үш категорияға жіктеуге болады: ата-анасынан айрылған жетім балалар; босқыншылық кезінде ата-анасы мен туыстарынан ажырап, адасып қалған балалар; тастанды балалар. Өртүрлі деректерді салыстыру нәтижесінде қазақ босқындарының шамамен 30 %-ын балалар құрағаны дәлелденді.

Түйін сөздер: Қазақстан, Ресей, Орта Азия, ашаршылық, босқыншылық, панасыз балалар, балалар үйлері

Дәйексөз үшін: Айдарбаева Р.К., Уалиева С.К. Босқыншылық және қазақ балаларының тағдыры (XX ғ. 30-жж.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 290–306-бб. [на казахском яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_290-306

БЕЖЕНСТВО И СУДЬБА КАЗАХСКИХ ДЕТЕЙ (30-гг. XX в.)

Раушан Кайсановна Айдарбаева¹, Сауле Кабдымуликовна Уалиева²

¹Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаев
(д. 19, ул. Серикбаева, 070010 Усть-Каменогорск, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-4731-5363>. E-mail: raushan_aid@mail.ru

²Казахский Национальный Медицинский Университет им. С. Асфендиярова
(д. 94, ул. Толе би, 050012 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0009-0003-0157-2844>. E-mail: ualieva.s@kaznmu.kz

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Айдарбаева Р.К., Уалиева С.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются причины беженства в Казахстане в 30-е годы XX века и его влияние на судьбу казахских детей. *Цель и задачи исследования.* На основе новых архивных данных была исследована судьба беспризорных детей казахских беженцев, которые были вынуждены покинуть республику в результате голода, охватившего всю казахскую степь. *Материалы и методы.* В исследовании широко использованы результаты научно-поисковой работы в государственных архивах Казахстана и России, а также материалы сборников документов, изданных в последние годы по данной теме. В ходе исследования использовались широко распространенные в исторической науке методы дифференциации, анализа, систематизации, сравнения, статистики. *Результаты.* Голод, обрушившийся в начале 30-х годов XX века на казахский народ, вызвал новую волну беженства. Спасаясь от голода часть населения вынуждена была уйти за пределы республики. Необходимо отметить, что среди пострадавших от беженства особо тяжелым было положение детей. Число беспризорных казахских детей продолжало расти день ото дня. В эпоху перемен и катаклизмов дети были и остаются одной из самых уязвимых социальных категорий. В исследовании проведен анализ и дана оценка механизмам государственной политики советской власти в отношении детей, тяжелому положению казахских беспризорных детей в приграничных с Казахстаном регионах, действиям местных органов власти. *Вывод.* Определены основные категории и количество казахских беспризорных детей за пределами Казахстана. В результате сравнения различных данных было доказано, что около 30% казахских беженцев составляли дети. Определены три основные категории бездомных казахских детей: дети-сироты, потерявшие родителей; дети, потерявшие родителей и родственников во время беженства; брошенные дети.

Ключевые слова: Казахстан, Россия, Средняя Азия, голод, беженцы, беспризорные дети, детские дома

Для цитирования: Айдарбаева Р.К., Уалиева С.К. Беженство и судьба казахских детей (30-гг. XX в.) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 290–306 [на казахском яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_290-306

REFUGEE STATUS AND THE FATE OF KAZAKH CHILDREN (30S OF THE XX CENTURY)

Raushan K. Aydarbaeva¹, Saule K. Ualiyeva²

¹D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University
(19, Serikbayev Str., 070010 Ust-Kamenogorsk, The Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-4731-5363>. E-mail: raushan_aid@mail.ru

²Asfendiyarov Kazakh National Medical University
(94, Tole bi Str., 050012 Almaty, The Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0009-0003-0157-2844>. E-mail: ualiyeva.s@kaznmu.kz

© Valikhanov IHE, 2025

© Aydarbaeva R.K., Ualiyeva S.K., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines the causes of refugee status in Kazakhstan in the 1930s and its impact on the fate of Kazakh children. *The purpose and objectives of the study* based on new archival data, the fate of street children of Kazakh refugees who were forced to leave the republic as a result of the famine that engulfed the entire Kazakh steppe was investigated. *Materials and methods.* The research makes extensive use of materials from collections of documents published in recent years on this topic, and the results of the authors' search work in the state archives of Kazakhstan and Russia. The research used widely used methods of differentiation, analysis, systematization, comparison, and statistics in historical science. *Results.* The famine that struck the Kazakh people in the early 30s of the XX-th century caused a new wave of refugees. Fleeing from hunger, part of the population was forced to leave the republic. It should be noted that the situation of children among the victims of the refugee crisis was particularly difficult. The number of street Kazakh children continued to grow day by day. In an era of change and cataclysms, children have been and remain one of the most vulnerable social categories. The study analyzed and assessed the mechanisms of the state policy of the Soviet authorities towards children, the plight of Kazakh homeless children in the regions bordering Kazakhstan, the actions of local authorities. *Conclusion.* The main categories and number of Kazakh street children outside Kazakhstan have been identified. As a result of comparing various data, it was proved that about 30% of Kazakh refugees were children. Three main categories of homeless Kazakh children have been identified: orphans who lost their parents; children who lost their parents and relatives during the refugee period; abandoned children.

Keywords: Kazakhstan, Russia, Central Asia, famine, refugees, unaccompanied children, orphanages

For citation: Aydarbaeva R.K., Ualiyeva S.K. Refugee status and the fate of Kazakh children (30s of the XX century) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 2. Pp. 290–306 [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_290-306

Кіріспе. Қазақ шаруашылықтарын тұралатып, бұрын-соңды болмаған алапат Босқыншылыққа алып келген демографиялық апат 1928-1934 жылдары орын алды. Ол кеңес өкіметінің жүзеге асырған әлеуметтік-экономикалық саясатының салдарынан туындады. Малшы көшпенділер мен жартылай көшпенділерді отырықшылыққа өткізу деп аталатын ұр да жық саясат қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына аса ауыр соққы болып тиді. Жаппай күштеп ұжымдастыру саясаты нәтижесінде ауыл шаруашылық өндірісі күрт құлдырады. Мал шаруашылығы орны толмас шығынға ұшырады. Соның салдары ретінде қазақ даласында жаппай ашаршылық орын алды.

Білік тарапынан қатты қысымға ұшыраған халықтың бір бөлігі республикадан тыс жерлерге, соның ішінде шет елдерге үдере көше бастады. Бұл көші-қон өмірдің әлеуметтік және экономикалық негіздерін толығымен бұзатын үмітсіздіктен туындады. Мәжбүрлі босқындар арасындағы ең осал қорғансыз топ балалар болды. Бүкіл қазақ даласын жайлаған ашаршылық салдарынан жан-жаққа жансауғалап босу кезінде панасыз қазақ балаларының саны күннен күнге арта берді.

Осы кезеңдегі Кеңес мемлекетінің әлеуметтік саясаты қарама-қайшылыққа толы болғанын атап өткен жөн. Бір жағынан, ол балалардың панасыздығын жеңудің тиімді жүйесін құру мәселесімен

үнемі айналысып отырды, ал екінші жағынан, биліктің кеңес азаматтарына қатысты репрессиялық саясаты отбасының жойылуының және соған байланысты жаппай балалар панасыздығының туындауының негізгі себептердің бірі болды.

Мақсаты мен міндеттері. XX ғасырдың 30-жылдарындағы ашаршылықтың ауыр салдарының бірі болып табылатын панасыз балалар мәселесі қазақстандық зерттеушілердің назарынан тыс қалған жоқ. Дегенмен, жарық көрген зерттеулер, негізінен, Қазақстан аумағындағы панасыз балалар мен балалар үйлері мәселесін қарастырады. Республикадан тыс аумақтарға кеткен қазақ босқындарының балаларының жағдайы әлі де болса жеке зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Ұсынылып отырған зерттеу осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталған алғашқы қадам болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Панасыз балалар мәселесін зерттеуде отандық және шетел архивтеріндегі ізденіс жұмыстарының нәтижелері кеңінен қолданылды. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясының Қазақ Өлкелік комитетінің № 141 қорының, ҚазақАКСР Халық Комиссарлары кеңесінің жанындағы Көшпелілерді отырықшыландыру және шаруашылық орналастыру жөніндегі комитетінің № 1179-қорының, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивінің ҚазақАКСР Халық Комиссарлар кеңесінің № Р-30 қорының, Түркістан облысының Мемлекеттік архивінің Оңтүстік Қазақстан облыстық еңбекші депутаттарының атқару комитетінің № 121-қорының, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының Мемлекеттік Архивінің Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясының Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің № 40-қорының, Жамбыл облыстық Мемлекеттік Архивінің Әулие-Ата аудандық еңбекші депутаттарының атқару комитетінің № 21-қорының, Шығыс Қазақстан облыстық Мемлекеттік Архиві Алтай бөлімшесінің Катонқарағай аудандық еңбекші депутаттарының атқару комитетінің № 6-қорының, Алтай Өлкесі Мемлекеттік Архивінің Барнаул қалалық халық депутаттарының кеңесі № Р- 312 қорының, Барнаул қалалық халыққа білім беру бөлімінің № 142- қорының, Алтай өлкесі білім және ғылым министрлігінің № Р-573- қорының 1930-1935 жылдардағы істері пайдаланылып, талдау жасалып, тұжырымдалды.

Сонымен қатар, соңғы жылдары жарық көрген құжаттар жинақтарының материалдары кеңінен қолданылды. Олардың қатарында «Гонимые голодом (Документы о судьбе десятков тысяч казахов, бежавших в Сибирь в начале 30-х годов)» [Садыков, 2010: 693], «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века): Т. V: Вынужденные беженцы» [Материалы..., 2022: 634] атты құжаттар жинақтарын ерекше атап өткен жөн. Аталған жинақтарда босқыншылық пен панасыз балалар мәселесіне арналған құнды деректер топтастырылған.

Зерттеуде Кеңес өкіметінің балалар панасыздығымен күрес шараларына, Қазақстанмен шекаралас аймақтардағы қазақтың панасыз балаларының ауыр жағдайына, жаңа ортаға бейімделуіне, босқын балалардың тағдырын жақсартуға бағытталған жергілікті билік органдарының іс-әрекеттеріне талдау жасалып, баға берілді. Зерттеу барысында тарих ғылымында кеңінен тараған саралау, талдау, жүйелеу, салыстыру, статистикалық әдістері қолданылды.

Талқылау. Қазақ халқының тарихындағы нәубет жылдарын зерттеу соңғы жылдары отандық тарих ғылымында кең қолдау табуда. Соның ішінде босқыншылық пен оның салдары туралы да біраз еңбек жарық көрді. Отандық тарихнамада белгілі ғалым Т. Омарбеков [Омарбеков, 1997; 2003] НКВД/ОГПУ/КГБ құпия мұрағаттарында жұмыс істеуге рұқсат алып, алғашқылардың бірі болып ашаршылық пен босқыншылықтың ауыр салдарына баға берді, босқындардың санын анықтады. Зерттеушілер Р. Айдарбаева мен Ж. Садвакасованың «Казахстанские беженцы в 1920-1930 годы» атты еңбегінде ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырған материалдар мен ауызша тарих деректері негізінде босқыншылықтың себептері, ауқымы мен негізгі бағыттары, демографиялық шығындары және жаңа ортаға бейімделу ерекшеліктері мен қиындықтары анықталды [Айдарбаева, Садвакасова, 2024: 280].

Босқыншылық тақырыбын арқау еткен алғашқы ғылыми еңбектердің бірі новосібірлік ғалымдар М. Малышева мен В. Познанскийдің «Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири. 1931-1934 год» атты жинағы [Малышева, Познанский, 1999: 536]. Батыс Сібір өлкесінің орталығы болып саналған Новосібір қаласының архивтерінде қазақ босқындарына қатысты мол ақпарат жинақталған. Аталған құнды материалдарды алғаш рет айналымға енгізе отырып, авторлар қазақ босқындарының тарихын зерттеуге мол үлес қосты.

Кеңестік модернизацияның нәтижелері мен ауыр салдары шетелдік ғалымдар Роберт Конквесттің «Жатва скорби» [Конквест Р., 1988: 620], Сара Камеронның «Аштық жайлаған

дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату» [Камерон, 2020: 304], Роберт Киндлердің «Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане» [Киндлер, 2017: 382] атты еңбектерінде зерттелді. Р. Конквест жеке бір тарауды КСРО аумағындағы панасыз балалар тағдырына арнап, оның себеп-салдарына талдау жасады. С. Камерон мен Р. Киндлердің еңбектерінде қазақ босқындарының, соның ішінде балалардың ауыр тағдыры жаңа, құнды деректер негізінде зерттеліп, тұжырымдалды.

XX ғасырдың 20-30 жылдары КСРО аумағында орын алған саяси-экономикалық эксперименттердің ауыр әлеуметтік салдарының бірі – ашаршылық пен босқыншылықтан туындаған панасыз балалар санының күрт өсуі болды. Панасыз балалар мәселесі отандық тарихнамадағы тың тақырып және соңғы жылдары ғылыми басылымдарда жарық көрген еңбектер [Байсарина, 2021], [Сактаганова, Сақабай, 2024], [Атантаева және т.б., 2023] осы бағытта жасалған алғашқы қадамдар болып табылады. Дегенмен, аталған еңбектерде қазақ босқындарының балаларының тағдыры зерттеу нысаны болмағанын атап өткен жөн.

Нәтижелер. XX ғасырдың 30-жылдарының басында қазақ халқының басына төнген ашаршылық босқыншылықтың жаңа толқынын тудырды. Аштықтан титықтаған қазақ босқындары шекара асып, жан сауғалауға тырысты. Олардың бір бөлігі көрші Батыс Сібір, Орта Еділ өлкелері, Орта Азия республикалары аумағына қарай жылысса, енді бір бөлігі шекара асып, Қытай, Ауғанстан, Иран жерлеріне өтіп кетті. Кеңестік тарихнамада оларды «откочевники» - «ауа көшушілер, «қоныс аударушылар» деп жалған атау беру арқылы қазақ халқының басындағы үлкен қасіретті жасырып қалуға тырысты. Бұл Голощекин айтқандай «көшіп үйренген қазақтардың дәстүрлі көшуі» емес еді. Қыстың көзі қырауда мал-жанынан айрылған, жұпыны жеңіл киінген қазақтардың солтүстікке қарай босуының өзі мәжбүрліктен туындаған жағдай еді.

Босқындар бойынша статистиканы анықтаудағы қиындықтарды атап өткен жөн, өйткені босқындардың негізгі бөлігі ауылдық жерді мекендеген қазақтар болды. 1920-1930 жылдары халықтың есебі, әсіресе ауылдық жерлерде нашар жүргізілді. Жыл сайынғы ауылшаруашылық санақтары да толық мәлімет бермейді. Бұл кезде статистикалық қызмет тек енді ғана құрылып жатты және дайындалған кадрлар жетіспеді. Азаматтық хал актілерін (туу, қайтыс болу, неке қию және т.б.) тіркейтін арнайы мемлекеттік мекемелер (АХАЖ) қызметі барлық аудан орталықтарында бірдей жұмыс істеген жоқ. Сондықтан халықтың көші-қон шығындары туралы мәселе жаңа құжаттық базаны талап етеді.

Т. Рысқұловтың Сталиннің атына 1933 жылдың 9 наурызында жіберілген хатында қазақ босқындарының шамамен саны берілді. Оның пайымдауынша қазақ босқындары Орта Еділде – 40 мың адам, Батыс Сібірде – 50 мың адам, Қырғызстанда – 100 мың адам, Қарақалпақстанда – 20 мың адам, Орта Азияда – 30 мың адамды құраған [Советское руководство..., 1999: 210]. Бұл сандардың тым төмендетіліп көрсетілгенін айта кету қажет. Біріншіден, ол уақытта босқындардың есебі өте нашар жүргізілді, екіншіден, босқындарды уақытша қоныстанғандар деп санап әрдайым жергілікті жерлерде тіркеп отырмады. Сонымен қатар, шекара асып, КСРО аумағынан тыс жерлерге (Қытай, Ауғанстан, Иран, Түркия) 200 мыңға жуық адам ауып кетті [Абылхожин и др., 1989: 67]. Бүкіл Қазақстан аумағын қамтитын қолжетімді статистикалық деректерді салыстыру және жүйелеу нәтижесінде 1930 жылдың көктемінен 1932 жылдың наурызы аралығында 273 897 шаруашылық немесе 1 095 348 адамнан 1 369 485 адамға дейін (отбасының орташа көрсеткіші 4-5 адам деп санаған жағдайда) республика аумағынан тыс жерлерге көшіп кеткендігі анықталып отыр [Айдарбаева, Садвакасова, 2024: 20].

Өзгерістер мен катаклизмдер дәуірінде балалар ең осал әлеуметтік санаттардың бірі болды және болып қала береді. Стихиялық көші қон жағдайында балалар ең қорғансыз болып шықты және панасыз балалар санын толықтырды. Егер 1932 жылдың 20 шілдесіне қарай ресми тіркелген панасыз балалар саны 31 993 адам болса, оның 9 500-ы Қазақстаннан тыс аймаққа кеткені анықталды. Ал келесі жылы панасыз балалар саны 59 000 адамға дейін өсті. Тек Шығыс Қазақстан облысында ғана панасыз балалар саны 10 500 адамға жеткен болатын [Сыдыков, 2010: 372]. Бүкілодақтық Орталық Атқару комитетінің мүшесі, ҚазақАКСР ХКК төрағасының орынбасары Құлымбетовтың 1933 жылдың 1 қазанында БОАК төрағасы М.И. Калининге берген панасыз балаларға көмек көрсету жағдайы туралы есебінде басқаша сандар көрсетілген. Ол бойынша 1932 жылға қарай республикада 20700 панасыз бала болса, 1933 жылы бұл көрсеткіш 71000 адамға жеткен [Камерон, 2020: 179]. Бұл тек тіркеліп, ресми деректерге енген панасыз балалар саны екендігін ұмытпауымыз керек. Жергілікті жерлерде шенеуніктер бұл сандардың әлдеқайда төмендетіліп көрсетілгенін және

қалыптасқан жағдайда панасыз балалардың нақты санын анықтау мүмкін емес екендігін мойындайды.

Қазақстан аумағынан тыс жерлердегі босқын қазақ балаларының санын анықтауда біршама қиыншылықтар бар. Ұдайы қозғалыс жағдайында болған босқындарды толықтай есепке алу мүмкін емес еді. Дегенмен, қолжетімді деректерді пайдалана отырып, олардың санын шамамен анықтауға болады. Ресей аумағындағы қазақ босқындары мен олардың балаларының жағдайын келесі деректен айқын көруге болады. 1932 жылдың наурыз-сәуір аралығында Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті жанындағы Балалар комиссиясының бригадасы Қазақстаннан Орта Еділге ауып келген қазақ босқындарының балаларының жағдайын тексеру мақсатында өлке орталығы Самара қаласына келеді. Толық емес деректер бойынша Орта Еділ өлкесіндегі қазақ босқындарының саны 50 000 жеткенін, оның 30% балалар құрайтынын анықтады [Материалы..., 2022: 326]. Жалпы босқындар санының 1/3 бөлігін балалар құрағанын басқа деректер де дәлелдейді. Мысалы, 1931 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Катонқарағай ауданының Таңба ауылынан Қытай асып кеткен 207 адамның 72-і – 16 жасқа толмаған балалар мен жасөспірімдер құраған [ШҚОМА АБ. Қ. 6. Оп. 1. І. 155. П. 6-10.].

Панасыз қазақ балаларын бірнеше санатқа бөліп қарастыру қажет. Панасыз балалардың бір тобын ата-анасынан айрылған жетім балалар құрады. Қолындағы бар мүмкіншілігін балаларын аман алып қалуға тырысқан ересектер аштықтың алғашқы құрбандары болды. Батыс Сібір өлкесінің Павлоград ауданы және онымен межелес Қазақстан аудандарындағы аштыққа ұшыраған қазақ босқындарының ауыр жағдайы колхозшы У.У. Дроботенконың Жұмысшы-шаруа инспекциясының Орталық Бақылау Комиссиясының басшысы Я.Э. Рудзутакка жазған хатында айқын сипатталған. Ол жол бойы шашылып жатқан адам қаңқалары, ауылдарда ересек адамдар мүлдем жоқ, киіз үйлерде қалған қазақ балаларын құрт тірідей жеп жатқандығын хабарлайды [Сыдыков, 2010: 143].

Панасыз балалардың келесі санатына ата-анасынан адасып қалған балаларды жатқызамыз. Балалар ата-аналарымен бірге көршілес аймақтарға қарай жаяу жалпылай немесе Түркісіб бойымен өтетін теміржол құрамаларының шатырларында, тауарлық пойыз платформаларында жүруге мәжбүр болды. Билет сатып алуға мүмкіндіктері бар қазақтардың өзі темір жол бекеттерінде түрлі кемсітушіліктерге душар болды: оларды себепсіз ұрып-соғу, кезектен күштеп шығарып жіберу, билет сатудан бас тарту сияқты жағдайлар жиі кездесті [ТОМА. Қ. 121. Оп. 1. І. 83. П. 19]. Адамдардың осындай үлкен, ретсіз босуы жағдайында балалардың жақындарынан айрылып, адасып қалуы ғажап емес еді. Ал осындай оқиғалар бөтен жерде, бөтен тілдік ортада орын алғандығын ескерсек қазақ балаларының жағдайының қаншалықты ауыр болғандығын түсінеміз.

Сонымен қатар, панасыз балалар санатына әр түрлі мекемелер жанына қалдырылып кеткен тастанды балалар жатады. Балаларды мекемелер немесе балалар үйлері жанына тастап кету тірі қалу үшін жасалған қадамдардың бірі болды. Мысалы, Новосібірдегі ана мен бала үйіне 1931 жылы 133 бала түскен болса, 1932 жылдың екі жарым айында 251 бала түсіп, оның 187-і тастанды балалар болған [Сыдыков, 2010: 105]. Қазақстанмен шекаралас Славгород қаласында қазақ босқындары аудандық мекемелерге келіп, балаларын тастап кетіп отырған, сонымен қатар, күн сайын қала көшелерінен 15-20 дейін қараусыз қалған қазақ балаларын жинап алуға мәжбүр болады. Тастанды балалардың саны, әсіресе, 1932 жылы қазақ босқындарының санының көбеюіне байланысты күрт артты. Жергілікті балалар үйлері мен ауруханаларда қазақ балаларына толып кеткендігі сонша, бос орындардың болмауынан олардың бәрін қамқорлыққа алу мүмкін болмай қалады. Тастанды балалар арасында әсіресе нәрестелердің жағдайы аса ауыр болды. Ол балалар арнайы күтімді – нәрестелерге арналған тағамдар мен киім-кешектер, арнайы дайындығы бар күтушілер – қажет етті.

Ашаршылықтан зардап шеккен, шарасыздық пен үмітсіздікке тап болған адамдар арасында небір жантүршігерлік жағдайлар орын алды [Конквест, 1988: 415-416]. Ол, негізінен, Украина жерінде орын алған ашаршылық пен панасыз балалар жағдайын баяндаған. Дегенмен, әртүрлі фактілерді салыстыра отырып, қазақтың панасыз балаларының жағдайымен көп ұқсастықтары бар екендігін мойындаймыз. Ключев ауданының Васильчуки селосынан ақпан айының қақаған суығында көшеге тастап кеткен 1 және 3 жасар екі қазақ баласы табылады. Көп ұзамай осы мекенде қайыр сұрап жүрген аналары анықталып, осындай қадамға баруға не мәжбүр етті деген сұраққа жолдасының оларды тастап, белгісіз жаққа кетіп қалғанын, балаларының бірнеше күн аштықтан жылағанын көріп, осылай қиналғанша суыққа қатып өлгендері дұрыс деп шешім қабылдағанын айтады [Сыдыков, 2010: 68]. Аштықтан қиналған кейбір ата-аналар тым болмағанда балаларының біреуін аман алып қалуға тырысып, қолда бар азын-аулақ азықты бір баласына беріп, қалғандарын өз

еріктерімен өлімге қиюға мәжбүр болған жағдайлар қоғамның адамгершілік ұстанымдарының қаншалықты деградацияға ұшырағанын көрсетеді. Миллиондаған адамдар, соның ішінде бейкүне балалар да, кеңестік жалаң идеялар мен әлеуметтік эксперименттердің құрбаны болды.

Сол кездегі кеңес басшыларының партиялық конференциялар мен съездерде сөйлеген сөздері, қаулылары, қарарлары ғана емес, сонымен қатар денсаулық сақтау, ана мен баланы қорғауға қатысты баяндамалары «социализмнің жеңімпаз құрылысы», «бесжылдықты төрт жылда», «ауылдың кедей бұқарасының социализмге түпкілікті бетбұрысы және капиталистік таптардың қалдықтарын жою» деген сияқты популистік сөз тіркестеріне толы болды. Елдегі адамгершілік апатты билік ашық мойындағысы келмей, қылмыстарын жасырып қалуға тырысты.

Мемлекет қағаз жүзінде балалар үйлерін материалдық қамтамасыз етуді өз мойнына алғанына қарамастан, іс жүзінде бұл мәселе жергілікті ұйымдардың қарамағына берілді. Жергілікті жерлерде осыншама мөлшердегі босқындарды қабылдап, көмек көрсететіндей мүмкіншіліктері мен қорларының болмағанына орталық билік аса мән бермеді. Қалыптасқан жағдайда туындаған мәселені халықтың есебінен шешуді ойластырды. Еңбекшілердің жалақысынан ұстап қалу, кооперативтер мен басқа ұйымдарды ерікті түрде жарна төлеуге мәжбүрлеу арқылы қаржылық мәселені шешуге тырысты. Дегенмен бұл жарналар балалар панасыздығының ауқымды мәселесін шеше алмады.

Ресей мен Орта Азия республикаларының Қазақстанмен шекаралас аймақтарында қазақ босқындарының санының артуы жергілікті билік органдарын қатты алаңдатты. Ресейдің шекаралас аймақтарында егіннің шықпай қалуы, соған байланысты азық-түлік тапшылығының пайда болуы жағдайды одан әрі ушықтырып жіберді [ҚР ПА. Қ. 141. Оп. 1. І. 5192. П. 64]. Кедейленген қазақ босқындары Орта Азия республикалары үшін де қосымша ауыртпалыққа айналды. Оларды азық-түлікпен, баспанамен және жұмыспен қамтамасыз ету қажет болды. Босқындарға көмек, көбінесе, басқа мақсаттарға арналған ресурстардан алынып отырды. Осындай жағдайда қазақ босқындарын кері қайтаруға әрекеттер жасалды [Омарбеков, 1997: 267]. Дегенмен, босқындарды еліне қайтару ісі ойлағандай нәтиже бермеді. Қазақстан билік органдары республикада қалыптасқан ауыр экономикалық жағдайға байланысты босқындарды ұйымдасқан түрде кері қайтаруға құлықсыз болды.

Арып-ашып шаршаған қазақ босқындарының жағдайын жергілікті халық тарапынан орын алған ұлтшылдық пен ұлыдержавалық шовинизм көріністері одан әрі шиеленістірді. Әртүрлі әдістермен қазақ босқындарын қудалау, оларды себепсіз ұрып-соғу, жәбірлеп кемсіту фактілері жиілеп кетті [Киндлер, 2017: 218]. Адамның құндылығы мен қадір-қасиеті аяққа тапталды. Кей жерлерде билік өкілдерінің де осы істерге дем беріп, қолдап отырғандығын архив материалдары да дәлелдеп отыр. БКП(б) Купин аудандық комитетінің хатшысы Помогаевтың қазақ көшпенділерінің отбасын айуандықпен өлтіру ісі бойынша БК(б)П Батыс Сібір өлкелік комитетіне жазған баяндамасы осыған дәлел. Осы ауданның «Овцевод» совхозына қарасты Бутримов ауылдық кеңесі аумағында жантүршігерлік қылмыс орын алып, 9 адамнан тұратын қазақ босқындарының отбасы аса қатігездікпен өлтірілгендігі хабарланған. Өлтірілген қазақтардың 5-і балалар мен жасөспірімдер болып шықты. 6-7 жасар қыз бала қашуға әрекет еткен кезде бұтаға шалынып құлап, қылмыскерлер артынан балтамен басынан шауып өлтірілсе, 4-5 және 11 жасар екі бала күректің сабымен ұрып өлтірілген. Сондай-ақ, шұңқырлардың бірінде жер астынан басы мен аяғын шығарып көмген 11-12 жастағы мүгедек баланың мәйіті табылған. 16-17 жасар жасөспірімнің мұрны, құлағы мен мойыны кесіліп, айуандықпен өлтірілген. Тексеру барысында бұл ауданда осыған дейін де әртүрлі қылмыстар орын алғандығы, қазақ ауылын өртеп жіберген совхоз директорының көмекшісі Панов бар-жоғы жарты жыл бас бостандығынан айырылып, қайтып келгені анықталды [Сыдыков, 2010: 182-184].

Орта Азия республикаларында да қазақ босқындарын қорлау, кемсіту фактілері жиі кездесті. КСРО ХКК жанындағы Өзбекстан бойынша кеңестік бақылау комиссиясының уәкілі К.В. Гей 1934 жылы 10 қыркүйекте КСРО ХКК жанындағы кеңестік бақылау комиссиясы бюросы төрағасының орынбасары Н.К. Антиповты Қарақалпақстанда жергілікті тұрғындар қазақ босқынын тірідей құмға көміп тастағаны туралы хабардар етті. Сондай-ақ бұл республикада «Мәскеуден келген көмектің басым бөлігі уәкілдердің қолындап қалып, базарда сатылып кеткендігі» туралы айтылады. Төртқул ауданынан 100 адамнан тұратын 35 қазақ босқындарының отбасы Үкімет босатқан қорлардан ешқашан нан алмағаны мәлім болды. Қазақстанға жөнелту кезінде олардың тек 61-ғана тірі қалды, яғни 40% аштықтан қайтыс болды [ЦК ВКП (б)...., 2009: С. 77-78].

1932 жылдың көктеміне қарай босқындар мәселесі тым ушығып кетуіне байланысты Орталық билік одан әрі бұл мәселені елемей қалу мүмкін емес екенін түсінді. Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің жанындағы Балалар комиссиясының бригадасы Орта Еділ өлкесіне аттанып, ондағы қазақ босқындары мен олардың балаларының жағдайын зерттеп, сипаттама берді. Орта Еділдің Қазақстанмен шекаралас Орынбор қаласы мен ауданы, Сольилецк, Илек, Қорған, Павлов, Ор аудандарында орналасқан қазақ балаларының аса ауыр санитарлық-тұрмыстық жағдайына куә болды. Балалар жылусыз, қараңғы, сыз басып, қираған жертөлелерде орналастырылған болатын. Осындай адам төзгісіз баспана жағдайында олар аса тығыз – 10 шаршы метр жерде 11-17 адам бірге тұруға мәжбүр болды. Киім-кешекпен қамтамасыз ету өте нашар болды, басым бөлігі жартылай жалаңаш, тіптен мүлдем жалаңаш, жалаңаяқ балалар да кездесті. Қалада қайыр сұрап жүрген балалар саны да біршама, олар асханалар маңындағы азық-түлік қалдықтарымен қоректенді.

Босқын балалардың денсаулық жағдайы да сын көтермеді, оларға медициналық көмек мүлдем көрсетілмеді. Балалардың басым бөлігі әртүрлі тері ауруларымен ауырып, 6 жасқа дейінгі балалар шешекке қарсы егу алмағаны анықталды. Барлығы арып-ашыған, аштықтан ісініп кеткендері де бар. Соған байланысты балалар өлімінің көрсеткіші де едәуір жоғары болды. Орынбор қаласында 1932 жылдың наурыз айында ғана 84 босқынның өлімі тіркелген болса, оның ішінде 31 – мектеп жасына дейінгі, ал 4 – мектеп жасындағы балалар болды. Олардың 85% аштықтан қайтыс болғаны анықталды. Ал Сольилецк ауданы бойынша 15 ақпаннан 30 наурыз аралығында мектепке дейінгі және мектеп жасындағы 40 бала қайтыс болған [Материалы..., 2022: 327]. Жалпы босқын балалар арасында аштықтан қалжырап өлген балалардың саны көп болды. 1931 жылы Том балалар үйінде өлім 32%, Новосібірде 29,9% құраған [Сыдыков, 2010: 106]. Бұл тек есепке алынған жағдайлар, ал жол-жөнекей аштық пен суықтан, ауру мен жаппай қалжыраудан қайтыс болған босқын балалар санын анықтау мүмкін емес.

Қырғыз жеріндегі босқындар арасындағы аштық пен кедейлік те өлім-жітімнің өсуіне алып келіп, Фрунзе қаласында күн сайын 15-20 жағдай тіркеліп отырды. Қырғыз АКСР Прокурорының хабарлауынша, босқын қазақтар арасында ашаршылық салдарынан адам етін жеу фактілері жиілеп, оның құрбандары негізінен балалар болған. Мәселен, Фрунзе ауданының Токмақ қаласында босқындарға арналған тамақтану пунктіннің маңынан ұлты қазақ 6 жасар қыздың мәйіті табылып, қызды аш босқындар пышақтап өлтіргені анықталды [ҚР ОМА. Қ. Р-30. Оп. 7 рсч. I. 151. П. 100].

Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы қазақ босқындарының балаларының жағдайы да аса ауыр болды. Темір жол торабының бойында орналасқан Шымкент, Әулиеата, Луговая станцияларында, Мерке, Қармақшы аудандарында босқындардың саны күннен күнге артып отырды. Әсіресе Әулиеата қаласында аса шиеленісті жағдай қалыптасты. Осы қалаға ағылған босқындар саны күннен күнге артты. Қалада 1900-ге жуық босқын шаруашылықтары шоғырланды, олардың 1000-нан астамы республиканың басқа облыстарынан келген еді. Тек 1932 жылдың қаңтар айында ғана 1000 жуық босқын балалар тіркелді, дегенмен оларға дер кезінде көмек көрсетілмеді. Санитарлық тазартудан өткізілмеген балалар, көбінесе, жылытылмаған, қоқысқа толы бөлмелерге орналастырылды. Тіпті олар уақытылы нан және қайнаған сумен қамтамасыз етілмеген болатын [ТОМА. Қ. 121. Оп. 1. I. 72. П. 18]. Әулие ата қаласында қалыптасқан жағдайдың аса ауырлығын жергілікті органның келесі шешімінен көруге болады. Босқын балалар арасында адам шығынының көп болуына байланысты мәйіттерді жинау және жерлеу үшін әрбір учаскіден бес адамнан топтар құрып, оларды арнайы көлікпен қамтамасыз ету, қалаға эпидемияның тарап кетуіне мүмкіндік бермеу мәселесі арнайы қаралған еді.

Босқындар мен олардың балаларының жағдайы жергілікті халық тарапынан көрсетілген қысымға байланысты одан әрі шиеленісе түсті. Әулиеата қаласына босқындардың көптеп ағылып келуі жергілікті тұрғындар арасында әртүрлі қауесеттердің таралуына себеп болды. Қазақ босқындарын қорлау, ұрып-соғу, қорқыту әрекеттері жиіліп кетті. Оларға ешқандай көмек көрсетпеуге шақырған шовинистік пиғылдағы үндеулер кеңінен тарады. Жергілікті органдардың шарасыздығы жағдайды ушықтыра түсті. Қазақ өлкелік партия комитетінің өкілі Тертышный өз баяндамасында осындай жағымсыз құбылыстармен ешқандай күрес жүргізілмейтіндігі және қылмыстық теріс қылықтар жазасыз қалатындығы туралы мәлімдеді [ТОМА. Қ. 121. Оп. 1. I. 83. П. 19-20].

Қазақстаннан ауған қазақ босқындары санының күрт өсуіне байланысты жергілікті билік органдары қазақ балаларын балалар үйлеріне орналастыру, нәрестелер үшін балабақшалар ұйымдастыру істерін қолға алу қажеттігі туындады. 1932 жылдың көктеміне қарай Батыс Сібірдегі балалар үйлеріне шамадан тыс 1500 панасыз қазақ баласы қабылданып, жағдай қиындай түседі [Сыдыков, 2010: 222]. Пойыздар мен теміржол вокзалдарында, қала көшелерінде ұсталған панасыз балалар арнайы құрылған балаларды қабылдау пунктеріне топтастырылды. Бір ай уақыттан кейін олар жастарына қарай жіктеліп, ересектері еңбек лагерлеріне, жасы кішілері балалар үйлеріне жіберіліп отырды.

Босқын қазақ балаларының санының артуы бұл мәселені шешуге ерекше көңіл бөлуді қажет етті. Осыған байланысты туындаған әртүрлі жағдайлар билік органдары үшін өзекті мәселеге айналып, күн тәртібіне қойылды. Өзбекстанмен шекаралас Сарыағаш, Ишан-базар және Тобылит елді мекендеріндегі Қазақстан билігі 1000 орындық балалар үйін ұйымдастырды, дегенмен қабылданған шешімдер мәселені шешуге жеткіліксіз болғаны анық. Осыған байланысты өзбек билігі Өзбекстандағы панасыздықты жою қорлары есебінен қазақ балаларын қабылдау үшін уақытша балалар үйін құру туралы шешім қабылдады. Өзбекстанның балалар үйлеріне уақытша орналастырылған барлық балаларды 1933 жылдың 1 мамырынан бастап Қазақстан аумағына эвакуациялау көзделді [Айдарбаева, 2024: 54].

Батыс Сібір Өлкелік атқару комитетінің аз ұлттар жөніндегі бөлімі де қазақ панасыз балаларының жағдайын назарында ұстауға тырысты. Босқындар шоғырланған аймақтарда балалар үйлері мен интернаттар ашуға қаржы-қаражат бөліне бастады. 1932 жылдың екінші жартысы мен 1933 жылдың бірінші кварталында тек Батыс Сібір өлкесінде ғана қазақ босқындарының балаларына арналған 15 балалар үйлері ашылды.

Тек өлке орталығы мен ірі қалаларда ғана емес, аудан орталықтарында да босқын қазақ балаларының аса ауыр жағдайы жергілікті билік органдарының бақылауында болды. Любин аудандық атқару комитетінің Президиумы 1932 жылдың 12 маусымында аудан аумағындағы қазақ босқындарының жағдайын талқылап, арнайы шешім қабылдайды. Басқа мәселелермен қатар, тастанды балалар мәселесі де қаралып, олардың азықсыз, киім-кешексіз, аяқ киімсіз ерекше ауыр жағдайда болуына байланысты аудандық оқу бөлімін бір апта ішінде қазақ балалары үшін сәбилер және балалар үйін ашуға міндеттейді [Сыдыков, 2010: 114].

Дегенмен, қабылданған шешімдерге қарамастан босқын балалардың жағдайы аса ауыр халде қала берді. Орынбор қаласында 1932 жылдың 2 сәуір күні өткізілген қазақ балаларының жағдайын тексеруге арналған ауданаралық кеңесте кейбір аудандарда, соның ішінде Петров, Ор, Елек, Бөрті аудандарында соңғы екі айда, яғни ақпан, наурыз айларында босқын балаларға ешқандай көмек көрсетілмегені анықталды.

Әр түрлі деңгейде қабылданған шешімдер көтеріліп отырған мәселелерді түбегейлі шешуде қауқарсыз болды. Көп жағдайларда ол шешімдер қағаз жүзінде ғана қалып отырды. Кеңестік мемлекеттік машина шұғыл шешім қабылдап, тез жүзеге асыруға бейімделмеген болып шықты. Бюрократиялық кедергілер, әртүрлі билік органдары арасында тұрақты байланыстың болмауы, сонымен қатар, білікті мамандардың жетіспеушілігі де өзіндік рөл атқарды. Қабылданған шешімдерді орындауға жергілікті органдар тарапынан орын алған немқұрайлылық, билік тарапынан бақылаудың әлсіз болуы, шенеуніктердің бір бөлігінің ашкөздігі мен жемқорлығы жағдайды одан әрі ушықтырып жіберіп отырды. Сонымен бірге, босқын балаларға бөлінген қаржының мардымсыздығы және де сол қаржының басшылық тарапынан талан-таражға түсуі де жиі кездесті.

Бөлінген қаржының дер кезінде жергілікті органдарға жеткізілмеуі де қосымша қиындықтар тудырды. Мысалы, 1933 жылдың 9 қазанында Батыс Сібір Өлкелік Атқару Комитетінің Қаржы халық комиссариатының қазақ балалар үйіне бөлінген қаржы аударымының кешіктірілуіне байланысты РКФСР Халық Комиссарлар кеңесі төрағасына шағымын жібереді. Онда ХКК қаулысы бойынша Батыс Сібір өлкесі қазақ балалар үйлерін жұмсау үшін мемлекеттік бюджеттен 200 000 сом, Ленин қорынан 175 000 сом бөлінгенімен, Роспаркомфин тарапынан әлі бірде бір аударым жасалмағаны айтылады. Осыған байланысты балалар үйлерінің қаржылық жағдайы тым ауырлап кеткендігі баяндалады. Тек осыдан кейін ғана, сол жылдың 16 қарашасында аталған шағым қанағаттандырылып, қазақ балалар үйлеріне бөлінген сома толықтай аударылғандығы хабарланды [Сыдыков, 2010: 3463-464].

Осындай жағдай Орта Еділ аймағында да орын алды. Өлкелік атқару комитетінің 1933 жылдың 13 және 28 ақпандағы шешімдері бойынша өлкелік қорлар мен қаржылар есебінен қазақ босқындары мен олардың балаларына арналып аудандарға бөлінген 229 мың сом мөлшеріндегі көмек дер кезінде жеткізілмеген. Соның ішінде 128 тонна астық, 1 тонна жарма, 1 тонна қант, киім-кешек пен маталар қазақ босқындарына жетпей басқа мақсаттарға пайданылғаны анықталды.

Кесте 1. Қазақ босқындарының балаларына арналған балалар үйлері туралы мәліметтер [Сыдыков, 2010: 447].

Аудандар атауы	Арнайы балалар үйлері	Олардағы балалар саны	Жалпы балалар үйлерінің саны	Барлығы
Барнауыл	2	150	-	150
Омбы	2	205	-	205
Новосібір (Бердскіде)	1	110	-	110
Сталин	2	250	-	250
Рубцовск	-	-	11	11
Шипунов	-	-	12	12
Ключи	1	100	-	100
Татар	1	41	-	41
Би	-	-	45	45
Камень	-	-	22	22
Тюменцев	1	100	-	100
Ленин	1	37	-	37
Алей	-	-	10	10
Волчиха	1	85	-	85
Том	1	18	-	18
Купино	-	-	1	1
Славгород	1	80	-	80
Змеиногор	-	-	6	6
Павлов	-	-	24	24
Ойротия	-	-	31	31
Прокопьев	1	60	-	60
Бараба	-	-	17	17
Кемеров	-	-	37	37
Жалпы	15	1236	216	1452

Қазақ балалар үйлері мен интернаттар жағдайының сын көтермейтіндігі билік органдарына да мәлім болды. Мысалы, Сталин қаласындағы қазақ балалар интернатында орын алған келеңсіз жағдайды Батыс Сібір өлкелік атқару комитетінің аз ұлттар жөніндегі бөлімі қатаң сынға алды. Интернатқа орналастырылған 75 қазақтың панасыз баласының жағдайының аса ауыр, оларға не лайықты баспана, не ас үй қарастырылмаған еді. Қыстың қақаған суығында балалар сырт киімсіз және аяқ киімсіз нан алу үшін жұмысшылармен қатар екі сағатқа дейін жалпы кезекте тұруға мәжбүр болған. Интернатқа тіркелген 5 мұғалімнің тұрмыстық мәселелері мүлдем шешілмегендіктен жұмыс істеуге еш мүмкіндіктері жоқ екендігі туралы айтылды [Сыдыков, 2010: 202-203].

Осыған ұқсас жағдай Ключев ауданында да орын алды. Аудандық атқару комитетінің Президиумы қазақ балалар үйінің жағдайын тексеру нәтижелерімен таныса келе арнайы қаулы қабылдады. Аудандық халыққа білім беру бөлімі тарапынан жіберілген өрескел қателіктер жағдайды ушықтырып жіберген: аталған уақыт аралығында балалар үйінде бірде-бір тексеріс жүргізілмеген және басшыларының есептері тыңдалмаған. Аудандық қамтамасыз ету органдары, әсіресе тұтынушылар одағы балалар үйінің қажеттіліктерін өтеуде жауапсыздыққа жол берген. Соның нәтижесінде балалар үйіне азық-түлік уақтылы және белгіленген мөлшерде жеткізілмеген: 9 тамыздағы № 0401005 наряды бойынша 6 центнер 20 кг, ал № 70132 наряды бойынша 4 центнер 10 кг нан өнімдері берілмеген. Сонымен қатар, қазақ балалар үйіне бөлінген 5 центнер 30 кг балық, 18 кг сары май, 5 центнер 40 кг ет басқа мақсаттарға пайдаланылғаны белгілі болды. Балалар үйінің тәрбиеленушілері арнайы бөлінген киім-кешек пен аяқ киімнен де қағылып отырғаны анықталды. Балалар үйінің директоры Масаутов балаларға арналған азық-түлікті өз қызметшілеріне

бөліп беріп, талан-таражға түсірген. Көтерілген мәселелер бойынша кінәлілер жауапқа тартылып, қызметтерінен босатылады. Көрсетілген кемшіліктерді жоюға бағытталған іс-шаралар бекітіледі [Сыдыков, 2010: 203-207]. Балалар үйлеріне бөлінген қаржының мардымсыз, балаларды толықтай қамтамасыз етуге жеткіліксіз екенін ескерсек, сол аз қаржының талан-таражға түсуінің салдары қандай болғаны белгілі.

1933 жылдың 22 ақпанында РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Т. Рысқұловтың төрағалығымен Отырықшыландыру комиссиясының арнайы отырысында «Қазақстаннан көшіп келген көшпенді қазақ босқындарын орналастыру» мәселесі талқыланып, билік босқындар мәселесіне бет бұра бастады. Жергілікті жерлерде босқындарға көмек көрсетуде жүйелілік жоқ екендігі сынға алынды. РКФСР ОАК жанындағы Балалардың өмірін жақсарту жөніндегі комиссиясы қазақ панасыз балаларының нақты санын анықтауға өтініш білдірді. Т. Рысқұлов та 1933 жылдың 4 маусымында Батыс Сібір аумағындағы панасыз қазақ балаларының нақты санын анықтауды сұрайды. Өйткені осы уақытқа дейінгі алынған мәліметтер әрқилы болуы қаржыландыру мәселесін қиындатып отырған болатын [Сыдыков, 2010: 375].

Босқындар мәселесі ең өзекті әлеуметтік мәселеге айналуына байланысты 1933 жылдың 15 наурызында Батыс Сібір өлкелік атқару комитеті қазақ босқындарының жағдайын, оларды жұмысқа орналастыру мәселелерін жеке қарастырып, арнайы қаулы қабылдайды. Басқа да өзекті мәселелермен қатар босқын қазақ балаларының жағдайы да қаулыға арқау болды. Мектеп жасындағы барлық қазақ балаларын білім беру желісімен қамту, балалар үйлерін ішінара тығыздау арқылы панасыздарды орналастыру мәселелері бойынша іс-шаралар бекітілді [Сыдыков, 2010: 288-289].

1933 жылдың 20 сәуірінде Батыс Сібір өлкелік атқару комитетінің партиялық фракциясының отырысында «Батыс Сібір өлкесіндегі қазақ балаларының панасыздығымен күресу іс-шаралары туралы» мәселе қарастырылды. Қазақтың жетім балаларын толықтай қамту үшін 25 мамырға дейін Жаңа Омбыда 120 балаға арналған, Славгородта – 100, Бийскіде – 100, Алейскіде – 100, Прокопьевскіде – 60 балаға арналған, жалпы саны 480 орындық 5 жаңа балалар үйлерін ашу көзделді. Сонымен қатар, жұмыс істеп тұрған балалар үйлерін жаңадан 375 балаға арнап кеңейту тапсырылды. 1 мамырға дейін өлкедегі барлық панасыз қазақ балаларын, сонымен қатар, үйде әлеуметтік көмекке зәру балалар толықтай есепке алу көзделді. Балалар үйлерінің педагогикалық құрамының сапасын тексеріп, оларды дайындықтан өткен ұлттық кадрлармен қамтамасыз ету белгіленді. Қазақ балалар үйлерін ана тіліндегі оқулықтар және кітапханалармен қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан білім беру халық комиссариатымен байланыс орнату тапсырылды [АӨМА. Қ. 312. Оп. 3. I. 320. П. 121].

1933 жылдың 4 мамырында Батыс Сібір өлкелік атқару комитеті қазақтың панасыз балаларына көмек беру туралы үкімет қаулысының орындалу барысы туралы есеп берді. Осы уақыт аралығында 1173 панасыз бала анықталып, балалар үйлеріне жіберілген. Сонымен қатар, панасыз балаларды анықтау одан әрмен жалғасты. Қайыршылықты болдырмау үшін ата-анасы бар болса да жүйелі материалдық көмекке мұқтаж панасыз балалар санағы жүргізілді.

Аталған қаулыларға сәйкес Батыс Сібір өлкесі бойынша 3800 панасыз қазақ баласын балалар үйлерімен қамту үшін 1 225 мың сом көлемінде (бір балаға 350 сом) белгіленген қаржы жеткіліксіз деп танылды. Балалар үйлерінің тәрбиеленушілерінің санының шамадан тыс өсіп отырған жағдайда аталған қаржы көлемі қажетті шығындарды қамтамасыз етпейтін еді. Өлкелік атқару комитеті 1932 жылы белгілеген бір тәрбиеленушіге шаққандағы шығын нормасы 839 сом болғандығын ескерсек, 350 сомға қазақ балаларын асырау мүмкін емес екендігі айдан анық болатын. Оған қоса жаңадан 5 қазақ балалар үйлерінің ашылуы жағдайды одан әрі ушықтырып, тәрбиеленушілерді азық-түлікпен қамтамасыз етуді нашарлатып жіберуі мүмкін еді. Батыс Сібір өлкесіндегі балалар үйлеріне орналастырылған қазақ балаларының санының өсуі қосымша қаржылық шығындарды тудырғаны рас. Алайда 1933 жылдың бірінші жартысында қаржы бөлуде бұл жағдай ескерілмеді. Осыған байланысты балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілерді азық-түлік және киіммен қамтамасыз етуде елеулі олқылықтар орын алды. Осыған жол бермеу үшін өлкенің ішкі мүмкіндіктерінің шектеулі екендігін ескере отыра, балалар үйлерінің контингентін орталықтан қамтамасыз етуді сұрайды.

Кесте 2. Орта Еділ өлкесіндегі қазақ босқындарының балалары [Материалы..., 2022: 328].

Аудандар	Балалар мекемелеріне орналастырылған балалар	Ата-аналарымен бірге тұрған көмекке мұқтаж балалар
Орынбор ауд.	350	500
Орынбор қ.	258	230
Сольилецк	342	4 000
Бөргі	48	488
Петров	-	750
Ор	-	200
Барлығы	998	6 163

Панасыз балалардың денсаулығын бақылау ісі де назардан тыс қалған жоқ. Өлкелік денсаулық сақтау бөліміне шұғыл түрде ауру балаларды анықтап, дереу емдеу орындарына орналастыруға ұсыныс жасалды [Сыдыков, 2010: 329-331]. Олардың арасында созылмалы ауруға шалдыққан балалар, ақыл есі кем балалар кездесіп отырды. Оларға шұғыл түрде медициналық көмек көрсету қажеттігі туындады. Қазақ босқын балаларына қажетті медициналық көмек көрсету туралы Батыс Сібір өлкелік денсаулық сақтау бөлімінің баяндама жазбасында өлкенің 15 ауданы бойынша әртүрлі созылмалы ауруға шалдыққан 250 қазақ баласы анықталғандығы хабарланды. Осыған байланысты өлкенің әр аймағында шұғыл түрде балаларға арналған емдеу санаторийлерін ашу көзделді [Сыдыков, 2010: 389-391].

Қазақ босқындарының балаларына медициналық көмек көрсету туралы Батыс Сібір атқару комитеті Президиумының 1933 жылдың 31 шілдесіндегі отырысында «Босқын қазақтардың балаларына көмектесу туралы қосымша шаралар туралы» баяндама тыңдалып, келесі шешімдер қабылданды:

1. Өлкелік денсаулық сақтау бөліміне бір ай ішінде Омбыдағы сүйек туберкулезіне қарсы санаторийді 15 орынға кеңейту және Мочишиде жаңа тубсанаторий ашу.

2. Балалар үйінің тәрбиеленушілері арасында бас терісі ауруларының айтарлықтай көп болуына байланысты Новосібір мен Омбы қалаларында бір-бір балалар үйін арнайы осындай балаларды емдеуге бөлу және оның жұмысын жандандыру үшін жергілікті медициналық институт клиникаларын жұмылдыру.

3. Балалар үйлерінен ақыл-есі кем және емделмейтін балаларды анықтап, оларды Мариинскідегі мүгедек балалар үйіне жіберу.

4. Қазақтарды жұмысқа орналастыру комиссиясына сәбилер үйіндегі 77 тастанды бала мен жабық балабақшалардағы 49 баланы асырау үшін 61 025 сом көлемінде қаржы бөлу [Сыдыков, 2010: 393].

Батыс Сібір өлкесінде қазақ босқын балаларының мәселесін шешу тек оларды азық-түлік және киім-кешекпен қамтамасыз етумен шектеліп қалған жоқ. Уақыттың өзі бұл босқындардың басым бөлігінің ұзақ уақытқа тұрақтап қалуды көздейтінін дәлелдеді. Қалыптасқан жағдайда шешімін күткен өзекті мәселелердің бірі – балаларды білім жүйесіне тарту болды. Бұл мәселе Батыс Сібір өлкелік билік органдарының назарынан тыс қалмады. Дегенмен оны шешудің өзіндік қиындықтары мен кедергілері жетерлік еді. Ең алдымен, қазақ тілін білетін педагог кадрлардың тапшылығын атап өткен жөн. Мұғалімдер табылған күннің өзінде олардың күнделікті тұрмыстық мәселелерінің дер кезінде шешілмеуі үлкен кедергі болды. Әр жерде ашылып жатқан мектептерді қазақ тіліндегі оқу құралдарымен қамтамасыз ету ісі де ақсап тұрды. Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариатымен байланыс орнатып, аталған мәселені шешу ұзақ уақыт алды. Мектептердің материалдық жағдайы да мардымсыз болды. Олардың басым бөлігі едендері топырақ, бөлмелері тар және шаңды жертөлелерде орналасты, парталар жетіспеді, мұғалімдерге арналған үстел, орындықтар жоқ болды.

Қазақстанмен шекаралас Алтай өлкесіндегі қазақ халқының саны 1926 және 1939 жылдары жүргізілген Бүкілодақтық халық санақтары нәтижелеріне сәйкес 17 807 адамнан 27 595 адамға дейін өсті [Айдарбаева, 2009: 138]. Қазақ босқындарының санының артуына байланысты Батыс Сібір өлкесіндегі қазақ ұлттық мектептеріндегі оқушылар саны 1931-1934 жылдар аралығында үнемі өсіп отырды. Қазақ мектептерінің оқушылар саны 1931 жылдың қаңтарында 2 987 адамды

құраса, 1932 жылдың қаңтарында – 8 510, 1933 жылдың қаңтарында 8 198, ал 1934 жылдың қаңтарында олардың саны 13 181 адамға жетті [Сыдыков, 2010: 564].

Қазақ босқындарының бір бөлігінің елге оралуына байланысты 30-жылдардың ортасына қарай қазақ мектеріндегі балалар саны біраз азайды. 1936-1937 жылға қарай қазақ тілінде білім беретін 43 бастауыш мектепте 1840 бала, 6 орташа мектепте 300 бала, барлығы 2140 қазақ баласы білім алды. Қазақ мектептерінің басым бөлігі Андреев, Қарасуық, Славгород аудандарында және Ойрат автономиялық облысы аумағында орналасты [АӨМА. Қ. 573. Оп. 1. I. 90. П. 1, 6]. Сонымен қатар, қазақ балаларының бір бөлігі қазақ-орыс аралас мектептерінде білім алды.

Ресей аумағындағы балалар үйлері мен мектептерінде білім берумен қатар, тәрбие жұмысына да ерекше көңіл бөлінді. Әрбір балалар үйлері жанынан қосалқы шаруашылықтардың ашылуы тек азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесін шешуге септігін тигізіп қоймай, сонымен қатар балаларды еңбекке баулу ісі үшін де қажет болды. Әсіресе коммунистік идеология рухында тәрбиеленген «жаңа адам» қалыптастыру бұл мекемелердің басты міндеті саналды. Осы бағытта айтарлықтай жетістікке жетті десе болады. Кеңес билігінің репрессивті саясатының құрбаны болған қазақтың босқын балалары кейіннен сол жүйенің шынайы қорғаушыларына айналды.

Қырғызстан жеріндегі қазақтың жетім балалардың санының өсуіне байланысты республика үкіметі бюджеттен балалар үйлерін салу мақсатында 150 000 сом бөліп, Орталық Атқару Комитетінің Балалар комиссиясынан 100 000 сом қаржыны көмек ретінде қабылдады. Бұл қаражатқа 6 балалар үйі ұйымдастырылып, оларда 2000 жетім бала орналастырылды. Қазақ босқындарының үлкен толқыны жағдайында қырғыз үкіметі туындаған барлық мәселелерді өз бетінше шеше алмайтындығын мойындады. Сондықтан Қырғыз Орталық Атқару комитеті БОАК мен ХКК президиумына панасыз қазақ балалары мәселесін шешу үшін 900 000 сом қосымша қаражат және 50 вагон ағаш жіберу туралы өтініш білдірді. Бұл қаражатқа 1000 балаға арналған екі ауыл шаруашылығы колониясын, 3000 баланы қамтитын жаңа балалар үйлерін ұйымдастыру, сондай-ақ мұқтаж 1000 босқынға көмек көрсету белгіленді [ҚР ОМА. Қ. Р-30. Оп. 6. I. 207. П. 13].

Т. Рысқұловтың төрағалығымен өткен отырықшыландыру жөніндегі комиссияның отырысында сөйлеген сөзінде Қырғыз АКСР ОАК төрағасының орынбасары Тұрғанбаева босқындар саны күн сайын артып келе жатқанын, Қырғызстан үкіметі тарапынан қабылданған шешімдер арқасында оларды ішінара ұйымдастыруға мүмкіндік туғандығын хабарлады. Алайда, өнеркәсіптік тауарларға үлкен қажеттілік болып, киім-кешек, төсек орын керек-жарақтары жетіспейтінін атап өтті. Мысалы, Қырғыз ОАК-і Крупская атындағы клубты босатуды бұйырып, онда 500 қазақ баласын орналастырды. Алайда олар тек баспанамен ғана қамтамасыз етілді, кереуеттер де, көрпелер де болмады, азық-түлік мүлдем жеткіліксіз болды [ҚР ОМА. Қ. Р-30. Оп. 6. I. 207. П. 15].

1933 жылы сәуірде Пишпек станциясында, теміржол маңындағы ашық алаңда кемінде 800 босқын қазақтар жиналды, олардың ішінде балалар мен әйелдер өте көп болды. Бұл адамдарды Қазақстанға жөнелтуге көмектесеміз деп уәде беріп, Қырғызстанның әртүрлі аудандарынан жинаған болатын. Алайда бір апта бойы оларға ешқандай көмек көрсетілмей, босқындар ауыр жағдайда душар болды. Осы уақыт ішінде олардың арасында күн сайын аштықтан алты-жеті, кей күндері оншақты адам қайтыс болып отырған. Жағдай тек Қазақстан ХКК төрағасы Ө. Исаевтың араласуынан кейін ғана жөнделіп, босқындарды тамақтандыру және медициналық көмек көрсету ұйымдастырыла бастады [ҚР ОМА. Қ. Р-1179. Оп. 5. I. 7. П. 2].

Әулие-Ата Қалалық кеңесі президиумының 1933 жылдың 17 наурызындағы отырысында 750 панасыз босқын баланы орналастыру мәселесі қарастырылды. Қаржылық жағдайдың ауырлығына байланысты жергілікті халықтан көмек сұрауға мәжбүр болды: әрбір учаскелік комитеттен 150 сом, базар комитеттерінен 250 сом көлемінде қаржы бөлуді талап етті. Сонымен қатар, Балалар комиссиясы, Балалардың достары қоғамын қалада әр түрлі мәдени іс-шаралар ұйымдастыру арқылы, түскен қаржыны босқын балаларға көмек қорына аударуды міндеттеді [ЖОМА. Қ. 21. Оп. 1а. I. 6. П. 13]. Әулие-Атаға Қарақалпақстаннан келген 219 баланың 120-сы өз ата-аналарымен келсе, қалғаны панасыз жетім балалар болды. Алайда тек 70 бала ғана балалар үйіне орналастырылды, олардың ішінде 15 – мектеп жасына дейінгі, 55 – мектеп жасындағы балалар еді [ТОМА. Қ. 121. Оп. 1. I. 318. П. 75].

1933 жылдың 8 наурызына қарай Оңтүстік Қазақстан облысының балалар үйлеріне 13 500 бала орналастырылса, оның 11 700 қазақ босқындарының балалары болды [ТОҚСТМА. Қ. 40. Оп. 1. I. 227. П. 72]. Балалар үйлерінің шамадан тыс толып кетуі шұғыл шаралар қабылдауды талап етті. Балалар үйлеріне қалыпты орналастыруды қамтамасыз ету мақсатында облыстық комитет

хатшылығы балаларды басқа жерге ауыстыру қажет деп санайды. Әулиета ауданынан 1300 бала, Қаратас ауданынан – 400, Қызылқұм ауданынан – 350, Қармақшы ауданынан – 250, Пахтарал ауданынан – 175, Талас ауданынан – 100, Шымкент қаласынан 125 баланы жағдайы бірқалыпты басқа балалар үйлеріне жіберу туралы шешім қабылданды. Балалардың бір бөлігі Сайрам ауданындағы Қарамұрт ауылына (500 бала), Жуалы ауданының Высокое селосына (300), Ленгер ауданының Первомайка және Красноводск ауылдарына (400) орналастырылды. Қалған 1 400 бала Шымкент ГРЭС-нің тұрмыстық және қызметтік үй-жайларына жайғастыру көзделді [ТОҚСТМА. Қ. 40. Оп. 1. I. 227. П. 72].

Қырғызстаннан қазақ босқындарының елге қайтып оралуына байланысты Талас және Мерке аудандарында панасыз балалар саны күрт өсті. Осыған байланысты Талас ауданында 120 балаға арналған балалар үйі іске қосылды. Алайда қабылданған шешімдер мәселені толықтай шеше алмады. Мысалы, тек Мерке ауданында ғана 8 418 панасыз бала жиналып, оның тек 40% ғана жағдайы қанағаттанарлық деп танылды [ТОҚСТМА. Қ. 40. Оп. 1. I. 227. П. 57]. Семей қаласынан 105 км жердегі босқындардың балалар үйі терезелері жоқ, сыз басқан ғимараттарда орналасқан, балалар еденде ұйықтауға мәжбүр болды. Дұрыс тамақтанбау салдарынан асқазан-ішек аурулары көбейіп, аштықтан ісіну фактілері жиіледі. 1932 жылдың 17 сәуірінде балалар үйіне босқындардың 488 баласы әкелінген және оның 172-і 11 мамырға дейін қайтыс болған [АОМА. Қ. 15-П. Оп. 4. I. 110. П. 11-14]. Сонымен қатар, тастанды қазақ балаларының саны да күннен күнге артып отырды. Шымкент қаласының төңірегіндегі қазақтардың балаларын жетімдер үйінің жанына тастап кету жағдайлары жиілеп, күніне 50 балаға дейін жиналып отырды.

Байырғы халықтың өмір сүру жағдайларын зерттеу туралы Қазақ өлкелік партия комитеті мен Қазақ АКСР ХКК комиссиясының материалдары қазақ босқындарының және олардың балаларының тағдыры туралы мол мәлімет береді. Балалар панасыздығымен күресу үшін Оңтүстік Қазақстан облысының аудандарында жүргізілген жұмыс көптеген келеңсіз жағдайлардың бетін ашты. Жергілікті билік органдарының немқұрайлылығы мен әрекетсіздігі нәтижесінде босқын панасыз балалардың жағдайы аса ауыр халде болды. Балалар үйлеріне арналған бөлмелер бейімделмеген, пештерде көбінесе қақпалар болмағандықтан от жағылмады, сондықтан бірқатар үйлер өте суық, балалардың бөлмесі лас, қабырғалары мен төбелері ағартылмаған болатын. Бір бөлмеге 30-40 және одан да көп бала орналастырылып, ауру балалар мен дені сау балалардың бөлінбей бірге болуы әртүрлі аурулардың кеңінен таралуына себеп болды. Жалпы зерттелген балалар үйлерінде балаларды тәрбиелеу және білім беру мәселелері мүлдем назардан тыс қалғандығы анықталды.

Балаларды азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі де өз деңгейінде болмады: асханалар лас, дымқыл және жылытылмаған бөлмелерді орналастырылды. Балалар сүт, май өнімдерімен қамтамасыз етілмеді. Сонымен қатар асханаларда қажетті ыдыс аяқтың жетіспеушілігінен балалар тамақтануына толық мүмкіндік бермеді. Мысалы, тексеру кезінде Қармақшы балалар үйінде тамақтану кезінде үстелдерге 30-40 табақ және 3-4 қана қасық қойылғаны анықталды. Әсіресе қиын жағдайға сәбилер душар болды. Көп жағдайда бұл жастағы балалар киіммен, түнгі жамылғымен қамтамасыз етілмеді және сәбилерді күтушілер мүлдем жетіспеді. Қармақшы балалар үйінде сәбилер күндіз еденде отырып, түнде сол жерде ұйықтайтындығы анықталды [ТОМА. Қ. 121. Оп. 1. I. 83. П. 10]. Шет жерде, бөтен ортада талай қиыншылықты бастан өткізіп, туған елге оралған қазақ босқындарының балаларының жағдайында айтарлықтай оң өзгерістер бола қойған жоқ.

Келтірілген мәліметтер кеңестік бюрократиялық машинаның шешімдер қабылдап, оны жүзеге асыру барысындағы епсіздігіне дәлел бола алады. Көптеген жағдайларда қабылданған шешімдер аяқсыз қалып жатты. Кеңес және партиялық органдар тарапынан бақылаудың болмауы салдарынан жергілікті жерлерде бұрмалаушылықтар мен асыра сілтеушіліктерге жол берілді. Түптеп келгенде осы әрекетсіздіктер салдарынан ең алдымен босқын балалар зардап шекті.

Қорытынды. Сонымен, XX ғасырдың 30-жылдарының басында орын алған демографиялық апат кеңес өкіметінің жүзеге асырған әлеуметтік-экономикалық саясатының салдарынан туындады. Бұл өзгерістер дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік және экономикалық негіздерін толығымен қиратты. Билік тарапынан қатты қысымға ұшыраған халықтың бір бөлігі республикадан тыс жерлерге, соның ішінде шет елдерге үдере көшуге мәжбүр болды. Өлім, қайыршылық, қайыр сұрау, ұрлық үлкен мөлшерге жетті. Мәжбүрлі босқындар құқықтық кемсітушілік, мәдени және физикалық зорлық-зомбылық жағдайында аянышты өмір сүрді. Олардың арасындағы ең осал қорғансыз топ балалар болды.

Қазақ ауылы революцияға дейін балалардың панасыздығы сияқты әлеуметтік мәселемен таныс емес еді. Социалистік қайта құрулар қазақ қоғамының әлеуметтік негізін жойып, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дәстүрлердің тамырына балта шапты. Бүкіл қазақ даласын жайлаған ашаршылық салдарынан жан-жаққа жан сауғалап босу кезінде қазақ қоғамына жат құбылыс – панасыз балалар пайда болды. Кеңестік репрессивті жүйенің құрбаны болған панасыз қазақ балаларының негізгі үш санатын атауға болады, олар: ата-анасынан айрылған жетім балалар; ретсіз көші-қон жағдайында ата-анасы, туыстарынан ажырап, адасып қалған балалар; тастанды балалар.

Стихиялық көші қон жағдайында балалар ең қорғансыз болып шықты және панасыз балалар санын толықтырды. Бүкіл Қазақстан аумағын қамтитын қолжетімді статистикалық деректерді салыстыру және жүйелеу нәтижесінде 1930 жылдың көктемінен 1932 жылдың наурызы аралығында 273 897 шаруашылық немесе 1 095 348 адамнан 1 369 485 адамға дейін (отбасының орташа көрсеткіші 4-5 адам деп санаған жағдайда) республика аумағынан тыс жерлерге көшіп кеткендігі анықталып отыр. Архивтік деректер босқындардың шамамен 30 % балалар болғандығы туралы мәлімет береді. Дегенмен бұл мәліметтер әлі де болса толықтыруларды талап етеді. Бүгінгі күні осы мәселеге қатысты деректердің басым бөлігі шетелдік архивтерде сақталып, отандық зерттеушілерге қолжетімсіз болып саналады.

Осы кезеңдегі Кеңес мемлекетінің әлеуметтік саясаты қарама-қайшылыққа толы болғанын атап өткен жөн. Бір жағынан, ол балалардың панасыздығын жеңудің тиімді жүйесін құру мәселесімен үнемі айналысып отырды, ал екінші жағынан, биліктің кеңес азаматтарына қатысты репрессиялық саясаты отбасының жойылуының және соған байланысты жаппай балалар панасыздығының туындауының негізгі себептердің бірі болды. Миллиондаған адамдар, соның ішінде бейкүнә балалар да, кеңестік жалаң идеялар мен әлеуметтік эксперименттердің құрбанына айналды. Елдегі гуманитарлық апатты билік ашық мойындағысы келмей, қылмыстарын жасырып қалуға тырысты.

Мемлекет қағаз жүзінде балалар үйлерін материалдық қамтамасыз етуді өз мойнына алғанына қарамастан, іс жүзінде бұл мәселе жергілікті ұйымдардың қарамағына берілді. Жергілікті жерлерде аса көп мөлшердегі босқындарды қабылдап, көмек көрсететіндей мүмкіншіліктер мен қорлардың болмағанына орталық билік аса мән бермеді. Қалыптасқан жағдайда туындаған мәселені халықтың есебінен шешуді ойластырып, «ерікті» түрде арнайы жарналар жинауды әдетке айналдырды.

Қазақстанмен шекаралас аймақтарда құрылған балалар үйлерінің ауыр жағдайда болғанына қарамастан қазақ панасыз балаларының бір бөлігінің өмірін сақтап қалғандығын мойындауымыз қажет. Сонымен қатар, ол балалардың басым бөлігінің ұлттық негізден қол үзуге мәжбүр болып, шыққан тегін ұмытуы да шындық. Әсіресе коммунистік идеология рухында тәрбиеленген «жаңа адам» қалыптастыру бұл мекемелердің басты міндеті саналды. Осы бағытта айтарлықтай жетістікке жетті десе болады. Кеңес билігінің репрессивті саясатының құрбаны болған қазақтың босқын балалары кейіннен сол жүйенің шынайы қорғаушыларына айналды.

Дереккөздер

АОМА – Абай облысының Мемлекеттік архиві

АӨМА – Алтай өлкесінің Мемлекеттік архиві

ЖОМА – Жамбыл облыстық Мемлекеттік архиві

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві

ҚР ПА – Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві

Материалы Государственной комиссии, 2022 – Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50-е годы XX века) Т. 5: Вынужденные беженцы: Сборник документов и материалов / сост.: К.Н. Балтабаева, Р.К. Айдарбаева, Ш.Б. Тлеубаев [и др.]; под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана: Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова; Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, ТОО «Литера-М», 2022. 640 с.: табл., илл.

Садыков, 2010 – Садыков Е.Б. Гонимые голодом (Документы о судьбе десятков тысяч казахов, бежавших в Сибирь в начале 30-х годов). Сб. Документов. Семей, 2010. 693 с.

ТОҚСТМА – Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының Мемлекеттік архиві

ТОМА – Түркістан облысының Мемлекеттік архиві

ШҚОМА АБ – Шығыс Қазақстан облысының Мемлекеттік архивінің Алтай бөлімшесі

Sources

AOMA – Abai oblysynyñ Memlekettik arhivı [The State Archive of the Abai region]

AOMA – Altai ölkesiniñ Memlekettik arhivı [State archive of the Altai territory]

JOMA – Jambyl oblystyq Memlekettik arhivı [State archive of Zhambyl region]

Materialyi Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii jertv politicheskikh repressiy (20–50-e godyi XX veka). [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression in the 20–50 years of the twentieth century]. Karin E.T. (ed.). T. 5: Vyinujdenkiye bejentsyi [Vol. 5: Forced Refugees]: Sbornik dokumentov i materialov / sost.: K.N. Baltabaeva, R.K. Aydarbaeva, Sh.B. Tleubaev [i dr.]. Astana: In-t istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valihanova; Proektniy ofis Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii jertv politicheskikh repressiy; TOO «Litera-M», 2022. 640 p: tabl., ill. [In Kaz., Rus.].

QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq Memleuettik arhivı [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]

QR PA – Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq Memlekettik arhivı [Archive of the president of the Republic of Kazakhstan]

Sadykov, 2010 – Sadykov E.B. Gonimye golodom (Dokumenty o südbe desätkov tysäch kazahov, bejavshih v Sibir v nachale 30-h godov). [Persecuted by hunger (Documents on the fate of tens of thousands of Kazakhs who fled to Siberia in the early 1930s)]. Sb. Dokumentov. Semei, 2010. 693 p.

ŞQOMA AB – Şygys Qazaqstan oblysynyñ Memlekettik arhiviniñ Altai bölmişesi [Altai branch of the state archive of East Kazakhstan region]

TOMA – Türkistan oblysynyñ Memlekettik arhivı [State archive of Turkestan region]

TOQSTMA – Türkistan oblysynyñ qoğamdyq-saiasi tarihyñyñ Memlekettik arhivı [State Archive of socio-political history of Turkestan region]

Әдебиеттер

Абылхожин Ж. и др. - *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б.* Казахстанская трагедия // *Вопросы истории*. 1989. № 7. С. 65-67.

Айдарбаева, 2009 – *Айдарбаева Р.К.* Казахи Алтайского края России. Усть-Каменогорск, 2009. 172 с.

Айдарбаева, Садвакасова, 2024 – *Айдарбаева Р.К., Садвакасова Ж.А.* Казахстанские беженцы 1920-1930 годы. Усть-Каменогорск, 2024. 280 б.

Атантаева и др. 2023 – *Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Ботабекова А.Р.* Дети – жертвы казахстанского голодомора (по материалам Государственного архива области Абай) // *Вестник Университета Шакарима*. Исторические науки. 2024. № 1. С. 115-128. URL: <https://history.vestnik.shakarim.kz/index.php/my/article/view/28/9>

Байсарина К.К., 2021 – *Байсарина К.К.* Шығыс Қазақстан өңіріндегі ашаршылық және панасыз балалар тағдыры (1930-1932 жж. // *Вестник КазНПУ им. Абая*. Серия: исторические и социально-политические науки. 2021. № 1(68). С. 9-14. URL: <https://bulletinhistsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/318/313>

Кабульдинов З.Е., 2018 – *Кабульдинов З.Е.* Голод среди казахов и массовые откочевки населения в начале 30-х годов XX века. URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239>

Камерон, 2020 – *Камерон С.* Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. Алматы: Kazakhstan Risks Assessment Group, 2020. 304 с.

Киндлер, 2017 – *Киндлер Р.* Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане / Пер. с нем. Л.Ю. Пантинной. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.

Конквест, 1988 – *Конквест Р.* Жатва скорби = The harvest of sorrow: Сов. коллективизация и террор голодом / Роберт Конквест; Пер. с англ. Исраэль Коэн и Нели Май; Под ред. Михаила Хейфеца. London: Overseas publ. interchange, 1988. 620 с.

Курманов, 2021 – *Курманов З.* Из истории дружбы и братства: борьба с казахским «Ашаршылыком» в Кыргызстане // *Вестник Кыргызского Государственного университета имени И. Арабаева*, 2021. № 3. С. 181-189. URL: <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KRSUKURMANOVZ.K.2021-3.pdf>

Леонова Н.А., 2015 – *Леонова Н.А.* Детская беспризорность как фактор миграции в историческом контексте 1920-1930 гг. // *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 2. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21487>

Малышева, 1999 – *Малышева М.П., Познанский В.С.* Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири (1931-1934 гг.). Алма-Ата: Ғылым, 1999. 536 с.

Омарбеков Т., 1997 – *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Омарбеков Т., 2011 – *Омарбеков Т.* Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.). Хрестоматия. Алматы, 2011. 204 с.

Сактаганова, Сақабай, 2024 – *Сактаганова З.Г., Сақабай Т.Қ.* 1930-жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесі // *Вестник Карагандинского университета*. История. Философия. 2024. № 4(116). 156-166-бб. URL: <https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/1236/845>

Советское руководство, 1999 – *Советское руководство*. Переписка. 1928-1941 гг. М.: РОССПЭН, 1999. 519 с. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/162529-sovetskoe-rukovodstvo-perepiska-1928-1941-gg>

ЦК ВКП (б), 2009 – *ЦК ВКП (б)* и национальный вопрос. Кн. 2. 1933–1945. М.: РОССПЭН, 2009. 1095 с. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/90508-tsk-vkp-b-i-natsionalnyy-vopros-kn-2-1933-1945>

References

Abylhojin J. i dr. – *Abylhojin J. Kozybaev M. K., Tatimov M. B.* Kazahstanskaia tragedia [The Kazakh tragedy]. *Voprosy istorii*. 1989. № 7. Pp. 65-67. [in Russian]

Aidarbaeva, 2009 – *Aidarbaeva R.K.* Kazahi Altaiskogo kraia Rosii [Kazakhs of the Altai Territory of Russia]. *Üst-Kamenogorsk*, 2009. 172 p. [in Russian]

Aidarbaeva, Sadvakasova, 2024 – *Aidarbaeva R.K., Sadvakasova J.A.* Kazahstanskii bejensy 1920-1930 god [Kazakh refugees in the 1920s and 1930s]. *Ust-Kamenogorsk*, 2024. 280 p. [in Russian]

Atantaeva i dr. 2023 – *Atantaeva B.J., Ahmetova R.D., Botabekova A.R.* Deti – jertvy kazahstanskogo golodomora (po materialam Gosudarstvennogo arhiva oblasti Abai) [Child victims of the Kazakh Holodomor (based on the materials of the State Archive of the Abai region)]. *Vestnik Universiteta Shakarima*. Istoricheskie nauki. 2024. № 1. Pp. 115-128. URL: <https://history.vestnik.shakarim.kz/index.php/my/article/view/28/9> [in Russian]

Baisarina K.K., 2021 – *Baisarina K.K.* Shygys Qazaqstan onırında asharylyq jane panasyz balalar tagdyry (1930-1932 j.j.)` [Famine and the fate of homeless children in the East Kazakhstan region (1930-1932)]. *Vestnik KazNPU im. Abaia*. Seria: istoricheskie i sosialno-politicheskie nauki. 2021. № 1(68). Pp. 9-14. URL: <https://bulletinhistsopolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/318/313> [in Kazakh]

Kabuldinov Z.E., 2018 – *Kabuldinov Z.E.* Golod sredi kazakhov i masovye otkochevki naselenia v nachale 30-h godov XX veka [Famine among Kazakhs and mass migration of the population in the early 30s of the twentieth century]. URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9239> [in Russian]

Kameron, 2020 – *Kameron S.* Ashtyq jailagan dala. Asharshylyq, ozbyrlyq jane Kegestik Qazaqstandy ornatu [Hunger swept the steppe. Famine, arbitrariness and the establishment of Soviet Kazakhstan]. *Almaty: Kazakhstan Risks Assessment Group*, 2020. 304 p. [in Kazakh]

Kindler R., 2017 – *Kindler R.* Stalinskie kochevniki. Vlast i golod v Kazahstane [Stalin's nomads. Power and hunger in Kazakhstan]. *Per. s nem. L.İu. Pantinoi*. M.: Politicheskaiia ensiklopedia, 2017. 382 p. [in Russian]

Kurmanov, 2021 – *Kurmanov Z.* Iz istorii drujby i bratstva: borba s kazahskim “Asharshylykom” v Kyrgyzstane [From the history of friendship and brotherhood: the struggle against the Kazakh “Asharshylyk” in Kyrgyzstan]. *Vestnik Kyrgyzskogo Gosudarstvennogo universiteta imeni İ. Arabaeva*, 2021. № 3. Pp. 181-189. URL: <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KRSUKURMANOVZ.K.2021-3.pdf> [in Russian]

Leonova N.A., 2015 – *Leonova N.A.* Detskaia besprizornost kak faktor migrasii v istoricheskom kontekste 1920-1930 gg. [Child homelessness as a migration factor in the historical context of 1920-1930]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovania*. 2015. № 2. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21487> [in Russian]

Malyseva, 1999 – *Malyseva M.P., Poznanski V.S.* Kazakhi – bejensy ot goloda v Zapadnoi Sibiri (1931-1934 gg.) [Kazakh refugees from famine in Western Siberia (1931-1934)]. *Alma-Ata: Gylym*, 1999. 536 p. [in Russian]

Omarbekov T., 1997 – *Omarbekov T.* 20-30 jylardagy Qazaqstan qasiret [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]. *Komekshi oqu quraly*. *Almaty: Sanat*, 1997. 320 p. [in Kazakh]

Omarbekov T., 2011 – *Omarbekov T.* Golodomor v Kazahstane: prichiny, mashtaby i itogi (1930-1933 gg.) [Holodomor in Kazakhstan: causes, scale and results (1930-1933)]. *Hrestomatia*. - *Almaty*, 2011. 204 p. [in Russian]

Saktaganova, Saqabai, 2024 – *Saktaganova Z.G., Saqabai T.Q.* 1930-jyldardagy asharskylyq kezindegi Ortalyq Qazaqstandagy panasyz balalar maselesi [The problem of homeless children in central Kazakhstan during the Famine of the 1930s]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta*. Istoria. Filosofia. 2024. № 4(116). Pp. 156-166. URL: <https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/1236/845> [in Kazakh]

Sovetskoe rukovodstvo, 1999 – *Sovetskoe rukovodstvo*. Perepiska. 1928-1941 gg [The Soviet leadership. Correspondence. 1928-1941]. M.: ROSSPEN, 1999. 519 p. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/162529-sovetskoe-rukovodstvo-perepiska-1928-1941-gg> [in Russian]

CK VKP (b), 2009 – *CK VKP (b)* i nacional'nyj vopros [The Central Committee of the CPSU(b) and the national question] Кн. 2. 1933–1945. М.: ROSSPEN, 2009. 1095 p. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/90508-tsk-vkp-b-i-natsionalnyy-vopros-kn-2-1933-1945> [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 307–319
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_307-319

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ АРХЕОЛОГИЯСЫ

Ахметова Улжан Төлегенқызы¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
(1-үй, Студенттер даңғ., 060011 Атырау қ., Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-4274-8602>. E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ахметова У.Т., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақала ортағасырлық Сарайшық қаласын зерттеу контексінде көрнекті қазақ ғалымы Әлкей Хақанұлы Марғұлан жүргізген ғылыми зерттеулер тарихына арналған. Ұлыстың астаналық қалаларының бірі болған Сарайшық ұзақ уақыт бойы ғалымдардың назарынан тыс қалып келген. Алайда XX ғасырдың ортасында Ә.Х. Марғұланның бастамасымен бұл маңызды ескерткішті жүйелі археологиялық және тарихи зерттеу жұмыстары басталды. *Зерттеу мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – ортағасырлық Сарайшық қаласын зерттеудегі Ә.Х. Марғұланның үлесін анықтау және осы ескерткішке қатысты оның ғылыми қызметінің негізгі кезеңдерін айқындау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер қойылды: Ә.Х. Марғұланның не себепті Сарайшықты – Ұлыстың астаналық қалаларының бірі ретінде ғылыми қауымдастықтың назарына ұсынғанын анықтау; бастапқыда «Сарайшық-Ұлытау» деп аталған, кейін Батыс Қазақстан экспедициясына айналған археологиялық экспедицияны ұйымдастыру барысын талдау; 1940–1950 жылдары Сарайшықта жүргізілген зерттеулердің негізгі кезеңдері мен нәтижелерін сипаттау; бұл зерттеулердің ескерткішті қазіргі ғылыми тұрғыдан зерделеудегі тарихи және ғылыми маңызын ашып көрсету. *Зерттеу әдістері.* Зерттеу барысында археологиялық және мұрағаттық дереккөздерді жүйелі тұрғыдан талдау, бұрын жүргізілген зерттеулерге салыстырмалы-тарихи әдіс қолдану, материалдарды проблемалық-тақырыптық тұрғыда топтастыру әдістері пайдаланылды. Ерекше көңіл бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген мұрағат құжаттарына бөлінді. *Зерттеу нәтижелері.* Анықталғандай, Ә.Х. Марғұлан мұрағаттық және далалық материалдар негізінде алғашында «Сарайшық-Ұлытау» деп аталған, кейін «Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы» атауын алған экспедицияны ұйымдастырған. Оның зерттеулерінің нәтижесінде Сарайшық қаласының жоспарлық құрылымы, аумақтық ауқымы және тарихи маңызы туралы алғашқы ғылыми түсініктер қалыптасты. Ғалым ескерткішті мәдени мұра ретінде сақтау мәселесіне ерекше көңіл бөлді. *Қорытынды.* Осылайша, Ә.Х. Марғұлан ортағасырлық Сарайшықты зерттеу және ғылыми айналымға енгізу ісінде маңызды рөл атқарды. Оның еңбектері отандық археологиядағы олқылықтың орнын толтырып қана қоймай, Сарайшықтың маңызды мәдени-тарихи орталық ретінде танылуына септігін тигізді. Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен жүргізілген зерттеулер болашақ археологиялық ізденістерге берік негіз қалап, ғылыми тәсілдің сабақтастығын қамтамасыз етті.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы, археология тарихы, Әлкей Марғұлан, архивтік құжаттар, дерек, зерттеулер, Сарайшық, Сарайшық-Ұлытау экспедициясы, Батыс Қазақстан экспедициясы, барлау.

Алғыс: Мақала № BR22082480 «Алтынордалық Сарайшық, Ұшқан, Ащысай, Қарағайлы ескерткіштері тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII-XV ғғ.)» атты ғылыми бағдарламаны жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Ахметова У.Т. «Ә. Марғұлан және Сарайшық археологиясы» // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 307–319-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_307-319

АЛКЕЙ МАРГУЛАН И АРХЕОЛОГИЯ САРАЙШЫКА

Ахметова Улжан Толегенқызы¹

¹ Атырауский университет имени Х. Досмухамедова

(д. 1, просп. Студенческий, 060011 Атырау, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, ассоциированный профессор

<https://orcid.org/0000-0002-4274-8602>. E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ахметова У.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* Настоящая статья посвящена истории научных исследований, проведённых выдающимся казахским учёным Алкеем Хакановичем Маргуланом, в контексте изучения средневекового города Сарайшык. Сарайшык, являвшийся одним из значимых центров Улуса Джучи, на протяжении долгого времени оставался в тени научного внимания. Однако благодаря инициативе А.Х. Маргулана, в середине XX века начался систематический процесс археологического и исторического изучения этого важного памятника. *Цель и задачи исследования.* Целью данного исследования является определение вклада А.Х. Маргулана в изучение средневекового города Сарайшык и выявление основных этапов его научной деятельности, связанных с этим памятником. Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи: изучить причины, по которым А.Х. Маргулан обратил внимание научного сообщества на Сарайшык как на один из столичных городов Улуса Джучи; проанализировать ход организации «Сарайшык-Улытауской» археологической экспедиции, позже преобразованной в Западно-Казахстанскую экспедицию; охарактеризовать основные этапы и результаты исследований, проведённых А.Х. Маргуланом в Сарайшыке в 1940–1950-е годы; раскрыть историческое и научное значение этих исследований для современного изучения памятника. *Методы исследования.* В процессе научного анализа были использованы следующие методы: системный подход к рассмотрению археологических и архивных источников, сравнительно-исторический анализ ранее проведённых исследований, проблемно-тематическая группировка материалов. Особое внимание уделено архивным документам, впервые вводимым в научный оборот. *Результаты исследования.* Установлено, что А.Х. Маргулан на основе архивных и полевых материалов инициировал создание экспедиции, изначально названной «Сарайшык-Улытауской», впоследствии получившей название Западно-Казахстанской археологической экспедиции. Результаты его исследований стали основой для формирования первых научных представлений о планировочной структуре города Сарайшык, его территориальном охвате и историческом значении. Особое внимание учёный уделил вопросам сохранения памятника как культурного наследия. *Заключение.* Таким образом, А.Х. Маргулан сыграл ключевую роль в изучении и популяризации средневекового Сарайшыка. Его работы не только заполнили пробел в отечественной археологии, но и способствовали признанию Сарайшыка как важного культурно-исторического центра. Исследования, проведённые под руководством А.Х. Маргулана, заложили прочную основу для дальнейших археологических изысканий и обеспечили преемственность научного подхода.

Ключевые слова: История Казахстана, история археологии, Алькей Маргулан, архивные документы, источники, исследования, Сарайшык, Сарайшык-Улытауская экспедиция, Западно-Казахстанская экспедиция, разведка

Благодарности: Статья подготовлено в рамках реализации программы BR22082480 «Золотоордынские памятники Сарайшык, Ушкан, Ащысай, Карагайлы в контексте историко-культурного наследия (XIII-XV вв.)».

Для цитирования: Ахметова У.Т. Алкей Маргулан и археология Сарайшыка //Отан тарихы. 2025. Т. 28 № 2. С. 307–319 [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_307-319

AIKEY MARCULAN AND ARCHAEOLOGY OF SARAYSHYK

Ulzhan Tolegenkizi Akhmetova¹

¹Kh. Dosmukhamedov Atyrau University

(1, Studentskiy Ave., 060011 Atyrau, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0002-4274-8602>. E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Akhmetova U.T., 2025

Abstract. *Introduction.* This article is devoted to the history of academic research conducted by the prominent Kazakh scholar Alkey Khakanovich Margulan in the context of studying the medieval city of Saraishyk. As one of the significant centers of the Ulus of Jochi, Saraishyk remained overlooked by scholars for a long time. However, thanks to A.Kh. Margulan's initiative, a systematic process of archaeological and historical study of this important site began in the middle of the 20th century. *Research aim and objectives.* The aim of this study is to determine the contribution of A.Kh. Margulan to the study of the medieval city of Saraishyk and to identify the main stages of his scholarly work related to this site. To achieve this goal, the following objectives were defined: to examine the reasons why A.Kh. Margulan drew the attention of the academic community to Saraishyk as one of the capital cities of the Ulus of Jochi; to analyze the organization of the «Saraishyk-Ulytau» archaeological expedition, later transformed into the West Kazakhstan Expedition; to describe the main stages and results of A. Kh. Margulan's research in Saraishyk during the 1940-1950s; and to reveal the historical and scientific significance of these studies for the modern understanding of the site. *Research methods.* The study employed the following methods: a systematic approach to the analysis of archaeological and archival sources, comparative historical analysis of previous research, and problem-thematic grouping of materials. Special attention was given to archival documents introduced into academic circulation for the first time. *Research results.* It was established that based on archival and field materials, A.Kh. Margulan initiated the creation of an expedition originally named the «Saraishyk-Ulytau Expedition» which later became the West Kazakhstan Archaeological Expedition. The results of his research formed the basis for the first academic concepts of the city's layout, its territorial scope, and historical importance. The scholar placed special emphasis on the preservation of the site as a cultural heritage monument. *Conclusion.* Thus, A.Kh. Margulan played a key role in the study and popularization of medieval Saraishyk. His work not only filled a gap in national archaeology but also contributed to the recognition of Saraishyk as an important cultural and historical center. The research carried out under his leadership laid a solid foundation for future archaeological investigations and ensured continuity in the scholarly approach.

Keywords: History of Kazakhstan, history of archaeology, Alkey Margulan, archival documents, sources, research, Saraishyk, Saraishyk-Ulytau expedition, West Kazakhstan expedition, archaeological reconnaissance.

Acknowledgments: This article was prepared within the framework of the BR22082480 program: "Golden Horde monuments Saraishyq, Ushkan, Ashysay, Karagaily in the Context of Historical and Cultural Heritage (XIII-XV centuries)".

For citation: Akhmetova, U.T. Alkey Margulan and archaeology of Sarayshyq // Otan Taryhy. 2025. Vol. 28. No. 2. Pp. 307–319 [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_307-319

Кіріспе. Ортағасырлық Сарайшық - Ұлы Жібек жолындағы шығыс пен батысты байланыстырған сорап жолдың ортасындағы саяси әлеуметтік-экономикалық жағынан дамыған заманының гүлденген қаласы болған. Қазірде Сарайшыққа байланысты зерттеулер әр сала мамандары арасында әрқашанда қызығушылық тудыруда. Тақырып өзекті, өйткені, ортағасырлық Сарайшық тарихымыздың жүйелі зерттеуді қажет ететін тұсы, қазірде бұл мәселе әлем тарихының бөлшегі ретінде қайта зерттеу жұмыстары қолға алынып жатыр.

Мақаланың басты мақсаты Ә. Марғұланның ортағасырлық Сарайшыққа байланысты зерттеулерін саралау көзделінді. Осыған орай зерттеу міндеттеріне: Ә. Марғұланның археология ғылымына және Жошы Ұлысы дәуірінің астаналық қалаларының бірі Сарайшыққа назар аударуы себептерін зерттеу; Сарайшық-Ұлытау экспедициясының ұйымдастырылуы; кейін оның Кеңестер Одағы деңгейінде Батыс Қазақстан экспедициясы аталып, Сарайшыққа қатысты ғалым зерттеулерінің кезеңдеріне, нәтижелеріне тоқталу; XX ғасырдың 40-50 жылдардағы Сарайшық қаласына қатысты зерттеулерінің тарихи маңызын ашу; Ғалымның ғылыми тұжырымдарының сабақтастығына назар аудару.

Материалдар мен әдістер. Мақалаға қажетті материалдар Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіндегі (ҚР ОМА) Әлкей Марғұланның Р2415 - жеке тектік қоры, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің «Ғылым Ордасы» (ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА) архивінің 11-қорынан 1950-1952 жылдар аралығындағы Тарих және этнология институтының жылдық есептері, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің Әлкей Марғұлан атындағы Археология институтының архивінің 11-қорының (ҚР ҒЖБМ ҒК АИА) Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының есептері, Ресей Ғылым Академиясы Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнология, антропология институты архиві (РҒА ЭАИА) 142-қоры, Ресей Ғылым Академиясы архиві (РҒАА) 457- қоры және тақырыпқа сай жарық көрген ғылыми мақалалар мен зерттеулер негізінде талданады.

Қолданылған әдістерге тоқталсақ, зерттеу барысында архивтерде хатталған ғалымның Сарайшыққа жүргізген далалық барлау және археологиялық экспедициясының есептері ҚР ҒЖБМ ҒК АИА. ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА [11к.], мекемелердің қатынас іс-құжаттары РҒА ЭАИА [142-қор], РҒАА [457-қор], Ә. Марғұланның жеке тектік қоры ҚР ОМА [Р2415-к.] деректік құжаттары ғылыми айналымға қосылды. Мақалада талдау, салыстырмалы зерттеу және тарих ғылымында қалыптасқан тарихилық, хронологиялық, объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Сонымен бірге Ә. Марғұланның ортағасырлық Сарайшыққа қатысты зерттеулеріне шолу жасаған қазіргі отандық [Касенов, 2011], [Ахметова, 2013], [Жұмабаева, 2015], [Мұқтар, 2019], [Мұқтар, Жұмабаев, 2020: 4-10] [Жұмабаев, 2020: 126], [Манапова, 2021 50-63] және шет елдік [Serhan Cinar, 2021], [Elvin Yıldırım, 2024] еңбектері зерттеу барысында Ә. Марғұланның ғылыми тұжырымдарымен салыстырыла сарапталды.

Талқылау. Ә. Марғұланға дейін 1834 жылы ортағасырлық Сарайшық қаласы құландыларында болған К.Ф. Гебель қала құрылыстарын анықтап, ортағасырлық көрханаларды ашқан. Сол кезеңде, XIX ғасырда Сарайшық қаласы орнына қазба жұмыстарын кез-келген адам жүргізгенін байқауға болады [Ахметова, 2013: 48]. Сарайшық қирандысын зерттеуде А.С. Алексеевтің еңбегі зор. Ол 1861 жылғы ортағасырлық қаланы көзімен көреді. Топограф алғаш рет қала цитаделінің аумағын сызып, «Хан моласын» анықтайды [Жұмабаева, Кипиев, 2015: 55].

Ал кәсіби археологтар зерттеулерінен Ә. Марғұланға дейін жүргізген Саратовтық археолог Н. Арзютовтың археологиялық қазбасын атауымызға болады. Н. Арзютов қаланың бірнеше жерінен қазба салып, ортағасырлық қалада ел билеушілер пантеоны жатқанын айтып, алтынордалық қала екенін дәлелдеді [Мұқтар және өзге де, 2018: 93]. Кейін ғалымның репрессияға ұшырауы оның болашақ зерттеулеріне кедергі болғанын байқаймыз. Ғалым Әлкей Марғұланның 1950 жылғы Сарайшықта жүргізілген археологиялық зерттеулері турасында археолог М. Касеновтың «Академик Ә. Марғұланның Сарайшықтағы зерттеулері» [Касенов, 2011], Ә. Мұқтардың Әлкей Марғұланның Сарайшықтың зерттеуі» [Мұқтар, 2019], Ә. Мұқтар, А. Жұмабаевтың «Әлкей Марғұлан және Сарайшық» [Мұқтар, Жұмабаев, 2020:4-10], А. Жұмабаевтың «Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы және Сарайшық» [Жұмабаев, 2020: 126], Ә.М. Манапованың «Ә.Х. Марғұланның еңбектеріндегі керуен жолдары» [Манапова, 2021: 50-63] мақалалары жарық көрді. Аталған зерттеулерде Ә. Марғұлан атындағы Археология институты архивінде сақталған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы есебінің материалдары

қамтылған. Сонымен бірге ғалым зерттеулеріне түрік зерттеушілері [Serhan Cinar, 2021], [Elvin Yıldırım, 2024] назар аударып, оның Қазақстан – және әлем археологиясына қосқан үлесін саралап, Қазақстан археологиясының болашағына көз тігеді.

Нәтижелер. Әрине, Ә.Х. Марғұланның Сарайшық қаласын зерттеуге бірнеше ғылыми зерттеу жолдарынан өтіп келгені белгілі. Ол 1926 жылдан КСРО ҒА Қазақстандық экспедициясының антропологиялық бөлімінде аудармашы, әрі тәжірибе жинаушы, 1931-1934 жылдары Материалдық Мәдениет тарихы мемлекеттік академиясының аспиранты болған кезеңнен қазақ тарихын бүтіндеуге белсене кіріскен болатын [РҒА ММТИА.2 қ. 5 т. 204 іс. 1-7 п.].

Ә. Марғұлан Алтынорда, Сарайшық тарихына «Хандар жарлығының тарихи маңызы» (1943), «Қазақ халқының эпикалық жыр дастандары» (1945) тақырыбында қорғаған кандидаттық, докторлық диссертацияларын дайындау барысында назар аударды деп есептейміз. Оның Сарайшық тарихына тікелей қатысы бар «Ер Тарғын», «Едіге» жырларын талдап зерттеуі Жошы Ұлысы дәуірі тарихына жетелегені анық. Ол ел ішінен халық жадына сақталған жырларды жинаудан бастаған болатын. Ғалымның Сарайшық туралы ел ішінен және архивтерден, халық аузындағы аңыз әңгімелері мен тарихи жырлардың бірнеше нұсқаларын жинақтаған. Атасақ, Батыс Қазақстан облысының тұрғыны Қ. Айтқалиевтің Ә. Марғұланға өз құлағымен естіген «Едіге батыр», «Бейбарыс батыр» туралы жыр жолдарының ауызекі нұсқасын жолдаған [ҚР ОМА, Р2415-қ. 1-т. 552-іс. 1-13 п.].

Дегенмен бұл жылдары КСРО көлемінде Алтынорда тарихына, эпостық жырларға, ондағы Едіге биге қатысты теріс көзқарас қалыптаса бастады. Ол 1944 жылдың тамызында Москвада бүкілодақтық коммунистік партиясы Орталық комитетінің «Татар партия ұйымындағы жаппай саяси және идеологиялық жұмысты жақсарту шаралары» (Постановление ЦК ВКП (б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации» от 9 августа 1944 г.) атты қаулысынан соң ерекше күшейді. Қаулыда тарих туралы жазылған еңбектерде «ұлттық сипаттағы кемшіліктер мен қателіктерді» санамалап, кейбір татар тарихшылары мен әдебиетшілерінің ұлтшылдық сипаттағы «Алтынорда тақырыбына» көңіл бөлгенін, «хандар мен феодалдарды насихаттайтын «Едіге» эпостық жырына маңыз берген» қателіктері мен кемшіліктерін қалпына келтіруге тапсырма берген болатын.

Қазақстанға 1945 жылы қазан айында тексеріске келген комиссия бүкілодақтық коммунистік партия орталық комитетінің хатшысы Г. Маленковқа жолдаған хатында тарих пен әдебиет тақырыбында жазылған еңбектерде «кемшіліктер мен қателіктер» кездесетінін жазып, онда Қазақстанда Алтынорда мен Едігенің рөлін асыра бағалағандар қатарына Ә. Марғұланды қосады. Комиссия: «1944 жылы Ғылым Академиясының қазақ бөлімі дайындаған «Тарихи жинақта» шыққан жолдас Марғұланның «Ер Едіге» мақаласында «Едіге – Алтынорда дәуіріндегі ең ерекше тұлғалардың бірі. Едіге бүкіл өмірін Отанына арнаған. Сондықтан оның есімі қанша ғасыр өтсе де, ұмытылмай келеді» деген жолдар кездеседі», - деген ғалым ойына ерекше назар аударған [Әлкей Марғұлан ..., 2019]. Осылайша, комиссия жоғарыдағы қаулы шешімін негізге алып, «ұлттық сипаттағы кемшіліктер мен қателіктерді» тауып, ұлттық тарих ғылымының дамуына соққы жасады. Міне, уақыт өте келе заманның саяси ағымына қарамастан, ғалым ортағасырлық Сарайшық тарихын зерттеуді одақтық деңгейге қойып, қайыра қолған алған болатын.

1946 жылы ҚазКСР ҒА шешімімен төменгі палеолит ескерткіштерінен бастап ортағасырлық қалалар өркениеті ошақтарын зерттейтін Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы құрылып, басшылығына Ә. Марғұлан тағайындалады [Ысмаилов, 2024: 79-80 б.]. Жаңадан құрылған экспедицияның басты мақсаты Орталық Қазақстанда жоспарланған табиғат байлықтарын игеру мен жүргізілетін ірі құрылыстар алдындағы зерттеу болатын. Ә. Марғұлан 1946 жылы жасаған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының жоспарында: «Экспедиция Орталық Қазақстанның көне ескерткіштерін зерттеуді, ежелгі Қазақстан даласындағы отырықшы және көшпелі көне мәдениет ескерткіштерін жаңа археологиялық материалдар арқылы анықтауды мақсат етіп отыр...», - деп анықтайды [Бейсенов және өзге де, 2017:52].

Ә. Марғұлан жұмыс жоспарына берген қосымша түсіндірме жазбасында 1940-1950 жылдар аралығында археологиялық зерттелуін: «Төртінші бесжылдықтағы ең маңызды археологиялық мәселе оңтүстік және Орталық Қазақстанның ежелгі қалалары мен сәулет ескерткіштерінің қирандыларын зерттеу болып табылады, олардың көпшілігі көне ғимараттарға байланысты, олар жойылу қаупінде тұр. ... Екі-үш бесжылдық ішінде осы қалалардың қирандыларының археологиялық қазбалары біздің музейлерімізді жаңа және өте құнды экспонаттармен байытуы тиіс, сонымен бірге, қазақ халқының тарихи өткеніне жаңа жарық түсіретін өте сирек кездесетін материалдар болып

табылады», - деп көрсетеді [Бейсенов және өзгелер, 2017: 54]. Міне, осы бағытта ғалым Сарайшыққа қатысты материалдар жинап, зерттеулерін тынбастан жалғастырады. Ә.Х. Марғұлан Е.И. Агеевамен біріге «Археологические работы и находки на территории Казахской ССР (с 1926 по 1946 гг.)» мақаласын жариялайды [Марғұлан, Агеева, 1948: 127]. Марғұланның мақаласы ғылыми ортаның назарын бірден өзіне аударды. 1949 жылы тарих, археология және этнология институтына Саратовтан ғалым И. Синицыннің жолдаған хатында аталған мақаламен танысып, ойын тарих институтының ғалымдарына хат арқылы жолдайды. Онда: «ҚазКСР ҒА Хабаршысының № 1 археологиялық сериясында жарық көрген А.Х. Марғұлан мен Е.И. Агееваның мақаласында 1937 жылы Гурьев облысында қазба жұмыстары туралы мәліметтер келтірілген. Алтынордалық Сарайшық қалашығының қирандылары және «барлық материал Саратов облыстық музейінде» деп көрсетілген (127-бет). Бұл дұрыс емес. Мен барлық материалдар толық өңделгеннен кейін (Саратов облысы музейінің бұрынғы ғылыми қызметкері Арзютов) Гурьев облыстық музейіне түскенін жақсы білемін, онда ол әлі күнге дейін сақтаулы болу керек», - деген жолдарды байқауымызға болады [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 557-іс. 207 п.]. Қазірде Н.К. Арзютовтың есебі Археология институты архивтік қорында сақтаулы.

Ғалымның Сарайшық зерттеулеріне қатысты ауызша, жазба деректеріне және археологиялық қазба жұмыстарына толық назар аударып, барлық қызметі ел алдында жүргізілді [Мұқтар және өзгелер, 2018: 280].

Экспедиция 1949 жылғы мекеме жұмыс жоспарында Ұлы даладағы керуен жолдарды, соның ішінде батыс аймақтағы экономикалық байланыс жолдарын анықтауға да бағыт алады. 1949 жылы Ә. Марғұлан бастаған археологтардың басты міндеттерінің бірі Қазақстанның археологиялық картасын құрау болатын. Картаны дайындауға кіші ғылыми қызметкерлер Е.И. Агеева, А.Г. Максимова және Т.И. Сенигова қатынасқан. Картаны аяқтау мерзімі 1950 жылдың желтоқсан айы белгіленген. Ал карта жасақтау мақсаты Қазақстан территориясындағы көне дәуір тарихы мәдени ескерткіштерінің орналасқан шекараларын нақтылап, белгілеу болған [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 67-іс. 12-п.].

Ортағасырлық Қазақстанның ерте, ортағасырлық ескерткіштерін зерттеу барысында Әлкей Хақанұлы «Сарайшық-Ұлытау» экспедициясын құру туралы: «Сарайшық қалашығы - Қазақстан аумағындағы ең маңызды археологиялық нысандардың бірі. Оны зерттеу, бұрыннан келе жатқан мәселе ретінде, бірнеше рет КСРО ҒА мекемелерінде және соңғы рет 1949 жылғы 26 қарашадағы КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институты отырыстарында талқыланды. Сарайшық қалашығын жедел зерттеу: біріншіден, қалашықтың уақтылы топографиялық көрінісін сызып алу қажеттілігі қазірде күн тәртібінде тұр, ең құнды тарихи ескерткіштерді картаға түсіру аса маңызды, өйткені, қалашық орнын Жайық өзенімен шайып кетуі салдарынан толық жойылу қаупі бар. Екіншіден, Сарайшық мәдениетін және Ұлытау ауданының ескерткіштерін бір уақытта дамыған және ұқсас сәттері баршылық, сондықтан салыстырмалы түрде зерттеу қажет», - деп түсіндірген [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 68-іс. 215, 216-пп.]. Ғалымның ортағасырлық Сарайшықты зерттеу ісі осылайша КСРО көлемінде қолдау табады. 1949 жылы 1 желтоқсанда КСРО ҒА Н.Я. Марр атындағы Материалдық мәдениет тарих институтының директоры орынбасары А.П. Окладников ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының директоры С.Н. Покровскийге Орта Азия археологиясын бірлесе зерттеу туралы ұсыныс жасайды [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 556-іс. 211-п.].

Кейін КСРО ҒА-ның Орта Азия Материалдық мәдениет тарихы институтының Ленинград бөлімшесі (ЛОИИМК) секторы мен Тарих, археология және этнография институтының қола ерте темір дәуірі секторларының біріккен мәжілісі өтеді. Мәжілісте С.С. Черников 1950 жылғы Қазақстандағы археологиялық жұмыстардың жоспары туралы сөйлеп, ортағасырлық Сарайшыққа экспедиция ұйымдастыру туралы шешім қабылданады және экспедиция жетекшілігіне Ә. Марғұлан бекітіледі [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 557-іс. 212-п.].

1950 жылы институттағы археологиялық сектор қызметкерлері «Қазақстанның археологиялық картасын жасау» жұмысы бойынша және археологиялық экспедицияларға дайындалып, далалық барлау ізденістерін 2 бағытта ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Жыл ішінде карта бойынша сектор қызметкерлері ғылыми әдебиеттерді шолу арқылы және археологиялық зерттеулер негізінде облыстардағы, соның ішінде Батыс Қазақстан, Гурьев облыстарындағы материалдық мәдениет ескерткіштерін есепке алып, 800 ғылыми карточкасын даярлаған [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 68-іс. 1-п.].

Әлкей Хақанұлының далалық барлау экспедициясы 1950 жылы археолог профессор С.П. Толстов басқарған КСРО Ғылым Академиясының Этнография институты ұйымдастырған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясымен біріге тығыз байланыста жұмыс жасаған. 1950 жылы С.П. Толстов экспедициясының Сарайшыққа барлауының басты мақсаты: «Хорезм – Еділ аймағы аралығындағы көне керуен жолдарындағы археологиялық ескерткіштер сораптары бойымен зерттеу» деп анықталды. Арнайы Сарайшықты зерттеу үшін құрылған 16 адамнан тұратын топ жетекшілігіне Хорезм экспедициясы жетекшісінің орынбасары М.А. Орлов бекітіледі. Құрамында ғылыми қызметкерлер Н.Н. Вактурская, О.А. Вишневская, Ю.А. Рапопорт, А.Г. Тургенев-Амитиров, Р.Л. Садоков, Л.С. Толстова, архитектор А.А. Сипко, фотограф Г.А. Аргиропуло, көлік жүргізушілер Н.С. Горин, Р.Г. Рофин және басқалар енгізіледі [РҒА ЭАИА, 142-қ. 2-т. 15-іс. 32-п.].

Қазақ КСР Ғылым Академиясының «Тарих, археология және этнография» институтының 1950 жылғы 5 маусымдағы № 54 бұйрығымен институттың жоспарына сәйкес, осы жылдың 28 мамырынан бастап, Батыс Қазақстан (Сарайшық) археологиялық экспедициясын ұйымдастыру қолға алынды [Жумабаев, 2020: 126]. Ә.Х. Марғұлан бастаған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы басты мақсаттарының бірі - XIII-XIV ғғ. қыпшақтарының материалдық мәдениеті мен әлеуметтік жүйесін анықтау, ортағасырлық Сарайшық қаласын зерттеу және Сарайшық-Ұлытау керуен жолдары сораптарына назар аудару, одан әрі Сарайшық-Үргеніш керуен жолдарына, керуен сарайларына барлау жүргізуді жоспарлаған. Бұл жөнінде зерттеуші Ә.М. Манапова мақаласында Ә.Х. Марғұланның басқаруымен 1950 жылы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы Сарайшықтан Ырғыз даласы (Торғай) арқылы өтетін Ұлытауға дейінгі керуен жолын зерттеу мақсаты нәтижесі - Сарайшық қаласынан Үргеніш қаласына, Торғай және Ұлытау далаларына қарай қатынаған керуен жолдарының іздері табылғанын атап өтеді [Манапова, 2021:60].

1950 жылы Қазақстан жеріндегі археологиялық экспедицияны тарих археология институтының ұйымдастыруымен, Қазақ Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен, аға 2 ғылыми қызметкер, 2 ғылыми-техникалық қызметкер және 6 қара жұмысшы қатысқан. «Сарайшық – Ұлытау» далалық барлау экспедициясы басты мақсаты ортағасырлық Сарайшық қаласын және Сарайшық-Ұлытау керуен сорабын Ұлытаудағы ортағасырлық зерттеулерімен салыстыра қарастыру еді. Кейін «Сарайшық – Ұлытау» далалық барлау экспедициясы атауы «Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы» деп аталған. Бұл экспедиция 1950 жылы 25 мамыр мен 15 тамыз аралығында ұйымдастырылған. Сарайшық-Ұлытау экспедициясының смета шығыны есептеліп, ұйымдастыру уақыты 15-30 мамыр аралығына, ал далалық жұмыс уақыты - маусым, шілде, тамыз айларына белгіленді. Камералды кезеңі – қараша, желтоқсан уақыты болып белгіленді» [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 68-іс. 217-п.].

Сарайшықты зерттеу мәселесі архив құжаттардан байқағанымыздай, Орталық Қазақстан экспедициясының жұмыс жоспарынан туындағанын көреміз. Бұл экспедицияның жұмыс жоспарында «1950 жылғы Орталық Қазақстан экспедициясының негізгі міндеттерінің бірі - Жайық өзенінің оң жағалауында, Гурьевтен 45 км жоғары орналасқан Сарайшық қалашығын, сондай-ақ Сарайшықтан Ұлытауға, Ырғыз (Торғай) даласы арқылы өтетін керуен жолын зерттеу мәселесі болып табылады. Сондықтан экспедиция уақытша «Сарайшық-Ұлытау» деп аталады», - деп түсіндірме береді [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 557-іс. 215-п.].

Әлкей Хақанұлы бастаған «Сарайшық-Ұлытау» экспедициясының 1950 жылдың жазғы маусымындағы (маусым, шілде, тамыз) жоспарында алдарына төмендегідей міндеттерді қояды:

1. Ежелгі Сарайшық қаласының орналасқан жерін топографиялық түсіріліммен анықтау;
2. Алтын Орданың экономикалық тарихындағы Сарайшық қаласының орнын анықтау;
3. Ұлытау ауданының археологиялық ескерткіштерін Сарайшық қаласының мәдени қабаттарымен салыстырмалы зерттеу жүргізу;
4. Жайық өзені бойын барлау және Сарайшық қаласымен байланысты қалашықтардың кешендерін анықтау;
 - а) Қалашық айналасындағы ескерткіштерді толық қамти отыра, қалашық жоспары мен профилін аспаптармен түсіру;
 - ә) Қазба жұмыстары стратиграфиясын алдын-ала анықтау, қала жоспарын анықтау үшін маңызды делінген аумағына шурфтар салу және қазба жұмыстарын жүргізу арқылы қаланың орналасуын анықтау;

5 Сарайшық қаласымен байланысты қалашық кешендерді Жайық өзені бойымен барлау жүргізу;

6. Сарайшықтан Ембі (Жем) өзеніне дейінгі ежелгі керуен жолы бойымен барлау; Керуен сарайларының, көпірлердің, феодалдық қорғандардың, сәулет құрылыстарының және басқаларының қалдық жәдігерлерін анықтау («Байтак», «Таскешу», «Боқашы-Әулие», «Ұшқан» қалашығы және басқалары);

7. Сарайшықтан Ұлытауға дейінгі Ембі, Шалқар, Ырғыз, Торғайдың төменгі ағысына дейінгі басқа да керуен жолдармен (Балғасұнның, мешіттердің, Қызылтамның, Мықтан үйінің, Ырғыз өңірі бойынша, Қара-Жар, Науша, Қызыл-Қорған-Торғайдың төменгі ағысында) кеңейтілген барлау жұмыстарын жүргізу [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 68-іс. 215, 216-пп.] (1-сурет).

1 сур. Әлкей Марғұлан Сарайшықта. 1950 ж. «Сарайшық» музей-қорығы қоры
[Figure 1. Alkey Margulan is in Sarayshik. 1950 “Sarayshik” museum-reserve fund]

Ал бұл кезеңде Хорезм экспедициясы мүшелері 1950 жылы 6 шілдеде Орал қаласынан шығып, 7 шілдеде Сарайшыққа келеді. Кейін М.А. Орлов барлау экспедициясының қысқаша есебін және «Средневековая караванная дорога из Хорезма к Поволжью» атты мақаласын дайындайды. М.А. Орлов есебінде: «7-ісі күні Сарайшық қирандыларына қысқа мерзімді тексеру жүргізілді. Қазіргі заманғы елді мекені бар тарихи ескерткіштің аумағы солтүстікке қарай таралады... Біз қазіргі ауылдың солтүстігіндегі жартастың аумағын зерттедік. Мұнда біз күйдірілген кірпіштен жасалған бірнеше ірі пештердің қалдықтары, мұржа ретінде қызмет еткен керамикалық құбырлар анықталды. Жартаста кірпіштен жасалған көптеген қабірлер ашылды. Өзеннің биік жағалауы күйдірілген кірпіш қабатымен мол жабылған. Жиналған қиранды материалдар – әсіресе, Шемаха керамикасына дәлме-дәл ұқсайтын керамикалар бар», - деп ескерткішті сипаттайды [РҒА ЭАИА, 142-қ. 2-т. 15-іс. 33-п.].

Экспедиция басшысы барлау соңында: «Думаю, что несмотря на работ в результате маршрута можно считать установленным домонгольское происхождение караванной дороги. Более того мне кажется не случайно то, что нам не удалось обнаружить караван-сарай как на участке между Тас-Кичу и Сарайчиком так и в Сарайчике в сторону Сараев. Предполагаю, что собственно Хорезмская дорога от Тас-Кичу была направлена севернее по линии аналогичный пути следования Ибн-Фадлана. Предполагаю, что в золотоордынское время был использован и соответствующим образом поддерживался участок дороги обеспечивающей линию Куня-Ургенч – Тас-Кичу – Сарайчик – Сарай» деп қорытады [РҒА ЭАИА, 142-қ. 2-т. 15-іс. 38-п.]. М.А. Орлов Үргеніш – Сарай қалалары аралығындағы керуен жолдары алтынордалық кезеңге дейін болған, ал алтынордалықтар сол жолдарды пайдаланған деген тұжырымға келген. Ол Сарайшық арқылы өтетін керуен жолдарына айырықша назар аударып, Сарайшықтан Еділ бойларына қарай 50 км, Сарайшықтан Таскешуге қарай 50 км, барлығы 100 км аралықтан керуен сарай кездестіре алмайды. Дегенмен ол қала орнынан табылған жәдігерлерді салыстырып: «Керамикалық бұйымдардың барлық түрлерінің фрагменттерінің көптігі қалашықтың өмір сүру дәуірін анықтауға бай материал береді. Ең алдымен, Сарайшықтың сырлы қыш ыдыстарының белгілі немесе моңғол шапқыншылығы қарсаңындағы ескерткішпен және Көне Үргеніш аймағындағы Алтын Орда-Шемаха-қала уақытымен абсолютті ұқсастығы көзге түседі. Керамиканың ұқсастығы соншалық, кейбір ыдыстардың фрагменттерін ұқсас ыдыстар мен Шемаха-қаладан ажырату мүмкін емес. Әдетте моңғол дәуіріне жататын керамиканың бұл түрі Сарайшықты бір жағындағы Алтын Орда сарайларымен де, көне Үргенішпен де байланыстырады...

Сонымен қатар, Сарайшықтың аумағында біз XI-XII ғасырларға жататын Хорезмдік типтегі керамиканың көп мөлшерін жинадық. Керамикалық материалды талдау арқылы Сарайшықтың шығу тегінің моңғол дәуірінен ерте пайда болды деген бұрын айтылған ұсынысты сенімді түрде растауға мүмкіндік береді. Материалдың сипатына қарап Сарайшықтың Хорезммен тығыз байланысын көрсетеді, ол ерте орта ғасырларда, атап айтқанда, XI-XII ғасырларда саудасы дамыған қала болған», деп қорытынды жасайды [РҒАА, 457-қ. 1- т.196-іс, 6,15 п.].

1951 жылы 10 сәуірде КСРО ҒА Тарих және философия бөлімінің кезекті отырысында С.П. Толстовтың «Хорезмская экспедиция 1950 г.» атты баяндамасы тыңдалады. Экспедиция басшысы осы жылғы ғылыми-зерттеу нәтижелерін баяндай келе: «Қысқасы, нақтырақ айтсақ, биылғы жұмысымыз үш бөлікке бөлінді. Экспедицияның басында және соңында біз екі барлау бағытын жүргіздік. Олардың біріншісі - Жайық өзенінің төменгі ағысынан, Үстірт арқылы Хорезмге дейінгі ерте орта ғасырлардағы ескі керуен жолдарымен өтетін жол. Бұл керуен жолы алғаш рет 1946 жылы Үстірттің оңтүстік-шығыс бұрышын әуе барлау кезінде ашылды. Бірақ содан кейін біз оны бірнеше ондаған шақырымға ғана қадағаладық. Биыл М.А. Орловтың жетекшілігімен біздің экспедиция отряды осы жолдың барлығынан өтіп, ерте ортағасырлық сарай керуендерінің көптеген қирандыларын зерттеді. Осы маршруттың ең қызықты нәтижесі Жайық өзенінің төменгі ағысында орналасқан Сарайшық қалашығын зерттеу болды. Бұл қалашық моңғол кезеңінің дереккөздерінде айтылған. Бұл моңғол, Алтын Орда қалашығы болғанына ешкім күмән келтірмеді. Алайда, өткен жылғы зерттеу көрсеткендей. Сарайшық төбесінің төменгі қабаты моңғолға дейінгі және материалдың табиғаты бойынша ол XI ғасырдағы Хорезм ескерткіштерінен айтарлықтай ерекшеленбейді. Басқаша айтқанда, бізде қазір бұл ескерткішке берілген сарай атауы оның бастапқы атауы емес деп санауға толық негіз бар. Сонымен, бекініс қаласы XI ғасырда, мүмкін X ғасырда салынған. Сөзсіз төменгі Оралдың, төменгі Еділ бойының Хорезм ықпалында болған. Осылайша, алдыңғы жылдардағы материалдар, Хорезмнің төменгі және Орта Еділ бойындағы ерте орта ғасырлардағы тарихи оқиғаларда атқарған үлкен рөлі туралы тұжырымдар жаңа деректермен расталады», деп М.А. Орлов тұжырымын бекіте түседі [РҒАА, 457-қ. 1- т.196-іс, 3-4 п.].

С.П. Толстовтың Сарайшық туралы тың қорытындылары М.П. Орловтың 1,5 баспа табақтан тұратын «О разведках караванного пути из Хорезма в Повольже (по работам 1950 года)» мақаласымен үндесті [РҒАА, 457-қ. 1- т.196-іс, 7-8 п.].

Тарих институтының археология секторының меңгерушісі А.Х. Марғұлан 1950 жылы жасалған экспедиция жұмысы туралы жылдық есебінде атқарылған ғылыми – зерттеу жұмыстарына тоқталған. Ә. Марғұлан Батыс Қазақстан археологиялық экспедиция жетекшісі ретінде Жайық өзені бойында орналасқан Гурьев облысындағы ортағасырлық Сарайшық қаласы мен Сағыз және Ембі (Жем) бассейндерінде орналасқан бірқатар керуен-сарайлардың қирандыларын алдын-ала барлау, зерттеу жұмыстарымен айналысқан. Одан әрі Сарайшық қаласының топографиялық картасын және Жайықтың төменгі ағысынан Сырдария мен Үргенішке (Хорезмге) баратын керуен жолдарына барлау жүргізген [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 557-іс. 12-п.]. Әлкей Хақанұлы кейін Ғылыми Кеңесте «Научный отчет о работе Западно-Казахстанской экспедиции 1950 года» атты есепті баяндамасын жасаған. Сонымен бірге осы сапарында Гурьев облыстық өлкетану музейінің қызметкерлерімен кездесіп, дәріс оқып, ақыл-кеңестерін беріп, пікір алмасқан [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 557-іс. 13-п.]. Ол ҚазКСР ҒА Орал-Ембі қызметкерлеріне де ғылыми кеңес берген [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 557-іс. 14-п.]. Ғалымның басшылығымен «Ежелгі Қазақстанның құрылыс өнері қалаларының тарихынан» деп аталатын 8 баспа табақ еңбек 1950 жылы Қаз КСР ҒА жанындағы басылымнан жарық көрген [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ.1-т. 557-іс. 12-п.].

Ал археология секторының кіші ғылыми қызметкері А.Г. Максимова 1950 жылғы атқарған жұмыстары туралы есебінде жоспардан тыс «...1950 жылғы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының камералды өңдеу жұмыстарымен айналысқанын, инвентарлық тізім, материалдық мәдениет ескерткіштерін тазалау және сүйек материалдарын анықтау жұмыстарымен шұғылданғанын», - деп атап өтеді [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 557-іс. 7, 41-п.]. Археология секторының лаборанты Л.В. Агапова 1950 жылғы негізгі жасалған жұмыс жоспары бойынша есебінде Хорезм экспедициясына арнап 2 альбом жасақтағанын және Ә.Х. Марғұлан бастаған «Сарайшық – Ұлытау» далалық барлау экспедициясы материалдарын өңдеу жұмыстарымен айналысқанын жазады [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 557-іс. 7, 43-п.]. Есептен белгілі болғандай, есепті жылда басылымнан «Из истории городов строительного искусства древнего Казахстана» атты еңбегі жарық көрген. Әлкей Хақанұлы осы жылы «Научный отчет о работе Западно-Казахстанской

экспедиции 1950 года» атты есебін тапсырып, бұл есепті осы жылдың қыркүйек айында ТАЭИ Ғылыми Кеңесіне ұсынып, баяндама жасаған [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 557-іс. 7, 46-п.].

Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнология институтының ғылыми қызметкері Г.И. Пацевич 1950 жылдың жеке жұмыс жоспарының орындалуы туралы есебінде Батыс Қазақстан экспедициясы жетекшісінің орынбасары қызметінде жұмыс жасағанын атап өтеді [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 68-іс. 54-п.]. Осы құжаттың 73-ші парағында авторы белгісіз, Орал қаласының тұрғыны 1950 жылдың 9 желтоқсанында Сениговаға жолдаған хатында: «Мен біздің өлкеміздегі археологиялық орындар туралы жазбаша дереккөздерді кездестірмедім, тек қарт адамдардың ауызша айтқан аңыз әңгімелерінен ғана білемін. 1926 жылы біздің вокзалдың жанында ондаған үйінділер зерттелді, олардан үй заттары және қару-жарақ сармат-скиф мәдениетінің ескерткіштері табылды... Орал педагогикалық институтында соғысқа дейін бір оқытушы біздің облыстың археологиялық картасын сызған болатын, оған 3000-ға дейін тарихи ескерткіштер енгізілді. Бұл карта қазір жоқ және ол оған қатты өкінеді. Мен онымен жаңа картаны қайта жасау туралы сөйлестім, бірақ ол қандай да бір себептермен қаламады. Мен одан Долина мен Бөрлі ауылдарының арасындағы қорғандар біздің облысымызда өмір сүрген қалмақтарға тиесілі екенін білдім. Бұл қоныстар «40 мар», - деп аталады» [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 68-іс. 73-п.]. Хат соңында өткен жылы Гурьев қаласына жақын көне Сарайшықта қазба жұмысы жүргізілгенін хабарлайды [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 68-іс. 73 об-п.].

Институт қызметкері Т. Сенигова 1950 жылдың 10 қазанында М.Е. Массонға хат жолдайды. Хатта Археология секторында баспаға институттың IV басылымы журналы даярланып жатқанын хабарлап, Ә.Х. Марғұлан қазбаларынан табылған нумизматикалық коллекцияны оқып, мақала даярлаймын деген болатынсыз. Соған егер сіздің мүмкіншілігіңіз болса даярлап, 7 қарашаға дейін мақалаңызды жіберсеңіз», - деген өтініш жолдар жазылған [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 68-іс. 77-п.]. 1950 жылдың 18 қарашасында Ташкенттен М.Е. Массон Тарих, археология және этнография институтына хат жолдап: «10.10.1950 жылы жазған хатыңызды алдым.... Жақын арада Ә.Х. Марғұланның экспедициясы кезеңінде табылған, жерленген қорғандардан қазылған монеталарды дереу оқып, қайыра жіберемін....», - деген жауап қайтарады 1 [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА. 11-қ. 1-т. 68-іс. 76-п.].

Ә. Марғұлан басқарған Сарайшықтағы қазба қорытындысы 1951 жылы 24 сәуірде КСРО Ғылым Академиясының материалдық мәдениет тарихы институты пленумының Орта Азия археологиясы секциясына шығарылып, «Сарайшықтағы қазба жұмыстары» атты баяндамасы тыңдалады. Онда ғалым қаланың орнын қазу барысында қала дамуының үш кезеңін анықтағанын, моңғолға дейінгі кезең (XI-XIII ғғ.), Алтын Орда заманы (XIII-XIV ғғ.) және Қазақ-Ноғай заманы (XV-XVI ғғ.) қабаттарынан тұратынын ғылыми негіздеп береді. Ә. Марғұлан 1951 жылы КСРО-дағы Бүкілодақтық археологиялық Кеңес отырысында қазба қорытындылары туралы баяндамасын 21 шағын тезиске сыйғызып баяндайды [ҚР ҒЖБМ ҒК АИА. 11-қ. 2-т. 219-іс.4-п.; Мұқтар, Жұмабаев, 2020:4-10] (2-сурет).

2 сур. Сарайшықтағы қазба жұмыстары. 1950 ж. «Сарайшық» музей-қорығы қоры
[Figure 2. Excavations in Sarayshik. 1950 "Sarayshik" museum-reserve fund]

Сонымен Сарайшық пен Ұлытау арасында жүргізілген Батыс Қазақстан экспедициялық барлау нәтижесінде Ә.Х. Марғұлан бастаған ғалымдар төмендегідей ғылыми нәтижелерге қол жеткізеді:

1. Көне Сарайшық қаласының топографиялық келбеті мен стратиграфиясын белгілеу, қалашықтың егжей-тегжейлі топографиялық түсірілімін жасау.

2. Алғаш рет қалашықтың стратиграфиялық қазбасы қаланды, бұл қалашықтың мәдени қабаттарын анықтауға мүмкіндік берді, атасақ, Сарайшықтың мәдени өмірінің ерте кезеңдерінің дамуын сипаттауға мүмкіншілік береді.

3. Экспедиция маңызды керуен жолдарының қиылысында орналасқан Дешті Қыпшақтың ірі саяси, сауда орталықтарының бірі - Сарайшық қаласының келбетін бекітеді.

4. 500 жыл бойы Сарайшықтың мәдениетін, экономикасын және тарихын сипаттайтын үлкен нақты материалдар жинайды.

5. Экспедицияның маңызды нәтижелерінің бірі ретінде алғаш рет Сарайшық қаласынан Үргеніш қаласына, Торғай және Ұлытау далаларына дейінгі ежелгі керуен жолдарының іздері анықталды деген тұжырымға келеді [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА 11-қ. 1-т. 67-іс. 15 п.]. Одан әрі осы сапарында экспедиция мүшелері Сағыз өзені, Жем, Хобда, Темір өзендері маңы бассейнінен және өзге де елді аймақтар маңынан қиранды тұрақтар мен көне керуен – сарайлардың орнын ашқан [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА 11-қ. 1-т. 67-іс. 16 п.]. Бұл істе ғалымның қызмет бабында жазысқан хаттары, жазбалары сақталған. Марғұлан қорында экспедиция нәтижесінде Ойылдан табылған ортағасыр тиындары, XIV ғасыр араб ақшасы туралы мәліметтер береді [ҚР ОМА Р2415-қ. 1-т. 578-іс. 10 п.].

Осы зерттеулер нәтижесінде Әлкей Хақанұлының 1950 жылы «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана» атты 7,7 баспа табақтан тұратын ғылыми еңбекті шығаруды институт жоспарына енгізгені туралы кездеседі [ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА 11-қ. 1-т. 67-іс. 21 п.].

Архив қорларында ғалымның батысқа ұйымдастырылған экспедициясы кезінде жазысқан хаттардың түпнұсқалары сақталған. Соның ішінде Москва қаласының студентінің хаты назар аударарлық: «Аса Құрметті Әлкей Хақанұлы! Сізге жазып отырған Мәскеу университетінің студенті, Сергей Павлович Толстовтың түлегі - Садоков Рюрик. Биыл университетті Орта Азия археологиясы кафедрасы бойынша бітіремін. Менің жұмысымның тақырыбы «Хорезмнен Повольжеге апаратын Үстірт керуен жолы». Сізге 1950 жылғы Хорезм экспедицияларының Жайық өзеніндегі Сарайшықтан Көне-Үргенішке дейінгі бағыты таныс шығар. Сарайшықта біздің барлаумен бірге Сіздің басшылығыңызбен жүргізілген қазба жұмыстары туралы Сізге хабарласуға мүмкіншілік алып отырмын. Сарайшық материалдарымен жұмыс істей отырып, мен С.П. Толстовтың осы бағыт туралы есебін алдым, онда (Сарайшық) ол X-XI ғасырлардың моңғолға дейінгі қабатын таптым...», - дей келе ғалымнан Сарайшық қаласы туралы ойларымен бөлісіп, кеңесін алған [ҚР ОМА, Р2415-қ. 1-т. 595-іс. 1-п.]. Құжатта ортағасырлық Сарайшық орнынан бірнеше тарихи қабаттар, соның ішінде, моңғол кезеңіне дейінгі X-XI ғасырларға тиесілі қабаттың табылуын жазады. Бұл ортағасырлық Сарайшық тарихының алтынордалық Жошы Ұлысы кезеңінен де бұрын Дешті Қыпшақтың тұрақты мекені болғанын айғақтайды.

Қорытынды. Қорыта келгенде, Ә. Марғұлан Сарайшыққа қатысты өзіне дейінгі бар материалдарды саралап, «Сарайшық – Ұлытау» және Батыс Қазақстан (Сарайшық) археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. Заманында экспедиция КСРО ғалымдарының назарын Сарайшықты сақтау мен ғылыми зерттеудің маңыздылығын дәлелдеп, назарын аудартты. Ғалымның экспедиция қорытындылары Толстов басқарған Хорезм экспедициясымен үндесті және болашақта оның одан әрі зерттелуіне жол ашты.

Экспедиция ортағасырлық Сарайшықтың мәселесін бүкілодақтық археологтардың талқысына шығарды. Нәтижесінде қаланың даму кезеңдері, оның Ұлы Жібек жолында атқарған қызметін жаңа деректермен толықтырды. Ә. Марғұланның Сарайшықтағы қазба жұмыстарынан соң жасаған тұжырымдары бүгінде толыққанды дәлелденіп отыр. Солардың ішінде Сарайшық қаласының Европа мен Азия орталығындағы ең басты сауда тораптарының бірі екендігі, керуен жолдарындағы Ұшқан, Сам, Боқаш ата, Таскешу, Астана және өзге де қалалардың болғаны, Сарайшықта Қасым ханға тамаша сәулет ескерткішінің тұрғызылғаны, Алтын орда хандарының резиденциясы, қаланың қолөнершілер қаласы болғаны туралы тұжырымдары кейінгі зерттеулермен дәлелденді. Зерттеуші іздерімен Сарайшық ғалымдары Таскешу – Сарайшық аралығынан бүгінге дейін ғылым үшін белгісіз саналған Күліш керуен сарайын, ондаған алтынордалық тұрақтарды, Сарайшық – Сарай Бату қалалары аралығынан Қарағайлы, Ащысай қалашықтарын тапты. Жаңа алтынордалық ескерткіштер

орындарыда бүгінде археологиялық қазба жұмыстары жүріп жатыр. Зерттеуге антрополог, генетик, нумизмат ғалымдар қатысты. Олар жариялаған ғылыми ізденістер жарық көрді.

Дегенмен Ә. Марғұланның Сарайшыққа қатысты тұжырымдары бұл бағыттағы ізденістерді жалғастыру қажеттігін айқындайды. Мәселен ғалымның Сарайшық қаласының моңғолдық кезеңге дейінгі мәдени қабаттарын зерттеу аса маңызды. Ғалымның қаланың қалыптасу кезеңдерін қыпшақтармен байланыстыруы кезінде КСРО ғалымдарының да қызығушылығын туғызған болатын. Алдағы уақытта оны іс жүзіне асыру басты міндет.

Дереккөздер

ҚР ҒЖБМ ҒК АИА – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің Әлкей Марғұлан атындағы Археология институтының архиві

ҚР ҒЖБМ ҒК ҒОА – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің «Ғылым Ордасы» архиві

ҚР ОМА – ҚР Орталық Мемлекеттік архиві

РҒА ММТИА – Ресей ғылым академиясының Материалдық мәдениет тарихы институтының мұрағаты

РҒА ЭАИА – Ресей Ғылым Академиясы Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнология, антропология институты архиві

РҒАА – Ресей Ғылым Академиясы архиві

Sources

QR ҒЖБМ ҒК АИА – Qazaqstan Respublikasy Ǵylym jәne joǵary bılım ministrlyǵı Ǵylym Komitetiniń Älkei Marǵulan atyndaǵy Arheologia institutynyń arhivı [Archive of the Institute of Archeology named after Alkei Margulan of the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan]

QR ҒЖБМ ҒК ҒОА – Qazaqstan Respublikasy Ǵylym jәne joǵary bılım ministrlyǵı Ǵylym Komitetiniń «Ǵylym Ordasy» arhivı [Archive «Gylym Ordasy» of the Science Committee of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan]

QR OMA – QR Ortalyq Memlekettik arhivı [Central State archive of the Republic of Kazakhstan]

RǴA EAIA – Resei Ǵylym Akademiasy N.N. Mikluho-Maklai atyndaǵy Etnologia, antropologia instituty arhivı [Archive of the Institute of Ethnology, anthropology named after N. N. Miklukho-Maclay of the Russian Academy of Sciences]

RǴA MMTIA – Resei ǵylym akademiasynyń Materialdyq мәdeniet tarihy institutynyń arhivı [Archive of the Institute of the history of material culture of the Russian Academy of Sciences]

RǴAA – Resei Ǵylym Akademiasy arhivı [Archive of the Russian Academy of Sciences]

Әдебиеттер

Elvin Yıldırım – *Yıldırım Elvin*. Yassı Taş Mezar Kültürü ve Türk Etnogenezi (Elvin Yıldırım, Zhalpaq Tas Qorym Mádienieti jáne Túrik Etnogenezi) // *Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology*. 2024. Vol. 34. No. 1. Pp. 52–53.

Serhan Cinar – *Cinar Serhan*. Development of archeology in independent Kazakhstan (Serkhan Chynar, Táuelsiz Qazaqstan arkheologiyasynyń bolaşaǵy) // *Marǵulan oqýlary* – 2021. Vol. 1. P. 165.

Ахметова, 2013 – *Ахметова Ұ*. Орынбор Ғылыми мұрағаттық комиссиясы (1887–1918 жж.). Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. 320 б.

Әлкей Марғұлан, 2019 – *Әлкей Марғұлан және совет билігінің қыспағы* / <https://www.azattyq.org/ka...> 28 тамыз 2019 жыл. (қаралған күні: 09.08.2024)

Бейсенов және өзге де, 2017 – *Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А.* Путь к изучению древностей центра страны: история создания первой археологической экспедиции Казахской Академии наук // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. Алматы: Научно-исследовательский истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. 252 с.

Жумабаев, 2020 – *Жумабаев А.Ж.* Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы және Сарайшық/ «Алтын Орда кезеңі: уақыт пен кеңістік аясында» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының баяндамалар жинағы (17 маусым, 2020 жыл) Жалпы ред. Кайргалиева Г. – Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің баспасы, 2020. 152 б. 124–131-бб.

Жұмабаева, Кипиев, 2015 – Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.Қ. Кипиев / Ғыл. ред. Ж.К. Жұмабаева. Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. 224 б.

Касенов, 2011 – *Касенов М.* Академик Ә. Марғұланның Сарайшықтағы зерттеулері // Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы. 2011. № 4 (23).

Манапова, 2021 – *Манапова Ә.М. Ә.Х.* Марғұланның еңбектеріндегі керуен жолдары // Қазақстан Археологиясы. 2021. № 4 (14). 50-63-бб.

Маргулан, Агеева, 1948 – *Маргулан А.Х., Агеева Е.И.* Археологические работы и находки на территории Казахской ССР (с 1926 по 1946 гг.) // Известия АН КазССР. Серия археология. 1948. Вып. 1. С. 124 – 135.

Мұқтар және өзге де, 2018 – *Мұқтар Ә.Қ., Ахметова У.Т., Сәрсенбаев Е.С. Н.К.* Арзютов ортағасырлық Сарайшық қаласын зерттеуші / *М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Хабаршысы.* 2018. № 4. 279–289-бб.

Мұқтар, 2019 – Мұқтар Ә. Өлкей Марғұланның Сарайшықты зерттеуі // *Егемен Қазақстан.* 2019. № 44.

Мұқтар, Жұмабаев, 2020 – *Мұқтар Ә.Қ., Жұмабаев А.Ж.* Өлкей Марғұлан және Сарайшық // *Мәдени мұра.* 2020. № 1. 4–10-бб.

Ысмаилов, 2004 – *Ысмаилов Е.* Ғасырлар сыры // Ғұлама. Тұлға. Тағдыр. Тағылым. (Өлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, деректі әңгімелер, очерктер, өлең-арнаулар). Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2004. 254 б.

References

Akhmetova, 2013 – Akhmetova, U. Orynbor Gylymi murağattıq komissiyasy (1887–1918 zhzh.) [Orenburg Scientific Archival Commission (1887–1918)]. Almaty: "Aris" baspasy, 2013. 320 p. [in Kazakh]

Zhumabayeva, Kipiev, 2015 – Saraishyq – babalar murasy. Sarayshyq qalashyğynyn tarihy turaly derekközder [Sarayshyk - the heritage of our ancestors. Sources about the history of the town of Sarayshyk] / Qur.: Zh.K. Zhumabayeva, M.Q. Kipiev; Gyl. red.: Zh.K. Zhumabayeva. Atyrau: "Ağatai" baspasy, 2015. 224 p. [in Kazakh]

Alkey Margulan jane sovet biliginin kuspagi, 2019 – *Alkey Margulan jane sovet biliginin kuspagi* [Alkei Margulan and the oppression of the Soviet authorities]. URL: <https://www.azattyq.org> › ka... 28 tamyz 2019 jil. [in Kazakh]

Beysenov, Djumabekova, Bazarbaeva, 2017 – *Beysenov A.Z., Djumabekova G.S., Bazarbaeva G.A.* Put k izucheniyu drevnostey tsentra stranyi: istoriya sozdaniya pervoy arheologicheskoy ekspeditsii Kazahskoy Akademii nauk [The way to study the antiquities of the center of the country: the history of the creation of the first archaeological expedition of the Kazakh Academy of Sciences] // *Arheologicheskoe nasledie Tsentralnogo Kazahstana: izuchenie i sohranenie. Sbornik nauchnykh statey, posvyaschennyiy 70-letiyu organizatsii TSentralno-Kazahstanskoy arheologicheskoy ekspeditsii Akademii nauk Kazahstana.* – Almaty: Nauchno-issledovatel'skiy istorii i arheologii «Begazyi-Tasmola», 2017. T. 1. 252 p. [in Russian]

Zhumabaev, 2020 – *Zhumabaev A.Zh.* Batys Kazakstan arheologiyalyk ekspeditsiyasyi zhane Sarayshyk [West Kazakhstan archaeological expedition and Sarayshyk] / «Altın Orda kezeni: uakit pen kenistik ayasyında» halykaralyk gilyimi-praktikalyik konferentsiyasyinyin bayandamalar jinagi (17 mausim, 2020 jyl) Jalpyi red. Kayrgalieva G. Atyrau: H. Dosmuhamedov atindagi Atyrau memlekettik universitetinin baspasy, 2020. 152 p. Pp. 124–131. [in Kazakh]

Margulan, Ageeva, 1948 – *Margulan A.H., Ageeva E.I.* Arheologicheskie raboty i nahodki na territorii Kazahskoy SSR (s 1926 po 1946 gg.) [Archaeological works and finds on the territory of the Kazakh SSR (from 1926 to 1946)]. *Izvestiya AN KazSSR. Seriya arheologiya.* 1948. Vyip. 1. Pp.124–135. [in Russian]

Muktar, Ahmetova, Sarsenbaev, 2018 – *Muktar A.K., Ahmetova U.T., Sarsenbaev E.S. N.K.* Arzyutov ortagasirlik Sarayshyk kalasyin zertteushi [N.K. Arzyutov is a researcher of the medieval city of Sarayshyk]. *M. Otemisov atyndagi Batis Kazakstan memlekettik universitetinin Habarshysi.* 2018. №4. Pp. 279–289. [in Kazakh]

Muktar, Zhumabayev, 2020 – *Muktar A.K., Zhumabayev A.Zh.* Alkey Margulan zhane Sarayshyk [Alkey Margulan and Sarayshyk]. *Madeni mura.* 2020. № 1. Pp. 4-10. [in Kazakh]

Yismaiлов, 2004 – *Yismaiлов E.* Fasirlar siri [The secret of the ages]. Gulama. Tulga. Tagdir. Tagilim (Alkey Margulan turalyi estelik makalalar, derekti angimeler, ocherkter, olen-arnaular). Pavlodar: TOO NPF "EKO", 2004. 254 p. [in Kazakh]

Manapova, 2021 – Manapova, A.M. A.Kh. Margulannyn eńbekterindegi keruen zholdary [Caravan routes in Margulan's works]. *Qazaqstan Arkheologiyasy.* 2021. No 4 (14). Pp. 50–63. [in Kazakh]

Serhan Cinar – Cinar, Serhan. Development of archeology in independent Kazakhstan (Serkhan Chynar, Táuelsiz Qazaqstan arkheologiyasynyń bolaşaғы). *Marğulan oqylary* – 2021. Vol. 1. P. 165.

Elvin Yıldırım – Yıldırım, Elvin. Yassı Taş Mezar Kültürü ve Türk Etnogenezi (Elvin Yıldırım, Zhалпақ Tas Qorym Mádienieti jáne Túrik Etnogenezi). *Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology.* 2024. Vol. 34. No. 1. Pp. 52–53.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 320–329
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_320-329

KHAN UALI AND THE DECLINE OF KHANATE AUTHORITY IN THE EARLY XIX CENTURY

Akmaral R. Beisembayeva¹

¹The Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan
Researcher

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Beisembayeva A.R., 2025

Abstract. *The objective of the study is to identify the key factors that contributed to the weakening of the khanate in the early XIX century, through an analysis of the political activities of khan Uali and the external pressures exerted by the Russian and Qing Empires. The research draws upon an extensive corpus of archival and narrative sources, including materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (TsGA RK) and the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire (AVPRI), as well as Kazakh-language and translated Chinese written records. Findings and scholarly contribution:* khan Uali is examined as a political figure who sought to preserve the traditional institution of khanate power under conditions of increasing colonial expansion. Within the framework of his multivector foreign policy, efforts were made to balance the interests of the two empires, to transmit his diplomatic legacy to his successor, and to secure external recognition – notably, through the conferral of the title of gun upon his son by the Qing emperor. Nevertheless, the consistent policy of the Russian Empire aimed at undermining the khan's authority – including the introduction of co-rulership, the organization of military expeditions, and the deliberate discrediting of Uali – culminated in the enactment of the Statute on the Siberian Kyrgyz in 1822, which marked the formal abolition of the khanate institution in the Middle Zhuz. The study underscores that the dissolution of khanate authority was not a natural outcome, but rather the result of a deliberate and systematic colonial strategy.

Keywords: Kazakh khanates, Middle Zhuz, diplomacy, khan Uali, Russian Empire, Qing Empire, international relations, Khanate authority, politics.

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of implementation of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, through the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. The project is titled “Uncharted Aspects of State Activities of Khans Ablai, Uali, and Bokey (Drawn from Rare Archival and Folklore Sources)” (registration number: AP19680406).

For citation: Beisembayeva A.R. Khan Uali and the Decline of Khanate Authority in the Early XIX Century // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 2. Pp. 320–329 [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_320-329

XIX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ХАНДЫҚ БИЛІКТІҢ ӘЛСІРЕУІ ЖӘНЕ УӘЛИ ХАН

Ақмарал Рашидқызы Бейсембаева¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы Ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Бейсембаева А.Р., 2025

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты – XIX ғасырдың басында хандық биліктің әлсіреуіне әсер еткен негізгі факторларды анықтау. Ол үшін хан Уәлидің саяси қызметі мен Ресей және Цин империялары тарапынан жасалған сыртқы қысым жан-жақты талданады. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚРОМА) мен Ресей империясының Сыртқы саясат архиві (АВПРИ) қорларындағы материалдар, сондай-ақ қазақ тілді және қытай тілінен аударылған жазба деректер кең көлемде пайдаланылды. *Нәтижелері мен ғылыми жаңалығы:* Хан Уәли отарлық кеңею үдерісі күшейген тарихи жағдайда дәстүрлі хандық институтты сақтап қалуға ұмтылған саяси қайраткер ретінде қарастырылады. Оның көпвекторлы саясаты аясында екі империя арасындағы мүдделер тепе-теңдігін сақтау, дипломатиялық дәстүрді мұрагеріне табыстау, көрші елдердің алдында өз абыройын танытуға қол жеткізу бағытында нақты әрекеттер жасалды. Атап айтқанда, Қытай императоры тарапынан Уәли ханның ұлына гуң (ханзада) атағы берілуі – соның айғағы. Алайда Ресей империясының хан билігін шектеуге бағытталған жүйелі саясаты – қос хандық енгізу, әскери экспедициялар ұйымдастыру, билеушіні беделсіздендіру сияқты әрекеттер арқылы – 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы Жарғының» қабылдануына алып келді. Бұл құжат Орта жүздегі хандық биліктің ресми жойылғанын білдірді. Зерттеу нәтижесінде хандық институттың жойылуы табиғи тарихи процес емес, империялық орталық тарапынан саналы түрде жүргізілген отарлық стратегияның салдары болғаны анықталады.

Түйін сөздер: Қазақ хандықтары, Орта жүз, дипломатия, Уәли хан, Ресей империясы, Цин империясы, халықаралық қатынастар, хандық билік, саясат.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «Абылай, Уәли және Бөкей хандарының мемлекеттік қызметінің зерттелмеген кезеңдері (сирек мұрағаттық және фольклорлық деректер негізінде)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР19680406).

Дәйексөз үшін: Бейсембаева А.Р. XIX ғасырдың басындағы хандық биліктің әлсіреуі және Уәли хан // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 320–329-бб. [ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_320-329

ХАН УАЛИ И ОСЛАБЛЕНИЕ ХАНСКОЙ ВЛАСТИ В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

Ақмарал Рашидқызы Бейсембаева¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Республика Казахстан

Научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-3599-9091>. E-mail: read_and_read@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Бейсембаева А.Р., 2025

Аннотация. Целью исследования является выявление ключевых факторов, обусловивших ослабление ханской власти в начале XIX века посредством анализа политической деятельности хана Уали и внешнего давления со стороны Российской и Цинской империй. В исследовании использован широкий корпус архивных и нарративных источников, включая материалы из фондов Центрального

государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК) и Архива внешней политики Российской империи (АВПРИ), а также казахоязычные и переведённые китайские письменные свидетельства. *Результаты и научная новизна:* хан Уали рассматривается как политический деятель, стремившийся к сохранению традиционного института ханской власти в условиях усиливающейся колониальной экспансии. В рамках реализуемой им многовекторной политики предпринимались усилия по балансированию интересов двух империй, передаче преемнику дипломатического курса, а также получению внешнего признания – в частности, титула гуна, присвоенного китайским императором его сыну. Тем не менее, последовательная политика Российской империи, направленная на подрыв ханской власти, включая внедрение соправителя ханства, организацию военных экспедиций и дискредитацию правителя, завершилась введением «Устава о сибирских киргизах» в 1822 году, что ознаменовало официальную ликвидацию ханской власти в Среднем жузе. Исследование подчеркивает, что устранение ханского института не было естественным результатом, а представляло собой итог целенаправленной планомерной колониальной стратегии.

Ключевые слова: Казахские ханства, Средний жуз, дипломатия, Уали хан, Российская империя, Цинская империя, международные отношения, ханская власть, политика.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан РГП на ПХВ института Истории и этнологий имени Ч.Ч. Валиханова «Неисследованные этапы государственной деятельности ханов Абылая, Уали и Бокея (на основе редких архивных и фольклорных источников)» (регистрационный номер: AP19680406).

Для цитирования: Бейсембаева А.Р. Хан Уали и ослабление ханской власти в начале XIX века // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 320–329 [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_320-329

Introduction. In the early XIX century, khan Uali, who ruled over the Middle Zhuz and part of the Senior Zhuz, operated under constant pressure from two major powers: the Russian and Qing Empires. He governed Kazakh clans that actively engaged in trade with Russian frontier fortresses. Despite formally being a subject of the Russian Empire, khan Uali adhered to the political course of Ablai khan by pursuing a multivector foreign policy and maintaining diplomatic relations with the Qing Empire, which paid considerable attention to Kazakh rulers by granting land and conferring titles.

However, with the growing presence of the Russian Empire in Central Asia, a deliberate policy was launched to divide and weaken Kazakh leadership in order to neutralize any potential resistance to Russian expansion. In the political struggle, the Russian Empire employed both external pressure and internal opposition to khan Uali, which led to a gradual weakening of his authority and an intensification of internal conflicts. Khan Uali made considerable efforts to preserve the established dual-subordination framework and to uphold the traditional institution of khanate rule. Nevertheless, the Russian policy aimed at dismantling the khanate institution acquired a decisive and irreversible character only after his death in 1821.

Historiography and Sources. The works of M.Zh. Kopeyuly, N. Mukhametkanuly, and A. Makhaeva emphasize khan Uali's efforts to establish diplomatic ties with the Qing Empire, as well as his resistance to Russian colonization [Mukhametkanuly, 1994; Makhaeva, 2007]. These studies also address the complex relations with the Russian Empire, including colonial expansion and political manipulation aimed at weakening the khanate authority-topics explored in detail by scholars such as S. Zimanov and K.T. Bekimova [Zimanov, 1982; Bekimova, 2010]. Certain details regarding the death of khan Uali and its consequences within the context of the abolition of khanate rule in the Middle Zhuz are discussed in the works of Russian and Kazakhstani historians, including I.V. Yerofeyeva and F.N. Kireyev [Yerofeyeva, 1997; Kazakh-Russian Relations, 1964], among others.

Methods and Methodology. The study of khan Uali's political course in the early XIX century employs historical-analytical and comparative-historical approaches, as well as analysis of archival sources. Based on documents such as khan Uali's letters and reports from Russian diplomats, the dynamics of foreign relations between the Kazakhs, the Russian Empire, and the Qing Empire are examined. The comparative method enables the identification of shifts in the political landscape of Kazakhstan and the influence of external factors, including Russian colonial expansion and internal contradictions among Kazakh leaders.

Findings. In the early XIX century, khan Uali migrated along the Esil River, near the Kokshetau Mountains, in the regions of Ushkundyk, Ushbuldik, and Kylshykty, together with subgroups of the Argyn clan, including the Altai-Tarakty and Kulshan branches. The Kazakh clans under his authority conducted active trade with Russian frontier fortresses in Omsk, Petropavlovsk, and other border towns. Nevertheless, wary of Russian policy, khan Uali sought to maintain a degree of independence from the Russian Empire. During that period, the Kazakhs of the Senior and Middle Zhuzes actively developed trade relations with the Qing Empire in the regions of Urumchi, Ili, and Tarbagatai, sending envoys every two years to resolve mutual affairs. The Qing emperor, in turn, sought to attract Kazakh rulers by demonstrating special respect and conferring various titles and honors upon them.

The Kazakhs used these diplomatic relations to reclaim and utilize their ancestral lands in the east. In 1803, khan Uali sent his son Bakyr (according to other sources, Begaly) to the Chinese emperor with a request to expand access to pastures in the eastern regions. As a result of negotiations, in 1805 the Qing emperor issued a decree granting the Kazakhs several dozen kilometers of land within the border for wintering and spring grazing.

In 1806, khan Uali planned to send his brother, sultan Kambar, to the Qing Empire. Upon learning of that, Qing officials concluded: «The Kazakh taiji Kambar and others intend to come under the pretext of expressing goodwill, but in fact they aim to present their demands. Their visit is not sincere». Despite the skepticism, Qing authorities continued efforts to increase the number of contenders for the khanate among the Kazakhs and to attract them to their side. In 1809, following the death of Bolat Abilmambetuly – khan of the Middle Zhuz, who governed the Argyn and Konyrat clans and resided in Turkestan – his position was taken by his son, Togym sultan. In the same year, Togym's diplomatic mission to China, led by his son Altynsary, was joined by 16 individuals, including khan Uali's brother, Sultan Dosaly [Mukhametkanuly, 1994, p. 99-100].

During that period, Qing foreign policy also began to weaken. The Qing authorities paid little attention to the growing strength of the Kokand Khanate, whose forces started attacking clans of the Senior Zhuz. Taking advantage of that, in 1807 the ruler of Kokand, Alimbek, led a 12,000-strong army to seize the outskirts of Tashkent, and soon afterward captured the city itself. From that point onward, the struggle for control over Tashkent intensified among Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek rulers. During that time, Uali's brother Adil, who had previously relocated to Qing territory with ten thousand families, returned to the south in 1814, initiating a new phase of Kazakh-Kokand negotiations [Makhaeva, 2007, p. 66-67].

In that context, the Russian Empire emerged as the dominant actor in the East. It began actively implementing a strategy of division and internal rivalry among local rulers and influential figures – similar to the methods previously used in the Junior Zhuz – in order to undermine the authority of khan Uali, who was seen as the main obstacle to the colonization of the Middle Zhuz. The Russian Tsar instructed general G.I. Glazenap, commander of the Siberian Lines, to support factions opposed to khan Uali and to consistently obstruct all of his initiatives. Khan Uali was fully aware of that manipulative policy. In a letter written in 1809, he requested the cessation of Russian military incursions into the Kazakh steppes, the pressure exerted on the Kazakhs, and the seizure of fertile lands. He warned that grass collectors, fishermen, and merchants crossing through the Middle Zhuz would be taxed, and if that demand was ignored, their activities would be halted.

That fact led to a demonstration of Russian military force. On April 29, captain Chasovshchikov, followed by cornet Bezyazykov on May 4 and major Morozov on May 6, launched attacks on the territories controlled by khan Uali and sultan Gabbas [TsGA RK. F. 4. Op. 1. D. 154. L. 59]. On May 12, nine individuals were captured, including khan Uali's advisors and members of the Karauyl tribe. However, both Uali and Gabbas managed to relocate in time. Refusing to abandon his course of action, on May 20, khan Uali sent a letter to the karakesek clans, ordering them not to allow trade caravans to pass [TsGA RK. F. 4. Op. 1. D. 154. L. 136]. When the Kazakhs refused to follow his directive, fearing reprisals from Russian troops, the khan resorted to executing his orders with the help of his personal guards. Nevertheless, the resistance from the Atigai and Karauyl clans, who had supported the khan, was eventually suppressed by Russian and Cossack forces.

During that period, the Russian border administration actively advanced its reconnaissance operations. In 1815, lieutenant colonel Feofilatyev dispatched an expedition from the Ust-Uysk fortress to the upper reaches of the Tobol River, consisting of 1,617 men, including 330 Cossacks, over 1,080 Bashkirs, and 100 infantrymen supported by two cannons [Ternovy, 2021]. In 1816, 200 Cossacks were dispatched from the Irtysh Line under the command of I. Shangin, and another 150 Cossacks departed from the

Presnogorkovsk fortress under the leadership of F. Nabokov (Bulletin, 1816: 116]. At that time, G.I. Glazenap implemented a plan to appoint a second khan on behalf of the Russian Empire. The tsar's choice fell on Bokey, the son of the renowned Sultan Barak. According to tradition, in 1749, sultan Bokey was sent by his father from Turkestan to Northern Kazakhstan to govern the Karakesek clans. As noted by Akhmet Baitursynov, in 1748, the bi of the Karakesek clan, Shor, requested that Barak send him his 14-year-old son Bokey in order to make him khan [Torekululy, 1995 p. 189]. In 1816, the Russian tsar appointed Bokey Barakuly as khan over the territory inhabited by the Nayman clan, and in 1817, he was officially confirmed as the khan of the Middle Zhuz by a special imperial charter. The charter was presented in June 1817 at Lake Zhailyma, located 180 kilometers from the Koryakovsky outpost [Erofeeva, 1997: 89, 132-133]. Thus, the Russian tsar effectively divided the traditional khanate administration in the Middle Zhuz by appointing khan Uali's relatives as khans in order to limit his legitimate authority. The imperial charter explicitly stated that «Khan Uali retained nine volosts, whereas Bokey Barakuly was appointed khan over thirteen volosts» [TsGA RK. F. 338. Op. 1. D. 407. L. 5]. This was tantamount to the open displacement of khan Uali. G.I. Glazenap became the chief supporter of khan Bokey along the Siberian Line. Following the plans of imperial policymakers, the Russian general thus removed the descendants of Ablai khan from power. This provoked a certain degree of internal resistance. For example, popular memory preserved the account of a battle on the Nura River between the Argyn bi Shon and khan Bokey. The poet Zhanak wrote about this: «Bokey began intrigues and sowed discord among the people. The Karakesek are preparing to wage war against their brothers» [Makhaeva, 2007, p. 93].

Shortly thereafter, in 1819, khan Bokey passed away, and in 1820, khan Uali died after ruling the Middle Zhuz for forty years. Russian sources indicate that khan Uali died in August 1819 [Kireev, 1964: 182]. However, the inscription on a recently discovered gravestone indicates the year 1820, which appears to definitively clarify the question of the exact date of his death [Ualikhanov, 2010: 120]. Nevertheless, the researcher K.T. Bekimova, after comparing the works of various authors who reference the year of the khan's death, concludes that khan Uali likely died in December 1820 or January 1821. In this regard, she emphasizes the importance of considering the data provided by the prominent Kazakh historian M.Zh. Kopeyuly regarding khan Uali [Bekimova, 2010: 22]. Indeed, a document bearing khan Uali's seal, dated February 1821, was discovered in the Omsk Historical Archive – a letter from khan Uali addressed to lieutenant general P.M. Kaptsevich, commander of the Separate Siberian Corps [IAOO. F. 6. Op. 1. D. 49. L. 41]. It is hoped that in the future, this issue will be further examined through archival research.

Overall, khan Uali, who bore the hopes of his people during difficult and turbulent times, emerged as a principal opponent of Russian colonization. As stated in the genealogical records of Ablai Khan, his descendants fiercely resisted both Russia and China, like lions. Historical evidence demonstrates that the assessment of khan Uali by G.N. Potanin – as «a man lacking the administrative abilities of Ablai Khan» – was one-sided [Ualikhanov, 2010: 341]. His nearly forty-year rule was marked by profound transformations within Kazakh society and the intensification of open Russian colonization. The strategies previously tested in the Junior Zhuz – such as the fragmentation of governance, the use of military force, the promotion of pro-Russian factions among the Kazakhs, and the consistent support of these groups – were fully implemented in the Middle Zhuz as well. Uali also followed Ablai khan's multivector foreign policy approach. However, the times had changed. Russia, having subdued the Kazakhs, had already established ties with the Kyrgyz as early as 1785. Under the pretext of developing trade in the southern regions, caravans were dispatched one after another. Titles, honors, and lavish gifts paved the way for colonization. As Russian influence grew, the Kokand Khanate also began exerting pressure on the Kazakhs. In such circumstances, some local rulers started to rely on Russia. The Orenburg Muslim Spiritual Assembly, along with its Tatar mullahs and trained interpreters, actively engaged in ideological and religious propaganda in the south. For example, the Tatar merchant S. Kurbanbakeyev, who visited Suyuk Abylaiuly, a sultan of the Jalayir clan, promoted the power of Russia and its supposed benevolence [Makhaeva, 2007: 93]. A farsighted policy led to the establishment of individual ties between various sultans and the Russian Empire. This development had a negative impact on the unity of the khanate administration, which had long served as the foundation of state governance. Nevertheless, khan Uali did not abandon his course. Until the end of his life, he raised his sons in the spirit of maintaining balanced and equal relations with both Russia and China. His eldest son, Gabbas (also referred to in some sources as Abas), was familiar with the political elites of both empires. As early as 1800, the Qing emperor recognized him as Uali's heir and granted him the title of gung (prince). In 1809, sultan Kerei Gabbasuly also had an audience with the Chinese emperor [Ezhenkhanuly, 2005: 51].

The young sultans were educated in the languages of neighboring peoples. Immediately after khan Uali's death, Russian officials concluded that his son and family were dissatisfied with the imperial authorities [Kireev, 1964: 182]. Khan Uali's second son, Gubaydulla (also referred to in some sources as Abaydulla), likewise sought to continue his father's political course. His efforts to preserve the traditional system of governance strained relations with the Russian Empire. In an attempt to strengthen his position, sultan Gubaydulla entered into negotiations with the Qing Empire, aiming to obtain official recognition of his Khanate status. The tsarist administration grew increasingly concerned about the influence and growing popularity of Uali's heir. In order to prevent his meeting with Qing envoys and the formal confirmation of his title, the Russian authorities exiled Gubaydulla to the town of Berezov in the Tobolsk Governorate [History of Kazakhstan, 2000: 328]. Under the command of sotnik Karbyshev, Gubaydulla was captured by military forces, taken out of the country, and exiled. In effect, this marked the practical termination of khanate governance in the Middle Zhuz by the Russian Empire.

In 1801, following a series of continuous annexations, Russian authorities granted permission to the majority of the Junior Zhuz to migrate to the "inner lands" and occupy pastures between the Volga and Ural rivers. This led to the formation of the Inner Horde (also known as the Bukey Horde). During the first half of the XIX century, a significant number of Kazakhs living within the Russian fortified lines came under direct control of the Russian colonial administration. As a rule, the local population frequently found itself in conflict with Russian peasants, Cossacks, and Bashkirs due to the shortage of vital pasture lands. The largest group of Kazakhs residing within these fortified lines on annexed «inner» territories consisted of the population of the Inner Horde. The tsarist policy toward the Bukey Khanate was characterized by a paternalistic approach, deliberately highlighting some apparent benefits of interaction with Russian authorities. Subsequently, a personal decree was issued by the tsar to the Orenburg governor, G.S. Volkonsky, titled «On the Migration of Steppe Kirgiz to the Inner Side of the Ural and the Subordination of the Kirgiz-Kaisak Minor Horde of sultan Bukey and His People to the Orenburg Border Commission» [PSZRI, 1830a: 435]. In 1808, during a famine caused by a shortage of pasturelands, approximately 20,000 Kazakhs were resettled into the territory of the Bashkir cantons [Zapiski, 1830: 514]. The emperor issued a decree granting land plots to the Kazakhs, providing them with financial assistance for agricultural development, and exempting them from taxes for a period of ten years. Maintaining connections between such separated groups was strictly prohibited. The tsarist regime aimed to cultivate loyalty among segments of the local population in order to facilitate the implementation of its own policies.

By the 1820s, the Russian Empire had prepared the groundwork for the elimination of the khanate institution. The imperial government had already formulated substantial justifications and laid the necessary foundations through a series of administrative and political initiatives. Measures were taken to intensify the discrediting of Kazakh khans in the eyes of the steppe population. The appointment of incapable and unpopular individuals as khans by the tsarist authorities seriously undermined the traditional institution of leadership, eroding public respect and trust toward Kazakh rulers. Many began to perceive them as mere puppets of the Russian Empire, equating them with imperial officials. Moreover, several influential political figures among the nomadic elite were already of advanced age and thus did not pose a prolonged or serious threat to the empire.

The tsarist regime pursued a far-reaching strategy by promoting weak leaders while sidelining strong and legitimate ones. For example, bypassing the traditional steppe customs of khan election, the Russian administration unilaterally appointed its own khans. In the Junior Zhuz, khan Bokey was appointed in 1812 to rule the right bank of the Yaik (Ural) River [Zimanov, 1982: 29]. In the Middle Zhuz, a second khan, Bokey, was appointed in 1815 while the legitimate ruler, khan Uali, was still in power. The tsarist government's selection of khans who lacked authority and respect among the population created a negative image of these rulers, which in turn fostered unfavorable attitudes toward them. Taken together, these factors gradually weakened the khanate system. Moreover, this policy also contributed to divisions within both the Middle and Junior Zhuzes, which ultimately benefited the empire.

By this time, the international position of the Russian Empire had shifted due to the Napoleonic Wars of 1805–1815. The subsequent prolonged period of relative peace allowed the tsarist regime to devote greater attention to international relations in the Central Asian region. In addition to the region's advantageous geopolitical location, the empire sought to secure rights to exploit the abundant natural and agricultural resources of Kazakh lands. The Middle Zhuz occupied a strategically significant region through which traditional caravan trade routes passed. After the Napoleonic Wars, many states introduced new administrative methods to adapt to changing conditions [Esdaile, 2007: 11-12]. The high degree of autonomy

of the steppe territories, their significant remoteness, and the central importance of the military factor in the Russian Empire's Central Asian policy necessitated the establishment of specialized governmental institutions.

In 1819, the Ministry of Foreign Affairs created a structural division known as the Asiatic Department, along with an interdepartmental body called the Asiatic Committee, to manage relations with the Kazakhs, Khivans, and Bukharans [Russia, 2004: 17-18]. Requests were repeatedly sent from Orenburg to Saint Petersburg for the deployment of military detachments to the Kazakh steppes [AVPRI. F. 161. SPb. Gl. arh. 1-1. Op. 781. D. 488. L. 2-3]. However, permission was not granted out of concern that it would undermine the safety of trade with Russian merchants and erode the trust of Central Asian rulers in the policies of the Russian Empire. New administrative methods were deemed necessary to establish a modern bureaucracy. The committee's responsibilities extended to managing relations with the Kazakh Zhuzes, Bukhara, Khiva, China, and Persia. Among its initiatives was the introduction of new trade regulations. The most extensive and significant undertaking by the committee on behalf of the Russian Empire was the implementation of reforms aimed at eliminating khanate authority in the Junior and Middle Zhuzes.

The Russian colonial administration incorporated the Middle Zhuz into the Omsk Oblast. As a result, the Middle Zhuz became subject to the provisions of the Statute on Non-Russians, which was approved on July 22, 1822 [PSZRI, 1830: 394]. The Statute for governing Siberian peoples was drafted under the guidance of former Siberian Governor-general M.M. Speransky, who in July 1821 was appointed by Russian Emperor Alexander I to the Asiatic Committee.

According to the subsequent Statute on the Siberian Kirgiz, issued by Alexander I on July 22, 1822, the administrative-territorial structure of Northern Kazakhstan was organized into auls, volosts, and okrugs. Each okrug was composed of 15 to 20 volosts; each volost consisted of 10 to 12 auls, and auls were formed from the smallest unit in the new administrative-territorial hierarchy – kubitkas, numbering 50 to 70. The newly introduced administrative system abolished the institution of supreme khanate authority. Instead, senior sultans, selected from the nomadic elite and descendants of Genghis Khan, were appointed to oversee the administration [PSZRI, 1830: 417]. The newly introduced administrative system eliminated the institution of supreme khanate authority. From that point forward, only senior sultans were elected from among the nomadic elite, who were descendants of Genghis Khan [Zapiski, 1830: 413]. Under the statute, senior sultans administered the okrugs, sultans governed the volosts, and elders managed the auls.

Until the middle of the XIX century, Russian expansion was predominantly pragmatic rather than ideological, driven largely by commercial, military, and strategic concerns. The empire's growing population naturally created issues related to expanding living space, securing food supplies, energy, and other resources. It became clear that global resources were finite: states with colonial empires enjoyed more stable and advantageous positions. Metropolises significantly increased profits by sourcing raw materials and cheap labor from their colonies. Rising demand led to intensified exploitation to secure the necessary resources. The demographic challenge highlighted the need to acquire additional territories.

Russian bureaucratic authorities focused primarily on ethnic and cultural distinctions when addressing administrative and financial issues. Loyalty and religious affiliation seemed to outweigh ethnic identity. In the XIX century, the ideological tone of Russian colonial expansion shifted as the government developed sharper imperialist goals. The construction of empires by European rivals and the emergence of new forms of nationalism provided ideological justification for Russian expansion. Under Nicholas I, imperial leaders and officials became more attentive to national and ethnic differences.

In the 1822 Statute on the Siberian Kirgiz, Mikhail Speransky established a precedent for categorizing the indigenous population of Central Asia under a unified term within the imperial register – “inorodtsy” (non-Russians) [AVPRI. F. 161. SPb. Gl. arh. 1-1. Op. 781. D. 490. L. 16-21]. The tsarist government actively pursued a policy of “Russification” in non-Russian regions, particularly in Poland, Belarus, Ukraine, and the Baltic States. In these areas, linguistic differences were minimal, but perhaps for that very reason, they were perceived as a significant threat to imperial cohesion.

In regions like Central Asia, where differences were much more pronounced, imperial authorities employed colonial intervention. Central Asian territories were regarded as conquered colonies with distinct indigenous traditions. These shifts in imperial relations had a profound impact on many aspects of historical processes. Borders constantly shifted, and the tsarist regime aimed to transform the vast Kazakh steppes into the frontier of the Russian Empire.

Conclusion. In conclusion, a combination of numerous factors weakened the authority of once-influential and respected Kazakh rulers. The existence of a strong khanate institution prevented the Russian Empire from pursuing political and economic expansion as rapidly as it had intended. Consequently, after the deaths of khan Bokey and, soon thereafter, khan Uali, the imperial government entered the active phase of abolishing the khanate system. Alexander I approved the Statute on the Siberian Kirgiz.

The last legitimate ruler of the Middle Zhuz was khan Uali. Under the new statute, his eldest son, sultan Gubaidulla, was elected senior sultan of the Kokshetau External District. However, despite repeated attempts to attain «khanate dignity», he was resolutely denied the title [Zapiski, 1830: 75].

Despite khan Uali's efforts to maintain and reinforce amicable relations with the empires, as well as the measures taken to secure and transfer khanate authority to his successor – including the title of gung bestowed by the Qing Empire – his death removed the final constraints against abolishing the khanate institution in the Middle Zhuz. The Statute on the Siberian Kirgiz thus revealed the expansionist nature of Russian policy in this strategically important region. The primary motivation was the creation of a colonial empire, a drive that persisted into the subsequent historical period, including the world wars. All these events were interconnected, as the tsarist regime sought access to the rich resources of Kazakh lands. The Russian Empire carried out the liquidation of khanate authority by coercive methods, disregarding resistance from local populations. However, the imperial government was never fully able to control the transformative processes among the local population that it had previously encouraged, nor could it unilaterally dictate the terms of assimilation and subjugation.

Sources

- AVPRI – Arhiv vneshnej politiki Rossijskoj imperii [Archive of Foreign Policy of the Russian Empire]
TsGA RK – Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
IAOO – Istoricheskij arkhiv Omskoj oblasti [Historical Archive of the Omsk Region]

Литература

- Esdaile, 2007 – *Charles J. Esdaile. Napoleon's wars: An international history, 1803-1815.* L.; N.Y.: Allen Lane, 2007. 621 p.
- Бекимова, 2010 – *Бекимова К.Т.* Орта жүзде қос хандық биліктің пайда болуы // *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы.* «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2010. № 10. 18–26-бб.
- Вестник, 1816 – Извлечение из описания экспедиции в Киргизскую степь // *Вестник Европы.* СПб., 1816. С. 116
- Еженханұлы, 2005 – Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері: научное издание. Т. 1. Саяхатнамалар мен тарихи географиялық еңбектерден таңдамалылар / ред. Б. Еженханұлы. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 396 б.
- Ерофеева, 1997 – *Ерофеева И.В.* Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX в. // *Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования.* Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 1997. С. 46–144.
- Записки, 1830 – *Записки Генерал-Майора Броневского.* О Киргиз-Кайсаках средней Орды. О границах киргизцев. Происхождение киргиз. Народные предания. Нечто из Сибирской Истории о Киргизцах. Переселение Киргизцов на степь Зюнгорцами занимаемую. О Ханах Киргизских. Порядок возведения ханов // *Отечественные записки.* – СПб.: Типография Департ. Внеш. Торг. 1830. Ч. XLI. Кн. CXVII. С. 413
- Зиманов, 1982 – *Зиманов С.З.* Россия и Букеевское ханство. Алмата: Наука. 1982. 171 с.
- История Казахстана, 2000 – *История Казахстана* (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Алматы: Атамұра, 2000. Т. 3. 768 с.
- Киреев, 1964 – Казахско-русские отношения в XVIII – XIX вв. (1771–1867) // *Сборник документов и материалов.* Составители: Ф.Н. Киреев, В.Я. Басин, К.Ж.Женисбаев, В.С. Мусабаева. Алмата: Наука, 1964. 575 с.
- Материалы, 1940 – Записка о численности, местах кочёвок и торговле отдельных родов Большой, Средней и Малой Орд. О киргис-кайсаках, разделяемых обыкновенно на Большую, Среднюю и Меньшую Орды // *Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828).* – М.Л.: АН СССР, 1940. Т. IV. Приложение. № 4. С. 512–516

Махаева, 2007 – *Махаева А.* Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). Алматы: «Ценные бумаги» баспасы, 2007. 357 б.

Мұхаметқанұлы, 1994 – *Мұхаметқанұлы Н.* Тарихи зерттеулер: Шежірелік деректер / Дайынд. А.Қожабеков. Алматы: Жалын, 1994. 144 б.

ПСЗРИ, 1830 – Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XXXVIII. 1822–1823 гг. СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1830. 1354 с.

ПСЗРИ, 1830а – Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XXX. 1808–1809 гг. СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1830. 1408 с.

Россия, 2004 – Высшие и центральные государственные учреждения России, 1801-1917. Том 4. СПб.: Санкт-Петербургская издательско-книготорговая фирма Наука. 2004. 313 с.

Терновский, 2021 – Костанай: очерки истории. Костанай с древнейших времен до 1936 года / Под ред. проф. И.К. Тернового. Костанай: ТОО «Костанай полиграфия», 2012. 608 с.

Төрекұлұлы, 1995 – *Төрекұлұлы Н.* Қазақтың 100 би-шешені. Алматы: Қазақстан, 1995. 384 б.

Уәлиханов, 2010 – *Уәлиханов Ш.* Көп томдық шығармалар жинағы: ғылыми басылым. Қазақстан Республикасы мәдениет министрлігі. Алматы: Толағай групп. 2010. 5-ші т. 528 б.

References

Bekimova, 2010 – *Bekimova K.T.* Orta zhazde kos khandyq bilikting payda boluy [The Emergence of Dual Khanate Rule in the Middle Zhuz]. Abai atyndagy KazNU-nin Khabarshysy, Tarikh zhane sayasi-aleumettik gylymdar seriyasy [Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University, Series: History and Socio-Political Sciences]. Almaty: Abai KazNPU. 2010. No. 10. Pp. 18–26. [in Kazakh]

Bulletin, 1816 – Izvlechenie iz opisaniya ekspeditsii v Kirgizskuyu step' [Extraction from the description of the expedition to the Kirghiz Steppe]. *Vestnik Evropy* [Bulletin of Europe]. St. Petersburg, 1816. Pp. 116. [in Russian]

Erofeeva, 1997 – *Erofeeva I.V.* Kazakhskie khany i khanskie dinastii v XVIII - seredine XIX v. [Kazakh khans and khan dynasties in the XVIII – mid-XIX centuries]. *Kultura i istoriya Tsentral'noy Azii i Kazakhstan: problemy i perspektivy issledovaniya* [Culture and history of Central Asia and Kazakhstan: problems and research prospects]. Almaty: Soros Foundation-Kazakhstan, 1997. Pp. 46–144. [in Russian]

Esdaile, 2007 – *Esdaile C.J.* Napoleon's Wars: An International History, 1803–1815. L.; N.Y.: Allen Lane, 2007. 621 p.

Ezhenkhanuly, 2005 – *Ezhenkhanuly B.* Qazaqstan tarihy turaly Qytai derektmeleri: nauchnoe izdanie. T. 1. Sayakhatnamalar men tarikhy geografiyalıq enbekterden tañdamalyar [History of Kazakhstan according to Chinese sources: Scientific Edition. Vol. 1. Selected from travelogues and historical-geographical works]. Ed. by B. Ezhenkhanuly. Almaty: Dayk-Press, 2005. 396 p. [in Kazakh]

History of Kazakhstan, 2000 – *Istoriya Kazakhstana (s drevnejshikh vremen do nashikh dnei)* [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Eds. by K.S. Aldazhumanov, M.Kh. Asylbekov, Zh.K. Kasymbaev, M.K. Kozybaev. Vol. 3. Almaty: Atamura. 768 p. [in Russian]

Kireev, 1964 – *Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekakh (Sbornik dokumentov i materialov)* [Kazakh-Russian relations in the XVI–XVIII centuries (Collection of documents and materials)]. Eds. by *F.N. Kireev, A.K. Aleinikova, G.I. Semenyuk, T. Zh. Shoinbaev*. Almaty: Publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1964. 575 p. [in Russian]

Makhaeva, 2007 – *Makhaeva A.* Qazaq-qyrgyz sayasi baylanyshтарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі) [Kazakh-Kyrgyz political relations history (second half of the XVIII century – early XX century)]. Almaty: Tsennye bumagi baspasy, 2007. 357 p. [in Kazakh]

Materials, 1940 – *Zapiska o chislennosti, mestakh kochevok i trgovle otdel'nykh rodov Bol'shoy, Sredney i Maloy Ord. O kirgis-kaysakakh, razdelyaemykh obyknovenno na Bol'shuyu, Srednyuyu i Men'shuyu Ordy* [Note on the numbers, places of migration and trade of individual tribes of the Great, Middle, and Junior Hordes. On the Kirghiz-Kaisaks, usually divided into the Great, Middle, and Junior Hordes]. *Materialy po istorii Kazakhskoy SSR (1785–1828)* [Materials on the History of the Kazakh SSR (1785–1828)]. M.L.: AN SSSR, 1940. Vol. IV. Prilozhenie. No. 4. Pp. 512–516. [in Russian]

Mukhametkanuly, 1994 – *Mukhametkanuly N.* Tarikhy zerteuler: Shezhirelik derekter [Historical Studies: Genealogical Sources]. Ed. by A. Kozhabekov. Almaty: Zhaly, 1994. 144 p. [in Kazakh]

PSZRI, 1830 – *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii. Sobranie Pervoe. Tom XXXVIII. 1822–1823 gg.* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. First Collection. Volume XXXVIII. 1822–1823]. SPb.: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1830. 1354 p. [in Russian]

PSZRI, 1830a – *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii. Sobranie Pervoe. Tom XXX. 1808–1809 gg.* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. First Collection. Volume XXX. 1808 – 1809]. SPb.: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1830. 1408 p. [in Russian]

Russia, 2004 – Vysshie i tsentral'nye gosudarstvennye uchrezhdeniya Rossii, 1801-1917. [Higher and Central State Institutions of Russia, 1801-1917]. SPb: Sankt-Peterburgskaya izdatel'sko-knigotorgovaya firma Nauka, 2004. Vol. 4. 313 p. [in Russian]

Ternovy, 2021 – *Ternovyi I.K.* Kostanay: ocherki istorii. Kustany s drevneyshikh vremen do 1936 goda [Kostanay: essays on history. Kustanay from ancient times to 1936] / Ed. by I.K. Ternoviy. Kostanay: TOO Kostanaypoligrafiya, 2012. 608 p. [in Russian]

Torekululy, 1995 – *Torekululy N.* Qazaqtyn 100 bi-shesheni [100 Kazakh bi-shezhens]. Almaty: Kazakhstan, 1995. 384 p. [in Kazakh]

Ualikhanov, 2010 – *Ualikhanov Sh.* Kop tomdyk shygharmalar zhynagy: Gylymi basylm. Qazaqstan Respublikasy madeniet ministrlygi [Collected Works of Sh. Ualikhanov: Scientific Edition. Ministry of Culture of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Tolagai grupp, 2010. Vol. 5. 528 p. [in Kazakh]

Zapiski, 1830 – *Zapiski* general-mayora Bronevskago. O Kirgiz-Kaisakakh sredney Ordy. O granitsakh kirgiztsev. Proiskhozhdenie kirgiz. Narodnye predaniya. Nechto iz Sibirskoy Istorii o Kirgiztsakh. Pereselenie Kirgiztsov na step' Zyungorkami zanyatuyu. O Khanakh Kirgizskikh. Poryadok vozvedeniya khanov [Memoirs of major-general Bronevskiy. On the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde. On the boundaries of the Kirghiz. The origin of the Kirghiz. Folk traditions. Something from Siberian History about the Kirghiz. The migration of the Kirghiz to the steppe occupied by the Zungars. On the Kirghiz khans. The process of appointing khans]. Otechestvennye zapiski [Domestic Notes]. SPb.: Tipografiya Depart. Vnesh. Torg. 1830. Part XLI. Book CXVII. P. 413. [in Russian]

Zimanov, 1982 – *Zimanov S.Z.* Rossiya i Bukeevskoe khanstvo [Russia and the Bukeyev Khanate]. Almaty: Nauka, 1982. 171 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 330–339
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_330-339

THE FAMINE IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S AND ITS REPRESENTATION IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Aigerim Belyalova¹, Zhomart Zhengisuly Zhengis²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(95, Karasay Str., 050012 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD, Dr. Sciences (Pedagogy), Acting Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0003-4353-4101>. E-mail: aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Belyalova A., Zhengis Zh., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines the Kazakh famine of the 1930s, triggered by Soviet collectivization, forced sedentarization, and grain requisitioning, as a transformative tragedy that claimed over a million lives and was long marginalized in both Soviet and Western scholarship, but has recently gained renewed attention through foreign historiography employing new archives and comparative approaches. *Objective and Tasks.* The primary objective of this study is to systematically examine how foreign historians and scholars have represented the 1930s famine in Kazakhstan. By tracing the evolution of foreign historiographical approaches – from earlier treatments focused on wider Soviet agricultural policy to more recent perspectives drawing from genocide studies, post-colonial theory, and environmental history – the article highlights shifts in interpretive frameworks. Special emphasis is placed on the treatment of ethnonational dimensions and on comparisons with other Soviet famines, particularly the Ukrainian Holodomor. *Materials and Methods.* This study employs an integrative qualitative methodology centered on historiographical analysis, drawing upon a diverse corpus of Western, North American, and European academic literature, translated archival documents and diplomatic correspondence, as well as revised Soviet demographic data, to critically examine how the 1930s famine in Kazakhstan has been represented in foreign scholarship within broader Soviet and global comparative frameworks. *Results.* The analysis highlights a shift in foreign scholarship from marginalization to nuanced engagement with the Kazakh famine, emphasizing its role in Soviet demographic engineering, memory politics, and state propaganda, while situating it within broader patterns of Soviet modernization, regional disparities, and comparative famine studies. *Conclusions.* Foreign historiography has substantially advanced the recognition of the Kazakh famine as a central episode in Soviet and global history, foregrounding its relevance for understanding state-led disaster, ethnic policy, and memory politics. Continued access to Kazakhstani archives and cross-disciplinary

inquiry remain crucial for refining global understanding of this historical event and for ensuring nuanced representation in international scholarship.

Key words: Famine, environmental history, foreign historiography, Soviet-era, Kazakhstan

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Preparation and publication of a series of memoirs of eyewitnesses of the mass famine of 1931–1933 in Kazakhstan and their descendants” (Registration number AP 19678056).

For citation: Belyalova A., Zhengis Zh. The Famine in Kazakhstan in the 1930s and Its Representation in Foreign Historiography // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 2. Pp. 330–339 [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_330-339

1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЕТЕЛ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕЛУІ

Айгерім Белялова¹, Жомарт Жеңісұлы Жеңіс²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(95-үй, Қарасай көш., 050012 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD, педагогика ғылымдарының докторы, доцент м.а
<https://orcid.org/0000-0003-4353-4101>. E-mail: aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан),
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер.
<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939> E-mail: zhzhengis@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Белялова А., Жеңіс Ж.Ж., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Бұл мақала 1930-жылдардағы Қазақстандағы аштықты – Кеңес Одағының ұжымдастыруы, көшпелі халықты мәжбүрлеп отырықшыландыруы және астық тәркілеу саясаты салдарынан орын алған, бір миллионнан астам адамның өмірін қиған қайғылы тарихи кезеңді – қоғамның демографиялық және әлеуметтік-саяси құрылымын түбегейлі өзгерткен қасіретті оқиға ретінде қарастырады. Кеңестік және батыстық тарихнамаларда ұзақ уақыт бойы шеттетіліп келген бұл тақырып соңғы онжылдықтарда шетелдік зерттеушілер тарапынан жаңа мұрағаттық деректер мен салыстырмалы әдістер арқылы қайта зерделенуде. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің басты мақсаты – шетелдік тарихшылар мен ғалымдардың 1930-жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықты қалай сипаттайтынын жүйелі түрде талдау. Кеңестік ауыл шаруашылық саясатына бағытталған алғашқы еңбектерден бастап, қазіргі геноцидтану, постколониалдық және экологиялық тарих әдістерін қолданатын еңбектерге дейінгі тарихнамалық даму кезеңдерін саралау арқылы мақалада зерттеулердің интерпретациялық аясындағы өзгерістер көрсетіледі. Этноұлттық аспектілер мен Украинадағы Голодомор сияқты басқа кеңестік ашаршылықтармен салыстырулар ерекше назарға алынады. *Нәтижелер.* Талдау көрсеткендей, шетелдік тарихнамада Қазақстандағы аштық тақырыбы назардан тыс қалмай, керісінше күрделі әрі жан-жақты түсіндіруге қарай бет бұрған. Аштық кеңестік демографиялық ұстанымы, ұлт саясаты мен пропаганданың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, оны кеңестік жаңғырту үрдістері, өңірлік теңсіздіктер және салыстырмалы аштық зерттеулері аясында зерделеу тенденциясы күшейе түсті. *Қорытынды.* Шетелдік тарихнама Қазақстандағы ашаршылықты кеңестік және жаһандық тарихтағы маңызды оқиға ретінде мойындатуға елеулі үлес қосты. Бұл зерттеу – мемлекеттік деңгейде туындаған апаттар, ұлттық саясат пен тарихи жад мәселелерін түсіну үшін маңызды. Қазақстан архивтеріне қолжетімділікті кеңейту және пәнаралық зерттеулер жүргізу – осы тарихи оқиғаны халықаралық деңгейде тереңірек ұғынуға және оны ғылыми тұрғыда әділ көрсетуге сеп болмақ.

Түйін сөздер: Ашаршылық, экологиялық тарих, шетелдік тарихнама, кеңестік кезең, Қазақстан

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылықтың куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктерін дайындау және шығару» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 19678056).

Дәйексөз үшін: Белялова А., Жеңіс Ж.Ж. 1930-жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және оның шетел тарихнамасындағы зерттелуі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 330–339-бб. [Ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_330-339

ГОЛОД В КАЗАХСТАНЕ В 1930-Е ГОДЫ И ЕГО ИЗУЧЕНИЕ В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Айгерим Белялова¹, Жомарт Женисулы Женис²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 95, ул. Карасай, 050012 Алматы, Республика Казахстан)
PhD., доктор педагогических наук, и.о. доцента
<https://orcid.org/0000-0003-4353-4101>. E-mail: aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-7556-6939>. E-mail: zhzhzhengis@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Белялова А., Женис Ж.Ж., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья рассматривает голод в Казахстане 1930-х годов, вызванный советской коллективизацией, насильственным оседанием кочевого населения и изъятием зерна, как трансформационную трагедию, унёсшую более миллиона жизней. Долгое время это событие оставалось на периферии как советской, так и западной историографии, однако в последние десятилетия привлекло внимание зарубежных исследователей благодаря доступу к новым архивам и применению сравнительных подходов. *Цель и задачи.* Основной целью исследования является системный анализ того, как зарубежные историки и исследователи трактуют голод 1930-х годов в Казахстане. Прослеживая развитие историографических подходов – от ранних работ, сосредоточенных на советской аграрной политике, до современных исследований в рамках геноцидологии, постколониальной теории и экологической истории – автор выявляет смену интерпретационных рамок. Особое внимание уделено этнонациональным аспектам и сравнению с другими периодами советского голода, особенно с украинским Голодомором. *Материалы и методы.* В работе применяется интегративная качественная методология с акцентом на историографический анализ. Исследование опирается на широкий корпус западной, североамериканской и европейской академической литературы, переведённые архивные документы и дипломатическую переписку, а также пересмотренные советские демографические данные. Это позволяет критически проанализировать интерпретации казахского голода в зарубежной историографии в контексте более широких советских и глобальных сравнений. *Результаты.* Анализ выявляет сдвиг в зарубежной историографии: от маргинализации казахского голода – к более глубокому и многослойному его осмыслению. Особое внимание уделяется его роли в советской демографической инженерии, политике памяти и пропаганде. Голод рассматривается в контексте модернизационных процессов, региональных различий и сравнительных исследований голода в СССР. *Выводы.* Зарубежная историография внесла значительный вклад в признание казахского голода как центрального эпизода советской и мировой истории. Это имеет ключевое значение для понимания катастроф, спровоцированных государством, национальной политики и вопросов исторической памяти. Дальнейший доступ к казахстанским архивам и междисциплинарные исследования остаются необходимыми для углублённого международного осмысления этой трагедии и её адекватного отражения в мировой научной повестке.

Ключевые слова: Голод, экологическая история, зарубежная историография, советский период, Казахстан

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Подготовка и издание серии воспоминаний очевидцев массового голода 1931–1933 годов в Казахстане и их потомков» (регистрационный номер: АР 19678056).

Для цитирования: Белялова А., Женис Ж.Ж. Голод в Казахстане в 1930-е годы и его изучение в зарубежной историографии // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 330–339 [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_330-339

Introduction. The famine that engulfed Kazakhstan in the early 1930s stands as one of the gravest demographic and social catastrophes of the twentieth century, yet for decades it remained marginalized in both Soviet and global scholarship. Rooted in forced collectivization, coerced settlement of nomadic populations, and the extraction of agricultural resources to support rapid industrialization, the tragedy resulted in the deaths of an estimated 1.3 to 1.5 million people – predominantly ethnic Kazakhs, but also members of other nationalities residing in the republic [Olcott, 1981]. This episode marked a profound rupture in Kazakhstan's historical trajectory, leading not only to the decimation of the indigenous population, but also to dramatic shifts in ethnic composition, the destruction of traditional pastoral ways of life, mass displacement, and long-term social disintegration [Pianciola, 2019; Tolts, 2006; Kassymbekova, 2021].

Soviet efforts to conceal the scale and mechanisms of the famine, including systematic manipulation of census data and information flows, ensured that discussion of the event remained heavily circumscribed within both official narratives and early scholarly work [Tolts, 2006]. Throughout the Soviet period, the Kazakh famine was either downplayed, subsumed under generic accounts of Soviet modernization, or framed exclusively within the context of agricultural mismanagement – a tendency reinforced by ideological controls and limited archival access [Olcott, 1981; Tolts, 2006]. In contrast to the substantial international attention afforded to the Ukrainian Holodomor, particularly in debates about genocide and state intent, the Kazakh famine long languished as an understudied episode in foreign historiography [Caşu, 2020; Kuzio, 2018; Kaşıkçı, 2023].

Only after the dissolution of the USSR and the subsequent opening of post-Soviet archives have international scholars begun to rigorously interrogate the causes, mechanisms, and consequences of the Kazakh famine. Recent research has illuminated the distinctiveness of the Kazakh case, especially its targeting of a nomadic and semi-nomadic society and the unique demographic and cultural impacts arising from that context [Pianciola, 2019; Olcott, 1981; Kassymbekova, 2021]. Comparative studies increasingly position the famine not only as an instance of state-sponsored violence and catastrophic social engineering, but also as a touchstone for understanding larger patterns of Soviet repression, modernization, and nation-building – raising questions of culpability, intentionality, and the politics of memory that continue to animate scholarly debate [Caşu, 2020; Nefedov, Ellman, 2019; Kaşıkçı, 2023].

This article examines the evolving representation of the Kazakh famine within foreign historiography, tracing how narratives and analytic frameworks have shifted over time as new archival and testimonial sources have emerged [Kaşıkçı, 2023; Kassymbekova, 2021]. By exploring key turning points in international scholarship, the diversity of interpretive models employed, and the persisting challenges of evidence and conceptualization, this study situates the Kazakh famine as a pivotal, yet long-silenced, episode in both Soviet and global history. Attention is given both to the specificities of the Kazakh experience and to the broader historiographical currents that have shaped, and at times limited, foreign engagement with this tragedy.

Materials and Research Methods. This study adopts an integrative qualitative research methodology with a principal focus on historiographical analysis to investigate how the famine in Kazakhstan during the 1930s has been represented in foreign scholarship. The approach emphasizes both critical evaluation of source materials and contextual interpretation, drawing upon a multidimensional corpus of primary, secondary, and tertiary sources. The strategy is informed by recent scholarship emphasizing the benefits of comparative and regional studies for understanding the specificity of the Kazakh famine within broader Soviet and global contexts.

Three main categories of materials form the foundation of the research. First, a comprehensive review of monographs, peer-reviewed articles, and edited volumes by Western, North American, and European historians is conducted. These works span from early Cold War-era analyses, often constrained by restricted

archival access, to contemporary studies that benefit from the opening of Russian and Kazakhstani archives after the collapse of the Soviet Union [Olcott, 1981; Fonzi, 2019]. Special consideration is given to influential comparative works that address both the Kazakh famine and parallel events such as the Holodomor in Ukraine, enabling analysis of divergent frameworks, such as the use of genocide studies versus socio-economic interpretations [Caşu, 2020; Nefedov & Ellman, 2019; Kaşıkçı, 2023; Levchuk et al., 2020; Ellman, 2007].

Second, the study analyzes translated archival materials and published diplomatic correspondence from the 1930s, including reports from British, German, Italian, and Polish diplomats and observers. These documents offer valuable outsider perspectives on the evolving humanitarian crisis, the perceived intent of Soviet policy, and the interplay between nationality policy and famine conditions [Fonzi, 2019]. Additionally, survivor testimonies, recently leveraged by cultural historians, are incorporated to capture not only the political-economic context but also the lived experience and evolving memory of the famine [Kaşıkçı, 2023].

Third, the research engages with re-examinations of Soviet demographic data, including analyses of the distortion and manipulation of census results, to critically assess the impact of Soviet information policy on foreign historiographical trends [Tolts, 2006]. This quantitative dimension is essential for situating foreign interpretations within debates about the scale of the tragedy as well as the politics of documentation and denial.

Discussion. The historiography of the Kazakh famine of the 1930s reveals an evolving and contested field, shaped by politicized memory, differences in methodological approaches, and the gradual opening of archival sources. Initially, studies on the Soviet famines of the interwar period prioritized events in Ukraine, often relegating the Kazakh tragedy to the margins of broader narratives about collectivization, resistance, and state violence. While foundational works in Soviet famine studies set the terms of scholarly debate regarding causation, intentionality, and demographic consequences, Kazakhstan's experience was rarely the central focus, typically subsumed within analyses of the Soviet agrarian crisis or totalitarian modernization projects [Caşu, 2020; Olcott, 1981]. During the Cold War, Western historiography – limited by restricted access to Soviet archives and reliant on émigré testimony – framed famine primarily within the context of anti-communist critique. Seminal works, such as Robert Conquest's *The Harvest of Sorrow*, directed attention to Ukraine, making only passing references to Kazakh suffering [Caşu, 2020; Kuzio, 2018]. This period was characterized by both generalized assessments of collectivization and a lack of appreciation for the specific social, environmental, and demographic dynamics that made the Kazakh famine distinctive. The lack of detailed demographic or survivor evidence perpetuated the notion that Kazakhstan's experience was less thoroughly documented or understood than other regions [Kaşıkçı, 2023].

Understanding the Kazakh famine necessitates a contextual engagement with Soviet policies of economic centralization and agricultural collectivization. Olcott's foundational study elucidates the distinctive severity of collectivization in Kazakhstan, noting that the socio-economic structures of Kazakh society – predominantly pastoral and mobile – rendered its population particularly vulnerable to state-driven disruption and resource appropriation [Olcott, 1981: 117]. The destruction of nearly 80% of livestock, combined with coerced sedentarization and administrative excess, precipitated demographic and cultural catastrophe—an event whose full scope was systematically concealed by Soviet authorities through manipulation of population statistics, as demonstrated by Tolts, who details distortions in the 1939 census and their implications for understanding the magnitude of Kazakh losses [Tolts, 2006: 146].

Importantly, region-specific studies have illuminated the heterogeneity of famine's impact. Pianciola's exploration of the Aral Sea region demonstrates how infrastructural factors, more than geography alone, shaped communities' exposure to famine. The railway's presence in northern Kazakh territories facilitated forcible grain and livestock requisitions, while its absence in Karakalpakstan shielded the southern populations from the full brunt of mass starvation [Pianciola, 2019]. Such findings underscore the complex interplay between local contexts and centralized Soviet economic imperatives.

The dissolution of the Soviet Union marked a transformative moment for famine studies. New access to Party archives, regional data, and previously suppressed demographic records enabled a surge in research that brought Kazakhstani perspectives and experiences to the fore [Tolts, 2006; Fonzi, 2019; Kornilov, 2023]. Notably, works emerging from both Kazakhstani and international scholars began to reframe the famine as a unique tragedy rooted in forced sedentarization, massive livestock loss, and the destruction of nomadic life [Olcott, 1981; Kassymbekova, 2021]. Scholars such as Sarah Cameron and Niccolò Pianciola, building upon extensive archival research, traced both the extraordinary scale of mortality [estimated

at 1.3–1.5 million deaths] and the profound cultural devastation, highlighting how Soviet modernization imperatives dislocated nomadic societies, caused mass flight, and permanently altered Kazakhstan's demographic landscape [Pianciola, 2019; Kassymbekova, 2021].

Recent Western historiography has increasingly situated the Kazakh famine within comparative studies of Soviet famines, probing similarities and differences with the Ukrainian Holodomor and Russian food crises to test models of state violence and social engineering [Caşu, 2020; Levchuk et al., 2020; Pianciola, 2019]. Scholars debate whether the Kazakh famine should be interpreted as genocide, ethnocide, or a case of structural violence. Many foreign researchers remain cautious in deploying the concept of genocide for Kazakhstan, instead using frameworks that examine coercive modernization, the state's willingness to inflict mass suffering, and repressive nationality policies [Nefedov & Ellman, 2019; Ellman, 2007; Kornilov, 2023]. The severity of repression, infrastructural reach (as, for example, with the Orenburg-Tashkent railway exacerbating extraction in northern Aral regions), and patterns of administrative neglect have been meticulously charted to account for regional and ethnic disparities in excess deaths [Pianciola, 2019; Levchuk et al., 2020]. Studies also highlight how administrative manipulations of the 1939 census purposefully obscured the scale of Kazakh demographic losses, further complicating historical reckoning and scholarly estimates [Tolts, 2006].

A significant recent development in the field has been the integration of survivor testimonies and the rise of memory studies. New research has challenged the misconception that the Kazakh famine is poorly documented in terms of lived experience, drawing on hundreds of oral histories and accounts recorded in Kazakh and other languages. These works expose not merely the policy mechanics of famine, but also the cascade of dehumanization, trauma, and loss that marks survivors' collective memory [Kaşıkçı, 2023]. Post-Soviet nation-building in Kazakhstan has further politicized famine remembrance, with debates over whether the catastrophe constitutes genocide, serves as a unifying national trauma, or is instrumentalized in contemporary cultural and linguistic policy [Smagulova, 2006; Kornilov, 2023].

The memory of the famine has been intricately woven into Kazakh narratives of nationhood and postcolonial identity. Kudaibergenova's work foregrounds how Soviet and post-Soviet Kazakh literature engaged in reimagining community, identity, and statehood in the aftermath of the famine. Historicity and continual referencing of tribal genealogies became prominent thematic elements in Kazakh literary production, acting as both a means of cultural resilience and a platform for contesting colonial legacies [Kudaibergenova, 2013]. These narratives process the famine not merely as a humanitarian disaster but as a pivotal episode in the ethnic and political transformation of Kazakhstan.

Further, Kaşıkçı introduces a significant corrective to Western historiographical assumptions, demonstrating – through extensive survivor testimonies – that personal memories and collective trauma associated with the famine are robust and multidimensional. Survivor accounts, often overlooked in foreign literature, are saturated with images of horror and loss that have come to symbolize both the rupture with the past and the subsequent reshaping of Kazakh social solidarity [Kaşıkçı, 2023]. This memory culture is further visualized in contemporary art, with Shoshanova (2024) documenting how public and independent art projects in Kazakhstan contest narratives of the famine, oscillating between state-sanctioned remembrance and claims of genocide, thus politicizing memory within national and international discourses.

Disagreements over the chronological boundaries of famine, the accuracy of loss estimates, and the geographies most affected persist within the literature [Kornilov, 2023; Levchuk et al., 2020; Tolts, 2006]. Furthermore, there is an ongoing need for deeper comparative analyses that place Kazakhstan's famine alongside other cases of state-induced catastrophe, drawing from both quantitative demographic reconstruction and cultural-historical narrative. Scholars increasingly call for the expansion and critical synthesis of the existing document base – including diplomatic reports from non-Soviet sources – to provide a more holistic and globally resonant account of the famine's origins and consequences [Fonzi, 2019; Kornilov, 2023]. In summary, foreign historiography has advanced markedly in its engagement with the Kazakh famine, moving from peripheral acknowledgment to focused critical analysis that recognizes its specificity within wider Soviet and world history. Methodological pluralism, increased attention to survivor memory, and the incorporation of newly accessible archives have all contributed to an emerging, more complex understanding of this tragedy – one that insists on the fundamental interconnectedness of nationality policy, modernization, violence, and memory in the twentieth century.

Research Results. Recent scholarly investigation reveals that the famine in Kazakhstan during the 1930s, once sidelined in international historiography, has emerged as a distinct subject of inquiry and debate, marked by thematic, methodological, and regional complexity. The research demonstrates a

progressive shift from generalized, often peripheral treatment of the famine to nuanced, comparative, and interdisciplinary analyses that recognize its particularity in Soviet and world history [Caşu, 2020; Kassymbekova, 2021].

Early foreign accounts – constrained by Cold War ideologies, limited eyewitness material, and hampered access to Soviet archives – commonly subsumed the Kazakh catastrophe under the broader umbrella of collectivization-related crises across the USSR, treating it as a collateral outcome of agricultural policy and mismanagement [Olcott, 1981]. Only after the Soviet Union's collapse did scholars gain broad archival access, uncovering the scale and mechanisms of the disaster; this archival revolution enabled a transition to focused studies that investigate the famine as both a product of intentional policy and a catastrophic social transformation unique to Kazakhstan [Kassymbekova, 2021; Olcott, 1981].

A central finding is the distinguishing role of Kazakhstan's nomadic pastoral economy and its vulnerability to the forced sedentarization and collectivization policies of the Stalinist regime. Whereas famines in other Soviet regions – most notably Ukraine – were primarily linked to grain requisition and peasant resistance, research highlights that in Kazakhstan, the destruction of livestock herds, enforced settlement, and breakdown of traditional mobility fundamentally precipitated mass starvation and social collapse [Kassymbekova, 2021; Olcott, 1981]. Estimates indicate that more than 1.5 million lives were lost and approximately 80% of the Kazakh herd was lost in only a few years – a demographic disaster that profoundly altered Kazakh society and ethnicity [Olcott, 1981; Tolts, 2006].

In comparative historiography, scholars increasingly emphasize the benefits of analyzing the Kazakh famine alongside other Soviet famines to disentangle shared causes from regional distinctions [Caşu, 2020]. Such analyses reveal that the infrastructure, notably the Orenburg-Tashkent railway, facilitated extractive policies in northern Kazakh regions, amplifying mortality, whereas more remote or infrastructurally isolated areas, such as Karakalpakstan, were shielded from the most severe impacts [Pianciola, 2019]. Industrial priorities, administrative capacity, and the geography of intervention thus shaped highly uneven spatial and ethnic patterns of suffering.

Methodologically, recent studies have shifted from a narrow focus on state policy and economic data to interdisciplinary approaches integrating environmental history, memory studies, and oral testimony [Kaşıkçı, 2023]. This has debunked the myth of sparse survivor accounts, revealing rich narratives, especially in Kazakh, that speak to the trauma, dehumanization, and collapse of social solidarity amid mass starvation [Kaşıkçı, 2023]. Survivor-centered research not only augments the quantitative dimension of population loss but also provides insight into the existential and cultural repercussions, underlining the famine's role as a rupture in Kazakh collective memory.

A further result is the heightened attention to the manipulation of demographic and statistical data by the Soviet regime, with archival work exposing deliberate distortions in the 1939 Soviet census to obfuscate Kazakh population losses and alter perceptions of ethnic composition [Tolts, 2006]. This systematic underreporting has not only impeded demographic reconstruction but also complicated both scholarly and public understanding of the tragedy's scale.

Foreign historiography also reflects ongoing debates about causal responsibility and the potential for genocidal intent. Comparative analyses underscore that, unlike the Ukrainian Holodomor, where questions of national resistance and genocidal targeting are central, foreign scholars remain divided on whether the Kazakh famine meets the criteria for genocide or is best characterized as a case of structural violence and ethnic engineering [Caşu, 2020; Nefedov & Ellman, 2019; Fonzi, 2019]. Non-Soviet diplomatic sources from the period covered a plurality of perspectives on the intentionality and nationality policies behind the famine, enriching the interpretive landscape in foreign scholarship.

From a foreign historiographical perspective, the Kazakh famine has been subject to a range of interpretations, heavily influenced by the availability of sources and contemporary political contexts. Nefedov and Ellman summarize the contentious debates that have characterized scholarly engagement with the Soviet famine: was it the result of deliberate state intent (genocide), systemic policy failure, or a broader conflict between the state and peasantry [Nefedov & Ellman, 2019]. These questions have been approached with differing emphases in international scholarship, often reflecting the evolution of access to archival materials and shifting historiographical paradigms.

Fonzi's comparative analysis of British, German, Italian, and Polish diplomatic reports illustrates significant variance in foreign perceptions of the famine. Western diplomats grappled with limited and fragmented information, often relying on anecdotal evidence. Nevertheless, their reports reveal early recognition of the severity of state-peasantry conflict, the ambiguities surrounding Soviet intention, and an awareness of the

complex intersection between nationalities policy and famine outcomes [Fonzi, 2019: 444–459]. Such external viewpoints are indispensable in tracing the evolution of the famine's representation and the nature of information flows between the Soviet Union and the wider world during the 1930s.

Finally, the representation and commemoration of the famine remain contested within Kazakhstan and among foreign observers. In Kazakhstan, visual art and public commemoration strategies reflect discordant narratives: government-sponsored art frames the famine as a humanitarian tragedy, while independent efforts invoke politicized, often genocide-focused language – an incongruity paralleled in some foreign historiographical treatments [Shoshanova, 2024]. The evolution of Kazakh national identity and memory politics intertwines with scholarly engagement, highlighting the famine's enduring significance beyond its immediate demographic toll.

The research results display a maturation of foreign historiography on the Kazakh famine, driven by archival breakthroughs, comparative analysis, interdisciplinary methods, and greater attention to survivor memory. The famine is now widely recognized as a pivotal episode of mass violence that was not an accidental by-product but a complex, regionally distinct, and socially transformative crisis with enduring consequences for Kazakhstan's demography, culture, and politics.

Recent scholarship, as highlighted in feature reviews and specialized comparative studies, continues to probe the multiple dimensions of the famine. Thomas considers how the event was foundational in the making of Soviet Kazakhstan, shaping the demographic, economic, and symbolic landscape of the republic [Thomas, 2020]. At the same time, demographic analyses, such as the reevaluation of census data, invite reconsideration of long-held assumptions about population loss, ethnic transformation, and the extent of state intervention [Tolts, 2006]. Meanwhile, the politicization of famine commemoration and its reframing in both national art and global politics demonstrate the ongoing evolution of this tragedy's memory and historiographical representation.

Foreign historiography on the Kazakh famine of the 1930s has increasingly recognized both the specificity of the event within the larger landscape of Soviet crises and the role of narrative, memory, and identity in shaping scholarly and public understandings. While earlier accounts were hampered by limited access to sources and Cold War paradigms, contemporary research benefits from expanded archival revelations, survivor testimony, and interdisciplinary methodologies. Nevertheless, the legacy of the famine – whether considered through the lens of demographic catastrophe, nation-building, or contested memory – remains central to the ongoing process of historical reinterpretation in both Kazakhstan and the broader scholarly community.

Conclusion. The examination of the Kazakh famine of the 1930s and its representation in foreign historiography has illuminated both the magnitude of the catastrophe and the complexities involved in international scholarly engagement with this event. A key conclusion from recent research is that the famine was not merely an incidental byproduct of generalized Soviet agricultural policy, but the result of systemic and ideologically charged interventions – particularly forced collectivization, sedentarization, and aggressive extraction policies – that specifically devastated Kazakhstan's nomadic society and resulted in the loss of as many as 1.5 million Kazakhs and the destruction of the vast majority of livestock, fundamentally altering the nation's demographic and socio-cultural landscape.

Foreign historiography long lagged behind in addressing these specificities, having initially rendered the Kazakh famine peripheral within broader studies of Soviet modernization and peasant resistance. Only with increased access to Soviet and Kazakhstani archives from the 1990s onwards – and the publication of critical monographs and regional studies – has Kazakhstan's famine received sustained scholarly focus. This shift enabled historians to move beyond homogenizing or Ukraine-centered frameworks, recognizing the singular dynamics at play in the Kazakh context: the rupture of nomadic pastoral life, infrastructure-driven extraction, and distinctive regional variations in famine impact as elucidated by comparative research on the northern and southern Aral Sea region.

The historiographical evolution is further marked by methodological diversification. Recent foreign scholarship has leveraged oral histories and survivor testimonies to challenge persistent myths about a supposed dearth of firsthand accounts, revealing instead the profound psychological, cultural, and symbolic rupture experienced by those who survived the catastrophe. These narratives underscore the famine as more than a demographic event, instead constituting a watershed in Kazakh memory, identity, and cultural continuity.

In addition, the manipulation and politicization of demographic statistics by Soviet authorities has emerged as a central research theme, particularly through critical re-examination of the 1939 Soviet census, which obscured the true scale of Kazakh losses and complicated post-famine ethnic and national dynamics.

This deliberate data distortion continues to shape both scholarly discourse and the politics of remembrance in independent Kazakhstan.

Foreign perspectives bring a critical comparative lens to the analysis of the famine, drawing attention to both its similarities with and divergences from other contemporaneous crises in the Soviet Union. The extensive work of scholars employing diplomatic archives and international sources has clarified that non-Soviet observers grappled with both incomplete information and ideological bias, yet they still recognized the scale of disaster and questioned Soviet intent. Moreover, modern historiographical analyses highlight the manner in which Soviet authorities consciously manipulated demographic records and public memory to obscure the disaster's true extent and reshape the ethnic composition of Kazakhstan. Over time, the famine has come to occupy a contested space within both academic and public discourses: as seen in art, literature, and education, narratives oscillate between depoliticized commemoration and assertions of genocide or ethnocide, often reflecting broader debates about identity, nationhood, and the legacy of repression in the Soviet period.

This pluralism of interpretations is further heightened by recent research into the experiences of survivors, which demonstrates the famine's lasting cultural and psychological impact while dispelling myths regarding the paucity of primary testimonies. The collapse of societal bonds and emergence of sustained trauma, reflected in both oral histories and symbolic cultural productions, emphasize the multidimensional repercussions of the event beyond the immediate demographic catastrophe. These findings collectively point to a growing recognition in foreign historiography of the famine's pivotal role in shaping modern Kazakhstan and the urgent need for rigorous, nuanced engagement with its causes, consequences, and representation.

Debates over intent and causality persist as major points of contention among foreign historians. While there is broad consensus about the catastrophic impact of Soviet policy in Kazakhstan, scholars diverge over whether the famine constitutes genocide, ethnocide, or primarily a case of structurally induced mass violence. Non-Soviet diplomatic sources reflect this plurality, often probing the underlying motivations of Soviet leadership, the role of conflict between the state and rural populations, and the interaction between nationality policies and food crisis dynamics. The work of Davies and Wheatcroft remains pivotal for its rigorous assessment of motivations and responsibilities, though it too has spurred critical rejoinders regarding leadership intent and the limits of available evidence.

The politics of commemoration – both in Kazakhstan and the international arena – provides further evidence of the famine's enduring significance. Contemporary Kazakh public art and historical discourse reflect competing narratives: official representations emphasize humanitarian tragedy while independent and nationalist perspectives are more assertive in invoking the language of genocide – a rhetorical divergence that often outpaces differences in the underlying factual accounts. This tension between politicization and scholarly caution is itself a testament to both the lasting trauma of the famine and the challenges of integrating it into global discussions of twentieth-century mass violence.

Contemporary foreign historiography increasingly recognizes the Kazakh famine as a paradigmatic case of how ideologically motivated state intervention can generate catastrophic social transformation – a narrative now rooted in expanded archival evidence, interdisciplinary approaches, and the recovery of survivor memory. Yet the field remains unsettled, shaped by ongoing disputes over terminology, intent, chronology, and the best methods for reconstructing the past. Continued research, especially incorporating Kazakh-language sources, regional oral traditions, and collaborative international inquiry, is essential for deepening our understanding of both the historical event and its reverberations in national and global consciousness. The historiographical rehabilitation of the Kazakh famine thus stands as not only a corrective to earlier neglect but also as a lens for interrogating the intersections of state power, violence, and the construction of collective memory.

Despite recent advances, several unresolved issues and critical research gaps remain, underscoring the necessity for a multi-layered, interdisciplinary approach moving forward. Firstly, the ambiguity surrounding the chronology, exact geography, and scale of the famine, including contested population loss figures and patterns of migration, warrants further archival investigation and demographic reinterpretation, especially drawing on recent access to Russian and Kazakhstani sources. Integrating methodologies from historical demography, regional studies, and geographic information systems could significantly refine our understanding of the event's scope.

Second, the complexity of leadership perceptions and the intent behind Soviet policy persists as a central historiographical debate. Future research should strive for deeper analytical engagement with the question of intent, not only through examination of state archives, but also by using comparative genocide studies frameworks to clarify whether the Kazakh famine should be classified as genocide or as a consequence of

systemic socio-political conflict. This line of inquiry is especially important given the evolving political and legal implications of such classification in international contexts.

Third, expanding the analysis to include the role of public commemoration and artistic representation, especially independent and grassroots efforts, can deepen our understanding of the ongoing negotiation of historical memory within Kazakhstan. An interdisciplinary approach that draws from cultural studies, art history, and memory studies will enhance appreciation for how the famine's remembrance continues to shape Kazakhstani society and its global image.

Finally, increased comparative studies addressing the representation of the Kazakh famine in educational materials and public discourse, both within Kazakhstan and internationally, are needed to unravel how competing narratives emerge and are transmitted. Such research should examine curriculum development, textbook analysis, and the intersection of state-led and grassroots memory politics. By addressing these gaps, future research will be better positioned to provide a comprehensive, critically informed understanding of the Kazakh famine and its multi-faceted legacy, cementing its place within both national history and the broader context of twentieth-century human catastrophes.

References

- Baimanova et al., 2023 – Baimanova L., Khasseinova G., Nagymzhanova K., Boken G., Beisembayeva S. Germanica in Kazakhstan: History and Modernity. *European Journal of Language Policy*, 2023. № 115. Pp. 69–82.
- Brown, 2005 – Brown A. J. The Germans of Germany and the Germans of Kazakhstan: A Eurasian Volk in the Twilight of Diaspora. *Europe-Asia Studies*, 2005. № 57(4). Pp. 625–634.
- Çaşı, 2020 – Çaşı I. The Benefits of Comparison: Famine in Kazakhstan in the Early 1930s in Soviet Context. *Journal of Genocide Research*, 2020. № 23. Pp. 606–610.
- Diener, 2009 – Diener A. C. Diasporic Stances: Comparing the Historical Geographic Antecedents of Korean and German Migration Decisions in Kazakhstan. *Geopolitics*, 2009. № 14(3). Pp. 462–487.
- Kaşıkcı, 2023 – Kaşıkcı M. V. Making Sense of Catastrophe: Experiencing and Remembering the Kazakh Famine in a Comparative Context. *Journal of Contemporary History*, 2023. № 58. Pp. 223–246.
- Kassymbekova, 2021 – Kassymbekova B. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 2021. № 40. Pp. 284–286.
- Keller, 2020 – Keller S. The Kazakh Famine as a Product of Soviet Nation-Building. *Journal of Genocide Research*, 2020. № 23. Pp. 603–605.
- Kendirbaeva, 1997 – Kendirbaeva G. Migrations in Kazakhstan: Past and Present. *Nationalities Papers*, 1997. № 25. Pp. 741–751.
- Kudaibergenova, 2013 – Kudaibergenova D.T. “Imagining community” in Soviet Kazakhstan. An historical analysis of narrative on nationalism in Kazakh-Soviet literature. *Nationalities Papers*, 2013. № 41. Pp. 839–854.
- Naumenko, 2020 – Naumenko N. The Political Economy of Famine: The Ukrainian Famine of 1933. *The Journal of Economic History*, 2020. № 81. Pp. 156–197.
- Nefedov & Ellman, 2019 – Nefedov S., Ellman M. The Soviet Famine of 1931–1934: Genocide, a Result of Poor Harvests, or the Outcome of a Conflict Between the State and the Peasants? *Europe-Asia Studies*, 2019. № 71. Pp. 1048–1065.
- Olcott, 1981 – Olcott M. The Collectivization Drive in Kazakhstan. *The Russian Review*, 1981. № 40. 122 p.
- Pianciola, 2019 – Pianciola N. The Benefits of Marginality: The Great Famine around the Aral Sea, 1930–1934. *Nationalities Papers*, 2019. № 48. Pp. 513–529.
- Shoshanova, 2024 – Shoshanova S. The Asharshylyq in Contemporary and Public Art of Kazakhstan: The Politics of Commemorating the Kazakh Famine of the 1930s. *History & Memory*, 2024. № 36. Pp. 45–82.
- Smagulova, 2006 – Smagulova J. Kazakhstan: Language, Identity and Conflict. *Innovation*, 2006. № 19(3–4). Pp. 303–320.
- Thomas, 2020 – Thomas A. Feature review: Famine in the Making of Soviet Kazakhstan. *Revolutionary Russia*, 2020. № 33. Pp. 141–145.
- Tolts, 2006 – Tolts M. Ethnic Composition of Kazakhstan on the Eve of the Second World War: Re-evaluation of the 1939 Soviet Census Results. *Central Asian Survey*, 2006. № 25. Pp. 143–148.
- Wheatcroft, 2020 – Wheatcroft S. The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan. *Journal of Genocide Research*, 2020.
- Yem & Epstein, 2015 – Yem N., Epstein S. Social Change and Marriage Patterns among Koryo Saram in Kazakhstan, 1937–1965. *Seoul Journal of Korean Studies*, 2015. № 28. Pp. 133–152.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 340–351
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_340-351

FIGURE OF OTEBAI AULIE AS A COMPONENT OF KAZAKH SACRED TRADITION AND HISTORICAL MEMORY

Mirzahan Egamberdiyev¹, Amina Akhantaeva^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University

(95, Karasai Batyr Str., 0050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

²Kazakh National Agrarian Research University

(8, Abay Ave., 005010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

*Corresponding Author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Egamberdiyev M., Akhantaeva A., 2025

Abstract. Introduction. In Kazakh spiritual culture, the cult of auliye (saints), whose deeds and graves are considered sacred, occupies a special place. Situated within this sacred framework, the figure of Otebai auliye, revered in southern Kazakhstan, plays the central role in the regional landscape of veneration. His cult was formed as a result of complex processes of sacralization, the family continuity of ishanism, and popular memory. The study of the figure of Otebai auliye shows how collective historical memory is formed through images of saints and how traditional religious values are transmitted. *Aims and Objectives.* The aim of the article is to identify the religious and cultural significance of the figure of Otebai auliye within the context of Kazakh sacred tradition and historical memory. The objectives include tracing the genealogy and origins of the cult, analyzing narratives related to the saint's name, and exploring the impact of his figure on local identity and the sacred geography of the region. *Materials and Methods.* The research is based on data from field expeditions conducted in the Suzak district of the Turkestan region. Eleven informants from the villages of Qumkent, Sozak, Sholakqorgan were interviewed. The study utilized oral history methods, narrative analysis, and concepts of sacred geography and socio-cultural memory. *Results.* The study reveals that the figure of Otebai auliye is an integral part of a religious tradition passed down through generations. His mausoleum serves as a place of worship and symbolizes the center of local spiritual identity. Oral traditions concerning the saint emphasize his role in protecting the community, offering healing, and providing spiritual guidance. Within the framework of post-Soviet religious revival, the veneration of Otebai Auliye is reasserted as a vital marker of collective historical consciousness. *Conclusion.* Otebai Auliye occupies a prominent place in Kazakh sacred tradition, serving as a reflection of religious transformations, historical ruptures, and the persistence of collective memory. His cult illustrates how spiritual practices and local narratives shape sacred spaces and the historical identity of the people.

Keywords: Otebai auliye, sacred tradition, historical memory, cult of saints, oral history, local identity, Islam in Kazakhstan.

For citation: Egamberdiyev M., Akhantaeva A. Figure of Otebai Aulie as a Component of Kazakh Sacred Tradition and Historical Memory // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 2. Pp. 340–351 [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_340-351

ҚАЗАҚТЫҢ КИЕЛІ ДӘСТҮРІ МЕН ТАРИХИ ЖАДЫНДАҒЫ ӨТЕБАЙ ӘУЛИЕ ТҮЛҒАСЫ

Мырзахан Эгамбердиев¹, Әмина Ахантаева^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

(95-үй, Қарасай Батыр көш., 0050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

²Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

(8-үй, Абайдаңғ., 005010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

<https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Эгамбердиев М., Ахантаева Ә., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақ рухани мәдениетінде әулиелерге деген құрмет, олардың өмір жолы мен жерленген орындарының киелі саналуы ерекше орын алады. Осы сакралды жүйеде Қазақстанның оңтүстігінде құрметтелетін Өтебай әулие тұлғасы айрықша маңызға ие. Оның культінің сакралды болуы күрделі, себебі ишандық дәстүрдің отбасылық сабақтастығы және халық жадымен тығыз байланысты қалыптасты. Өтебай әулие тұлғасын зерттеу арқылы әулиелер бейнесі арқылы ұжымдық тарихи жадтың қалай қалыптасатынын және дәстүрлі діни құндылықтардың қалай берілетінін саралауға мүмкіндік береді. *Мақсаты мен міндеттер.* Мақаланың мақсаты – Өтебай әулие тұлғасының қазақтың киелі дәстүрі мен тарихи жадындағы діни-мәдени маңызын анықтау. Міндеттеріне оның культінің шежіресі мен шығу тегін саралау, әулие туралы нарративті мәліметтерді талдау, сонымен қатар оның тұлғалық қасиетінің өңірлік сәйкестік пен сакралды географияға ықпалын қарастыру жатады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің негізін Түркістан мен Жамбыл облыстары, соның ішінде Созақ ауданына жүргізілген далалық экспедиция материалдары құрайды. Құмкент, Созақ, Шолаққорған және басқа ауылдардың 11 тұрғынынан интервью алынды. Зерттеу барысында ауызша тарих, нарративтік талдау әдістері, сондай-ақ сакралды география мен әлеуметтік-мәдени тұжырымдамалары қолданылды. *Нәтижелер.* Өтебай әулие тұлғасы сабақтастыққа негізделген діни дәстүрдің бір бөлігі екені анықталды. Оның кесенесі зиярат орны ретінде қызмет етіп, жергілікті рухани сәйкестіктің рәміздік орталығына айналған. Әулие туралы ауызша аңыздар халықты қорғау, шипагерлік пен рухани жетекшілік мазмұнын қамтиды. Кеңестік биліктен кейінгі діни жаңғыру жағдайында Өтебай әулиенің киелілігі тарихи өзін-өзі танудың маңызды элементі ретінде қайта мойындалуда. *Қорытынды.* Өтебай әулие тұлғасы қазақтың сакралды дәстүрінің маңызды компоненті болып табылады, әрі ол діни өзгерістерді, тарихи ақтандақтарды және ұжымдық жадтың тұрақтылығын бейнелейді. Оның культі рухани тәжірибе мен жергілікті нарративтердің киелі кеңістік пен халықтың тарихи сәйкестігін қалай құрайтынын көрсетеді.

Түйін сөздер: Өтебай әулие, киелі дәстүр, тарихи жад, әулиелер культы, ауызша тарих, өңірлік сәйкестік, Қазақстандағы ислам.

Дәйексөз үшін: Эгамбердиев М., Ахантаева Ә. Қазақтың киелі дәстүрі мен тарихи жадындағы Өтебай әулие тұлғасы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 340–351-бб. [ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_340-351

ФИГУРА ОТЕБАЙ АУЛИЕ КАК КОМПОНЕНТ КАЗАХСКОЙ САКРАЛЬНОЙ ТРАДИЦИИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Мырзахан Эгамбердиев¹, Амина Ахантаева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 95, ул. Карасай батыра, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)
<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>. E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

²Казахский национальный аграрный исследовательский университет
(д. 8, просп. Абая, 005010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0003-1078-5182>. E-mail: amina.68.kz@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Эгамбердиев М., Ахантаева А., 2025

Аннотация. *Введение.* В казахской духовной культуре особое место занимает культ святых (аулие), праведников чья деятельность и захоронения считаются сакральными. В этой системе сакральных координат фигура Отебай аулие (святого Отебая), почитаемого на юге Казахстана, занимает особое положение. Его культ сформировался в результате сложных процессов сакрализации, семейной преемственности ишанства, а также народной памяти. Исследование фигуры Отебай аулие позволяет проанализировать, как через образы святых формируется коллективная историческая память и транслируются традиционные религиозные ценности. *Цель и задачи.* Целью статьи является выявление религиозно-культурного значения фигуры Отебай аулие в контексте казахской сакральной традиции и исторической памяти. Задачи включают: проследить генеалогию и происхождение культа, проанализировать нарративы, связанные с именем святого, а также рассмотреть влияние его фигуры на локальную идентичность и сакральную географию региона. *Материалы и методы.* Основу исследования составили данные полевых экспедиций, проведенных в Сузакском районе Туркестанской области. Были опрошены 11 информантов, проживающих в селах Кумкент, Созак, Шолаккорган и др. Использовались методы устной истории, нарративного анализа, а также концепции сакральной географии и социокультурной памяти. *Результаты.* Установлено, что фигура Отебай аулие является частью преемственной религиозной традиции. Его мавзолей выполняет функцию места поклонения, и служит символическим центром локальной духовной идентичности. Устные предания о святом связаны с защитой народа, исцелением и наставничеством. В рамках постсоветского религиозного возрождения сакральность Отебай аулие вновь утверждается как важный элемент исторического самосознания. *Заключение.* Фигура Отебай аулие выступает значимым компонентом казахской сакральной традиции, одновременно отражая религиозные трансформации, исторические травмы и устойчивость коллективной памяти. Его культ демонстрирует, как духовные практики и локальные нарративы формируют сакральное пространство и историческую идентичность народа.

Ключевые слова: Отебай аулие, сакральная традиция, историческая память, культ святых, устная история, локальная идентичность, ислам в Казахстане.

Для цитирования: Эгамбердиев М., Ахантаева А. Фигура Отебай-аулие как компонент казахской сакральной традиции и исторической памяти // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 340–351 [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_340-351

Introduction. Contemporary historical and cultural scholarship in the post-Soviet space, particularly in Kazakhstan, is undergoing a profound reexamination of national heritage, including its spiritual and religious aspects. In the context of globalization, secularization, and the diminishing presence of authentic traditional worldviews, there is a growing interest in recovering and studying elements of sacred geography and local religious practices. Within this framework, increasing scholarly attention is devoted to the phenomenon of aulie, revered individuals who are recognized in popular consciousness as embodiments of

sanctity. Researchers focus especially on those figures who have remained in regional memory as mediators between the sacred and the earthly, fulfilling cultural, ethical, and religious roles within traditional society. Among such figures is Otebai Aulie, whose name remains deeply embedded in the cultural landscape of the Kazakh people, despite the limited representation of his legacy in academic literature.

The relevance of addressing this topic is determined by the need for a comprehensive understanding of the mechanisms of transmission and preservation of the spiritual experience of Kazakh society, which is based not only on the institution of religious schools or official forms of theology but also on the network of sacred authorities that arose in specific historical and cultural conditions. These figures were not part of formalized religious governance, but their influence on everyday religiosity, the system of ethical coordinates, and the collective identity of Kazakh communities was significant. A focused analysis of the figure of Otebai Aulie contributes to closing existing gaps in the academic understanding of Kazakh religious heritage, while simultaneously foregrounding key issues such as the construction of sacred memory, regionally embedded practices of saint veneration, and the evolving relationship between spiritual traditions and historical processes.

Scholarly engagement with this topic remains limited and lacks comprehensive synthesis. In domestic historical-ethnographic and religious studies literature, the phenomenon of aulie is receiving increasing attention, especially in the context of studying saints as elements of sacred geography [Muminov, 1996: 14-21]. However, specific figures who did not enter the canonized corpus still remain on the periphery of academic interest. Foreign authors researching the phenomenon of folk Islam and local cults in Central Asia (Malikov, 2010: 116-124) emphasize the multi-level structure of sacredness and its close connection with local socio-cultural identity, which opens perspectives for including Kazakh material in a broader comparative context. However, the figure of Otebai Aulie has received little to no attention in peer-reviewed academic literature, which highlights the significance of the proposed study in expanding understanding of local forms of sainthood and sacred geography in Kazakhstan.

This study provides a detailed analysis of the figure of Otebai Aulie as a representative of traditional Kazakh sacred culture, emphasizing his role as a carrier of local religious memory and a link between the collective spiritual tradition and ethnic identity. The research involved the collection, classification, and critical examination of oral testimonies, archival materials, and ethnographic data associated with Otebai Aulie. His veneration was explored in the context of everyday religious practices and the cultural logic of sacred geography. The figure of the aulie is interpreted as a symbolic embodiment of the core values and worldview of traditional Kazakh society. The study also identifies the function of sacred memory in preserving key aspects of cultural identity during periods of socio-cultural transformation.

The theoretical foundation of the study is based on the concepts of sacred space and memory, developed within the framework of socio-cultural anthropology and phenomenology of religion. Approaches by S. Abashin [Abashin, 2001: 62-81] on collective memory, the concept of the sacred as interpreted by N.D. Nurtazina is connected to the study of the traditional spiritual culture of the Kazakh people and the role of the sacred in shaping religious consciousness and collective memory [Nurtazina, Isakhan, 2022: 910-934], as well as domestic research on the study of traditional Kazakh worldview and its connection with Islam [Mákimbai, 2021: 117-122] are used. Special attention is paid to works dedicated to the role of oral tradition in the transmission of spiritual values and the preservation of sacred toponymy. The methodological framework of the study is based on the principles of interdisciplinarity and combines elements of comparative-historical analysis, ethnographic fieldwork, and a structural-semiotic approach to the analysis of symbolic figures.

The scientific novelty of the study lies in the introduction of the figure of Otebai aulie into scientific discourse, a figure that has previously been scarcely considered in academic discussions. Based on field materials and oral tradition, the structure of the local cult is examined, and the mechanisms of transmitting sacred authority in the absence of a written canon are revealed. The work contributes to the development of ideas about the regional variability of Kazakh spiritual tradition and its connection with ethnic self-identification.

The hypothesis of the research is as follows: the figures of local saints, such as Otebai aulie, performed an integrative function in the community, providing not only spiritual support but also serving as moral guides, symbolically consolidating communal identity. They were an integral part of the spiritual ecosystem of the Kazakh world, where the sacred is inseparably connected with the everyday, and religious veneration represents a complex form of interaction between memory, ritual, and spatial symbolism.

In conditions of social instability and external pressure, such figures performed a compensatory role, contributing to the preservation of cultural continuity and resistance to assimilation processes.

Therefore, the figure of Otebai aulie is viewed not only as an object of religious veneration but also as a bearer of the deep structures of Kazakh spirituality, reflecting a special model of the relationship between humans and the sacred, the community and space, and traditions and memory. The study of this topic contributes not only to the reconstruction of elements of spiritual culture but also to the expansion of the scientific tools necessary for analyzing similar phenomena within the framework of Islamic civilization in Central Asia.

Materials and Methods. The investigation of Otebai Aulie as a sacred element of Kazakh cultural memory employs an interdisciplinary methodology that integrates ethnographic observation, religious studies, social anthropology, and comparative-historical analysis. The methodological framework is informed by both contemporary international and local scholarship on sacred geography and the phenomenology of sanctity, including the foundational work of R. Pillsbury [Pillsbury 1971: 130-134] and H.J. Klimeit's contributions to the study of local memory cultures [Klimeit 1975: 266-281]. The analysis is situated at the intersection of sacred space phenomenology and a postcolonial critique of vernacular religious practices that were marginalized or suppressed during the Soviet era.

The fieldwork phase of the study was carried out from 2022 to 2024 in the Sozak district of the Turkestan region of the Republic of Kazakhstan. The main empirical methods included participant observation, in-depth interviews, and photographic documentation of sacred topographic sites associated with the name of Otebai aulie. A total of 17 informants were interviewed – elders, genealogists (*shezhireshiler*), shrine keepers (*shyrakshy*), and descendants of the lineage connected to the cultic tradition of Otebai aulie. These informants were: Sarybaev Kalmukhanbet (born 1950, Karatau village), Shorabekov Amir (born 1943, Sholakkorgha village), Nurtai Zhaksylyk (born 1965, Sozak village), Tokenov Januzak (born 1955, Kumkent village), Abilmazhinov Seitkhan (born 1952, Jartytope village), Mustafaev Rakhym (born 1948, Shapak village), Bidauletov Kystaubai (born 1949, Tangatar village), Aljanova Ryszhana (born 1958, Tasty village), Begimbetova Mahabbat (born 1962, Karagur village), Suleimenov Bakhtjan (born 1960, Sozak village), Sarsenbai Beisenbai (born 1956, Juantobe village), Yesengeldi Aydarkhan (born 1968, Kumkent village), Dosymbekov Kurman (born 1947, Sholakkorgha village), Amirtaev Erkin (born 1959, Juantobe village), Ualiev Tolen (born 1961, Karabura village), Imangali Zhenis (born 1966, Akkoltyk village), Kuttibaev Asset (born 1953, Kumkent village).

Qualitative data collection involved audio recordings of interviews, written notes with synchronous observation of rituals at the Otebai aulie mausoleum. Particular attention was paid to the transmission of sacred knowledge in oral form – through genealogy (*shezhire*), *hikaayat* (stories), and local legends. Methodologically, this part of the work draws on M. Buttner's studies on cultural memory [Buttner 1974: 163-196] and approaches to the study of oral history developed in the works of R. Allon-Smith, D. Crouch [Allon-Smith, Crouch 1979: 30]. The data were processed using thematic coding methodology, which allowed for the identification of stable representations of the role of Otebai aulie as a protector of the lineage, spiritual mentor, and intermediary between the worlds.

Another method used was the mapping of the sacred landscape of the Sozak district, documenting pilgrimage routes and folk religious sites. Visual analysis of the architectural and natural features of the Otebai aulie mausoleum was conducted using sacred geography approaches based on the work of T. Omarbekov [Omarbekov 2021: 232-237].

A key aspect of the research involved conceptualizing the figure of the aulie within the broader context of the post-Soviet revival of Islamic practices and the restructuring of local religious traditions. A decolonial perspective, particularly the approaches of R.M. Mustafina (Mustafina 1992), allowed for the interpretation of popular notions of sanctity as a form of cultural resistance to the official religious doctrine imposed during the Soviet era. This is also confirmed by the works of Kazakh researchers [Kenishtaykyzy 2011: 160-162], who emphasize the need for an independent conceptualization of the «*aulie*» phenomenon outside the framework of Orientalist exoticization.

In the process of analyzing the texts of the Quran, hadiths, and Islamic encyclopedias, in which the phenomenon of «*aulie*» is mentioned, a hermeneutic approach was used, borrowed from the works of N.D. Nurtazina [Nurtazina 2017] and applied in Islamic studies works by D.Yu. Arapov [Arapov 2004]. This allowed for a deeper interpretation of the connection between Kazakh sacred tradition and universal Islamic categories such as «*wali*», «*rizik*», «*shafa'at*», etc., and for combining the local specificity of beliefs with the general Islamic doctrine of saints and martyrs (*shaheeds*).

Thus, the materials and methods used in the research allow for a comprehensive examination of the figure of Otebai aulie as an element of historical memory, a bearer of sacred knowledge, and a mediator between generations, drawing on both traditional forms of Kazakh spirituality and modern scientific reflection. The data obtained formed the basis for the concept of sacred subjectivity, specific to the steppe Islamic world, and highlighted the issue of the place of the aulie in the process of cultural self-identification of the Kazakhs in the contemporary context.

Discussion. Otebai aulie is a prominent figure in the religious and cultural life of the Kazakh people. His personality combines elements of spiritual mentorship and reflects the core aspects of Kazakh worldview and philosophy. In folk legends and teachings, the image of Otebai is associated with personal wisdom, profound spiritual strength, and a unique ability to establish peace and harmony within society. He serves as a symbol of traditional Kazakh values such as respect for nature, unity of the people, and preservation of cultural traditions. Numerous stories and legends are linked with his name, where he is depicted as a wise elder capable of resolving even the most difficult and complicated issues. Otebai aulie is an essential figure in the context of traditional Islam, embodying the idea of a spiritual mentor who helps people find their path and purpose in life. His influence extends beyond religious practice, with his teachings encompassing philosophical aspects that are equally important for spiritual life and social harmony.

As the informant Sarybaev Kalmukhambet states: *“The life and teachings of Otebai influenced not only his people but also the entire region. The words he spoke and the deeds he performed deeply penetrated the people’s consciousness, taking a special place in their hearts. His wisdom and justice gained authority not only in his native village but also in neighboring settlements. He called on people to adhere to religious and human values, such as unity and brotherhood”* [FMA: Informant 1]. This statement highlights the importance of the religious and moral aspect of Otebai aulie’s teachings, which had a profound impact on people’s consciousness, their relationships, and daily life. He was not just a religious leader but also a role model for social responsibility, humanity, and respect for traditions. In this way, he left an invaluable mark on the cultural and spiritual heritage of the Kazakh people.

To properly understand the role of Otebai in the context of Kazakh culture and history, it is necessary to consider the geographical and historical background in which he lived and acted. Otebai aulie is an important figure during a period of significant political and religious transformations in Kazakhstan. This time was marked by increasing internal and external political tensions, as well as the deepening of religious processes that became part of a broader cultural context. The location of Otebai’s homeland in Central Kazakhstan, particularly in the region of Ulytau, holds great significance for understanding his spiritual role. This region was an important cultural and trade center, situated at the crossroads of different ethnic and cultural traditions. It witnessed numerous conflicts between local tribes and external forces. As the informant Tokenov Januzak asserts, *“Otebai was not only a religious leader but also played an important role in the political life of his time. He maintained peace among the people, resolved various disputes, and contributed to the unity of the people”* [FMA: Informant 2]. This statement emphasizes Otebai’s religious and political importance. He held a central position in society as a spiritual mentor, yet his role was not limited to religious matters alone. He was an active participant in the political life of his time, where his wisdom and conflict-resolution skills contributed to strengthening social stability and national unity. Otebai used his authority to ensure peace and agreement among tribes, reinforcing traditional power structures based on spiritual principles and righteousness.

By birth, Otebai belonged to the Tamy tribe, which is part of the Middle Zhuz. His descendants are still widely settled in the Sozak district of the Turkestan region, as well as in the cities of Turkestan and Shymkent, which testifies to the deep-rooted legacy of his heritage in this region. According to one of the vivid folk legends recorded by us from the elder Dosjan Kenzhebaev [FMA: Informant 3], Otebai’s sacred authority became especially evident during his pre-death instruction. During the historical movement of the tribes, which began in the time of the tragedy “Aqtaban Shubyrindy, Alqakol Sulama” (the years of the Great Disaster), his descendants turned to him with the question: with whom should the few members of the Middle Zhuz live, and where should the saint himself be buried? Otebai’s response in the folk narrative appears as a deeply symbolic and geopolitical will: *“Below Akmeshit (Kyzylorda) live representatives of forty-four tribes of the Middle Zhuz, they did not know you in life and will not mourn you in death. However, the children of the Middle Zhuz grew on silky grass and drank water from transparent springs, stay with them, do not separate. As for me, bury me on the slope of the opposite hill, across the Sarysu River, let my body lie as the boundary between the Middle Zhuz. And pass my greetings to the two masters of Arka (Central Kazakhstan)”*. When asked who these “two masters” were, the saint replied in a metaphor,

referring to the rivers Yesil and Nura: *“Aren't they masters, Yesil and Nura? Their shores are green meadows, their waters are purity and coolness. If you cross, your clothes will not get dusty, and the heat will not scorch you”*. This figurative language reflects the poetics of Kazakh folklore and sacred geography, where rivers, steppes, and burial mounds acquire the status of living participants in historical existence. The transfer of the saint's body across Sarysu is also accompanied by a parable: in the absence of boats and modern means of transportation, his followers were confused, but Otebai instructed them to use what nature provided: *“The simplest is reed. Tie it in bundles, calling it ‘Qaraburolap’ and make a collective crossing ‘salburyn.’ Even if you are few, unite, are you worse than reed?!”* This teaching expresses practical ingenuity and deep moral philosophy: the unity of the people is more valuable than the strength of one. This is confirmed by the informant Qystaubay Baydauletov [FMA: Informant 4], who noted in his account that *“Otebai was a man who helped solve any issues of the people. He was known for his justice and wisdom. His words concerned Islam and were directed at preserving unity between generations”*. These words emphasize the importance of the religious aspect and the social role of Otebai in strengthening moral and cultural values. His teachings on justice, wisdom, and unity remained relevant for his time and future generations. He became a symbol of how spiritual leaders can influence political and social processes, strengthening the foundations of traditional society and ensuring harmony among different layers of the population.

Thus, one of the key aspects of his teachings is attention to spiritual integrity and the importance of unity among the people. In one of his teachings, as conveyed by the informant Bakhytjan Suleimenov, Otebai says: *“Maintain unity, where there is unity, there is strength”* [FMA: Informant 5]. This expression became one of the fundamental principles for many Kazakhs, symbolizing the importance of spiritual and social harmony.

Many people who revere Otebai consider him a source of spiritual strength and moral guidance. The cult of Otebai is not limited to his time; it continues to influence the spiritual life of modern Kazakhstan. His teachings on respecting nature, family values, and the culture of folk traditions have remained relevant in the era of reforms and political changes. The words of the informant Qystaubay Baydauletov, who states: *“Otebai worked to preserve the unity and peace of the people in his time”* highlight the importance of his role in strengthening social harmony and unity [FMA: Informant 4].

The grave of the saint Otebai is one of the key sacred sites of Southern Kazakhstan, where pilgrimages have been made for decades. This place is regarded as a historical monument, a spiritual center connected with the inner experiences and hopes of the local population. The informant Seyitkhan Abilmazhinov, a respected elder and bearer of oral tradition, notes that the mausoleum of Otebai is considered by the locals as a place with special grace. People come here who find themselves in difficult life situations, who need support, healing, or spiritual balance. According to his testimony, in the popular memory, the saint continues to live as a protector and patron, to whom people turn with personal prayers and hopes [FMA: Informant 6]. The practice of pilgrimage to his grave maintains a connection between generations, strengthening the sense of belonging to a common spiritual heritage. This is especially evident in collective *ziyarat*, when entire families and even small communities organize trips to the mausoleum, leaving offerings, water, or ribbons as a sign of gratitude.

The saint's legacy continues to have a strong influence on the younger generation, despite the processes of globalization and secularization. The informant Aydarhan Esengeldi, who works as a teacher and educator in rural areas, points out that young people are increasingly interested in the life and teachings of spiritual figures like Otebai. He emphasizes that the biography of the saint serves as a kind of moral guide for teenagers and young adults, helping them find answers to complex spiritual and moral questions [FMA: Informant 7]. In the face of the uncertainties of modern life, many turn to the examples of the past to build their own value system. In this context, the figure of Otebai becomes a symbol of the unchanging moral ideals and the strength of inner conviction. Informant Qurban Dosymbekov, a veteran of labor and author of numerous memoirs on local spiritual culture, emphasizes that traditional values such as justice, loyalty, and honesty as reflected in the figure of Otebai continue to hold a meaningful place in the collective consciousness of the community. His words and actions are often quoted in everyday life, especially by the older generations, as a reminder of the high moral standards needed to preserve social harmony and spiritual continuity [FMA: Informant 8].

Results in the context of Kazakh oral tradition, the figure of the saint Otebai is presented as a vivid example of the fusion of spiritual charisma and the code of honor, which is characteristic of the Turkic epic worldview. According to a recorded account from a resident of the Saryagash region, Uzbek Duysenbaev, the events surrounding the Dzungar invasion reveal Otebai as a person who embodied the values of moral

integrity and fearless devotion to others. The episode narrates how, during a fierce battle, the Dzungar khan's horse was mortally wounded. Seeing that the enemy was in danger, Otebai offered him his horse, thereby ensuring his salvation (FMA: Informant 9). This act draws parallels with the archetypal motif of "self-sacrifice in the face of the enemy" known in Turkic heroic epics, particularly in tales like *"Alpamys"* where the superiority of the hero's moral strength over ordinary revenge is emphasized. Such narratives testify to the deep ethical foundations on which the cult of saints in Kazakh culture is based and the connection between the epic hero and the Islamic aulie as bearers of moral authority [Alpamys Batyr, 2019].

Following his capture by the Dzungars, the narrative highlights Otebai's spiritual maturity as the khan, struck by his composure and wisdom, poses a philosophical question concerning the "three joys of life". Otebai's response, which includes love for one's wife, the joy of fatherhood, and honorable recognition by the people, articulates a coherent moral credo rooted in familial devotion, social responsibility, and communal respect. These three answers symbolize the unity of personal, familial, and social identity, which play a key role in the traditional Kazakh worldview. This plot can be interpreted through the lens of folklore hermeneutics as a form of transmitting moral values, where the figure of the saint becomes a mediator between the past and present, linking the sacred and the mundane. This synthesis is also observed in tales about other Kazakh saints, such as the legends of Beket Ata or Ybyrayim Ishan, where the heroes' trials through questions and answers serve as a symbolic test of their spiritual rank [Túrlybek, 2010: 160].

The survival of the tale about Saint Otebai in oral form, transmitted by an elderly informant, attests to the resilience and adaptability of folk memory, which encodes moral principles within memorable narrative frameworks. This phenomenon illustrates a core mechanism of folkloric memory which is the capacity to transform historical experiences into mythologized narratives that preserve both factual content and ethical meaning. The legend of Otebai's integrity in the face of the enemy continues to serve a didactic function, providing a moral exemplar for both older and younger generations. Thus, in the figure of the saint Otebai, we observe the phenomenon of cultural continuity, where the figure of the hero-saint performs the role of guardian of the collective ethical consciousness, striving towards the ideal of harmony, justice, and dignity.

In the historical and cultural context of the migration of tribes to the Arka (Saryarka) region, the figure of Itemgen Bi (1756-1850), the son of the famous Sengirbek Batyr and the grandson of the Tama tribe, who led the people to the central Kazakh steppes, holds a special place. His name is closely associated with the strengthening of the social structure and the administrative integrity of the Tama tribe. As historians and writers emphasize, Itemgen Bi was one of the most respected and influential associates of Abilay Khan [Seidimbek, 2008: 17-21]. In historical memory, there is an episode about his decisive involvement in the capture of the Kyrgyz batyr Atek, which also highlights his political and military significance. In 1832, he became the first to receive the official seal of the newly established Taminskaya Volost, which brought together previously fragmented tribal groups. According to informant Qystaubai Baidautov, the transfer of authority from elder to younger within tribal society was understood not as a rigid hierarchical structure but rather as the transmission of a spiritual legacy. Thus, after refusing to govern at the age of eighty, Itemgen Bi transferred the leadership of the tribe to his son Qylish, demonstrating the stability of power succession and the moral maturity of the clan. The informant emphasizes that in folk narratives, Itemgen is portrayed not only as a political figure but also as a bearer of sacred wisdom, whose decisions often had symbolic meaning [FMA: Informant 4].

This symbolism is most vividly manifested in the episode of Itemgen Bi's last days, described by Dulat Shalkarbaev in the book *«Omır Ozi Sayleidi» (Life told its own story)*. When the ailing bi feels the approach of death, he sends for his friend Otebai of the Alip tribe, who lived near Telikoly [Shalkarbaev, 2014: 124-128]. According to the informant Bakhytjan Suleimenov (born 1960, from Sozak), the story of the last farewell between the two elders is not merely a touching episode but a formula for spiritual inheritance: *«Itemgen could not speak, but by squeezing his friend's hand three times and striking it on the ground a fourth time, he left a symbolic message about the need for the final settlement of the Alip tribe in the lands of Arka»* [FMA: Informant 5]. The interpretation of this gesture, according to Otebai, was as follows: *«The descendants of Alip came to Arka three times and left three times; now it is time to settle here permanently»*. The informant Amirkhan Shorabekov emphasizes that such actions were perceived as the will of the ancestors, equivalent to a written testament. Thus, Itemgen Bi not only concludes his life journey but also directs the movement of the tribe into the future, authorizing the geographical and spiritual settlement of Saryarka [FMA: Informant 10].

Following this testament, as emphasized by Seithan Abilmazhinov, the entire Alip tribe left the banks of Telikoly and finally settled in the Tologai region. Here, at the foot of the mountain of the same name, near the Manadyr station, is the grave of Otebai Bi, which, according to local residents, is visited on memorial trips as a custodian of Itemgen's legacy [FMA: Informant 6]. Thus, the figure of Itemgen Bi appears in the folkloric and historical memory not merely as a bi or warrior but as a mediator between generations, passing on the sacred will of the ancestors to the descendants, forever securing the tribe in the heart of Kazakh land.

The figure of Otebai Bi, as part of the Kazakh sacred tradition, embodies a distinctive historical and cultural phenomenon in which spiritual leadership, tribal institutional memory, and the ethical and moral foundations of traditional society are seamlessly integrated. In the narrative structure of oral history, his image functions not as an abstract symbol but as a concrete mediator of sacred knowledge, capable of transmitting and embodying the will of the deceased in socially significant space. The case of the silent transfer of Itemgen Bi's testament in the final moments of his life and the precise interpretation of this message by Otebai Bi, as witnessed by several informants, including Suleimenov Bakhytjan and Amir Shorabekov, represents an example of deep cultural mechanisms that ensure the continuity of tribal and territorial identity.

The figure of Otebai occupies a special place in the complex system of sacred coordinates of the Kazakh world, as it combines the traits of a bi as a legal authority, a shesen as a bearer of rhetorical tradition, and an aulie as a mediator between sacred and profane spaces. His life path, especially the final episode of interaction with the dying Itemgen Bi, illustrates the archaic, yet until the end of the nineteenth century, still preserved mechanism of symbolic legitimation of tribal decisions. The interpretation of the fourfold gesture within the ritual and semantic framework of Kazakh culture reveals a high degree of ritualization in political decision-making and reflects a stable epistemological system in which knowledge is conveyed not through verbal expression but through gesture, physical contact and visual communication.

Following the death of Itemgen Bi and the sacred framing of his final testament, Otebai Bi assumed the responsibility of overseeing the territorial resettlement of the Alip tribe to the Arka region. In doing so, he facilitated not only a significant social migration but also the establishment of a renewed sacred order. This act was confirmed in oral memory as a spiritual testament, received and carried out with the appropriate ritual attention, as emphasized by the testimonies of informants Seithan Abilmazhinov and Qystaubai Baidauletov. The very fact that the figure of Otebai Bi has been preserved in oral memory as the initiator and guardian of the sacred geography of the tribe points to his significance in the formation of stable ethnocultural models and moral guidelines for future generations.

The location of Otebai Bi's grave at the foot of the Tologai mountain, which has functioned for decades as a pilgrimage and spiritual center, acquires particular significance. Informants such as Mustafaev Rakhym and Sarsenbay Beisenbay note that visiting this site is accompanied by ritual actions and the reading of surahs from the Quran, and the burial place itself is seen as a space of sacred connection with the ancestors. This makes the figure of Otebai Bi an object of historical reconstruction and an active element of modern sacred practice, consolidating representations of moral authority, nobility, and fidelity to the will of the ancestors.

Conclusion. Otebai Aulie holds a distinctive place within the spiritual and cultural matrix of the Kazakh people, functioning not only as a religious authority but also as a unifying figure who integrates the moral, ethical, and political dimensions of Kazakh social consciousness. His image in the collective memory of the people is formed not through abstract dogmas, but through his lively, active presence in key moments of socio-cultural history, where he embodies the ideal of a just, insightful, and spiritually mature mentor. His spiritual heritage appears as an integrative code, ensuring continuity between generations, clans, and regions, which is particularly important in the context of the historical dynamics of the Kazakh steppe. The aulie in the figure of Otebai embodies profound inner discipline and the ability to engage in sacred mediation. His actions and judgments, passed down through oral tradition and supported by the testimony of informants, stand as evidence of his exceptional influence on social structure. The principle of "*unity as a source of strength*" mentioned in folk sayings, is highlighted in the context of the ever-changing political and cultural environment. This approach reflects the philosophy of steppe worldview and creates a powerful ethical platform for overcoming socio-cultural and inter-clan divides.

The spiritual activity of Otebai, especially in times of historical upheavals associated with the settlement of tribes and the intensification of religious processes, demonstrates an organic combination of sacred mission and practical socio-political engagement. He acts as a kind of cultural mediator, capable of

transforming fragmented reality into a harmonious social space based on mutual understanding and justice. The symbolic placement of his tomb at the boundary of the zhuz is not merely an act of a deathbed will, but a metaphysical assertion of boundaries as places of connection rather than division. Referring to the symbolism of sacred geography in the narrative of crossing the Sarysu River, we encounter a phenomenon in which natural elements (rivers, grass, reeds) become expressions of philosophical concepts of purity, balance, and overcoming. These images carry deep archetypal meanings inherent in Tengrian and Islamic traditions, demonstrating how Kazakh folklore-religious poetics transforms everyday reality into a space for spiritual experience.

The Otebai's cult also manifests in the persistent practice of ziyarat (pilgrimages) to his mausoleum, which today is perceived as both a sacred and therapeutic space. This place becomes a center for the mobilization of memory, where individual fates are linked to collective history. Visits to the mausoleum, as noted by informants, are accompanied by religious ceremonies and rituals of rethinking one's life path, spiritual transformation, and the search for harmony. Otebai is not just a part of the religious history of the Kazakh people; he is an active component in constructing the moral architecture of society. The legacy of Otebai, as preserved in folk memory, embodies universal principles of spiritual resilience, cultural sovereignty, and ethical commitment. He is inseparable from tradition, yet capable of serving as a guide for contemporary issues in faith, social structure, and cultural identity. Within the framework of contemporary ethnology and religious studies, the figure of Otebai deserves broader scientific consideration as an example of transcendental authority, rooted in tradition but not confined by it. His image is a point of intersection between the sacred and the profane, between individual faith and collective identity. He continues to live in words, rituals, and, most importantly, in the ethical choices of people who find in his legacy a living source of meaning and strength.

Field Materials

FMA: Informant 1 – Kalmukhanbet Sarybayev, born in 1950, male. Interview recorded on June 18, 2024, in Karatau village, Zhambyl Region, Republic of Kazakhstan.

FMA: Informant 10 – Amir Shorabekov, born in 1943, male. Interview recorded on June 25, 2024, in Sholakqorgan village, Turkistan Region, Republic of Kazakhstan.

FMA: Informant 2 – Januzak Tøkenov, born in 1955, male. Interview recorded on June 19, 2024, in Qumkent village, Zhambyl Region, Republic of Kazakhstan.

FMA: Informant 3 – Doszhan Kenzhebeyev, born in 1948, male. Interview recorded on June 20, 2024, in Saudakent village, Zhambyl Region, Republic of Kazakhstan.

FMA: Informant 4 – Qystaubai Bidauletov, born in 1949, male. Interview recorded on June 22, 2024, in Tanatar village, Zhambyl Region, Republic of Kazakhstan.

FMA: Informant 5 – Bakhytzhan Suleimenov, born in 1960, male. Interview recorded on June 23, 2024, in Sozak village, Turkistan Region, Republic of Kazakhstan.

FMA: Informant 6 – Seitkhan Abilmazhinov, born in 1952, male. Interview recorded on June 24, 2024, in Zhartytobe village, Zhambyl Region, Republic of Kazakhstan.

FMA: Informant 7 – Aidarkhan Yesengeldi, born in 1968, male. Interview recorded on June 19, 2024, in Qumkent village, Zhambyl Region, Republic of Kazakhstan.

FMA: Informant 8 – Qurman Dosymbekov, born in 1947, male. Interview recorded on June 25, 2024, in Sholakqorgan village, Turkistan Region, Republic of Kazakhstan.

FMA: Informant 9 – Uzbeke Duissenbayev, born in 1959, male. Interview recorded on August 4, 2024, in Saryagash District, Turkistan Region, Republic of Kazakhstan.

Литература

Абашин, 2001 – *Абашин С.* Потомки святых в современной Средней Азии // *Этнографическое обозрение*. № 4. 2001. С. 62-81.

Алпамыс батыр, 2019 – *Алпамыс батыр*: казахский героический эпос в прозаическом пересказе Акселеу Сейдимбекова. Астана: Фолиант, 2019. 176 с.

Арапов, 2004 – *Арапов Д.Ю.* Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.): Автореф. дис. канд. ист. наук. М., 2004. 32 с.

Кеніштайқызы, 2011 – *Кеніштайқызы Г.* Қазіргі қоғамдағы әулие ұғымы, шығу тегі және дамуы // *ҚазҰУ хабаршысы*. Тарих сериясы, (4) 63. 2011. С. 160-162.

Мәкімбай, 2021 – *Мәкімбай Ж.* Необходимость исследования сакральных мест и пространства в социальной жизни // *Вестник КазНПУ имени Абая*. Серия: Социологические и политические науки. 2021. № 2 (74). С. 117–122. DOI: <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-8940.17>.

- Муминов, 1996 – Муминов А.К. Святые места в Центральной Азии (взаимодействие общеисламских и местных элементов) // *Маяк Востока* (Ташкент). 1996. № 1-2. С. 14-21.
- Мустафина, 1992 – Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX–XX вв.). Алма-Ата. 1992. 172 с.
- Нуртазина, 2017 – Нуртазина Н.Д. Изучение религиозных персоналий в истории Казахстана // *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»*. 2017. № 4. С. 136-139.
- Нуртазина, Исахан, 2022 – Нуртазина Н.Д., Исахан М.Б. Постзолотоордынский декаданс и судьбы религии в казахском кочевом обществе XV – начала XVIII вв. // *Золотоордынское обозрение*. 2022. Т. 10. № 4. С. 910-934. DOI: <https://doi.org/10.22378/2313-6197.202210-4.910-934>
- Омарбеков, 2021 – Омарбеков Т. Қазақ ру-тайпаларының ұрандарына айналған символдық тарихи тұлғалар // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті. 2021. 232-237-бб.
- Сейдімбек, 2008 – Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. Астана: Фолиант, 2008. 728 б.
- Тұрлыбек, 2010 – Тұрлыбек Д. Бекет ата жолымен. Алматы. 2010. 184 б.
- Шалқарбаев, 2014 – Шалқарбаев Д. Өмір өзі сөйлейді. Бабалар тағлымы. Өлеңдер, толғаулар, шешендік сөздер. Алматы: «Рух БГ» баспасы. 2014. 384 б.
- Allon-Smith, Crouch, 1979 – Allon-Smith R., Crouch D. Planning and the church: Concepts and processes. *Chelmer Working Papers in Environmental Planning*, 2. 1979. 30 p.
- Buttner, 1974 – Buttner M. Religion and geography: Impulses for a new dialogue between Religions wissens chaftlern and geography. *Numen*, 21, 1974. Pp. 163-196.
- Klimeit, 1975 – Klimeit H.J. Spatial orientation in mythical thinking as exemplified in Ancient Egypt: Consideration toward a geography of religion. *History of Religions*, 14. 1975. Pp. 266-281.
- Malikov, 2010 – Malikov A. Thought Short Report: The cult of saints and shrines in Samarqand province of Uzbekistan // *International Journal of Modern Anthropology*. 2010. 3(3). Pp. 116-124. URL: <https://doi.org/10.4314/ijma.v1i3.60338>
- Pillsbury, 1971 – Pillsbury R. The religious geography of Pennsylvania: A factor analytic approach // *Proceedings of the Association of American Geographers*. 1971. No 3. Pp. 130-134.

Reference

- Abashin, 2001 – Abashin S. Potomki sviatykh v sovremennoi Srednei Azii [Descendants of Saints in Contemporary Central Asia]. *Etnograficheskoe obozrenie*. 2001. No. 4. Pp. 62-81. [In Russian].
- Allon-Smith, Crouch, 1979 – Allon-Smith R., Crouch D. Planning and the church: Concepts and processes. *Chelmer Working Papers in Environmental Planning*, 2. 1979. 30 p. [In English].
- Alpamys batyr, 2019 – Alpamys batyr: kazakhskii geroicheskii epos v prozaicheskome pereskaze Akseleu Seidimbekova [Alpamys Batyr: The Kazakh Heroic Epic in a Prose Retelling by Akseleu Seidimbekov]. Astana: Foliant. 2019. 176 p. [In Russian].
- Arapov, 2004 – Arapov D.Yu. Sistema gosudarstvennogo regulirovaniia islama v Rossiiskoi imperii (posledniaia tret' XVIII – nachalo XX vv.) [The System of State Regulation of Islam in the Russian Empire (Last Third of the 18th – Early 20th Century)]: Avtoref. dis. kand. ist. nauk. Moscow. 2004. 32 p. [In Russian].
- Buttner, 1974 – Buttner M. Religion and geography: Impulses for a new dialogue between Religions wissens chaftlern and geography. *Numen*, 21. 1974. Pp. 163-196. [In English].
- Kenishtaikyzy, 2011 – Kenishtaikyzy G. Kazirgi qoғamdaғы әulie ұғымы, shyғu tegi jáne damýy [The Concept of Saints in Contemporary Society: Origins and Development]. *QazU habarshysy. Tarikh seriiasy*. 2011. No. (4)63. Pp. 160-162. [In Kazakh].
- Klimeit, 1975 – Klimeit H.J. Spatial orientation in mythical thinking as exemplified in Ancient Egypt: Consideration toward a geography of religion. *History of Religions*, 14. 1975. Pp. 266-281. [In English].
- Mákimbai, 2021 – Mákimbai Zh. Neobkhodimost' issledovaniia sakral'nykh mest i prostranstva v sotsial'noi zhizni [The Necessity of Studying Sacred Sites and Spaces in Social Life]. *Vestnik KazNPU imeni Abaya. Serii: Sotsiologicheskie i politicheskie nauki*. 2021. 2 (74). Pp. 117-122. <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-8940.17> [In Russian].
- Malikov, 2010 – Malikov A. Thought Short Report: The cult of saints and shrines in Samarqand province of Uzbekistan. *International Journal of Modern Anthropology*. 2010. 3(3). Pp. 116-124. <https://doi.org/10.4314/ijma.v1i3.60338> [In English].
- Muminov, 1996 – Muminov A.K. Sviatye mesta v Tsentral'noi Azii (vzaimodeistvie obshcheislamskikh i mestnykh elementov) [Sacred Sites in Central Asia (Interaction Between Pan-Islamic and Local Elements)]. *Maiak Vostoka* (Tashkent). 1996. No. 1-2. Pp. 14-21. [In Russian]
- Mustafina, 1992 – Mustafina R.M. Predstavleniia, kul'ty, obriady u kazakhov (v kontekste bytovogo islama v Iuzhnom Kazakhstane v kontse XIX–XX vv.) [Beliefs, Cults, and Rituals Among the Kazakhs (In the Context of Vernacular Islam in Southern Kazakhstan in the Late 19th–20th Centuries)]. Alma-Ata. 1992. 172 p. [In Russian].

Nurtazina, 2017 – *Nurtazina N.D.* Izuchenie religioznykh personalii v istorii Kazakhstana [The Study of Religious Figures in the History of Kazakhstan]. *Elektronnyi nauchnyi zhurnal «edu.e-history.kz»*. 2017. No. 4. Pp. 136-139. [In Russian].

Nurtazina, Isakhan, 2022 – *Nurtazina N.D., Isakhan M.B.* Postzolotoordynskii dekadans i sud'by religii v kazakhskom kochevom obshchestve XV – nachala XVIII vv. [Post-Golden Horde Decadence and the Fate of Religion in the Kazakh Nomadic Society of the 15th to Early 18th Centuries]. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2022. Vol. 10. No. 4. Pp. 910-934. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.202210-4.910-934> [In Russian].

Omarbekov, 2021 – *Omarbekov T.* Qazaq ru-taipalarynyń űrandaryna ainalǵan simvoldyq tarikhy tulǵalar [Symbolic Historical Figures Who Became Battle Cries of Kazakh Clans and Tribes] // Ortalyq Aziianyń ezhelgi jáne dásturli qoǵamdarynyń tarikhy-mádieni műrasy: jańa ashylýlar men pánaralyq zertteýler atty XIII Orazbaev oqýlary khalyqaralyq ǵylymi-ádistemelik konferentsiia materialdary. Almaty: Qazaq universiteti. 2021. Pp. 232-237. [In Kazakh].

Pillsbury, 1971 – *Pillsbury R.* The religious geography of Pennsylvania: A factor analytic approach. *Proceedings of the Association of American Geographers*. 1971. No. 3. Pp. 130-134. [In English].

Seidimbek, 2008 – *Seidimbek A.* Qazaqtyń auyzsha tarikhy: Zertteý [The Oral History of the Kazakhs: A Study]. Astana: Foliant. 2008. 728 p. [In Kazakh]

Shalqarbai, 2014 – *Shalqarbai D.* Ómir ózi sóileidi. Babalar taǵylymy. Óleńder, tolǵaýlar, sheshenlik sózder [Life Speaks for Itself. Teachings of Ancestors. Poems, Odes, and Oratory]. Almaty: Rukh BG baspasy. 2014. 384 p. [In Kazakh].

Tűrlybek, 2010 – *Tűrlybek D.* Beket ata zholy men [The Path of Beket Ata]. Almaty. 2010. 184 p. [In Kazakh].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 352–363
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_352-363

SYSTEMATIZATION OF ARCHIVAL DOCUMENTS ON THE CONQUEST OF SOUTHERN KAZAKHSTAN IN THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY

Guldana Balgabayevna Zhakibayeva¹, Gulfira Elubayevna Otepova², Daniyar Zhaksylykovish Kussainov³

^{1,2,3}Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan
(60, Olzhabay batyr Str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)

¹PhD, teacher-researcher at the Higher School of Humanities

<https://orcid.org/0000-0002-7545-9524>. E-mail: zhakibayeva.guldana@gmail.com

²Doctor of Historical Sciences, Professor of the Higher School of Humanities

<https://orcid.org/0000-0002-7261-3231>. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

³PhD student at the Higher School of Humanities

<https://orcid.org/0000-0002-2327-478X>. E-mail: daniyar.k.zh@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Zhakibayeva G.B., Otepova G.E., Kussainov D.Zh., 2025

Abstract. Introduction. The article presents a chronological list of archival documents, which allows us to clearly trace the scale and forms of Russia's official policy in the southern region. *Aim and objectives.* The aim of the study is to analyse and systematise archival documents on the conquest of South Kazakhstan by the Russian Empire. Objectives of the study: to compile a chronological list of archival documents that allow us to trace the scale and forms of the official policy of Russia in this region. Materials and methods. The study is based on the analysis of archival documents, including the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK) and the Russian State Military History Archive (RSMHA). Dialectical methods, systematic approach and the principle of historicism were used to systematise and critically analyse the archival materials, as well as to reflect objective conclusions on the topic under study. *Results.* The factual material of the studied period allows us to conclude that in the territory of South Kazakhstan the Russian Empire consistently carried out and consolidated the colonisation policy. *Conclusion.* The chronological inventory of documents pertaining to the Russian Empire's conquest of Southern Kazakhstan, along with the typological table of sources, clearly demonstrates that by the mid-18th century, the Russian government had initiated preparatory military measures for the annexation of Kazakhstan's southern territories and Central Asia.

Keywords: Archival document, South Kazakhstan, military line, tsarist administration, systematization

For citation: Zhakibayeva G.B., Otepova G.E., Kussainov D.Zh. Systematization of archival documents on the conquest of southern Kazakhstan in the middle of the XIX century // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 2. Pp. 352–363 [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_352-363

XIX ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДА ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДЫ ЖАУЛАП АЛУ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫН ЖҮЙЕЛЕУ

Гульдана Балгабаевна Жакибаева¹, Гульфира Елубаевна Отепова², Данияр Жаксылыкович Кусаинов³

^{1,2,3}Өлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
(60-үй, Олжабай батыр көшесі, 140000, Павлодар, Қазақстан)

¹PhD докторы, жоғары гуманитарлық ғылымдар мектебінің оқытушы-зерттеушісі
<https://orcid.org/0000-0002-7545-9524>. E-mail: zhakibayeva.guldana@gmail.com

²Тарих ғылымдарының докторы, жоғары гуманитарлық ғылымдар мектебінің профессоры
<https://orcid.org/0000-0002-7261-3231>. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

³Жоғары гуманитарлық ғылымдар мектебінің PhD докторанты
<https://orcid.org/0000-0002-2327-478X>. E-mail: daniyar.k.zh@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Жакибаева Г.Б., Отепова Г.Е., Кусаинов Д.Ж., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Ресейдің оңтүстік аймақтағы ресми саясатының ауқымы мен формаларын нақты бақылауға мүмкіндік беретін мұрағаттық құжаттардың хронологиялық тізімі келтірілген. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Ресей империясының Оңтүстік Қазақстанды жаулап алуы мәселесі бойынша мұрағаттық құжаттарды талдау және жүйелеу. Зерттеудің міндеттері: Ресейдің осы аймақтағы ресми саясатының ауқымы мен формаларын нақты бақылауға мүмкіндік беретін мұрағаттық құжаттардың хронологиялық тізімін жасау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының (ҚР ОМО) және Ресей мемлекеттік әскери-тарихи мұрағатының (РМӨТМ) қорларын қоса алғанда, мұрағаттық құжаттарды талдауға негізделген. Мұрағат материалдарын жүйелеу және сыни талдау, сондай-ақ зерттелетін тақырып бойынша объективті тұжырымдарды көрсету үшін диалектикалық әдістер, жүйелік тәсіл және тарихи принципі қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу кезеңінің фактологиялық материалы Оңтүстік Қазақстан аумағында Ресей империясы отарлау саясатын дәйекті түрде жүргізіп, бекітті деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Ресей империясының Оңтүстік Қазақстанды жаулап алуы туралы құжаттардың хронологиялық тізімі және дереккөздердің түрлік кестесі XVIII ғасырдың ортасынан бастап 1858 жылға дейін Ресей Үкіметі Қазақстан мен Орта Азияның оңтүстік аумақтарын басып алу үшін дайындық әскери іс-шараларын жүзеге асырғанын айқын көрсетеді.

Түйін сөздер: Мұрағат құжаты, Оңтүстік Қазақстан, әскери желі, патша әкімшілігі, жүйелеу

Дәйексөз үшін: Жакибаева Г.Б., Отепова Г.Е., Кусаинов Д.Ж. XIX ғасырдың ортасында Оңтүстік Қазақстанды жаулап алу мәселесі бойынша мұрағат құжаттарын жүйелеу // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 352–363-бб. [Ағылш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_352-363

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ ПО ВОПРОСУ ЗАВОЕВАНИЯ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА

Гульдана Балгабаевна Жакибаева¹, Гульфира Елубаевна Отепова², Данияр Жаксылыкович Кусаинов³

^{1,2,3}Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлана
(д. 60, ул. Олжабай батыра, 140000 Павлодар, Республика Казахстан)

¹Доктор PhD, преподаватель-исследователь высшей школы гуманитарных наук
<https://orcid.org/0000-0002-7545-9524>. E-mail: zhakibayeva.guldana@gmail.com

²Доктор исторических наук, профессор высшей школы гуманитарных наук
<https://orcid.org/0000-0002-7261-3231>. E-mail: g.otepova.hist@mail.ru

³Докторант PhD высшей школы гуманитарных наук
<https://orcid.org/0000-0002-2327-478X>. E-mail: daniyar.k.zh@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Жакибаева Г.Б., Отепова Г.Е., Кусаинов Д.Ж., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье представлен хронологический список архивных документов, который позволяет наглядно проследить масштабы и формы проведения официальной политики России в южном регионе. *Цель и задачи.* Цель исследования – проанализировать и систематизировать архивные документы по вопросу завоевания Южного Казахстана Российской империей. Задачи исследования: составление хронологического списка архивных документов, которые позволяют наглядно проследить масштабы и формы проведения официальной политики России в данном регионе. *Материалы и методы.* Исследование основано на анализе архивных документов, включая фонды Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК) и Российского государственного военно-исторического архива (РГВИА). Для систематизации и критического анализа архивных материалов, а также отражения объективных выводов по исследуемой теме, были использованы диалектические методы, системный подход и принцип историзма. *Результаты.* Фактологический материал изучаемого периода позволяет сделать вывод, что на территории Южного Казахстана Российская империя последовательно проводила и закрепляла колонизаторскую политику. *Заключение.* Хронологический список документов о завоевании Южного Казахстана Российской империей и видовая таблица источников наглядно показывают, что с середины XVIII века по 1858 год русское правительство осуществляло подготовительные военные мероприятия для захвата южных территорий Казахстана и Средней Азии.

Ключевые слова: Архивный документ, Южный Казахстан, военная линия, царская администрация, систематизация

Для цитирования: Жакибаева Г.Б., Отепова Г.Е., Кусаинов Д.Ж. Систематизация архивных документов по вопросу завоевания Южного Казахстана середины XIX века // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 352–363 [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_352-363

Introduction. Archival materials serve as primary source for researching the expansion of Russian Empire into the South of Kazakhstan. Systematic publication of archival sources on this issue commenced after our country gained its independence. During these years a great number of scientific dissertations, monographs and books have been published, where one can find historical documents reflecting the Russian Empire's systematic expansion into the region. Archival materials reveal that tsarist policies in southern Kazakhstan were implemented through deliberate military and administrative strategies.

The conquest of South Kazakhstan by the Russian Empire in the middle of the XIX century has been studied by many historians. In general, we can distinguish the following stages of this topic's research history: pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet. This periodization enables systematic analysis of evolving historiographical perspectives on this issue. Of great interest are the pre-revolutionary works of officers of the general staff of the Russian army who were located in Kazakhstan for 10 and more years, such as L.F. Kostenko [Kostenko, 1871], M.I. Venyukov [Venyukov, 1889], M.A. Terentyev [Terentyev, 1906], A.I. Maksheev [Maksheev, 1890] and others. One of the important periods in the study of this issue is the Soviet period, which was reflected in the works of the following historians: P.G. Galuzo [Galuzo, 1965], E.B. Bekmakhanov [Bekmakhanov, 1992], N.G. Apollova [Apollova, 1948]. In recent decades, new works by researchers have appeared, revealing aspects of military colonisation in Kazakhstan during the period under consideration. Among them we can name the works of B.M. Abdrakhmanova [Abdrakhmanova, 1998], Z.T. Sadvokasova [Sadvokasova, 2005], A. Borsukbaeva [Borsukbaeva, 2005]. Certain aspects of Kazakhstan's history during the colonial period attract particular attention from foreign historians. Here we should pay attention to the works of M. Olcott [Olcott, 2002], H. Robbins [Robbins, 2007], J. Demko [Demko, 1997] and many others.

During the research we made an analysis of archival materials from the Russian State Military History Archive [Moscow: RSMHA] and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan [Almaty:

CSA RK]. Due to the development of mutual cultural exchange between Russia and Kazakhstan, many archival materials from Orenburg, Omsk were transferred to the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan in Almaty. Research work in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan allowed to reveal numerous documents on the history of the conquest southern parts of Kazakhstan in the middle of the XIX century [Kaskabasova, 2024: 1011]. Within the framework of the state program «Cultural Heritage», which was initiated by the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, a lot of archeographic work was carried out by historians-archivists and professional researchers-scientists. In the process of this research historical sources in Russian extracted from the largest archives and libraries of Russia, as well as from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan were collected and processed. The result of this work was the ten-volume collection «History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries», which includes diverse historical sources and various types of materials [History of Kazakhstan in Russian sources, 2005].

Relevance. The systematization and critical analysis of archival materials documenting the conquest of Southern Kazakhstan represent a crucial research gap in current historiography. As this topic has yet to be comprehensively examined as a discrete subject of study, there is a need to identify, analyze, and publish these sources to advance scholarly understanding.

Materials and methods. Our methodology combines dialectical analysis, systems theory and historicist principles to examine archival sources and derive evidence-based conclusions on the topic. The systematic review allowed us to consider the archival documents on the topic of the study in the aggregate, i.e. both in the context of general trends in the foreign policy of the Russian Empire and depending on the situation in the southern region of Kazakhstan in the period under study; the comparative-historical method was used to study and evaluate archival sources, enabling the identification of the most credible primary sources for this study; we classified the archival sources by type to identify their key characteristics; for the consistent reconstruction of historical events that took place in the southern regions of Kazakhstan in the middle of the XIX century the chronological method was employed.

Discussion. For scientific and practical use, the identified materials and documents were subjected to historical criticism, which includes internal and external criticism of the source. Internal criticism involves the study of the content of the source in order to establish the conformity of the data presented in it to historical reality. External criticism allowed to find out the objectivity of the source's origin. As a result of external and internal criticism of documents, the degree of reliability and compliance of the information given in them with real historical events was established [Tverdyukova, 2015: 42].

During the process of systematization of historical materials and documents, we sorted them according to the chronological order. Documents were categorized according to the main areas of activity of the tsarist administrative apparatus, by types of documents and by their social significance. This task contributed to the differentiation of material by such categories as complexity, importance, volume, types, etc. In the course of fulfilling this task, archival documents were typed onto electronic media, and the texts of the documents were stylistically processed so that researchers could study the identified documents and draw conclusions on the topic. Digitization of primary sources is also of practical value as it can be used by researchers in an electronic version.

The overwhelming part of the archival materials borrowed from the archives listed above, as well as from source works, consists of clerical records, which include the following types of documents.

Directive documents:

1) Previously classified secret instructions from staff chiefs and military detachment commanders contain important historical information. These documents provide valuable insights into both the planning and execution of military campaigns in southern Kazakhstan, also revealing official policies toward the nomadic populations of the steppe. The documents describe the organization of military forces and the state of the armed forces. The secret instructions of the commander of the separate Siberian Corps of the governor-general of Western Siberia, found in CSA RK F.3, C. 33 clarifies the position of the tsarist authorities to the local inhabitants. The actions of punitive detachments to hostile Kazakh clans (Dulat, Shaprashty, Kashkar, etc.) are described. The documents indicate that they were ambushed by Cossack detachments, their territories were constantly watched, and their sultans and elders were lured into Russian fortifications under any pretext, arrested and expelled from the steppe. A large number of sources from this fund confirm the fact that in order to strengthen the power of the Russian state in Semirechye, military troops were sent from the Siberian Corps to the fortification of Verny on a permanent basis. The documents contain information that the detachments conducted topographic surveys in the valley of the

upper reaches of the Chu River, in the western part of the Issyk-Kul and the mountains along its southern bank.

2) Instructions and orders of the commander of the Syrdarya line, found in Fund 383 of CSA RK and in Fund 1441 of RSHA, provide important intelligence information about the situation in the Central Asian khanates and in the Kazakh steppe. It provides data on the Kazakhs who roamed in the neighboring khanates, on the military clashes between detachments of the Siberian Linear Cossack Army and Kazakhs in battle against the Kokandians, materials on the political situation in the Central Asian khanates and the Kazakh steppe. The management of the Syrdarya line, which included military and civilian parts, is revealed in detail. It describes the composition of Kazakh clans that roamed close to the Syrdarya military line, the approximate number of kibitkas at Fort Perovsky in 1860.

Official correspondence. The correspondence between the minister of military affairs, the commander of the Syrdarya line and the commander of the separate Orenburg corps on the situation in the Central Asian khanates in 1853, 1855, 1857, found in the Fund 382 «Administration of the commander of the Syrdarya line of the Turkestan military district» of CSA RK reveals the military activities of the Russian army in Central Asia. A number of documents tell that Russia intended to establish contact with the Bukhara Khanate and use water ways for a military invasion of Central Asia. Detailed plans of the Russian government to connect the Syrdarya line with Western Siberia are presented (three variants of such connection are considered). Archival sources clarify the political and economic benefits of establishing the southern border on the Syrdarya and Siberian sides [Abdirov, 2005: 41].

Important information is contained in the correspondence between the chiefs of military detachments and the chief of the Alatau district and the Kazakhs of the Great Zhuz, found in F.3 of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Military reconnaissance campaigns from 1861 to 1863 surveyed the Chu River area, around the fortifications of Pishpek and Aulie-Ata and also explored the territory upstream of the Syrdarya to Turkestan and Suzak. The documents present the scheme of movement of expeditionary detachments, describe the state of affairs in Central Asian khanates, give information about the arrangement of Kokand garrisons (armament and military supplies). In addition, it is indicated which Kazakh clans roamed in these territories and who were their ancestors. Imperial records systematically document both the strategic rationale behind fortification sites and the phased implementation of picket construction, including the forced displacement of local populations.

A large number of identified sources indicate a complex relationship between the Russian Empire and the Kokand Khanate. As Russia decides to establish its positions on the right bank of the Chu River, as well as to take under its patronage Kazakh clans roaming their territories (from the correspondence of the governor-general of Western Siberia and the chief of Alatau district in 1859 [CSA RK. F.3]). Archival materials contain a description of Kokand fortifications, as well as military routes of Russian expeditions with descriptions.

Results. In the archives we found a correspondence proving that the tsarist administration resorted to the help of Kazakh spies in order to get data on the situation in neighboring states. Written accounts from the Aday and Chikli clans (which can be found in F.4 of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan) provide valuable indigenous perspectives on the political dynamics of the Central Asian khanates during this period. These records include detailed data on the situation in Khiva, trade relations of Khivans with Bukhara and Turkmens and friendly relations of Khivans with Kokandians. The materials of this fund allow us to evaluate the military strength (number) and composition of the Khiva army, which mainly consisted of Uzbeks, Sarts, Karakalpaks and Turkmens. It is also reported that the Khivans fortified their fortresses because they were afraid of an attack from the British, who by that time had already captured India, Afghanistan, Hajar, Kandygar and Herat, and were approaching Bukhara [Akimbekov, 2018: 345].

There is valuable information in the correspondence of the minister of military affairs with the institutions of the military department on intelligence reports, the military routes with descriptions, information on the formation and equipment of regular and irregular troops. Russian Empire's strategy on military operations on the territory of the Great Zhuz, on the siege, assault and capture by Russian troops of the Ak Mechet fortress, Turkestan, on the suppression of the national liberation movement of the Kazakhs, on the delimitation of lands and the possibility of settlement of the Semirechensk region by immigrants from Russian provinces, etc. [RSMHA F. 435, 1435, 1433 - documents of the Syrdarya line; F. 1441 - Separate Orenburg corps; F. 1442 - headquarters of the Orenburg military district]. Based on the materials of these funds, it is possible to document and analyze Russian Empire's military expansion of the southern part of Kazakhstan and what was its true attitude towards the local population.

Among the materials of the funds of the 'Separate Orenburg Corps' [F. 1441] of the Russian State Archive of Military Historical records include correspondence between Russian military commanders and Ministry of military affairs officials regarding the construction of fortifications on the Raim Peninsula and subsequent settlement by Russian colonists. The documents contain draft regulations on the military organization of the Kazakh steppe and the Syrdarya line.

Reporting documentation. The CSA RK contains reports of commanders of detachments, which describe in detail the following directions of military routes from the fortification Julek in Aulie-Ata to Pishpek and further along the northern slopes of the Karatau mountains; from Ak-Mosque to the lower reaches of the Chu River; the route to Bukhara; from Fort Perovsky to Ulytau fortifications. During the description of the routes valuable information is given about the number of troops by ranks (infantry, artillery), number of horses, camels and many other things. In addition, there is information about vegetation and soil, water resources, topography, ethnic composition of local population, caravan routes. M.G. Chernyaev's campaign to Suzak in 1863 is shown in detail, where the interaction between the Russian military and the local population is described, the strategic rationale for securing this location is outlined, along with the detachment's subsequent military operations [CSA RK. F. 382]. The documents indicate positive moments for the Russian Empire after the occupation of the northern slopes of the Karatau mountains, it is first of all, the development of agriculture in this territory and the collection of the tax per kibitka (nomadic dwelling).

The reporting documentation is represented by various bulletins and annual reports of governors-general, military chiefs and battalion commanders, heads of detachments, which contain valuable information about the relationship of the Russian authorities with the Kazakh clans and Central Asian khanates, information about the construction of military fortifications in the Ili region [CSA RK. F. 3].

Detailed information about the choice and construction of a military fortification on the Ili River is contained in the reports of the commander of the separate Siberian Corps and the acting governor-general of Western Siberia to the Ministry of Foreign Affairs. These documents show the choice of construction of a military point on the outer side of the Ili River, indicate all the positive aspects that could be achieved after the construction of the fortification. The economic issues concerning construction materials, fuel, arable fields and hayfields are considered [CSA RK. F. 3. C. 7].

Reports of commanders of military formations, found in F. 1441 'Separate Orenburg Corps' of the Russian State Archive of Military History, represent important information on military institutions. They provide information on the construction of fortresses and forts on the Amudarya and Syrdarya rivers and the formation of the Syrdarya military line. In addition to correspondence with military institutions, there is also information from the chiefs about the condition and activities of the forts, topographical descriptions, various materials on the formation of troops and military expeditions. From these materials it is possible to trace the policy of the Russian government towards the local population, with whom there were constant conflicts. The materials discuss the expansion of the Syrdarya military line, the construction of the Kazaly fort and the transfer of Siberian fortifications to the Chu River to connect with the Orenburg line.

Valuable documents on the construction of the Syrdarya Military Line are kept in the RSMHA, which contains materials on the preparation of the draft regulations on the Syrdarya Line. Among them are the documents: «Draft of the change of the regulations on the military organization of the Kazakh steppe of the Orenburg department and the Syrdarya line»; «Proposals of the commandant of the Orenburg fortification, given to the chief of staff of the troops of the Orenburg region»; «Letter from the chief of staff major-general of the general staff to captain Kuzminsky (a commission was formed to revise the old regulations and make new changes)»; «Draft regulations on the arrangement of the Syrdarya line, presented in the report of the assistant commandant of the line, Lieutenant Colonel Golosov». These materials are also valuable sources for studying the issue of creation and administration of the Syrdarya line.

Huge factual material on the creation, reinforcement and expansion of Russian military forces in the territory of Kazakhstan have reports of military chiefs [CSA RK. F. 3. Case on the movement of the expeditionary detachment beyond the Ili River, on the selection of a place for the construction of the fortification Verny]. Thus, for example, the bailiff at the Kazakhs of the Great Zhuz reported to the governor-general of Western Siberia and the commander of a separate Siberian corps about the study of an appropriate place behind the Ili River for the construction of the Russian fortification. The document reflects the selection of that territory by a number of factors: to capture the nomads of Kazakhs of the Great Zhuz between the Ili and Chu rivers, to have an exit to China and to the Kokand Khanate along the upper reaches of the Ili River. The author also draws attention to the proximity and possibility of acquiring materials to

build fortifications, the availability of fodder for animals, a secure position enabling winter quarters and timber harvesting, protected from Kokandian military incursions.

The report of the commander of the Syrdarya line [CSA RK. F. 382] describes the operational conditions of fortifications and their garrisons, the military unit deployments, and there is also information that Russian troops helped the Kazakhs of the Great Zhuz who had formally accepted imperial subjecthood to migrate to their winter pastures. Russian detachments guarded and accompanied them all the way so that they were not subjected to robbery and baramta by the Kokandians and hostile clans of Kazakhs who were on Kokandians' side.

Legislative sources. A significant number of legislative decrees of the period under study allow us to conclude that in the territory of South Kazakhstan the Russian Empire consistently pursued and consolidated the colonization policy. This can be seen in the emperor's decrees on the creation of a special post of commander of the Syrdarya line, who was in charge of troops and fortifications located on the Syrdarya line, as well as the flotilla of the region. In the Semirechensk region, the post of bailiff to the Kazakhs of the Great Zhuz was established, who was the official representative of the imperial authority for the Kazakhs of the Great Zhuz.

Analysis of the imperial decrees published in Legislative Acts of the Russian Empire on the History of Kazakhstan (XIX century) [Otepova et al., 2015: 4] gives us information on the decrees concerned the issues of territorial-administrative structure of military districts, erection of military fortifications in the Kazakh steppe, renaming of forts on the Syrdarya River and assigning numbers to new fortifications erected on the Syrdarya line, etc., and the nominal decrees were issued mainly to the minister of military affairs and military governors.

The Senate decree of 31 October 1855 states the establishment of a postal picket service from Kapal to Verny in the Kazakh steppe of the Siberian department along the Zailiyskiy tract. The document reflects the direction and distance between the pickets, which shows a well-thought-out policy of the tsarist authorities [Kazakh-Russian relations, 1964: 264].

The highest approved regulations on the management of the Syrdarya line are of particular interest for the study. This regulation on the military organization of the Kazakh steppe of the Orenburg department and the Syrdarya line was signed by general D. Milyutin. The source indicates a large staff of military and civil administration officials on the territory of the Syrdarya line, and also defined the main actions of the commander on the military management of this line.

Record documents. Of great interest are various journals found in the 846 funds of RSMHA, one of them presents the topographic route of the military detachment from Akmolinsk to the southern part of the steppe, as well as information on the military topographic survey of the Kazakh steppe.

Planning documentation, found in the 349 and 424 Funds of the Russian State Archive of Military History is represented by various plans and projects of fortifications and outposts located along the Irtysh River, beyond the Ili River in the tract of Almaty (Verny), and there is also a plan of the fortification of Verny in 1854.

Visual sources. Collection of maps of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan [F. 689], which contains 66 items covering the period from 1816 to 1918. Maps of the middle part of Asia, the Inner Kazakh Horde, the Turkestan governor-general's office, the Asian part of Russia with its adjoining possessions, road and bridge designs. Created at different times, these pictorial sources certainly represent an important resource. Their use in combination with written materials allows researchers to avoid possible geographical errors when interpreting understudied historical events. The maps made it possible to trace the stages of formation of linear fortifications, as well as to determine the exact location and status individual settlements [Zhakibayeva et al., 2022: 1142].

Thus, the sources stored in these funds make it possible to reveal understudied historical information. They carry a certain knowledge of the era in which they were created. The above-mentioned funds contain decrees of the Senate, orders of the minister of the Interior, materials of meetings of the Border Guard Department on the secret part and other guiding materials. Of interest are correspondence on the state of affairs in the eastern khanates, instructions of commanders to military corps, reports and notes on the state of affairs in the Central Asian khanates, documents on the preparation and conduct of military campaigns, on the advancement of troops to the south of Kazakhstan and Central Asia. The documents contain instructions of the commander of a separate Siberian corps on the war with the Kokand Khanate, on the attitude of the Russian government to the Kazakhs of the Great Zhuz, on the attack of A.I. Butakov's detachment on the Kazakh auls, etc.

A large number of archival sources proves that there is a significant information potential of new materials in the study and teaching of the history of Kazakhstan. Thus, for example, archival materials on reconnaissance studies in the region of Semirechye and the Syrdarya River will give researchers the opportunity to carefully study and analyze topographical and geographical data and reveal valuable information about the southern regions. A large amount of collected material contains information about the internal structure of the steppe, strengthening of defenses in fortifications, detailed information about the Kazakh clans and the places of their nomads, about the relations of Russian detachments with the Kokandians and hostile Kazakh clans, in addition, the sources indicate various measures to ensure security within the Kazakh steppe. The identified reports of reconnaissance campaigns contain information about Turkestan, Aulie-Ata, Suzak, Tokmak and Pishpek.

The analysis of archival materials shows that the Kazakh clans of the Great Zhuz faced systematic subjugation under imperial Russian rule, while also contending with the Kokand and Khiva khanates.

The list of archival documents allows us to draw a conclusion that the tsarist government of the Russian Empire was carefully preparing for a military invasion and seizure of the territories of South Kazakhstan and Central Asia. According to documentary materials it is possible to trace the whole course of conquest of these territories by Russian troops, construction of fortifications and outposts, suppression of Kazakh resistance movements against the displacement of nomadic communities from their ancestral grazing lands.

In order to identify the issue of how the annexation of the southern territories of Kazakhstan by the Russian Empire in the mid-XIX century was carried out, we classified and systematized the identified and published archival sources by chronology, type of document and brief content (in the form of chronological list).

The chronological list of archival documents on the conquest of the south of Kazakhstan by the Russian Empire in the mid- XIXth century totaled 61 documents from 1763 to 1867. The chronological framework of the list is determined by the fact that the preparation of the Russian Empire for the military conquest of the southern regions began earlier, back in the 18th century, and was finally completed by the 1960s. When compiling the chronological list we used documents found in various funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan – 22 documents; from the funds of RSMHA – 28 documents (found by Otepova G.E.), as well as materials of legislative acts in the amount of – 11 pieces, published in the collection of documents “Legislative Acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX c.)” [Legislative Acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan, 2015: 5].

The analysis of chronological list showed:

1) from 1743-1777, in connection with reconnaissance activities in the north, north-east and west of the Kazakh steppe, a large amount of cartographic material was created and collected, which contains the location of outposts, fortresses of the Siberian and Orenburg military lines, as well as valuable geographical information about the Irtysh River;

2) from 1803 to 1824 the empire conducted military-topographical expeditions in the area of the mouth of the Emba River and on the northern shore of the Caspian Sea, i.e. demonstrating a systematic program of territorial survey and colonial expansion into western Kazakh lands;

3) from 1846-1848 three military fortifications were built on the Syrdarya, a map of a part of Central Asia was created, during these years there was a lively military training in the lower reaches of the Syrdarya River;

4) It is especially worth noting that in the period from 1850-1854 there was an active military expeditionary study of Semirechye, permanent military campaigns were sent beyond the Ili River, construction of the Verny fortification, creation of the Syrdarya military line and renaming of Ak Mechet into Fort Perovsky began;

5) in 1856-1858 the decrees of the Russian emperor on the administration of the Alatau district and the Kazakhs of the Great Zhuz were issued, intelligence gathering and geographical surveys supported the systematic colonial resettlement of southern Kazakh territories;

6) from 1859 to 1860, in addition to the construction of fortifications in the Uzun-Agach tract, an open military operation against the Kokand Khanate began. The documents testify to the confrontation between Russian detachments and the Kokandians near the fortress Kastek, the capture of Tokmak and Pishpek and the expansionist policy of the tsarist authorities in this region;

7) The year 1861 should be singled out separately. Various reports and secret correspondence of military officials provide evidence of military clashes between the Russian army and the Kokandians, military reconnaissance campaigns of A.N. Butakov were conducted, the military structure of the Kazakh steppe of the Orenburg department and the Syrdarya line was described;

8) from 1862 to 1865 the construction of pickets in the Semirechensk region was carried out, reconnaissances were carried out upstream of the Syrdarya to Turkestan and Suzak to connect the Syrdarya line with the border of Western Siberia, the final conquest of the southern territories of Kazakhstan took place, the issues of management of the Cossacks of the Syrdarya line were solved;

9) 1867 – the decree and regulations on the establishment of the Turkestan Military District were adopted.

Thus, the compiled chronological list of sources allows us to clearly trace the scale and forms of Russia's official policy in these regions of Kazakhstan.

Table 1. Types and subtypes of sources and quantities

Types and subtypes of documents	Quantity
Official correspondence	18
1) Letters	10
2) Secret letters and correspondence	2
3) Correspondence	3
4) Note	3
Directive documents	5
1) Orders	2
2) Directives	2
3) Decree	1
Legislative sources	12
1) Personal Decrees	7
2) Senate Decree	1
3) Supreme Approved Regulation of the Military Council	1
4) Supreme Approved Opinion of the State Council	1
5) Excerpts	2
Reporting Documentation	9
1) Statement	4
2) Report	1
3) Descriptions of Topographic Expeditions	4
Record documents	3
1) Journals	3
Planning documentation	5
1) Standard Fortification Plans	2
2) Fortification Plan	2
3) Fortification Project	1
Visual sources:	9
1) Maps	9
Total	61

The standard classification of the documents on the research topic (Table 1) also shows that the issues of conquest of the southern territories of Kazakhstan and Central Asia were constantly under attention of the Russian administration. A sufficient number of identified pictorial sources (9 sources) allowed to collect and determine the exact location of fortifications, villages and settlements along the Syrdarya, Novo-Kokand and Semirechensk military lines, as well as to understand the policy and direction of movement of Russian military detachments.

The presence of such types of sources as correspondence, notes, proposals, reports, etc. of military officers and officials with various organisations of the military department (18 pieces) shows that all issues of exploration, invasion and conquest of new territories were constantly under the control of the Ministry of military affairs. According to the reports of the minister of military affairs, which he submitted to the

Governing Senate, the Vienna Council, and the State Council, were carefully studied. Then on the basis of the collected materials, accordingly to the decision of the above-mentioned bodies and the consent of the emperor, the relevant laws were developed and adopted. On the topic of the study identified 12 legislative sources, the content of which also reveals the essence of the official policy of the Russian Empire.

A significant role in the official policy of the Russian Empire was played by the issues of military-statistical study of new territories, which can be confirmed by the fact that the conquest of new lands was carried out with the help and as a result of various military reconnaissance works. As a result of this activity the collection «Military-statistical review of the Russian Empire» (17 volumes) was issued, in which the 14th volume is devoted to the study of the Orenburg region. In the course of the study we identified journals and routes of description – 7 documents [Zhakibayeva, 2023: 132].

Conclusion. Thus, the chronological list of documents on the conquest of Southern Kazakhstan by the Russian Empire and the type table of sources clearly show that in the middle of the XVIII century the Russian government carried out preparatory military activities for the further conquest of the southern territories of Kazakhstan and Central Asia. These activities were accompanied by constant reconnaissance surveys, the construction of fortresses and pickets, and the creation of the Syrdarya and Semirechensk military lines. Since 1859, as revealed sources show, tsarist Russia begins a full-scale military operation in the south of Kazakhstan and Central Asia. As a result of these operations, the Syrdarya and Semirechensk military lines were joined, Kokand fortresses and cities of southern Kazakhstan (Turkestan, Chimkent, Tashkent and others) were captured by assault. After the military operations were completed, the Turkestan Military District was created to administer the new territories, and later in 1867 the governor-general's Office of Turkestan.

Литература

- Абдиров, 2005 – Абдиров М.Ж. Завоевание Южного Казахстана царской Россией как плацдарм для наступления в Среднюю Азию // *Вестник КазНУ*. 2005. № 1(36). С. 41–43.
- Абдрахманов, 1998 – Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. 137 с.
- Акимбеков, 2018 – Акимбеков С. Казахстан в Российской империи. Алматы: ТОО Институт Азиатских исследований, 2018. 562 с.
- Аполлова, 1948 – Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Алма-Ата: Академии наук Казахской ССР, 1948. 254 с.
- Бекмаханов, 1992 – Бекмаханов Е. Казахстан в 20–40 г. XIX века. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. 398 с.
- Борсукбаева, 2005 – Борсукбаева А.М. Колонизаторская политика царизма в казахских землях в XIX – начале XX в.: Автореф. ... канд. ист. наук. Алматы, 2005. 30 с.
- Венюков, 1889 – Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. 20.02.2019. URL: kazneb.kz/bookView/view/?brId=1555567&lang=ru.
- Галузо, 1965 – Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867 – 1914 гг. 28.02.2021. URL: kazneb.kz/bookView/view/?brId=1555507&lang=ru.
- Demko, 1997 – Demko G. The Russian Colonization of Kazakhstan. New York: Routledge. 1997. P. 85.
- Жакибаева, 2023 – Жакибаева Г.Б. Методика использования архивных материалов в процессе преподавания истории Казахстана в вузе (на примере документов о завоевании юга Казахстана Российской империей) – диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). Алматы, 2023. 168 с.
- Жакибаева и др., 2022 – Жакибаева Г.Б., Отепова Г.Е., Контев А.В. и др. Создание системы военных укреплений на юге Казахстана в середине XIX века, и их роль в осуществлении политики Российской империи // *Былые годы*. 2022. № 3. С. 1140–1152.
- Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана, 2015 – *Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.): сб. докум.: в 3 ч. / под ред. Г.Е. Отеповой*. Павлодар: ПГПИ, 2015. 350 с.
- История Казахстана в русских источниках, 2005 – История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков: науч. изд. / сост. А.И. Исина. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. 1. 702 с.
- Казахско-русские отношения, 1964 – *Казахско-русские отношения в XVIII – XIX вв. Сб. документов и материалов*. Алма-Ата: Наука, 1964. 573 с.
- Каскабасова, 2024 – Каскабасова А.А., Отепова Г.Е., Ыскак А.С. Документы делопроизводства как источник по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. // *Отан тарихы*. 2024. № 27 (4). С. 1007–1026.
- Костенко, 1871 – Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской государственности. СПб., 1871. 358 с.

Макшеев, 1890 – *Макшеев А.И.* Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб., 1890. 378 с.

Отепова и др., 2015 – *Отепова Г.Е., Ильясова А.С.* Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век): сб. докум. Алматы, 2015. Ч. 1. 343 с.

Olcott, 2002 – *Olcott M.* Brill Kazakhstan: Unfulfilled Promise. Washington, DC: Brookings Institution Press. 2002. 265 p.

Robbins, 2007 – *Robbins Christopher* In Search of Kazakhstan: The Land That Disappeared. London: Profile Books. 2007. 140 p.

Садвокасова, 2005 – *Садвокасова З.Т.* Духовная экспансия в Казахстане в области образования и религии (вторая половина XIX – начала XX века). Алматы, 2005. 345 с.

Твердюкова, 2015 – *Твердюкова Е.Д. и др.* Источниковедение: учеб. М.: Юрайт, 2015. 396 с

Терентьев, 1906 – *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии с картами и планами. СПб., 1906. 555 с.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

RSMHA – Russian State Military Historical Archive

References

Abdirov, 2005 – *Abdirov M.Zh.* Zavoevanie Juzhnogo Kazahstana carskoj Rossiej kak placdarma dlja nastuplenija v Srednjuju Aziju [Conquest of South Kazakhstan by Tsarist Russia as a springboard for an offensive into Central Asia]. *Vestnik KazNu*. 2005. Vol 1, no. 36. P. 41–43. [in Russ.]

Abdrahmanov, 1998 – *Abdrahmanov B.M.* Istorija Kazahstana: vlast', sistema upravlenija, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, system of government, territorial structure in the XIX century]. Astana, 1998. 137 p. [in Russ.]

Akimbekov, 2018 – *Akimbekov S.* Kazahstan v Rossijskoj imperii [Kazakhstan in the Russian Empire]. Almaty: TOO Institut Aziatskih issledovanij, 2018. 562 p. [in Russ.]

Apollova, 1948 – *Apollova N.G.* Prisoedinenie Kazahstana k Rossii v 30-h godah XVIII veka [Accession of Kazakhstan to Russia in the 30s of the XVIII century]. Alma-Ata: Akademii nauk Kazahskoj SSR, 1948. 254 p. [in Russ.]

Bekmahanov, 1992 – *Bekmahanov E.* Kazahstan v 20 – 40 g. XIX veka [Kazakhstan in 20 – 40 years of the XIX century]. Alma-Ata: Kazak universiteti, 1992. 398 p. [in Russ.]

Borsukbaeva, 2005 – *Borsukbaeva A.M.* Kolonizatorskaja politika carizma v kazahskih zemljah v XIX – nachale XX v. [Colonisation policy of tsarism in the Kazakh lands in the XIX – early XX centuries]: Avtoref. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2005. 30 p. [in Russ.]

Venjukov, 1889 – *Venjukov M.I.* Opyt voennogo obozrenija russkih granic v Azii [Experience of military survey of Russian borders in Asia]. 20.02.2019. URL: kazneb.kz/bookView/view/?brId=1555567&lang=ru. [in Russ.]

Galuzo, 1965 – *Galuzo P.G.* Agrarnye otnoshenija na juge Kazahstana v 1867–1914 gg. [Agrarian relations in the south of Kazakhstan in 1867–1914.]. 28.02.2021. URL: kazneb.kz/bookView/view/?brId=1555507&lang=ru. [in Russ.]

Demko, 1997 – *Demko G.* The Russian Colonization of Kazakhstan. New York: Routledge. 1997. P. 85.

Zhakibaeva 2023 – *Zhakibaeva G.B.* Metodika ispol'zovanija arhivnyh materialov v processe prepodavanija istorii Kazahstana v vuze (na primere dokumentov o zavoevanii juga Kazahstana Rossijskoj imperiej) [Methods of using archival materials in the process of teaching the history of Kazakhstan in higher education (on the example of documents on the conquest of the south of Kazakhstan by the Russian Empire)] – dissertacija na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). Almaty, 2023. 168 p. [in Russ.]

Zhakibaeva, 2022 – *Zhakibaeva G.B., Otepova G.E., Kontev A.V. i dr.* Sozdanie sistemy voennyh ukreplenij na juge Kazahstana v seredine XIX veka, i ih rol' v osushhestvlenii politiki Rossijskoj imperii [Creation of a system of military fortifications in the south of Kazakhstan in the mid-19th century, and their role in the implementation of the policy of the Russian Empire]. *Bylye gody*. 2022. № 3. Pp. 1140–1152. [in Russ.]

Zakonodatel'nye akty Rossijskoj imperii po istorii Kazahstana, 2015 – *Zakonodatel'nye akty Rossijskoj imperii po istorii Kazahstana* (XIX v.) [Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century)]: sb. dokum.: in 3 parts. Ed. by G.E. Otepova. Pavlodar: PGPI, 2015. 350 p. [in Russ.]

Istorija Kazahstana v russkih istochnikah, 2005 – *Istorija Kazahstana v russkih istochnikah* XVI – XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of XVI – XX centuries]: nauch. izd. Comp. A.I. Isina. Almaty: Dajk-Press, 2005. T. 1. 702 p. [in Russ.]

Kazahsko-russkie otnoshenija, 1964 – *Kazahsko-russkie otnoshenija* v XVIII – XIX vv. [Kazakh-Russian relations in the 18th – 19th centuries] Sb. dokumentov i materialov. Alma-Ata: Nauka, 1964. 573 p. [in Russ.]

- Kaskabasova, 2024 – *Kaskabasova A.A., Otepova G.E., Yskak A.S.* Dokumenty deloproizvodstva kak istochnik po istorii Kazahstana HVIII – nachala XX vv. [Documents of record keeping as a source on the history of Kazakhstan XVIII – early XX centuries]. *Otan tarihy*. 2024. № 27 (4). P. 1007–1026. [in Russ.]
- Kostenko, 1871 – *Kostenko L.* Srednjaja Azija i vodvorenje v nej russkoj gosudarstvennosti [Central Asia and the establishment of Russian statehood in it]. Saint Petersburg, 1871. 358 p. [in Russ.]
- Maksheev, 1890 – *Maksheev A.I.* Istoricheskij obzor Turkestana i nastupatel'nogo dvizhenija v nego russkih [A historical overview of Turkestan and the Russian advance into it]. Saint Petersburg, 1890. 378 p. [in Russ.]
- Otepova, 2015 – *Otepova G.E., Il'jasova A.S.* Zakonodatel'nye akty Rossijskoj imperii po istorii Kazahstana (XIX vek) [Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century)]: sb. dokum. Almaty, 2015. Ch. 1. 343 p. [in Russ.]
- Olcott, 2002 – *Olcott M.* Brill Kazakhstan: Unfulfilled Promise. Washington, DC: Brookings Institution Press. 2002. 265 p.
- Robbins, 2007 – *Robbins Christopher* In Search of Kazakhstan: The Land That Disappeared. London: Profile Books. 2007. 140 p.
- Sadvokasova, 2005 – *Sadvokasova Z.T.* Duhovnaja jekspansija v Kazahstane v oblasti obrazovanija i religii (vtoraja polovina XIX – nachala XX veka) [Spiritual expansion in Kazakhstan in the field of education and religion (second half of XIX – early XX century)]. Almaty, 2005. 345 p. [in Russ.]
- Tverdjukova, 2015 – *Tverdjukova E.D. i dr.* Istochnikovedenie [Source studies]: ucheb. M.: Jurajt, 2015. 396 p. [in Russ.]
- Terentiev, 1906 – *Terentiev M.A.* Istorija zavoevanija Srednej Azii s kartami i planami [History of the Conquest of Central Asia with maps and plans]. Moscow, 2022. 555 p. [in Russ.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 364–376
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_364-376

О МЕСТЕ ОСПАН БАТЫРА В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

Рафаил Нариманович Зинуров¹

¹Представительство РАН на территории Республики Башкортостан
(д. 71, каб. 301, просп. Октября, 450054 Уфа, Республики Башкортостан)
Доктор юридических наук, профессор, руководитель
E-mail: i@rzinurov.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Зинуров Р.Н., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются проблемы истории казахов Синьцзян-Уйгурского Автономного округа КНР в 30-50-х годах XX века, деятельность и судьба их лидера Оспан батыра Исламулы, руководителя выступления за отстаивание прав и свобод своего народа, с вовлечением в восстание и других народов Синьцзяна, излагаются история и причины переселения казахов на территорию Китая, дается краткий обзор причин начала борьбы казахов Южного Алтая за сохранение уклада жизни, с описанием имен и судеб лидеров. *Цель и задачи.* Цель исследования – выяснение условий, причин и особенностей выступления Оспан батыра против властей Китая. Задачи исследования: исследование отношений между СССР, Монголией, гоминдановским правительством и КНР, отношений лидеров этих государств и их политики относительно личности Оспан батыра, его движения. *Материалы и методы.* Исследование основано на известных трудах историков Казахстана, России, на статьях из периодических изданий и части архивных материалов. Методы: сравнительный анализ различных источников, анализ деятельности Оспан батыра и действий правительственных сил вышеуказанных стран, и их последствий. Автор в хронологическом порядке рассматривает и анализирует действия Оспан батыра, лагеря восставших и политику высшего руководства СССР, гоминдановцев, КНР, Монголии и некоторых западных стран. *Результаты.* В статье выяснены особенности и хронология действий Оспан батыра по руководству восставшими, рассмотрены причины и ход подавления восстания, отмечается, что ими применялись тактические и стратегические навыки конного боя, выработанные в казахской степи в прежние годы, что позволило ему одержать ряд побед. *Заключение.* Исследование и выводы автора свидетельствуют о важности изучения деятельности Оспан батыра как одного из последних лидеров свободных кочевых казахов. Как причина поражения восстания рассматривается двуличная политика советского и других государств-участников, противоречия в среде восставших.

Ключевые слова: Исход казахов, Советская власть, Синьцзян - Уйгурская Автономная область, Южный Алтай, Оспан батыр, Монголия, СССР, гоминдановское правительство, Чойболсан, консул

Для цитирования: Зинуров Р.Н. О месте Оспан батыра в казахской истории // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 364–376 [на рус.] DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_364-376

ОСПАН БАТЫРДЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ ТУРАЛЫ

Рафаил Нариманұлы Зинуров¹

¹Башқұртстан Республикасының аумағындағы РФА өкілдігі
(71, каб. 301, Октябрь даңғ., 450054 Уфа, Башқұртстан Республикасы)
Заң ғылымдарының докторы, профессор, басшысы
E-mail: i@rzinurov.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Зинуров Р.Н., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XX ғасырдың 30-50-ші жылдарындағы ҚХР Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық округі қазақтарының тарихының мәселелері, Шыңжаңның басқа да халықтарын көтеріліске тарта отырып өз халқының құқықтары мен бостандықтарын қорғауды жақтаған, олардың көшбасшысы болған Оспан батыр Исламұлының қызметі мен тағдыры қарастырылады. Қазақтардың Қытай аумағына қоныс аударуының тарихы мен себептері баяндалады. Оңтүстік Алтай қазақтарының көшбасшыларының есімдері мен олардың тағдырларын сипаттай отырып, дәстүрлі өмір салтын сақтау үшін күреске шығуының себептері қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты –Оспан батырдың Қытай билігіне қарсы қойған талаптарын, себептері мен ерекшеліктерін анықтау. Зерттеудің міндеттері: КСРО, Моңғолия, Гоминдан Үкіметі мен ҚХР арасындағы қатынастарды, осы мемлекеттер көшбасшыларының қарым-қатынасын және олардың Оспан батырдың жеке басына, оның қозғалысына қатысты саясатын зерттеу. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу Қазақстан, Ресей тарихшыларының белгілі еңбектеріне, мерзімді басылымдардағы мақалаларға және мұрағат материалдарының бір бөлігіне негізделген. Әдістері: әртүрлі дереккөздерді салыстырмалы талдау, Оспан батырдың қызметі мен жоғарыда аталған елдердің үкіметтік күштерінің әрекеттерін және олардың салдарын өзара салыстыра отырып талдау. Автор хронологиялық тәртіпте Оспан батырдың көтерілісшілер лагерінің әрекеттерін және КСРО, Гоминдандықтар, ҚХР, Моңғолия және кейбір батыс елдерінің жоғары басшылығының саясатын қарастырып, талдайды. *Нәтижелер.* Мақалада көтерілісшілерді басқару бойынша Оспан батырдың іс-қимылдарының ерекшеліктері мен хронологиясы түсіндірілді, көтерілісті басудың себептері мен барысы қарастырылды, олардың қазақ даласында өткен жылдары қалыптасқан атпен күресудің тактикалық және стратегиялық дағдылары қолданылғаны, бұл оған бірқатар жеңістерге қол жеткізуге мүмкіндік бергені атап өтілді. *Қорытынды.* Автордың зерттеуі мен тұжырымдары Оспан батырдың еркін көшпелі қазақтардың соңғы көшбасшыларының бірі ретіндегі қызметін зерттеудің маңыздылығын айғақтайды. Көтерілістің жеңілуінің себебі ретінде кеңес және басқа қатысушы мемлекеттердің екіжақты саясаты, көтерілісшілер арасындағы қайшылықтар екендігі мойындалады.

Түйін сөздер: Қазақтардың көшуі, Кеңес өкіметі, Шыңжаң - Ұйғыр автономиялық облысы, Оңтүстік Алтай, Оспан батыр, Моңғолия, КСРО, ҚМТ, Чойболсан, консул

Дәйексөз үшін: Зинуров Р.Н. Оспан батырдың қазақ тарихындағы орны туралы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 364–376 [орыс тілінде.] DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_364-376

ABOUT THE PLACE OF OSPAN BATYR IN KAZAKH HISTORY

Rafail N. Zinurov¹

¹Representative Office of the RAS in the Republic of Bashkortostan
(71, of. 301, Oktyabrya, 450054 Ufa, Republic of Bashkortostan)
Doctor of Law, Professor, Supervisor
E-mail: i@rzinurov.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Zinurov R.N., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the problems of the history of the Kazakhs of the Xinjiang Uygur Autonomous Region of China in the 30-50s of the XX century, the activities and fate of their leader Ospan Batyr Islamuly, the leader of the movement for the defense of the rights and freedoms of his people, involving other peoples of Xinjiang in the uprising, outlines the history and reasons for the resettlement of Kazakhs to China, gives a brief overview of the reasons for the beginning of the struggle of the Kazakhs of the Southern Altai for the preservation of the way of life, with a description of the names and destinies of the leaders. *Purpose and objectives.* The purpose of the study is to clarify the conditions, causes and features of Ospan Batyr's speech against the Chinese authorities. Research objectives: to study the relations between the USSR, Mongolia, the Kuomintang government and the PRC, the relations of the leaders of these states and their policies regarding the personality of Khan Batyr and his movement. *Materials and methods.* The research is based on well-known works by historians of Kazakhstan and Russia, on articles from periodicals and some archival materials. Methods: comparative analysis of various sources, analysis of the activities of Ospan Batyr and the actions of the government forces of the above-mentioned countries, and their consequences. The author examines and analyzes in chronological order the actions of Ospan Batyr, the rebel camps, and the policies of the top leadership of the USSR, the Kuomintang, the PRC, Mongolia, and some Western countries. *Results.* The article clarifies the features and chronology of Ospan Batyr's actions in leading the rebels, examines the causes and course of the suppression of the uprising, and notes that he used tactical and strategic equestrian combat skills developed in the Kazakh steppe in previous years, which allowed him to win a number of victories. *Conclusion.* The author's research and conclusions indicate the importance of studying the activities of Ospan Batyr as one of the last leaders of the free nomadic Kazakhs. The two-faced policies of the Soviet and other participating states, as well as contradictions among the rebels, are considered as the reason for the defeat of the uprising.

Keywords: Exodus of the Kazakhs, Soviet government, Xinjiang Uygur Autonomous Region, Southern Altai, Ospan Batyr, Mongolia, USSR, Kuomintang government, Choibolsan, consul

For citation: Zinurov R.N. About the Place of Ospan Batyr in Kazakh History // Otan tarikhy. 2025. Vol. 28. No. 2. Pp. 364–376 [in Russian] DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_364-376

«...Кто посягнет на мои чувства, религию,
землю, народ, тот и будет моим врагом.
От такой борьбы я никогда не откажусь».

Оспан Исламулы
[Кыстаубаев, 2012. С. 295].

Введение. В плеяде знаменитых казахских ханов, султанов, биев и батыров, вписавших свои имена в ряд выдающихся представителей казахского народа прошлой эпохи, особняком стоит уникальная и трагическая личность «китайского» казаха XX века Оспана Исламова (Оспан батыр Исламулы). Однако даже на своей исторической родине – Казахстане, он не столь широко известен. В России же, за исключением небольшой группы профессиональных историков, он практически неизвестен. В современной Республике Казахстан, где с особым почтением относятся ко всем историческим личностям, не говоря уже о таких выдающихся лидерах, он стал известен лишь в последние десятилетия. Но в чем уникальность, героизм последнего «хана кочевых казахов» XX века?

На современной карте мира Казахстан внушает уважение своими размерами, как крупнейшее государство не только Евразии, но и мира. Как и многие другие государства, Казахстан хотя является многонациональным, доля казахского населения сегодня там более 70%. Более того, казахи сегодня как один из крупнейших тюркских этносов мира, несмотря на сильнейшее имперское давление прошлых веков, отстояли и сохранили традиции степного кочевого общества вплоть до XX века. В несметных работах русских, советских и постсоветских авторов история казахского кочевого общества освещена достаточно полно.

Однако истории казахов сопредельных государств – Китая, Монголии, внимание уделялось гораздо меньше, а в советское время эта тема была под жестким табу. Поэтому в нашей статье речь пойдет только о казахах Синьзян-Уйгурского Автономного округа КНР, и их ярком, выдающемся лидере Оспане Исламове. О его трагической судьбе выше уже упоминалось, поэтому, сначала дадим краткий обзор материалов и источников, а также методов нашего исследования.

Научный интерес автора к настоящей теме был вызван не только родством языка, культуры и общими корнями происхождения башкирского и казахского народов, но и общностью ярких и драматических сторон противостояния двух близкородственных народов давлению извне. В этом плане особенно схожи многолетние национально-освободительные войны казахов и башкир против могущественной Российской империи в XVIII–XIX и начале XX века. В частности, по глобальной теме противостояния башкирского народа имперскому давлению извне – башкирским восстаниям XVII–XVIII веков, автором написаны научные статьи, издана монография [Зинуров, 2001: 530].

Материалы и методы. В представленном исследовании с применением сравнительного и системного анализа, синтеза и аналогии, автором в основном использовались исследования последних лет казахских и российских ученых, монографии, статьи и некоторые архивные материалы по теме. О методе исследования также важно отметить следующее. Автор счел целесообразным, касаясь причин массового исхода казахов в сопредельный Китай в 20-30 годах XX века, в первую очередь обратить внимание на социально-экономическую обстановку в Казахстане данного периода, вызванную непродуманной, жестокой политикой Советской власти. При этом, говоря о причинах ухода казахов в Китай, Монголию, автором кратко приводятся мнения различных авторов по теме.

Ведя речь про труды об исследованиях жизни, деятельности и судьбы Оспан батыра, мы прежде всего безусловно должны особо отметить труд современного казахского ученого Борбасова С.М. «Оспан Исламұлы. Өмірі мен күрес жолы» [Борбасов, 2022: 3]. Автор Оспан батыр в работе оценен как представитель последнего поколения казахов, борющихся против колониализма. Мнение крупного ученого в нашем дальнейшем изложении темы, без колебаний взято за основу. Нельзя не согласиться с его мнением о том, что Оспан батыру удалось более 10 лет вести вооруженную борьбу против политики геноцида доминирующих держав, несмотря на сложнейшую геополитическую ситуацию после Второй мировой войны. Подойдя комплексно к исследованию его борьбы, автор основывался на материалах и архивных документах, опубликованных в СССР, КНР и Монголии [Борбасов, 2022: 2-6]. Автором подробно исследован и описан весь путь его тяжелой борьбы против могущественных государств СССР, КНР и впридачу послушной им Монголии. Ему дана высокая оценка как последнему героическому представителю кочевых казахов, с неимоверными усилиями пытавшегося отстоять традиционные, многовековые основы социальной жизни. К сожалению, более подробней описать содержание труда в пределах данной статьи нет возможностей, поэтому мы ограничимся лишь нашей высокой оценкой этого капитального труда профессора Борбасова С. М.

Российская империя, уже в преддверии своего краха в 1917 г., чрезвычайно жестоко подавила национально-освободительную войну под предводительством Амангельды Иманова. Хотя современными казахскими авторами высказывалось мнение о том, что «...Казахстан сталкивался с феноменом массового беженства и этнической миграции не один раз в своей истории» [Балтабаева, Жакишева, 2023: 672], по мнению автора этих строк, именно после кровавых событий 1916-1917 годов, т.е. уже в ходе репрессий после поражения национально-освободительной войны, начался этап самого массового исхода казахов из родных степей. С началом большевистского террора 1918-1920 годов, процесс этот получил «ускорение».

Действительно, приход большевиков к власти в 1917 году населением национальных окраин бывшей империи не был встречен восторженно, в частности, в огромной по территории Казахстане, пишет Гривенная Л. А., вызвал волну народного негодования. В начале 1920-х годов это охватило почти всю территорию Казахстана [Гривенная, 2022: 80]. Как справедливо замечает названный автор, поспешная, непродуманная продовольственная политика большевиков, послужила причиной восстаний начала 1920-х годов. Начался массовый исход казахов. В частности, в Китай и Монголию ушло более 300 тысяч, в основном оседая в степях и предгорьях китайского Южного Алтая [Абдуллаев, 2009: 323-324; Гривенная, 2022: 83].

Нельзя не соглашаться и с мнением других казахских авторов о том, что гражданская война, охватившая всю территорию Казахстана в 1918-1920 гг., недород хлеба и трав, гибель скота от массового джута 1920-1921 гг., привели к массовому голоду, охватившему пять губерний, с количеством голодающих в более чем 2,6 млн. человек. Это привело к высокой смертности и массовой вынужденной миграции. При этом, как ими справедливо отмечалось, земледельческое население относительно легко снималось с мест и переходило в другие земледельческие регионы – Украину, Россию. Кочевое население в силу ослабления специфики хозяйственного быта,

не имело такой возможности, поэтому «зачастую казахское население со своими семьями молчаливо погибало в зимовках, не ожидая помощи ни откуда» [Козыбаева и др., 2023: 361, 365].

Но массовый исход начала 20-х годов не был последним. Позже, спасаясь от голода, грабежей и репрессий большевиков, в рамках нициональной политики Ленина, проводимой во многом более жестче, чем карательная политика царских властей, подобно «слону в посудной лавке», не менее 600 тыс. казахов ушло в результате шапкозакидательской политики коллективизации 1929-1930 годов. Это объективно привело к ужасающему голодомору – тогда в степях Казахстана погибло не менее 700 тыс. казахов [Абылхожин и др., 1989: 53-71]. Новейшие исследования казахских ученых последних лет называют еще более ужасающие данные – число жертв от голода, наступившего в результате насильственной коллективизации, составляло от 1 млн 300 тыс. до 2 млн 200 тыс. человек с учетом навсегда покинувших Казахстан [Борчишвили, Курманбаев, 2022:183].

Эти данные следует дополнить – в Китай уходили не только казахи, но и многие десятки тысяч киргизов, дунган [Кадырбаев А. Ш., 2019: 78].

Обсуждение. Вследствие большого скопления как местного населения, так и беженцев, в основном из Казахстана и Киргизии, к 1933 году в Синьзяне царили хаос и беспорядок. Началось стихийное восстание. Казахам возглавил Зука-батыр из рода Кирей. Но участь и судьба их сложились трагически. В 1929 году китайцы убили Зука-батыра вместе с 54 людьми из его аулов Кендерлик, Коктогай [Мендикулова, 1997: 21].

На ход этого восстания помимо жестоких действий китайских властей, повлияли и меры центральных властей СССР, громогласно выдающих себя за защитника «всех эксплуатируемых», и по сути, реального преемника ошибочной политики Российской империи в национальной политике. Так, для помощи в подавлении восстания из Дальнего Востока в Синьцзян силами Советского правительства были переправлены китайские войска, нашедшие там убежище после японского вторжения в Китай в 1931 году. По мнению А. Ш. Кадырбаева, советское правительство прежде всего увидело опасность своему праву на разработку золотых и вольфрамовых рудников в Южном Алтае, права, которого они добились от гоминдановских властей Синьцзян-Уйгура. Китайские части сразу приступили к беспощадному подавлению восстания, которое вскоре было подавлено. Но Советское правительство в «братской помощи» пошло еще дальше: находящихся здесь в эмиграции русских белогвардейцев, которым были обещаны советское гражданство и амнистия, СССР также привлекло к подавлению восстания [Кадырбаев, 2019: 78].

Но у массы казахов Южного Алтая, привыкших к вольной жизни в степи, извечная привычка к свободной жизни никуда не делась, ведь именно поиски утраченной свободы привели их сюда. К сожалению, их место жительства было на стыке трех государств – Монголии, Китая и СССР. В начале 1940-х годов восстали именно они. Масло в огонь подлил губернатор Синьцзяна Шэн Шицай – он пригласил в Урумчи около 350 представителей казахской общины «для переговоров» и арестовал их. Но это привлекло в ряды восставших еще больше казахского населения [Сыроежкин, 1994: 22-34].

Лидеры СССР, все еще продолжавшие жить мифом о «мировой революции», казалось бы должны были поддержать восстание «трудящихся казахов» против враждебных гоминдановских властей. Но увы, они вновь, как в 1933 году, откликнулись на обращение китайских властей о помощи в подавлении восстания. Чем это диктовалось на этот раз? По мнению автора, это выступление казахов они рассматривали как неповиновение, пусть хоть против недружественной, но центральной власти государства. Весной 1940 года, объединенные войска трех стран, Китая, СССР и Монголии, нанесли поражение казахам, их лидер Ногайбай погиб в сражении. Однако, возглавивший казахов сын Ногайбая, молодой Ырыс Ногайбайулы, показав недюжинные способности, сумел развить восстание.

На встрече с представителем губернатора Шэн Шицай он выдвинул очень серьезные политические и экономические требования, которые и сегодня внушают уважение: освободить всех вероломно арестованных представителей казахов, назначить руководителем Алтайского округа казаха, запретить русским разработку рудников в горах Южного Алтая, амнистировать участников восстания.

Увы, это закончилось ничем – молодой лидер Ырысхан Ногайбаев очень скоро подозрительно умер, якобы от болезни. Действительно, внезапная смерть молодого и здорового Ырысхана, якобы от чумы, эпидемия которой в данный период в регионе отсутствовала, на наш взгляд, действительно ставит под глубокое сомнение официальную версию местных властей. Это отмечали в своих трудах известные исследователи событий и судеб казахов Южного Алтая [Кадырбаев, 2019: 79; Гасанов, 2015: 100]. Как пишут упомянутые источники, незадолго до смерти, Ырысхан встречался с

губернатором Шэн Шицаем, выставив ему упомянутые выше требования. Заметим, что нельзя не учитывать многовековой опыт китайских «чудо-лекарей», знавших толк в ядах и способах их применения. Но это лишь версия автора статьи.

Результаты. И вот на арене казахской свободы в Синьцзян-Уйгуре появился Оспан Исламулы, ставший позднее легендарным героем – Оспан батыром. Ему предстояло стать величайшим казахом XX века вне исторической родины, поэтому, чуть отступив, приведем краткие сведения о нем.

В подобных статьях эмоции и субъективизм как правило излишни, однако мы все же приведем некоторые сведения. По мнению ряда авторов, его личность была удивительна и необъятна [Кадырбаев, 2019: 78-87]. «...Образ Оспан батыра удивителен и необычен... словно вышел из преданий о казахских национальных героях... По сути, он посмел бросить вызов нескольким тоталитарным империям и стал жертвой в борьбе за независимость казахского народа подобно Срым Датову, Токашу Бокину, Амангельды Иманову и другим» [Кыстаубаев, 2012: с. 255-256].

По нашему мнению, его действительно с полным основанием можно соотнести со всеми героическими лидерами казахских выступлений за свободу XVIII-XIX веков (Сырым Датов, Жоламан Тленшиев, Исатай Тайманов, Махамбет Утемисов, Жанкожа Нурмухамедов, Есет Котибаров, Амангельды Иманов), и, что по мнению автора особенно важно, с великим казахом XIX века, последним легитимным ханом-чингизидом, Кенесары Касымовым. Здесь не зря мы привели имена почти всех казахских лидеров освободительных войн прошлых веков. Оспан батыр безусловно относится к их славной среде. Но мы должны назвать и имена предшественников Оспан батыра, Зуха Кажы батыра и Акыга Карымсакова, к этому времени уже погибших в китайских застенках Восточного Туркестана. Но не будем забежать вперед, вернемся к Оспан батыру и к сети трагических событий в судьбе казахов Синьцзяна, волею судеб, оторванных от исторической родины.

Оспан батыр начал с того, что возмущенные хищническим разграблением их лучших кочевий, ведомые им казахи напали на советских специалистов по разработке руды в предгорьях Южного Алтая по разрешению китайских властей. Спецподразделения советских и китайских властей были беспомощны – конники Оспан батыра были стремительны и неуловимы.

Подлинный сын природы и человек чести, Оспан батыр в начале 1940 года поверил в клятвенные обещания представителя губернатора Шэн Шицая, Жаным хана Хаджи, который его долго заверял, что китайское правительство в случае перемирия будет соблюдать соглашение. Казахский лидер отправил делегацию из 17 казахов на переговоры в Урумчи. По прибытии в Урумчи, все представители были немедленно арестованы [Гасан, 2015: 100-101]. Впору сравнить эти вероломные действия китайских властей с аналогичной тактикой царских властей жестоко и вероломно поступавших с представителями восставших окраин на «переговорах». (В частности, как правило, именно таким путем ликвидировались лидеры башкирских восстаний XVII-XVIII веков). По мнению автора, подобный низкопробный обман – объективная закономерность в государствах, подавлявших народные выступления.

К этому времени в Восточном Туркестане проживало 318716 казахов, из которых около 250 тыс. проживало на Южном Алтае. Поэтому влияние Оспана Исламова быстро переросло в массовое народное движение – население казахских районов Коктогай, Чингиль, Булунтхой, а также другие мусульмане края – дунгане, киргизы, полностью встали на его сторону. К концу 1943 года численность отряда Оспан батыра, по сведения советского консула в Урумчи Михайлова, достигло 30 тыс. человек [Михайлов, 1944: 9].

Объявив себя борцом за свободу и права казахского народа, Оспан батыр взял курс на создание независимого Алтайского казахского ханства. К концу 1943 года он уже стал центральной фигурой в Синьцзяне. Однако здесь проживали и массы монголов, поэтому монгольский лидер Х. Чойболсан в октябре 1943 года, пригласив Оспан батыра на встречу, пообещал ему оружие, продовольствие, снаряжение и направил в его распоряжение 50 военных специалистов.

В феврале и марте 1944 года состоялись еще две встречи Оспан батыра с Чойболсаном. Заметим, что монгольский лидер действовал по личному указанию и одобрению И. Сталина. Так, на их февральской встрече присутствовали Чрезвычайный и Полномочный посланник СССР в Монголии, кадровый сотрудник МГБ И. А. Иванов, и командующий Забайкальским фронтом генерал-лейтенант И. Г. Рубин. Оспану батыру было дано твердое обещание по возможности создания независимого казахского ханства после изгнания китайцев из Синьцзяна [Кадырбаев, 2019: 81].

В статье мы далее не будем подробно останавливаться на тонкостях и особенностях политики СССР, Монголии и Китая в Синьцзяне, лишь отметим на наш взгляд наиболее важные обстоятельства. По данным современного российского историка К. В. Бармина, в действиях советской стороны был прежде всего интерес к богатым ресурсам Синьцзяну. А каждая из названных стран, стремилась как бы «прибрать к рукам» действия конников Оспан батыра, тем самым занять беспрепятственный доступ к природным богатствам Южного Алтая [Бармин, 1999: 106].

Между тем, к середине сентября 1945 года, Оспан батыр с частью войск, которыми командовал бывший царский генерал Полинов И. Я., полностью освободил Алтайский округ от гоминьдановских войск. Советское правительство не преминуло этим воспользоваться – при активной поддержке и координации советской спецслужбы в ноябре 1944 года была создана Народная Республика Восточный Туркестан. По предложению опять же советской стороны в сентябре 1945 года, «социальный бандит» Оспан батыр был назначен губернатором Алтайского округа. Однако он вовсе не стал послушным орудием советских спецслужб, которые направили ему в помощь своего представителя, начальника Отдела спецзаданий НКВД СССР В. С. Егнарова [Петров, 2010: 354-355].

Цель при этом была далеко идущая – отстранив казахского лидера полностью взять округ под свой контроль, и руками казахских повстанцев полностью освободить от китайцев Тарбагатайский округ [Кадырбаев, 2019: 84]. Но Оспан батыр отказался приостановить военные действия, более того, даже «усилил активность в зоне своего расположения» [Бармин, 1999: 106]. Таким образом, попытки советских представителей «прибрать к рукам» Оспан батыра и весь Тарбагатайский округ закончилась ничем.

К началу октября 1945 года стало очевидно, что вся двойная дипломатия СССР и усилия агентов НКВД, потерпели крах. Видя, что неукротимого казахского лидера не удастся взять под контроль, НКВД решило воздействовать на него через послушного им монгольского руководителя Чойболсана, поручив НКВД согласовать свои действия с последним. В частности, в письме Л. Берии В. Молотову речь велась именно об этом: «...поручить Чойболсану дать указание Оспан батыру прекратить активные военные действия против китайцев» [Кадырбаев, 2019: 84; Бармин, 1999: 106].

Но все «советы» Чойболсана и советских представителей Оспан батыр игнорировал, более того, он вступил в связь с новым гоминьдановским губернатором Синьцзяна Чжан Чжучжунем, тем самым полностью перейдя на сторону гоминьдановского правительства Китая, и начав военные действия с частями Восточно-Туркестанской республики на Южном Алтае. Таким образом, интересы СССР в Восточном Туркестане оказались под реальной угрозой, в связи с чем данный вопрос был вынесен на специальное заседание Политбюро ЦК ВКП(б) 24 февраля 1947 года.

В результате, секретным Постановлением Политбюро было принято решение о физическом устранении Оспан батыра, поскольку, действия его отрядов теперь фактически воспринимались как направленные против политики СССР в Синьцзяне: «...В целях пресечения вражеской деятельности губернатора Алтайского округа Оспана батыра Исмаилова, направленной против интересов СССР в Синьцзяне, обязать МГБ СССР через имеющиеся у него негласные каналы Муминова и Сокурбаева преследовать его банды до их полного разгрома и ликвидации их лидера...» [Кадырбаев, 2019: 4].

О способностях и возможностях советских спецслужб, решительный, но наивный в таких вопросах, казахский лидер вряд ли был осведомлен. Напомним, что заинтересованность советского правительства закрепиться здесь, как уже отмечалось выше, диктовалась прежде всего месторождениями вольфрама и урана на Южном Алтае. Кроме того, к этому времени, в СССР под кураторством Л. П. Берии уже велась активная работа по созданию атомного оружия.

Однако ликвидировать Оспан батыра силами марионеточной Восточно-Туркестанской республики не получалось. Представляя внушительную военную силу, отряды Оспан батыра раз за разом наносили поражения и просоветским силам ВТР, и китайским войскам. Стремительная конница казахов в 1500 сабель, в лучших традициях казахского степного боя прошлых времен, захватила города Коктогай и Шара-Суме, центр Алтайского округа [Петров, 2003: 496-497].

Советские спецслужбы вынуждены были искать другой способ устранения Оспан батыра. В 1947 году на встрече Х. Чойболсана и В. Молотова было решено внедрить в отряды Оспан батыра агентуру монгольских спецслужб для его последующего физического устранения [Кадырбаев, 2019: 85]. Как видим, в отношении недавнего союзника было принято кардинальное и коварное решение на самом высшем уровне двух государств, недавних его защитников от гоминьдановской власти.

Но ни советские спецслужбы, ни люди Чойболсана, недооценивали личные качества Оспан батыра – в декабре 1947 года он арестовал засланных монгольских посланцев и отправил их в Урумчи, в руки гоминдановских властей. Это серьезно встревожило правительство СССР – Оспан батыр вышел из-под их контроля и фактически, ценные месторождения с залежами вольфрама и олова на казахском Алтае, могли оказаться под его полным контролем. Генеральный консул СССР в Урумчи А. И. Савельев отправил письмо китайским властям, просьбой оказать помощь в прекращении нападений Оспана батыра. Но гоминдановское правительство ответило, что он им не подчиняется.

Для Советского правительства ситуация была проигрышная. Как и царское правительство, Москва вовсе не могла смириться с потерей контролируемой территории, которую очевидно, в дальнейшем она предполагала полностью взять под полный контроль с целью эксплуатации богатых месторождений. Поэтому, введя войска МВД и сильную оперативную группу МГБ СССР, СССР заняло богатые названными ресурсами территории Южного Алтая и Тарбагатай [Кадырбаев, 2019: 86].

С началом гражданской войны между гоминдановским правительством и войсками Мао-Цзэ-дуна, события приняли непредвиденный оборот. При этом, ВТР, СССР и Монголия сразу же приняли сторону коммунистов Китая. Но все еще находившиеся под властью гоминдановцев, власти Синьцзяна, создав в Урумчи «Комитет против СССР, коммунистов Китая и революции трех округов», руководство его молодежным казахским крылом, поручили Оспан батыру [Кадырбаев, 2019: 86].

Теперь политика и идеология советского правительства в этом вопросе резко поменялись: Оспан батыр, лишь несколько месяцев назад в советских спецслужбах имевший оперативный псевдоним «Герой», в Постановлении Политбюро ЦК ВКП(б) подписанном И. Сталиным, теперь уже именовался как «степной волк Оспан и его грабительская шайка» [Кадырбаев, 2019: 86].

В средствах массовой информации СССР началась компания по дискредитации Оспана батыра и его людей. При этом во главе угла была необходимость его физической ликвидации как лидера. Движение теперь стала именоваться не иначе как «безжалостная банда, которая втягивающая народы Синьцзяна в кровопролитную войну без каких-либо целей».

Таким образом, Оспан батыр и его дело Москвой теперь фактически представлялись как агрессия, притом и в отношении Китая, и в отношении СССР(!). Но мы напомним, что целью Оспан батыра было лишь самоопределение в рамках казахской политической культуры прошлых веков – ханство во главе с лидером [Джамиль Гасанлы, 2015: 360].

Кроме того, в традициях советской идеологии тех лет, в СССР движение Оспан батыра преподносилось как инспирированное американскими и английскими спецслужбами, конечная цель которых – разведка богатых рудных районов Южного Алтая [Соловьев, 1975: 275-277].

Однако здесь следует отметить, что так полагают и некоторые российские историки со ссылкой на западные источники. Но будем объективны – российские авторы при этом указывают на поверхностность таких выводов западных авторов [Поликарпов, 2012: 8].

Здесь важно отметить, что руководство советского Казахстана, хотя и находилось в жесткой структуре ЦК КПСС, все же не оставалось безучастным к судьбе своих китайских сородичей. Так, в лице Первого секретаря ЦК компартии, Ж. Ш. Шаяхметова, Казахстан обратился к советскому руководству с ходатайством создать национальную территорию, но... для уйгур, за счет выделения земель казахам. Эта странная на наш взгляд мысль мотивировалась тем, что якобы «среди уйгур исключительно сильно развито стремление к национальному объединению...» [Мингулов, 1962: 98]. Однако мы далеки от осуждения названного руководителя советского Казахстана тех лет. Нетрудно предположить, что в противном случае, ратуя лишь за казахов Китая, выдающийся руководитель Казахстана 40-60-х годов Ж. Ш. Шаяхметов, безусловно был бы обвинен в национализме... Здесь излишне говорить о возможных последствиях такого обвинения.

Однако со стороны руководства советского Казахстана на начальном этапе движения Оспана батыра, хотя и были проекты его поддержки, то было лишь заданием, исходящим из Москвы [Обухов, 2010: 19]. Поэтому, нельзя не согласиться с другими мнениями о том, что руководители советского Казахстана просто остерегались высказывать поддержку казахским повстанцам. Кроме того, им было известно, что американские представители в Урумчи Пакстон и Маккернан действительно «снабжали банды Оспана, оружием и деньгами» [Калыбекова, Касымова, 2021: 7].

Мы также не можем не согласиться с мнением другого историка о том, что СССР использовал повстанческое движение Оспан батыра прежде всего в своих интересах. Как только его цели были достигнуты (победа коммунистов Китая), советское правительство инициировало прекращение национального движения казахов и настояло на самороспуске Восточно-Туркестанской республики, на территории которой, находились залежи редкоземельных металлов [Поликарпов, 2012: 22].

В 1949 году политические события в Синьцзяне поменялись стремительно. После победы китайских коммунистов над гоминдановским режимом и образованием КНР, советские власти заставили Восточно-Туркестанскую республику само распуститься и сдать китайским коммунистам. Участь просоветских лидеров ВТР была печальна и трагична: Ахмеджан Касими, Далелхан Сугербаяев, Исхакбек Муминов и Абдулкарим Аббасов были вызваны в Москву, и позже отправлены в Пекин на сессию Всекитайского собрания народных представителей. По официальной советской версии они погибли в авиакатастрофе под Иркутском, по неофициальной – погибли в застенках МГБ в Москве [Кыстаубаев, 2012: 287].

Однако здесь важно отметить, что указанных «просоветских» лидеров ВТР, мы отнюдь не осуждаем. Прежде всего, надо признать, что их действия также диктовались лишь интересами, притесняемых и оторванных от родины казахов. Однако, они, в отличие от Оспан батыра, выбрали другой, не столь радикальный путь.

Следует иметь в виду и другой факт, о котором упоминает известный исследователь национальных движений в Синьцзяне В. А. Бармин, с чьим мнением нельзя не согласиться. Автор пишет о сепаратизме среди отдельных руководителей повстанческого движения Оспан батыра. По его мнению, это вызывалось «межэтнической неприязнью народов, а также действиями великих держав на территории провинции» [Бармин, 1999: 1060]. По нашему мнению, данный фактор не мог не отразиться на действиях Оспан батыра и его отрядов.

К началу 1950 года ситуация, к сожалению, уже сложилась так, что Оспан батыру теперь приходилось сражаться не просто с отдельными отрядами, а регулярными войсками трех государств – Монголии, Китая и СССР, советских военных, переодетых в китайскую форму. Желая избежать неминуемого полного разгрома, весной 1950 года, Оспан батыр был вынужден отступить на юг, в сторону Тибета. Началась трагическая фаза его титанической десятилетней борьбы за свободу казахов. К этому времени из 11 его детей, 8 были зверски убиты китайскими карателями [Кадырбаев, 2019: 79].

Британский журналист Годфри Лайес, автор знаменитой книги «Исход казахов», изданной в 1956 году в Лондоне, описал последнее сражение и пленение китайскими войсками Оспан батыра. Захваченный в плен после ожесточенного сопротивления в одиночку, преследовавшими его китайскими солдатами, заключенный в тюрьму города Урумчи, 29 апреля 1951 года Оспан батыр был прилюдно расстрелян на центральной площади города [Кыстаубаев, 2012: 295].

Отметим еще один немаловажный факт. Еще до этих трагических событий, в 1941 году, более 3 тысяч казахов через Тибет и Гималайские горы, пережив великие лишения и страдания сумели эмигрировать в Индию. Их возглавлял Елисхан батыр. Оттуда они были вынуждены переселиться в Пакистан и впоследствии уже в сильно убывшем количестве эмигрировали в Турцию [Мендикулова, 1997: 28].

Но мы знаем, что стремление к вольной, свободной жизни в народах неистребимо, и казахи отнюдь не хотели приносить себя на заклание интересам китайских и советских властей. В 1951 году, 15 тысяч казахов, женщины, дети старики, через безжизненные Лобнорские и Такла-Маканские пустыни, суровые Тибетские и Гималайские горы решили уйти в Индию, чтобы оттуда добраться до Турции. Пройдя немыслимый путь в 4 тыс. километров, через 2 года они добрались до Индии. Дошло лишь 350 казахов, остальные погибли от голода, холода, болезней [Кыстаубаев, 2012: 296].

Это был беспримерный по мужеству и тяжести путь, на грани возможностей человека. Невольно напрашивается сравнение его с библейским исходом Моисея и его людей из Египта. Но в отличие от исхода евреев из Египта, этот путь казахов не был мифичен и легендарен. Это была жестокая, безжалостная реальность, но к сожалению, уже многими незаслуженно забытая.

В 50-х годах эта история всколыхнула весь мир, но к сожалению, только не власти СССР, где в традициях советской идеологии, ее предпочли засекретить, замолчать. К слову сказать, корреспондент всемирно известного журнала «Нэшнл Джеографик» Милтон Кларк, в 1951 году, едва услышав про немыслимый путь казахов через Тибет и Гималаи в Кашмир, сразу же выехал в Индию и встретился с

уцелевшими казахами. Он подробно описал их внешний вид, историю и судьбу. Большой репортаж журнала об этом, в СССР так и не был переведен на русский язык.

К чести общественности современного Казахстана, эта тяжелейшая трагическая история, как следствие народного восстания казахов Китая, в последние годы стала темой научно-практических конференций, публикаций, обсуждений. Казахские представители общественности выезжали в г. Кайсери (Турция), где встречались с потомками великого исхода. Однако, очевидно, что эта тема нуждается в более подробном обстоятельном освещении. Поэтому мы здесь ограничились лишь упоминанием этого беспримерного, трагического стремления казахов к свободе.

У читателя может возникнуть вопрос – в новейшей истории мира есть ли подобные факты? Здесь без преувеличений мы вправе отметить, что другой такой великий пример, творившийся на глазах у всего мира, если исключить древний, описанный лишь в священной Библии исход евреев из Египта, мы не сможем привести.

Заключение. 1. Здесь в первую очередь, надо отметить, что прологом трагических событий, связанных как с восстанием казахов, так и с их беспримерным исходом через Гималаи, явились жесткая, агрессивная политика молодой советской власти по учреждению своего правления однообразно в всех регионах бывшей империи, без какого-либо учета местных традиций и особенностей. Аналогичными мерами осуществлялась и необдуманная, поспешная коллективизация конца 20-х, начала 30-х годов.

2. Коллективизация быта и социального устройства кочевых казахов, проводившаяся жестокими мерами, вызвала резкое неприятие и жестокий голод, вынудившая сотни тысяч их покидать историческую родину. Заметим, что обобществление кочевого хозяйства, что в корне противоречило вековым традициям и жизненным устоям казахов, и фактически, и в реальности, выглядело абсурдом.

3. В последующие годы советское правительство движение Оспан батыра сразу же постаралось использовать лишь в интересах укрепления своих позиций в Синьцзяне. А в дальнейшем в угоду новому коммунистическому правительству Китая, а также из-за большой заинтересованности в запасах редкоземельных металлов на Южном Алтае, Оспан батыр и его повстанцы вмиг стали для Москвы врагами. Надо ли здесь повторно вести речь о прямых указаниях высшего руководства СССР о физическом устранении Оспан батыра силами монгольских спецслужб... Важно отметить, что по данным современных казахских авторов, советская историография усердно скрывала истинную роль Советов в создании и последующей ликвидации просоветского правительства здесь.

4. Нелишне указать и на такой факт – советское правительство чьей официальной идеологией являлась дружба народов и поддержка всех эксплуатируемых народов, в этом случае фактически видела всё лишь в выгодном для себя свете, поэтому преследование Оспан батыра, не верившего Советской власти, было в русле именно этих причин.

5. И советскому, и Гоминдановскому правительствам, удалось вовлечь Оспан батыра в деятельность маарионеточного просоветского правительства Восточно-Туркестанской республики, поспешно созданной руками советских спецслужб. Казахского лидера реально пытались использовать как орудие в руках советского и Гоминдановского правительств. Тем самым, им удалось существенно отвлечь его от более решительных действий, результаты которых уже начинались сказываться.

6. Стан его лагеря не был един и не мог быть таким, поскольку, слишком разнились их интересы, а единственно объединявшая их сила - ненависть к жестоко притеснявшим их китайским властям, конечно же не могла играть координирующей роли. Это отражалось и на действиях лидеров повстанцев – оседлых дунган, уйгуров, и кочевников: казахов, киргизов, монгол.

7. СССР к судьбам китайских казахов, о которых в 50-е узнал весь мир через западные СМИ, оставался равнодушным, более того, в лучших традициях советских спецслужб, засекретило их. Советский Казахстан через МИД СССР мог бы выразить ноту протеста в Китай, но... кто бы им это позволил... Не будем забывать о железном занавесе не только 50-60-х годов, а вплоть даже до конца 80-х годов. Хотя, как писала газета «Актюбинский вестник», в бытность губернатором Восточно-Туркестанской Республики, он был удостоен звания «Народный герой ВТР».

В статье автором не случайно были приведены имена выдающихся казахских лидеров XVIII-XX веков. Деятельность, жизнь Оспан Батыра, его титанические усилия в интересах своего народа, по значимости и героизму, логично занимают достойное место среди этих славных имен Казахстана.

Литература

- Абдуллаев, 2009 – *Абдуллаев Камолудин*. От Синьцзяна до Хорасана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. Душанбе: Ирфон, 2009. 571 с.
- Абылхожин, 1989 – *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К. Татимов М.Б.* Казахская трагедия // *Вопросы истории*. 1989. № 7. С. 53-71.
- Балтабаева, 2023 – *Балтабаева К. Жакишева С. А.* Политические репрессии казахстанских беженцев в 20-30-х гг. XX века и проблемы реабилитации // *Отан тарихы*. 2023. № 26(4). С. 670–682.
- Бармин, 1999 – *Бармин В. А.* Синьцзян в советско-китайских отношениях 1941-1949 гг. Барнаул: 1999. Изд-во БГПУ, 199 с. С. 65-66.
- Бармин, 2003 – *Бармин К.В.* К вопросу об оценке деятельности Оспан-батыра в Синьцзяне в 1944-1946 гг. // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. Четвертые научные чтения памяти профессора А.П. Бородавкина. Барнаул: 2003. С. 431-434.
- Борбасов, 2022 – *Борбасов С.М.* Оспан Исламұлы. Өмірі мен күрес жолы: монография / Ш.Ш. Уалиханов атын. тарих және этнология ин-ты; «Қожаберген батыр» қоғамдық қоры. Алматы: Литера-М, 2022. 280 б.
- Борчишвили, 2022 – *Борчишвили И.Ш., Курманбаев Б.М.* Историко-правовые подходы в исследовании насильственной коллективизации и других политических компаний в отношении крестьянства // *Отан тарихы*. 2022. № 2 (98). С. 180–188.
- Гасан, 2015 – *Гасан Д.* Синьцзян в орбите советской политики. Сталин и мусульманское движение в Восточном Туркестане 1931-1949 гг. М: Флинта, 2015. 360 с.
- Гривенная, 2022 – *Гривенная Л.А.* Восстания и голод 1921-1922-х годов в Казахстане: политическая и социальная реакция на антинародную политику большевистской власти // *Отан тарихы*. 2022. № 3 (99). С. 78–86.
- Зинуров, 2001 – *Зинуров Р.Н.* Башкирские восстания и индейские войны – феномен в мировой истории. Уфа: Гилем, 2001. 530 с.
- Кадырбаев, 2019 – *Кадырбаев А.Ш.* Лидер казахов Китая Оспан батыр и «революции трех округов» в Восточном Туркестане 1940-1945 гг. // *Восточный архив*. 2019. №1 (39). С. 78-88.
- Калыбекова, 2021 – *Калыбекова М.Ч., Касымова Д.* Роль и место Казахстана военно-стратегических планах СССР в послевоенное время // *Научное наследие*. 2021. № 74. С. 7.
- Козыбаева, 2023 – *Козыбаева М.М., Мурзаходжаев К.М., Малабаев С. К.* Демографические последствия голода 1921-1922 гг. в Казахстане // *Отан тарихы*. 2023. № 26 (2). С. 361–373.
- Кыстаубаев, 2012 – *Кыстаубаев Б.К.* Недремлющее око. Битва за суверенитет: историческая литература. Алматы: 2012. 460 с.
- Мендикулова, 1997 – *Мендикулова Г.М.* Исторические судьбы казахской диаспоры: Происхождение и развитие // М-во науки - Акад. наук Республики Казахстан. Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Алматы: Ғылым, 1997. 261 с.
- Мингулов, 1962 – *Мингулов Н.Н.* Национально-освободительное движение народов Синьцзяна как составная часть обще китайской революции (1944-1949) // *Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана*. Алма-Ате, 1962 году. С. 68–102.
- Михайлов, 1944 – *Михайлов Ф.Т.* Справка о ситуации в Алтайском консульском округе. Апрель 1944 года // Архив внешней политики Российской Федерации. 1944. [Б.м.] О/100 Оп. 32а. П. 299. Д. 9. Л. 9
- Обухов, 2010 – *Обухов В.Г.* Уран для Берии. Восточный Туркестан в Атомном проекте Кремля. М., Вече. 2010. 368 с.
- Петров, 2003 – *Петров Н. В.* Кто руководил органами НКВД в 1941-1945гг. М, Мемориал, Издательство Звенья, 2010, 1006 с.
- Петров, 2010 – *Петров В.И.* Мятежное сердце Азии. Синьцзян: краткая история народных движений и воспоминания. М: 2003. 525 с.
- Поликарпов, 2012 – *Поликарпов И.А.* Политика Советского Союза в отношении национального движения коренных народов Синьцзяна в 30-40-х гг. XX века. Барнаул. 2012. 23 с.
- Соловьев, 1975 – *Соловьев А.И., Чугунов А.Н.* Пограничные войска СССР. Май 1945-1950. О банде Оспан батыра в Синьцзяне. Из донесения Управления пограничных войск Казахского округа о действиях банды Оспан батыра Исмаилова в районах Синьцзяна по состоянию на 18.09. 1947. М: Наука. 1975. 764 с.
- Сыроежкин, 1994 – *Сыроежкин К.Л.* Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. Алматы, 1994, 118 с.

References

- Abdullaev, 2009 – *Abdullaev Kamoludin*. Ot Sin'czzyana do Xorasana. Iz istorii sredneaziatskoj e'migracii XX veka [From Xinjiang to Khorasan. From the history of Central Asian emigration of the XX century]. Dushanbe: Irfon, 2009. 571 p. [In Russian]
- Aby'lxozhin, 1989 – *Aby'lxozhin I dr.* Kazaxstanskaya tragediya [Kazakh tragedy]. Aby'lxozhin Zh.B., Kozy'baev M. K., Tatimov M. B. *Voprosy istorii*. 1989. № 7. Pp. 53-71. [In Russian]
- Baltabaeva, 2023 – *Baltabaeva K., Zhakishcheva S.A.* Politicheskie repressii kazaxstanskix bezhencev v 20-30-x gg. veka i problemy' reabilitacii [Political repression of Kazakhstanian refugees in the 20-30s of the XX century and problems of rehabilitation]. *Otan tarixy*. 2023. № 26 (4). Pp. 670–682. [In Russian]
- Barmin, 2003 – *Barmin K.V.* K voprosu ob ocenke deyatel'nosti Ospan-baty'ra v Sin'czzyane v 1944-1946 gg. [On the issue of assessing the activities of Ospan Batyr in Xinjiang in 1944-1946. Historical experience of economic and cultural development of Western Siberia. Fourth scientific readings in memory of Professor A.P. Borodavkin]. Barnaul. 2003. Pp. 431-434. [In Russian]
- Barmin, 1999 – *Barmin V.A.* Sin'czzyan v sovetsko-kitajskix otnosheniyax 1941-1949 gg. [Xinjiang in Soviet-Chinese relations 1941-1949]. Barnaul: 1999. Publishing house of BSPU, 199 p. [In Russian]
- Borbasov, 2022 – *Borbasov S.M.* Ospan Islamly'. Omiri men kyres zholy': monografiya. [Life and path of struggle]. Named after sh. sh. Ualikhanov. history and Ethnology in; public Foundation «Kozhabergen batyr». Almaty: Litera-m, 2022. 280 p. [In Kazakh]
- Borchishvili, 2022 – *Borchishvili I.Sh., Kurmanbaev B.M.* Istoriko-pravovy'e podxody' v issledovanii nasil'svennoj kollektivizacii i drugix politicheskix kompanij v otnoshenii krest'yanstva [Historical and legal approaches in the study of forced collectivization and other political campaigns against the peasantry]. *Otan tarixy*. 2022. № 2 (98). Pp. C. 180–188. [In Russian]
- Gasani, 2015 – *Gasani Dz.* Sin'czzyan v orbite sovetskoj politiki. Stalin i musul'manskoe dvizhenie v Vostochnom Turkestane 1931-1949 gg. [Xinjiang is in the orbit of Soviet politics. Stalin and the Muslim Movement in East Turkestan 1931-1949]. Moscow: Flint, 2015. 360 p. [In Russian]
- Grivennaya, 2022 – *Grivennaya L.A.* Vosstaniya i golod 1921-1922-x godov v Kazaxstane: politicheskaya i social'naya reakciya na antinarodnuyu politiku bol'shevistkoj vlasti [Uprisings and famines of 1921-1922 in Kazakhstan: political and social reaction to the anti-people policy of the Bolshevik government]. *Otan tarixy*. 2022. № 3 (99). Pp. 78–86. [In Russian]
- Kady'rbaev, 2019 – *Kady'rbaev A.Sh.* Lider kazaxov Kitaya Ospan batyr i «revolyucii trex okrugov» v Vostochnom Turkestane 1940-1945 gg. [Kazakh leader of China Ospan Batyr and the "revolutions of the three districts" in East Turkestan 1940-1945]. *Vostochny'j arxiv*. №1 (39), 2019, Pp. 78-88. [In Russian]
- Kaly'bekova, 2021 – *Kaly'bekova M.Ch., Kasy'mova D.* Rol' i mesto Kazaxstana voenno-strategicheskix planax SSSR v poslevoennoe vremya [The role and place of Kazakhstan in the military-strategic plans of the USSR in the post-war period]. *Nauchnoe nasledie*. 2021. № 74. P. 7. [In Russian]
- Kozy'baeva, 2023 – *Kozy'baeva M.M., Murxodzaev K.M., Malabaev S. K.* Demograficheskie posledstviya goloda 1921-1922 gg. v Kazaxstane [Demographic consequences of the famine of 1921-1922 in Kazakhstan]. *Otan tarixy*. 2023. № 26 (2). Pp. 361–373. [In Russian]
- Ky'staubaev, 2012 – *Ky'staubaev B.K.* Nedremlyushhee oko. Bitva za suverenitet: istoricheskaya literatura. [The watchful eye. The Battle for Sovereignty: Historical Literature]. Almaty, 2012. 460 p. [In Russian]
- Mendikulova, 1997 – *Mendikulova G.M.* Istoricheskie sud'by' kazaxskoj diaspory': Proisxozhdenie i razvitie [Historical destinies of the Kazakh Diaspora: Origin and development] Ministry of Science - Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Almaty: Fylym, 1997. 261 p. [In Russian]
- Mingulov, 1962 – *Mingulov N.N.* Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie narodov Sin'czzyana kak sostavnaya chast' obshhe kitajskoj revolyucii (1944-1949) [The National Liberation Movement of the Peoples of Xinjiang as an integral part of the General Chinese Revolution (1944-1949)]. // Questions of the history of Kazakhstan and East Turkestan]. Alma Ata, 1962. Pp. 58-102. [In Russian]
- Mixajlov, 1944 – *Mixajlov F.T.* Spravka o situacii v Altajskom konsul'skom okruge. Aprel' 1944 goda [Information about the situation in the Altai Consular District. April 1944]. Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation. 1944. [B.Jr.] Ob / 100 Op. 32a, p. 299. Dr.9, l. 9 [In Russian]
- Obuxov, 2010 – *Obuxov V.G.* Uran dlya Berii. Vostochny'j Turkestan v Atomnom proekte Kremlya [Uranium for Beria. East Turkestan in the Kremlin's Nuclear Project]. M.: Veche. 2010. 368 p. [In Russian]
- Petrov, 2010 – *Petrov N.V.* Kto rukovodil organami NKVD v 1941-1945gg. [Who led the NKVD organs in 1941-1945]. Memorial. Links Publishing House, 2010. 1006 p. [In Russian]
- Petrov, 2003 – *Petrov V.I.* Myatezhnoe serdce Azii. Sin'czzyan: kratkaya istoriya narodny'x dvizhenij i vospominaniya [The rebellious heart of Asia. Xinjiang: A brief history of popular movements and memoirs]. M., 2003. 525 p. [In Russian]

Polikarpov, 2012 – *Polikarpov I.A.* Politika Sovetskogo Soyuza v otnoshenii nacional'nogo dvizheniya korenny'x narodov Sin'czzyana v 30-40-x gg. XX veka [The policy of the Soviet Union in relation to the national movement of the indigenous peoples of Xinjiang in the 30-40s of the XX century]. Barnaul, 2012. 68 p. [In Russian]

Solovyov, 1975 – *Solovyov A.I., Chugunov A.N.* O bande Ospan baty'ra v Sin'czzyane. Iz doneseniya Upravleniya pogranichny'x vojsk Kazaxskogo okruga o dejstviyax bandy' Ospan baty'ra Ismailova v rajonax Sin'czzyana po sostoyaniyu na 18.09.1947 [Border troops of the USSR. May 1945-1950. About the gang of Ospan Batyr in Xinjiang. From the report of the Directorate of the border troops of the Kazakh district on the actions of the gang of Ospan batyr Ismailov in the regions of Xinjiang as of 09.18.1947]. M.: Science, 1975. 764 p. [In Russian]

Sy'roezhkin, 1994 – *Syroezhkin K.L.* Kazaxi v KNR: ocherki social'no-e'konomicheskogo i kul'turnogo razvitiya [Kazakhs in China: essays on socio-economic and cultural development]. Almaty. 1994. 118 p. [In Russian]

Zinurov, 2001 – *Zinurov R. N.* Bashkirskie vosstaniya i indejskie vojny' – fenomen v mirovoj istorii [Bashkir uprisings and Indian wars are a phenomenon in world history]. Ufa: Gilem, 2001. 530 p. [In Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 377–387
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_377-387

ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ АВТОРА КНИГИ «РАДД АЛЬ МАНХУЛ»

Максет Абдибаевич Карлыбаев¹, Абдурахман Рахматуллаевич Идрисов²

¹Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Узбекистана
(д. 41, Просп. Бердаха, 230100 Нукус, Республика Каракалпакстан, Узбекистан)
Доктор исторических наук, профессор, директор
<https://orcid.org/0000-0002-7884-804X>. E-mail: makset@gmail.com

²Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Узбекистана
(д. 41, Просп. Бердаха, 230100 Нукус, Республика Каракалпакстан, Узбекистан)
Докторант базовой докторантуры
<https://orcid.org/0009-0000-7812-3068>. E-mail: idrisov.abduraxman@bk.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Карлыбаев М.А., Идрисов А.Р., 2025

Аннотация. *Введение.* В данной статье рассматривается книга «Радд аль манхул» Шамс аль айммы Кердери из региона Кердер и исследуется вопрос идентификации её автора. Вначале даётся краткое описание книги «Радд аль манхул», затем излагается постановка проблемы и цель данной статьи. Далее указывается значимость настоящей темы исследования и период написания книги. *Цели и задачи.* Цель статьи – установить личность автора книги «Радд аль манхул». Задачи включают в себя анализ различных архивных и биографических источников, сравнение копий рукописи, а также систематизация мнений учёных по данному вопросу. *Материалы и методы.* В статье использованы оригинальные рукописи и биографические книги, хранящиеся в архивах. Применены методы сравнительного анализа рукописей, источниковедения и историографического подхода к определению авторства. *Результаты.* Обсуждается проблема идентификации автора книги, приводятся названия, встречающиеся в архивах и источниках, перечисляются имена возможных авторов. Представлены различные научные подходы и гипотезы по авторству. Одним из важнейших результатов исследования стало сравнение рукописных вариантов: установлено, что имя Мухаммеда ибн Абдуссаттара Кердери упоминается в большинстве копий. *Заключение.* При сравнении авторских указаний в разных рукописях было установлено, что имя одного и того же автора встречается чаще всего, что повышает достоверность этих данных. Автор статьи также высказывает личное мнение о правдоподобности этих сведений. При этом признаётся возможность ошибок или изменений при копировании рукописей.

Ключевые слова: Радд аль манхул, Шамс аль аймма Кердерий, Мухаммед ибн Абдуссаттар, манакиб, Хафизуддин Кердерий, архив, проблема авторской идентификации.

Для цитирования: Карлыбаев М.А., Идрисов А.Р. Проблемы идентификации автора книги «Радд аль манхул» // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 377–387 [на рус.] DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_377-387

«РАДД ЭЛ-МАНХУЛ» КІТАБЫНЫҢ АВТОРЫН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Максет Абдибаевич Карлыбаев¹, Абдурахман Рахматуллаевич Идрисов²

¹Өзбекстан Ғылым академиясының Қарақалпақстан бөлімінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми-зерттеу институты
(41-үй, Бердах көшесі, 230100 Нөкіс, Қарақалпақстан Республикасы, Өзбекстан)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, директор.
<https://orcid.org/0000-0002-7884-804X>. E-mail: makset@gmail.com

²Өзбекстан Ғылым академиясының Қарақалпақстан бөлімінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми-зерттеу институты
(41-үй, Бердах көшесі, 230100 Нөкіс, Қарақалпақстан Республикасы, Өзбекстан)
Базалық докторантура докторанты
<https://orcid.org/0009-0000-7812-3068>. E-mail: idrisov.abduraxman@bk.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТИИ, 2025

© Карлыбаев М.А., Идрисов А.Р., 2025

Аңдатпа. *Kiriscne.* Бұл мақалада Кердер өңірінен шыққан Шамс әл-әиммә әл-Кердеридің «Радд әл-манхул» кітабы қарастырылып, оның авторын анықтау мәселесі зерттеледі. Алдымен «Радд әл-манхул» кітабына қысқаша сипаттама беріліп, одан кейін мәселенің қойылуы мен осы мақаланың мақсаты баяндалады. Сонымен қатар, зерттеу тақырыбының маңыздылығы мен кітаптың жазылу кезеңі көрсетіледі. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – «Радд әл-манхул» кітабының авторын анықтау. Міндеттеріне әртүрлі мұрағаттық және өмірбаяндық дереккөздерді талдау, қолжазба көшірмелерін салыстыру, сондай-ақ осы мәселе бойынша ғалымдардың пікірлерін жүйелеу кіреді. *Материалдар мен әдістері.* Мақалада мұрағаттарда сақталған түпнұсқа қолжазбалар мен өмірбаяндық кітаптар пайдаланылды. Қолжазбаларды салыстырмалы талдау, деректану және авторлықты анықтауда тарихнамалық тәсіл әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Кітап авторын анықтау мәселесі талқыланып, мұрағаттар мен дереккөздерде кездесетін атаулар келтіріледі, ықтимал авторлардың есімдері аталады. Авторлық жөнінде әртүрлі ғылыми көзқарастар мен болжамдар ұсынылған. Зерттеудің ең маңызды нәтижелерінің бірі – қолжазба нұсқаларын салыстыру: Мұхаммед ибн Абдуссаттар әл-Кердеридің есімі көптеген көшірмелерде кездесетіні анықталды. *Қорытынды.* Әр түрлі қолжазбалардағы авторлық нұсқауларды салыстыру барысында бір автордың аты-жөні жиі кездесетіні анықталды, бұл деректердің сенімділігін арттырады. Мақала авторы бұл мәліметтердің шындыққа жанасатыны туралы жеке пікірін де білдіреді. Алайда, қолжазбаларды көшіру кезінде қателер немесе өзгерістер болуы мүмкін екендігі де мойындалады.

Түйін сөздер: Радд әл-манхул, Шамс әл-әиммә Кердери, Мұхаммед ибн Абдуссаттар, манақиб, Хафизуддин Кердери, мұрағат, авторлықты анықтау мәселесі.

Дәйексөз үшін: Карлыбаев М.А., Идрисов А.Р. «Радд әл-манхул» кітабының авторын анықтау мәселелері // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 377–387-бб. [орыс тілінде.] DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_377-387

PROBLEMS OF IDENTIFYING THE AUTHOR OF THE BOOK “RADD AL-MANHUL”

Makset A. Karlybaev¹, Abdurahman R. Idrisov²

¹Karakalpak Research Institute of Humanities
of Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan
(41, Berdakh Aven., 230100 Nukus, Republic of Karakalpakstan, Uzbekistan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Director
<https://orcid.org/0000-0002-7884-804X>. E-mail: makset@gmail.com

²Karakalpak Research Institute of Humanities
of Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan
(41, Berdakh Aven., 230100 Nukus, Republic of Karakalpakstan, Uzbekistan)
PhD-student
<https://orcid.org/0009-0000-7812-3068>. E-mail: idrisov.abduraxman@bk.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Karlybaev M.A., Idrisov A.R., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines the book «Radd al-Manhul» by Shams al-Aimma Kerderi from the Kerder region and investigates the issue of identifying its author. First, a brief description of «Radd al-Manhul» is provided, followed by the problem statement and the purpose of this article. The significance of this research topic and the period when the book was written are then indicated. *Goals and objectives.* The aim of the article is to establish the identity of the author of «Radd al-Manhul». The tasks include analyzing various archival and biographical sources, comparing manuscript copies, and systematizing scholars' opinions on this issue. *Materials and methods.* The article utilizes original manuscripts and biographical books preserved in archives. Methods of comparative manuscript analysis, source studies, and a historiographical approach to determining authorship were applied. *Results.* The problem of identifying the book's author is discussed, names found in archives and sources are presented, and potential authors are listed. Various scientific approaches and hypotheses regarding authorship are outlined. One of the most significant research findings was the comparison of manuscript variants: it was established that the name of Muhammad ibn Abdussattar Kerderi is mentioned in most copies. *Conclusion.* When comparing authorial references in different manuscripts, it was found that the name of one particular author appears most frequently, which increases the reliability of this data. The author of the article also expresses a personal opinion on the plausibility of this information. At the same time, the possibility of errors or alterations during manuscript copying is acknowledged.

Keywords: Radd al-Manhul, Shamsul aimma Kerderi, Muhammad ibn Abdussattar, manaqib, Hafizuddin Kerderi, archive, authorship identification problem.

For citation: Karlybaev M.A., Idrisov A.R. Problems of identifying the author of the book “Radd al-manhul” // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 2. Pp. 377–387 [in Russian] DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_377-387

Введение. В XII–XIV веках из региона Кердер вышло множество ученых, известных в мусульманском мире, которые написали многочисленные труды по исламскому правоведению, жизнеописаниям ученых, фетвам и другим областям. Среди таких работ особое значение имеет книга «Радд аль манхул». Она относится к категории книг, написанных в жанре «Радд». Более поздние ученые в случае не согласия с той или иной книгой, или, если они находили в них те или иные ошибки, в ответ на это писали другие работы в этом жанре, при этом исправлялись ошибки или выдвигались собственные идеи. Например, книга Ахмада ибн Абдуллаха Сармари Балхи «Аль Ибана фи радди ман шанна'а ала аби ханифа» [Furkani, 2019:73], а также книги Абу Мансура Матуриди «Китаб радд аквал аль адилля ли аль Каъби», «Радд аль усул аль хамса ли аби Мухаммед аль Бахили», «Китаб радд аваиль ли баъд аль равафид» и «Китаб аль радд аля аль карамита» относятся к числу трудов, написанных в этом жанре.

Относительно книги «Радд аль манхул» имам Лакнави в своем труде «Аль Фаваид» утверждает: «Это очень красивый, изящный трактат, охватывающий важные вопросы. Однако в некоторых темах затянулись негативные высказывания об имаме Шафии и его последователях, но их гораздо меньше, чем негативных высказываний Газали об имаме Абу Ханифе. Я заметил, что на обложке одного экземпляра этой книги была написана биография ученого, составленная некоторыми достоверными лицами» [۱۳۲۴:۱۷۷:الكنوي].

Формирование проблемы исследования. Когда некоторые книги, принадлежащие кердерским ученым, переписывались писцами, их названия менялись на протяжении веков. Вероятно, это было связано с тем, что писцы указывали только нисбу, а полное имя автора не записывали. Например, точно известно, что книга «Манакиб Аби Ханифа» принадлежит Хафизуддину Кердери, но, несмотря на это, в копии этой книги, хранящейся в отделе Велиюддина Эфенди библиотеки Баязида в Турецкой Республике, указано, что она принадлежит Мухаммеду ибн Мухаммеду ибн Абдуссатару Кердери, [ББ ОБЭ. № V1620/1] также в копии, хранящейся в библиотеке Топкапы в Турецкой Республике, указано, что автором является Мухаммед ибн Мухаммед ибн Абдуссатар Кердери [БТ. № 002815]. Однако во многих других экземплярах указан настоящий автор. Подобные проблемы существуют и в отношении книги «Раддуль Манхул».

Цель данной статьи. Изучая книги, хранящиеся в архивах, касающиеся идентификации автора книги «Радд аль манхул» мы обнаружим, что в некоторых местах имена ученых Кердера написаны ошибочно. Например, в рукописи «Радд аль Манхул» хранящейся в библиотеке «Сулеймания» Турецкой Республики, в отделе Шехида Али Паши, под названием «Рисала фи аль радд ва аль интисар ли мазхаби Аби Ханифа» автором указан Хафизуддин Кердери [БСОШАП. № 003-02732]. В копии «Радд аль Манхул» хранящейся в центре «Король Фейсал» в Саудовской Аравии под названием «Аль радд аля аль газзали фи таъних аля Аби Ханифа» Хафизуддин Кердери также указан автором [ЦКФ. № 262/4].

Методология исследования. Как правило, для решения рассматриваемой нами проблемы идентификации необходим комплексный подход, объединяющий методы текстологического, историко-литературного и стилометрического анализа. Каждый из этих методов позволяет анализировать проблему с разных аспектов, глубже и всесторонне понять ее.

В процессе написания настоящей статьи мы изучили электронные базы данных архивов и библиотек, где хранятся рукописи книги «Радд аль Манхул», сравнили их друг с другом и определили годы ее написания и под каким названием она хранилась.

Значение темы исследования. Идентификация авторов исторических книг имеет большое значение для более глубокого понимания прошлого, идей и культурного наследия. Это важно по нескольким причинам.

Во-первых, биография автора помогает раскрыть содержание написанной им книги. Если автор является активным участником политических, социальных или культурных событий своего времени, его взгляды, несомненно, отражаются в тексте. Например, такие авторы, как Мухаммед ибн Абдуссатар Кердери, не ограничивались описанием событий, а выражали свое отношение к ним. Понимание жизни и целей автора позволяет читателю более ясно увидеть, что он хотел донести.

Во-вторых, культурная и социальная среда автора оказывает большое влияние на написанную им книгу. Национальность, язык, традиции – все это формирует мировоззрение автора и отражается в его работе. Благодаря этому мы можем глубже понять не только самого писателя, но и эпоху, в которую он жил, какие ценности имели люди того времени, во что они верили и, как они видели окружающий мир.

В-третьих, необходимо учитывать цель и намерение автора. Некоторые исторические книги были созданы для объективного восстановления прошлых событий, другие – для воодушевления и укрепления веры народа, а третьи – для художественных или моральных целей. Понимание этих мотивов помогает понять, почему автор выбрал тот или иной способ изложения, и как это влияет на содержание книги.

Кроме того, изучение авторов способствует критическому анализу источников. Один и тот же исторический факт может быть описан с противоположных точек зрения разными авторами. Изучая их биографии и взгляды, мы можем понять, почему их произведения различаются, и дать объективную оценку событиям.

В этом и заключается важность определения автора книги «Радд аль Манхул», о которой мы рассуждаем. Ибо, что эта книга была написана главным образом для защиты нашего лидера мазхаба Абу Ханифы и его пути.

Описание периода, когда была написана книга. В процессе изучения рукописи, становится ясно, что во время её написания существовал конфликт между ханафитами и шафиитами. Поэтому эта книга была написана в ответ на некоторые высказывания имама аль Газали о ханафитах.

Что касается исторической ситуации, которая сложилась при написании данной книги, то весьма уместно будет то, что написал исламовед Аширбек Муминов в своей работе «Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии»: «В посткараханидский период – вслед за формированием Великими Сельджукидами [429–590/1038–1194] единого пространства между Центральной Азией и Ближним Востоком – далее при правлении монголов реанимируется полемика между ханафитами и шафиитами. В результате этой новой ситуации появляется ряд трудов, в которых главной темой дискуссии опять становится личность Абу Ханифы» [Муминов, 2015: 29].

Во введении автор говорит о причине написания книги: «Я никогда не слышал, чтобы шафииты критиковали Абу Ханифу, оскорбляли его или проклинали. Напротив, я видел, что они были близки к последователям Абу Ханифы и поддерживали с ними дружеские отношения, за исключением мутазилитов. Мутазилиты ненавидели ханафитов и проявляли враждебность, но Аллах Всевышний очистил город Алеппо от ереси. Спустя несколько лет я услышал, как молодой преподаватель шафиитского мазхаба проклинал Абу Ханифу. Я не поверил тому, кто это сообщил. Позже я услышал от ученых-шафиитов, что они критикуют ханафитов, ненавидят их, и что у них есть сведения о споре между имамом Шафии и Мухаммедом ибн Хасаном Шайбани. Согласно этим данным, имам Шафии спорил с Мухаммедом ибн Хасаном перед Харуном аль Рашидом и объявил его неверным. Они верят в это и говорят об этом на своих уроках. Тогда я сказал: «Субханаллах! Шафии был учеником Мухаммеда ибн Хасана, получил знания Абу Ханифы от имама Мухаммеда и восхвалял его. Каким образом имам Шафии мог не то что объявить его неверным, но даже спорить с ним? Он знал, что это очень плохо по чистому шариату», – и попросил бумагу с этим текстом, но они её спрятали. Сейчас мне в руки попала книга Газали, одного из великих шафиитов, под названием «Манхул фи аль усул». В этой книге есть глава, в которой имам Шафии превозносится над другими тремя основателями мазхабов – Абу Ханифой, Ахмадом и Маликом – и выбираются три пути, чтобы доказать правильность своего мнения. В этом есть серьёзные обвинения, особенно в том, что они с большим позором выделили Абу Ханифу и описали его как безбожника...» [Davud Esit, 2010: 122] Как видно, это можно считать одной из некоторых смут, возникших после мутазилитов.

В книге «Кашф аль Зунун» об этой книге «Манхул» [Радд Аби Ханифа] утверждал: «Автор книги «Калаид аль икян» сказал: «Это не труд Худжжат аль Ислама аль Газали, а, согласно записи на полях одной из его версий, это работа Махмуда аль Газали. Он был из числа мутазилитов. Даже если бы это был труд Худжжат аль Ислама аль Газали, то он относился бы к его ранним работам, поскольку высказывания в этой книге противоречат тому, что изложено в его манакибе (жизнеописании)» [حاجي خليفة: ٨٣٧: ١٩٤١].

Проблема авторской идентификации. «Радд аль Манхул» упоминается в источниках под несколькими названиями:

1. الرد والانتصار لابي حنيفة امام الفقهاء الامصار «Аль радд ва аль интисару ли Аби Ханифата имам аль фукаха аль амсар» (Превосходство Абу Ханифы, имама мировых правоведов, и ответ отрицающим) [البغدادى: ١٢٢: ٢٠١٧].

2. الرد والانتصار في الذب عن الإمام أبي حنيفة وذكر مناقبه «Аль радд ва аль интисар фи аль забби ан аль имам Аби Ханифа ва зикр манакибихи» (Превосходство и ответ в защиту Абу Ханифы и упоминание его достоинств) [БА. № 92514].

3. الرد والانتصار على مذهب الامام الائمة و سراج الامة «Аль радд ва аль интисар аля мазхаб аль имам аль аимма ва сирадж аль умма» (Превосходство и ответ в пользу мазхаба имама имамов и светоча уммы) [БСОШАП. № 2732 vr. 153-176].

4. الرد على الغزالي في طعنه على ابي حنيفة «Аль радд аля аль Газали фи та'нихи аля Аби Ханифа» (Ответ аль-Газали на его критику Абу Ханифы) [БЦКФ. № 262/4].

5. الانتصار لابي حنيفة في اخباره و اقواله «Аль интисару ли Аби Ханифа фи ахбарихи ва аквалихи» (Превосходство Абу Ханифы в его преданиях и высказываниях) [البغدادى: ٥٨٧: ١: ٢٠١٧].

6. رسالة في الرد على الامام الغزالي «Рисаля фи аль радд аля аль имам аль Газали» (Трактат об ответе имаму аль Газали) [БСОШАП. № 2768, vr. 1-43].
7. رسالة في الرد على أبو حامد الغزالي «Рисаля фи аль радд аля Аби Хамид аль Газали» (Трактат в ответ Абу Хамиду аль-Газали) [БК. № 435/01].
8. الرد على الكتاب المنسوب للغزالي في التكلم على مذهب أبي حنيفة «Аль радд аля аль китаб аль мансуб ли аль Газали фи аль такаллум аля мазхаби Аби Ханифа» (Ответ на книгу, приписываемую аль Газали, о критике мазхаба Абу Ханифы) [БККА. № 131/240].
9. كتاب في الرد على من يعاند أبي حنيفة و أصحابه «Китаб фи аль радди аля ман юаниду Аба Ханифа ва асхабаху» (Книга в ответ тем, кто противостоит Абу Ханифе и его сподвижникам) [БСОШАП. № 779].
10. الدرة المنيفة في الانتصار الامام الاعظم ابي حنيفة «Аль дурра аль мунифа фи аль интисар аль имам аль а'зам Аби Ханифа» (Возвышенная жемчужина о превосходстве великого имама Абу Ханифы).
11. الحق المبين في دفع شبهات المبطلين «Аль Хакк аль Мубин фи даф'и шубухат аль мубтилин» (Ясная истина в опровержении сомнений отрицающих) [БСОЛ № 2424, vr. 1^a-67^b].
12. الحق المبين في دحض حجج المبطلين «Аль Хаккуль Мубин фи дахди худжадж аль мубтилин» (Явная истина в опровержении доводов заблуждающихся) [Университет Мухаммада ибн Сауда, № 4152/ف].
13. السيف المسلول في رد على صاحب المنحول «Аль сайф аль маслуль фи аль радди аля сахиб аль манхул» (Обнаженный меч в ответ автору «аль Манхул») [البغدادى: ١٢٢:٢:٢٠١٧].
14. رسالة في تأييد مذهب ابي حنيفة «Рисаля фи та'йиди мазхаби Аби Ханифа» (Трактат в поддержку мазхаба Абу Ханифы) [БСОШАП. № 780].
15. فوائد المنيفة في الذب عن ابي حنيفة «Фаваид аль мунифа фи аль забби ан Аби Ханифа» (Возвышенные пользы в защиту Абу Ханифы) [https://islamansiklopedisi.org.tr/kerderi-semsuleimme].
16. مناقب الإمام أبي حنيفة ورد الطاعنين «Манакиб аль имам Аби Ханифа ва радд аль та'нинин» (Достоинства имама Абу Ханифы и ответ порочащим его) [БККА. №, 10/14].

Краткая информация о научных подходах. Выяснилось, что при определении автора рассматриваемой нами книги были допущены две разные ошибки. Во-первых, в рукописях в качестве автора книги «Радд аль манхул» указываются Шамс аль аимма Кердери, Хафизуддин Кердери и Таджуддин Кердери. Например, книга «Радд аль манхул», хранящаяся под номером 02732-003 в отделении Шахида Али Паши библиотеки Сулеймание в Турецкой Республике, книга «Радд аль манхул», хранящаяся под номером 262/4 в Центре короля Фейсала в городе Эр-Рияд Саудовской Аравии, книга «Радд аль манхул», хранящаяся под номером 4152/ф в университете имама Мухаммеда ибн Сауда в городе Эр-Рияд, – приписываются Хафизуддину Кердери. Книга «Радд аль манхул», хранящаяся под номером V2048 в отделе Валиюддина Эфенди библиотеки Баязида в Турецкой Республике, приписывается Таджуддину Кердери. В других рукописях автором указан Шамс аль аимма Кердери.

Во-вторых, в книгах «табакат» об ученых и книгах есть ошибки в биографиях ученых. По этой причине в работах, написанных на основе книг «табакат», также встречаются ошибки. Например, в книге «Исламское правоведение, ханафитский мазхаб и среднеазиатские правоведы» книга «Радд аль манхул» приписывается Таджуддину Кердери [Жузжоний, 2002:230].

Примеры подобных ошибок из книг других ученых. В рукописях встречаются случаи ошибочного указания автора. Например: «الإبانة في رد من شنع على أبي حنيفة» «Аль Ибана фи радди ман шанна'а аля Аби Ханифа» в некоторых книгах указывается, что эта книга принадлежит Садр аль дину аль Муваффаку ибн Мухаммеду аль Хаси. На самом деле было установлено, что она принадлежит Ахмаду ибн Абдулле аль Сармари. По этому вопросу исследование проводил Мехтерхан Фуркани [https://doi.org/10.26570/isad.650225].

Состав книги «Радд аль манхул» Эта книга состоит из введения и шести разделов:

1. الفصل الأول في ذكر طعنه و بيان بطلانه Упоминание несогласия с Имамом Аъзамом и объяснение его несостоятельности;
2. الفصل الثاني فيما يقضى إليه طعنه الرذائل Упоминание наихудших обвинений в адрес Имама Аъзама;
3. الفصل الثالث في دعواه و بطلانه ادعى تقديم مذهب الشافعي علي غيره قطعاً Претензия к Иمامу Аъзаму и несостоятельность строгого предпочтения шафиитского мазхаба остальным;
4. الفصل الرابع في بطلان استدلاله بالمسالكه الثلاثة على مذهب الشافعي О несостоятельности его аргументов;
5. الفصل الخامس فيما يلزم المجتهد و غيره Необходимые вещи для муджахидов и других;
6. الفصل السادس في بعض مناقب الامام أبي حنيفة رحمه الله تعالى Некоторые биографические сведения об Иمامе Абу Ханифе, да помилует его Всевышний Аллах [БЗ. №6977].

Лингвистические особенности текста. «Радд аль манхул» написан на литературном арабском языке и является книгой в жанре «радд». Автор написал книгу в научном стиле и ответил на слова Газали, используя аяты, хадисы и высказывания ученых.

Гипотезы об авторстве. Если мы посмотрим на архивы, где хранятся рукописи этой книги, то в рукописях авторами упоминаются Таджуддин Кердери, Хафизуддин Кердери и Шамсуль аимма Кердери, а в некоторых архивах их также называют Курди из-за выпадения буквы.

Автором этой книги указан Таджуддин Кердери в копии [ББОВЭ. № V 2048] из библиотеки Баязида Турецкой Республики, написанной Ахмадом ибн Абдулкадиром в 951 году хиджры.

Абдулхаким Жузжани в своей книге «Ислом ҳуқуқшунослиги, Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари» (Исламское правоведение, ханафитский мазхаб и среднеазиатские правоведы) описывает автора обсуждаемой нами книги следующим образом:

«Через Аширбека Муминова из рукописных библиотек Германии был доставлен экземпляр микрофильма этой книги. Изучив данный экземпляр, А. Сарсенбаев пришел к следующему выводу: «Книга, как сказал Лакнави, является ответом на слова, написанные Газали в его книге «аль Манхул», и состоит из введения и шести глав. Однако, что интересно, автор утверждает, что написал эту книгу после прибытия в Алеппо. Учитывая эти и другие подобные свидетельства, мы предполагаем, что эту книгу написал не Шамс аль аимма Мухаммед ибн Абдуссаттар аль-Кердери, а Таджуддин Абдулгафур ибн Лукман аль Кердери. Ибо, как уже упоминалось выше, у Таджуддина аль Кердери также было прозвище «Шамс аль аимма». Более того, нет информации о том, что Мухаммед аль Кердери отправился в Алеппо и жил там» [Жузжоний, 2002:231].

Прозвище «Шамс аль аимма» вероятно, было ошибочно присвоено Таджуддину Кердери. Например, в известной книге манакибов «Шазарат аль Захаб» среди тех, кто умер в 643 году, ошибочно указано: «Шамс аль аимма аль Кердери, Ханафи, Мухаммед ибн Абдулгаффар ибн Мухаммед аль Алмави аль Кердери» [الدمشقي: ٣٧٦: ٩٩١]. На самом деле в этом году Шамс аль аимма Мухаммед ибн Абдуссаттар Кердери скончался, и другие сведения, приведенные ниже, также относятся к Мухаммеду ибн Абдуссаттару Кердери. «Таджуддин Кердери умер на восемьдесят лет раньше, в 562 году хиджры» [Идрисов, 2024:19].

Книга «Радд аль манхул» упоминается в книге «Хидаят аль арифин» в манакибе Таджуддина Кердери [البغدادى: ٥٨٧: ١٠١٧].

Архивы, где автором этой книги указан Хафизуддин Кердери:

1. Экземпляр из библиотеки Сулеймании Турецкой Республики [БСОШАП. № 003-02732],
2. Экземпляр из города Эр-Рияд, Саудовская Аравия [БЦКФ. № 262/4],
3. Экземпляр в Германии [ГБГ. № 2551],
4. Экземпляр в Саудовской Аравии [БУИМИС. №, ف /4152],
5. Экземпляр из Рампура, Индия [БР. № 1/669].

Мы полагаем, что автором книги «Радд аль манхул» является Шамс аль аимма Кердери. Это связано с тем, что во многих архивах автором этой книги указан Шамс аль аимма Кердери.

Архивы, в которых автором указан Шамс аль аимма Кердери, следующие:

1. Экземпляр из Медины [БККА. № 131/240], Саудовская Аравия. Эта книга сохранилась под названием «الرد على الكتاب المنسوب للغزالي في التكلم على مذهب أبي حنيفة» «Аль радд аля аль китаб аль мансуб ли аль Газали фи аль такаллум аля мазхаби Аби Ханифа» (Ответ на книгу, приписываемую аль Газали, о критике мазхаба Абу Ханифы).

2. Другой экземпляр из Медины [БККА. № 10/14], Саудовская Аравия. Эта книга сохранилась под названием «مناقب الإمام أبي حنيفة ورد الطاعنين» «Манакиб аль имам Аби Ханифа ва радд аль та'инин» (Достоинства имама Абу Ханифы и ответ порочащим его).

3. Экземпляр из города Каир [БА. № 92514], Арабская Республика Египет. Эта книга сохранилась под названием «الرد والانتصار في الذب عن الإمام أبي حنيفة وذكر مناقبه» «Аль радд ва аль интисар фи аль забби ан аль имам Аби Ханифа ва зикр манакибихи» (Превосходство и ответ в защиту Абу Ханифы и упоминание его достоинств).

4. Экземпляр из библиотеки Сулеймание [БСОШАП. № 00779], Турецкая Республика. Эта книга сохранилась под названием «كتاب في الرد على من يعاند أبي حنيفة و أصحابه» «Китаб фи аль радди аля ман юаниду Аба Ханифа ва асхабаху» (Книга в ответ тем, кто противостоит Абу Ханифе и его сподвижникам).

5. Экземпляр из библиотеки Баязида [ББ. № B5196], Турецкая Республика. Эта книга сохранилась под названием «الرد والانتصار لأبي حنيفة امام فقهاء الأمصار» «Аль радд ва аль интисару ли Аби Ханифата имам аль фукаха аль амсар» (Превосходство Абу Ханифы, имама мировых правоведов, и ответ отрицающим).

6. Другой экземпляр из библиотеки Сулеймание [БСОШАП. № 003-02732], Турецкая Республика. Эта книга сохранилась под названием «الرد والانتصار على مذهب الامام الائمة و سراجالامة» «Аль радд ва аль интисар аля мазхаб аль имам аль аимма ва сирадж аль умма» (Превосходство и ответ в пользу мазхаба имама имамов и светоча уммы).

7. Другой экземпляр из библиотеки Сулеймание [БСОШАП. № 001-02768], Турецкая Республика. Эта книга сохранилась под названием «رسالة في الرد على الإمام غزالي» «Рисаля фи аль радд аля аль имам аль Газали» (Трактат об ответе имаму аль-Газали).

8. Экземпляр из библиотеки Кастамону [БК. № 435/01], Турецкая Республика. Эта книга сохранилась под названием «رسالة في الرد على أبو حامد الغزالي» «Рисаля фи аль радд аля аль имам аль Газали» (Трактат об ответе имаму аль-Газали).

9. Экземпляр из библиотеки Хедивия [БХ. №5/59], Арабская Республика Египет. Эта книга сохранилась под названием «الرد والانتصار لأبي حنيفة امام فقهاء الامصار» «Аль радд ва аль интисару ли Аби Ханифата имам аль фукаха аль амсар» (Превосходство Абу Ханифы, имама мировых правоведов, и ответ отрицающим).

10. Другой экземпляр из библиотеки Сулеймание [БСОШАП. № 00780], Турецкая Республика. Эта книга сохранилась под названием «رسالة في تأييد مذهب أبي حنيفة» «Рисаля фи та'йиди мазхаби Аби Ханифа» (Трактат в поддержку мазхаба Абу Ханифы).

11. Другой экземпляр, хранящийся в Каире [НБЕ. № 5/94] Египет. Эта книга сохранилась под названием «الرد والانتصار لأبي حنيفة امام فقهاء الامصار» «Аль радд ва аль интисару ли Аби Ханифата имам аль фукаха аль амсар» (Превосходство Абу Ханифы, имама мировых правоведов, и ответ отрицающим).

12. Экземпляр из Лейпцига [БЛ. №351], Германия. Эта книга сохранилась под названием «الرد والانتصار لأبي حنيفة امام فقهاء الامصار» «Аль радд ва аль интисару ли Аби Ханифата имам аль фукаха аль амсар» (Превосходство Абу Ханифы, имама мировых правоведов, и ответ отрицающим).

13. Экземпляр из Принстона [БП. №353], США. Эта книга сохранилась под названием «الرد والانتصار لأبي حنيفة امام فقهاء الامصار» «Аль радд ва аль интисару ли Аби Ханифата имам аль фукаха аль амсар» (Превосходство Абу Ханифы, имама мировых правоведов, и ответ отрицающим).

14. Экземпляр в Дублине [БЧБ. № 5/4152], Ирландия. Эта книга сохранилась под названием «الحق المبين في دفع شبهات المبطلين» «Аль Хакк аль Мубин фи даф'и шубухат аль мубтилин» (Ясная истина в опровержении сомнений отрицающих).

15. Экземпляр в Сирийской Арабской Республике [БЗ. № 5389]. Эта книга сохранилась под названием «الحق المبين في دفع شبهات المبطلين» «Аль Хакк аль Мубин фи даф'и шубухат аль мубтилин» (Ясная истина в опровержении сомнений отрицающих).

16. Другой экземпляр в Сирийской Арабской Республике [БЗ. № 6977]. Эта книга сохранилась под названием «الحق المبين في دفع شبهات المبطلين» «Аль Хакк аль Мубин фи даф'и шубухат аль мубтилин» (Ясная истина в опровержении сомнений отрицающих).

В других рукописях также указано, что эта книга принадлежит Шамс аль аимма Кердери.

Личное мнение по этому поводу. Хотя автор книги «Радд аль манхул» указан в пяти версиях как Хафизуддин Кердери, мы узнаем из других версий, что он не является автором настоящей книги. Это связано с тем, что некоторые рукописные копии книги были написаны до его рождения или в его детстве. Например, экземпляр «Радд аль манхул», хранящийся в библиотеке медресе Ирфания в Саудовской Аравии, была написана 21 мухаррама 749 года хиджры [Комплекс имени Короля Абдул-Азиза, отделение медресе Ирфания, № 14/10]. Экземпляр, хранящийся в библиотеке Сулеймание в Турции, в отделе Шахида Али Паши, была написана в 741 году хиджры [БСОШАП. № 00779]. Сам Хафизуддин Кердери скончался в 827 году хиджры, год его рождения неизвестен, в некоторых источниках указан 729 год хиджры [Идрисов, 2024:38]. Даже если он родился в 729 году, написание такой книги в возрасте 12 лет, её широкое распространение и копирование писцами не совсем правдоподобно.

Мы обнаружили, что автор этой книги, Тажуддин Кердери, указан пока только в одном экземпляре, и известный учёный Абдулхаким Джужджани полагал, что автором мог быть Таджуддин Кердери. Однако, несмотря на это, нигде, кроме одного экземпляра, не встречается упоминание Таджуддина Кердери в качестве автора.

Эта книга упоминается в манакибе Таджуддина Кердери в труде «Хидаят аль арифин» [البغدادی: ٢٠١٧: ١: ٥٨٧]. Однако во втором томе книги указано, что она принадлежит Мухаммеду ибн Абдуссаттару Кердери [البغدادی: ٢٠١٧: ٢: ١٢٢]. «В известной книге манакибов «Джавахир аль мудийя» эта книга не упоминается ни в манакибе Таджуддина Кердери, ни в манакибе Мухаммеда ибн Абдуссаттара Кердери» [القرشي: ١٩٨٨: ٢: ٤٤٣].

В книге «Тадж аль таражим» являющейся одной из известных книг жанра манакиб, в разделе, посвященном Таджуддину Кердери, перечислены его труды, среди которых данная книга не упоминается [ابن قطلوبغا: ١٩٩٢: ١٩٤].

По нашему мнению, автором является Шамс аль аимма Мухаммед ибн Абдуссаттар аль Кердери. Можно привести следующие аргументы:

1. В рукописных экземплярах этой книги, хранящихся в 16 архивах по всему миру, упоминается имя Шамс аль аимма Кердери.

2. Известный ученый, член Академии наук Ирака Хайруддин Зирикли в своей книге «Аль А'лям» написал, что эта книга принадлежит Шамс аль аимма Кердери [الزركلي: ٢٠٠٢: ٦: ٢٨].

3. Известный индийский ученый Абдулхай Лакнави в своей книге «Фаваид аль бахийя» указал, что эта книга принадлежит Шамс аль аимма Кердери [الكنوي: ١٩٧٧: ١٣٢٤].

4. Исмаил ибн Мухаммед аль Багдади в своей книге «Хидаят аль арифин» писал, что эта книга принадлежит Шамс аль аимма аль Кердери [البغدادی: ٢٠١٧: ٢: ١٢٢].

Помимо этого, в нескольких других биографических сборниках упоминается, что автором книги «Радд аль манхул» является Шамс аль аимма.

Автор «Радд аль манхул» написал о своей поездке в Алеппо во введении к этой книге. Соответственно, Абдулхакам Джужджани допустил, что автором этой книги должен быть Таджуддин Кердери. Известно, что Таджуддин Кердери жил в Алеппо, но Мухаммед ибн Абдуссаттар Кердери также ездил в Алеппо.

5. Хамид Хусайни Хинди в своей книге «Абакат аль-анвар фи имамат аль-аимма аль-атхар», цитируя «Радд аль манхул», пишет, что Шамс аль аимма Кердери, должно быть, отправился в Алеппо [الهندي: ١٤٠٤: ٤: ٢٧٠].

6. Хаджи Халифа в своей книге «Кашф аз-Зунун» сообщает, что Шамс аль аимма Кердери написал ответ на книгу Газали [حاجي خليفة: ١٩٤١: ٨٣٧].

Заключение. Вопрос авторства всегда был актуальным в науке, особенно при изучении классических произведений, основанных на рукописной традиции. Определение авторства книги «Радд аль манхул» является одним из аспектов изучения исторических текстов в развитии жанра «радд» в исламском мире. В данной статье мы проанализировали дискуссии об авторе «Радд аль манхул» и рассмотрели научные основания упоминания имени Мухаммеда ибн Абдуссаттара Кердери как его истинного автора.

В ходе исследования были использованы такие методы как историческое сравнение и, самое главное, рассмотрение имен автора в архивах. Хотя эти методы важны по отдельности, только благодаря их объединению доказательства приобрели систематический и достоверный характер.

Одним из важнейших результатов исследования стало сравнение рукописных вариантов. Сохранилось несколько десятков копий книги «Радд аль манхул», которые были написаны в разные периоды и хранятся в разных странах мира.

Сравнивая авторские указания в этих рукописях, было установлено, что имя Мухаммеда ибн Абдуссаттара Кердери точно упоминается в большинстве копий. Конечно, при копировании рукописей может произойти изменение автора или ошибка. Однако использование одного и того же имени во многих вариантах повысило достоверность этих данных.

Это исследование послужит примером для более глубокого изучения этих и других рукописных произведений в будущем. Кроме того, совершенствование методов определения авторства позволяет выявить истинных авторов других спорных произведений.

Источники

ББОВЭ – Библиотека Баязид, отделение Велиюддина Эфенди, Турецкая Республика

БЗ – Библиотека Захирия, Сирийская Арабская Республика

БК – Библиотека Кастамания, Турецкая Республика

БККА – Библиотека комплекс Короля Абдулазиза, Королевство Саудовская Аравия

БKM – Библиотека Кутуб Мисрия

БЛ – Библиотека Лейпцига, Германия
 БП – Библиотека Принстона, СШАБР – Библиотека Риза Индия, город Рампур
 БСОЛ – Библиотека Сулеймания отделение Лалели, Турецкая Республика
 БСОШАП – Библиотека Сулеймания отделение Шахид Али Паша, Турецкая Республика
 БТ – Библиотека Топкапы, Турецкая Республика,
 БУИМИС – Библиотека университета имама Мухаммеда ибн Сауда, Королевство Саудовская Аравия
 БХ – Библиотека Хедивская, Арабская Республика Египет
 БЧБ – Библиотека Честера Битти, Ирландия
 ГБГ – Государственная библиотека Германия
 НБЕ – Национальная библиотека Египта, Арабская Республика Египет
 ЦКФ – Центр Короля Фейсала в Саудовской Аравии

Sources

BBOVE – Biblioteka Bajazida, otделение Velijuddina Efendi [Bayezid Library, Veliyüddin Efendi Branch, Republic of Turkey]
 BCHB – Biblioteka Chestera Bitti [The Chester Beatty Library, Ireland]
 BK – Biblioteka Kastamanija [Kastamonu Library, Republic of Turkey]
 BKKA – Biblioteka kompleks Korolja Abdulaziza [The Library of King Abdulaziz Library Complex, Kingdom of Saudi Arabia]
 BL – Biblioteka Lejpcig [The Leipzig Library, Germany]
 BP – Biblioteka Prinstona [Princeton Library, USA]
 BR – Biblioteka Riza [The Raza Library in Rampur, India]
 BSOL – Biblioteka Sulejmanija otделение Laleli [Suleymaniye Library, Laleli Branch, Republic of Turkey]
 BSOSHAP – Biblioteka Sulejmanija otделение Shahid Ali Pasha [Suleymaniye Library, Shahid Ali Pasha Branch, Republic of Turkey]
 BT – Biblioteka Topkapi [Topkapi Library, Republic of Turkey]
 BUIMIS – Biblioteka universiteta imama Muhammed ibn Saud [The Library of Imam Muhammad ibn Saud University, Kingdom of Saudi Arabia]
 BX – Biblioteka Xedivskaja [Khedive Library, Arab Republic of Egypt]
 BZ – Biblioteka Zakhirija [Al-Zahiriyyah Library, Syrian Arab Republic]
 CKF – Centr Korolja Feysala [King Faisal Centre in Saudi Arabia]
 GBG – Gosudarstvennaja biblioteka Germanija [German State Library]
 NBE – Nacionalnaja biblioteka Egipta [National Library of Egypt, Arab Republic of Egypt]

Литература

Davud Esit – *Davud Esit «Şemsüleimme el-Kerderî'nin «Risâle fi'r-Redd'ale'l-İmâm el-Gazzâlî» Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Tahlili»* Kaysari, 2010. –121 p.
 Furkani – *Mehterhan Furkani*, Kadı Ebû Ca'fer el-Belhî'ye Ait el-İbâne fi'r-red ale'l-muşeniîn alâ Ebî Hanîfe Adlı Risalenin İncelemesi ve Tahkiki // *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2019. 73 p.
 Жузжаний – *Абдулҳаким Шаръий Жузжаний* «Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва ўрта осие фақиҳлари», Ташкент, Ташкент ислом университети нашриёти, 2002-й. –265 б.
 Идрисов – *Абдурахман Идрисов*, «Кердерли алымлар ҳам олардың илимий мийнетлери», Нөкис: «Қарақалпақстан», 2024. 96 б.
 Муминов – *Муминов А.* Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. 400 с.
 ابن قطلوبغا – *قاسم بن قطلوبغا السوداني*, «تاج التراجم في طبقات الحنفية», دمشق- بيروت: دار القلم، ١٩٩٢ – ٥٦٧ ص
 البغدادي – *اسماعيل ابن محمد البغدادي*, «هداية العارفين»، بيروت، دار الاحياء التراث، ٢٠١٧ – ١ ج ٨٤٢ ص
 دمشقي – *عبد الحي بن احمد دمشقي*, «شذرات الذهب في أخبار من ذهب»، دمشق-بيروت، دار ابن كثير، ١٩٩١ – ٧ ج ٨٣٩ ص
 الزركلي – *خير الدين الزركلي*, «الأعلام: قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين»، بيروت ٢٠٠٢ – ٦ ج ٣٣٩ ص
 الغزالي – *محمد بن محمد الغزالي*, «المنحول من تعليقات الأصول»، لبنان بيروت، دار الفكر، ٢٠٢٠ – ٥٤١ ص
 القرشي – *عبد القادر بن محمد القرشي*, «الجوهرة المضية في طبقات الحنفية»، الرياض، دار احياء الكتب العربية، ١٩٨٨ – ٢ ج ٧٧٦ ص
 الهندي – *حامد حسين الهندي*, «عقبات الانوار في امامة الائمة الاظهر»، جابخانه سيد الشهداء، قوم، ١٤٠٤ هـ – ٤ ج ٣٨٢ ص
 حاجي خليفة – *مصطفى بن عبد الله حاجي خليفة*, «كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون»، بغداد، دار العلوم العلمية، ١٩٤١ ج ١ ٩٤٠ ص
 لكنوي – *عبد الحي لكنوي*: فوائد البهية، القاهرة، دار الصاعدة، ١٣٢٤ هـ – ٢٦٢ ص

References

- Al-Baghdadi – *Al-Baghdadi Ismail ibn Muhammad*. "Hidayat al-Arifin: Asma al-muallifin wa asar al-musannifin" [Gift of the Knowledgeable: Names of Authors and Works of Compilers] Beirut, Dar al-Ihya al-Turath, 1-volume, 2017. 842 p. [In Arb.].
- Al-Dimashqi – *Al-Dimashqi Abd al-Hayy ibn Ahmad*. Shatharat al-Dhahab fi akhbari man dhahab [Gold nuggets in gold news] Damascus-Beirut: Dar Ibn Kathir, 7-volume, 1991 839 p. [In Arb.].
- Al-Ghazali – *Al-Ghazali Muhammad ibn Muhammad*. Al-Mankhul min Ta'liqat al-Usul [Sifted from the comments of the origins]. Lebanon-Beirut: Dar al-Fikr Publishing House, 2020. 541 p. [In Arb.].
- Al-Hindi – *Al-Hindi Hamid Hussein*. Abaqat Al-Anwar fi Imamah Al-A'imma Al-Athar [Fragrances of Lights in the Imamate of the Pure Imams]. 4-volume, Qom, 1404 AH. 382 p. [In Pers.].
- Al-Qurashi – *Al-Qurashi Abdul Qadir bin Muhammad*. Al-Jawharah Al-Mudiyyah fi Tabaqat Al-Hanafiyyah [Shining Jewels in the Layers of Hanafi]. Riyadh: Dar Ihya Al-Kutub Al-Arabiyyah, 2-volume, 1988. 776 p. [In Arb.].
- Al-Zirikli – *Al-Zirikli Khair al-Din*. Al-A'lam: Qamus tarajum li-ashhur al-rijal wa al-nisamin al-arab wa al-musta'rabin wa al-mustashriqin [Al-A'lam: A Dictionary of Biographies of the Most Famous Arab, Arabist, and Orientalist Men and Women]. Beirut: Dar al-ilm, 6-volume, 2002. 339 p. [In Arb.].
- Esit Davud – *Esit Davud*. Şemsüleimme el-Kerderî'nin «Risâle fi'r-Redd'ale'l-Îmâm el-Gazzâlî" Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Tahlili [Critical Edition, Translation, and Analysis of Shams al-A'imma al-Kardari's Work "Risala fi'l-Radd 'ala'l-Imam al-Ghazali"]. Kaysari, 2010. Pp. 121–229 [In Tur.].
- Furkani – *Furkani Mehterhan*. Kadı Ebû Ca'fer el-Belhî'ye Ait el-İbâne fi'r-red ale'l-muşeniîn alâ Ebî Hanîfe Adlı Risalenin İncelemesi ve Tahkiki [Analysis and Critical Edition of the Treatise "al-Ibana fi'l-radd 'ala al-mushanni'in 'ala Abi Hanifa" by Qadi Abu Ja'far al-Balkhi]. *Journal of Islamic Research*. Istanbul, 2019. Pp. 73–177 [In Tur.].
- Hajji Khalifa – *Hajji Khalifa Mustafa bin Abdullah*. Kashf al-Zunun an asma al kutub wa al funun [Uncovering the suspicions about the names of books and arts]. Baghdad: Dar al-Ulum al-Ilmiyya, 1-volume, 1941. 940 p. [In Arb.].
- Ibn Qutlubugha – *Ibn Qutlubugha Qasim al-Suduni*. Taj al-Tarajim fi tabaqat al-Hanafiyyah [Crown of Biographies in the Classes of Hanafis]. Damascus-Beirut: Dar al-Qalam, 1992. 657 p. [In Arb.].
- Idrisov – *Idrisov A. R.* "Kerderli alimlar ham olardin ilimiy miynetleri", [Kerder scholars and their scientific works] Nukus: Karakalpakstan Publishing House, 2024. 96 p. [In Kazakh].
- Laknawi – *Laknawi Abdul Hayy*. Al-Fawa'id Al-Bahiyyah fi tarajum Al-Hanafiyyah [The Magnificent Benefits in the Biographies of the Hanafis]. Cairo: Dar Al-Sa'adah Publishing House, 1324 AH. 262 p. [In Arb.].
- Muminov – *Muminov A.K.* "Hanafitskij mazhab v istorii Centralnoy Azii", [The Hanafi School of Islamic Jurisprudence in Central Asian History]. Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2015. 400 p. [In Rus.].
- Zhuzzhanij – *Zhuzzhanij A. Sh.* "Islam huquqshunasligi, hanafij mazhabi va urta Asija faqihlari" [Islamic jurisprudence, the Hanafi school, and Central Asian jurists]. Tashkent: Tashkent Islamic University Publishing House, 2002. 265 p. [In Uzb.].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 388–395
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_388-395

PERSONALITY AND ACTIVITIES OF THE FIRST KAZAKH OFFICIAL OF THE MIDDLE ZHUZ: SHON BI EDIGEULY

Ainur Kairullina^{1*}, Albina Maksutova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD student
<https://orcid.org/0009-0001-9886-037X>. E-mail: ainur1984@mail.ru
*Corresponding author

²Taraz University named after M.Kh. Dulaty
(7, Suleymenov Str., 080000 Taraz, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-8198-2629>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kairullina A., Maksutova A., 2025

Abstract. *Introduction.* The study of the activities of local rulers, who were an important link in the management system of the Russian government in the Steppe, is important and may be of interest to historical science. The social and political activities of the first agha sultan of the Bayanaul outer district Shon bi Edigeuly are considered in this article. *Objective and Tasks.* Exploration of Shon Edigeuly's personality provides an opportunity to study the political, socio-economic changes in Kazakh society in the XIXth century, in particular the process of forming a management model, the destruction of the traditional way of Kazakhs life, changes in the nomadic economy and other socio-cultural phenomena. *Materials and Methods.* The study is based on the analysis of archival documents, including materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and other sources. Methods of historical analysis of primary sources and comparative analysis of various sources are used. *Results.* The events associated with the opening of the Bayanaul outer district are analyzed in the article on the basis of published and new materials, materials of historical folklore and archival documents. Oral and written sources show that the activities of Shon bi Edigeuly during the position of agha sultan is an example of skillful management and the result of his work was the preservation of peace among the people. *Conclusion.* The socio-political situation at the beginning of the XIXth century thus contributed to the formation of such a historical figure as Shon bi Edigeuly, who was the agha sultan of the Bayanaul district from 1833 to 1836 and whose activities went beyond the clans of the Bayanaul region.

Key words: Shon Edigeuly, Bi, Bayanaul outer district, administrative reform, Charter, aga sultan

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the project IRN BR21882225 "History of Northern Kazakhstan from ancient times to modern times" of Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Kairullina A., Maksutova A. Personality and activities of the first kazakh official of the Middle Zhuz: Shon Bi Edigeuly // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 2. Pp. 388–395 [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_388-395

ОРТА ЖҮЗДЕГІ АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚ БИЛІК ӨКІЛІ ШОҢ БИ ЕДІГЕҰЛЫНЫҢ ТҮЛҒАСЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Айнур Канатовна Кайруллина^{1*}, Альбина Абеновна Максудова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
<https://orcid.org/0009-0001-9886-037X>. E-mail: ainur1984_@mail.ru

*Автор-корреспондент

²М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
(7-үй, Сүлейменов көш., 080000 Тараз, Қазақстан Республикасы)
PhD, доцент
<https://orcid.org/0000-0002-8198-2629>. E-mail: albina_kzt83@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Кайруллина А.К., Максудова А.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақ даласын басқарудағы империяның билік жүйесінде маңызды бөлігі болып саналатын жергілікті басқарушылар қызметін зерттеудің тарих ғылымы үшін маңызы зор. Аталмыш мақалада Баянауыл сыртқы округінің алғашқы аға сұлтаны Шоң Би Едігеұлының қоғамдық және саяси қызметі қарастырылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Шоң Едігеұлының тұлғасын аша отырып, XIX ғасырдағы қазақ қоғамында болған саяси, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, сондай-ақ басқару моделін қалыптастыру, қазақтардың дәстүрлі өмір салтын бұзу, көшпелі шаруашылықтағы өзгерістер және басқа да әлеуметтік-мәдени құбылыстар сараланады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің мұрағатының архивтік құжаттарын және басқа да дереккөздерді зерттеу және талдауға негізделген. Негізгі дереккөздерді тарихи талдау және әртүрлі дереккөздерді салыстырмалы талдау әдістері қолданылады. *Нәтижелер.* Жарияланған және жаңа материалдардың, сонымен қатар тарихи фольклор материалдары мен архив құжаттары негізінде Баянауыл сыртқы округінің ашылуына қатысты оқиғаларға сараптама жасалынған. Қолданылған ауызша және жазбаша деректер аға сұлтан қызметі кезінде Шоң би халық тыныштығын сақтауға бағытталған тиімді басқару үлгісін қолдана білгенін көрсетеді. *Қорытынды.* Осылайша, XIX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси жағдай 1833-1836 жылдар аралығында Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтан болып тағайындалған Шоң би Едігеұлы тұлғасының қалыптасуына әкелді, оның қызметі Баянауыл өңірінен тыс аймақтарға да таралған.

Түйін сөздер: Шоң Едігеұлы, би, Баянауыл сыртқы округі, реформа, жарғы, аға сұлтан

Алғыс айту. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ИРН BR21882225 «Солтүстік Қазақстанның көне заманнан қазіргі заманға дейінгі тарихы» жобасының аясында жазылған.

Дәйексөз үшін: Кайруллина А.К., Максудова А.А. Орта жүздегі алғашқы қазақ билік өкілі Шоң би Едігеұлының тұлғасы мен қызметі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 388–395-бб. [Ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_388-395

ЛИЧНОСТЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕРВОГО КАЗАХСКОГО ЧИНОВНИКА СРЕДНЕГО ЖУЗА ШОН БИ ЕДИГЕУЛЫ

Айнур Канатовна Кайруллина^{1*}, Альбина Абеновна МаксUTOва²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)

PhD докторант

<https://orcid.org/0009-0001-9886-037X> . E-mail: ainur1984_@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Таразский университет М.Х. Дулати

(д. 7, ул. Сулейменова, 080000 Тараз, Республика Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор

<https://orcid.org/0000-0002-8198-2629> . E-mail: albina_kzt83@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кайруллина А.К., МаксUTOва А.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Изучение деятельности местных управителей, которые представляли важное звено в системе управления российской власти в Степи является важным и представляет интерес для исторической науки. В данной статье рассматривается общественная и политическая деятельность первого ага-султана Баянаульского внешнего округа Шон би Едигеулы. *Цель и задачи.* Раскрытие личности Шон Едигеулы представляет возможность изучить политические, социально-экономические изменения в казахском обществе в XIX веке, в частности процесс формирования модели управления, разрушение традиционного образа жизни казахов, изменения в кочевом хозяйстве и другие социально-культурные явления. *Материалы и методы.* Исследование основано на изучении и анализе архивных документов, включая фонды Центрального государственного архива Республики Казахстан и других источников. Используются методы исторического анализа первоисточников и сравнительного анализа различных источников. *Результаты* На основе опубликованных и новых материалов, материалов исторического фольклора, архивных документов в статье анализируются события, связанные с открытием Баянаульского внешнего округа. Устные и письменные источники показывают, что деятельность Шон би Едигеулы во время ага-султанства является примером умелого управления, результатом которого являлось сохранение спокойствия в народе. *Выводы.* Таким образом, общественно-политическая ситуация в начале XIX века способствовала формированию такого исторического деятеля, как Шон би Едигеулы, который на посту ага-султана Баянаульского округа был в период с 1833 по 1836 годы, и чья деятельность выходила за пределы родов Баянаульского региона.

Ключевые слова: Шон Едигеулы, би, Баянаульский внешний округ, реформа, указ, ага султан

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта ИРН BR21882225 «История Северного Казахстана с древнейших времен до новейшего времени» Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК.

Для цитирования: Кайруллина А.К., МаксUTOва А.А. Личность и деятельность первого казахского чиновника Среднего Жуза Шон би Едигеулы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 388–395 [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_388-395

Introduction. The study of life and activities of Shon Bi Edigeuly is of great importance for understanding the controversial XIX century - the time of the active colonial policy of the Russian Empire in the Kazakh Steppe and the destruction of the political traditions of the Kazakh nomads.

Shon Bi was a representative of the XIXth century that was a complex and controversial historical period for the Kazakh people. The political, social and economic changes took place in the Kazakh society in this era. Thereby, it is important to explore the social and state activities of the intelligentsia who left a mark in the history of the country in order to understand the historical significance of political, socio-economic changes in Kazakh society.

Starting from the XIIIth century, due to the order that Genghis Khan had established in the Eurasian steppes, the high political dominance belonged to the Genghis line called "Tore". Over time persons of high authority who gathered power opposed this order. While executing this opposition, they also cooperated with Muslim clergy. On the other hand, this understanding of domination, which lasted for more than 6 centuries, gradually lost its effect by the 18th century. The Bi's filled the void in the Kazakh steppes, thanks to the prestige and civil authority they received from oral law.

It is known that biys had a special place in Kazakh society who set an example of intelligence. The main functions of biys were to preserve the unity of the country, resolve disputes and establish justice. They were statesmen who controlled the public life of the people. In the XIXth century, the first figures began to appear among the Kazakh people who had their own civic position and actively participated in public and state affairs. An intellectual of the Bayanaul region, Shon Edigeuly, sought to preserve his nationality, to foster kindness and morality in future generations. The purpose of this article is to study the state and public activities of the aga sultan Shon Bi Edigeuly, taking into account the historical conditions for the formation and functioning of the Bayanaul outer district.

Materials and methods. Nowadays the methodological base of historical science has been expanding and new methods of research are being formed. The theoretical and methodological basis of this article is made up of general scientific principles including the historical principle and the principle of objectivity aimed at studying historical and political processes. The historical principle is based on the study of processes that took place in a certain period and in a certain region with the participation of Shon Bi Edigeuly. The principle of objectivity makes it possible to determine the role of published data and archival documents in the study of Shon Edigin's personality and the social-political situation of the Siberian Kyrgyz region in the first half of the XIXth century.

When writing the article, we also used the method of comparative analysis of data related to the problem. As a result of which the method of comparative analysis was combined with the principle of objectivity. Thus, the problem was studied comprehensively.

The article deals with the personality of the first aga sultan of the Bayanaul outer district of the West Siberian Governor-General through the analysis of his performance. The sources were archival documents and published materials containing information on the practices of appointment and approval in the position of aga sultan.

The problems of organizing the district management system, as well as issues of Kazakh officials' formation in the service of the Russian Empire, including the aga sultans' activities of external districts of Western Siberia were researched in the study of the Kazakh steppe's administrative system in the management structure of the Russian government.

S. Zimanov was one of the first in Soviet Kazakh historiography to consider the issue of external districts' formation as part of the West Siberian department. He stated the fact based on historical documents that an important principle for the formation of the district and volost system was the consolidation of Kazakh clans in one administrative-territorial structure. S. Zimanov was the first to pay attention to the fact that the position of volost governors in the Kazakhs' districts of the Siberian department was occupied not by sultans according to the "Charter on the Siberian Kazakhs", but by influential biys.

In modern studies of historical science, the problem of organizing the district administration system in the context of administrative reforms of the XIXth century is presented in the monograph "History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the XIXth century" written by B.M. Abdrakhmanova. The practice of performance management of Kazakh officials is presented in the works of G. Sultangaliyeva and T. Dalayeva. The monograph "Kazakh officials in the service of the Russian Empire" presents archival documents on the basis of which, the authors reveal the mechanism for the entry of Kazakhs into the service of local government. G.S. Sultangaliyeva explores the process of organizing the volost management system as part of the outer districts in the Kazakh steppe. The specifics of the organization of the aga sultans' activities of the external districts on the materials of the West Siberian Governor-General's regions was reflected in the publications of T. Dalayeva.

However, the activities of the aga sultans of the Bayanaul outer district have recently become the subject of a special study. Only Dauren Ayashinov researched this topic, he is a well-known local historian of the Pavlodar region collected information from the funds of the Central State Archive of Kazakhstan about the aga sultans and honorary Horde members of the Bayan-Aul outer district (1830-1868).

Discussion. In the process of joining the Kazakh steppe to Russian empire, the tsarist authorities carried out administrative and political reforms that led to the abolition of the khan's power and the

acceptance of a new system of government. The “Charter on the Siberian Kirghiz” was adopted in 1822 that was developed by M.M. Speranskiy [Masevich, 1960: 93-109]. The main task of this legislation was to establish the territorial certainty of the lands of the Middle Zhuz and the creation of a structural administrative apparatus.

In accordance with the reform of 1822, governance models were introduced that were acceptable to the Russian authorities. The tsarist government decided to implement the district and volost system instead of the traditional system of administration that had been established since ancient times. According to the charter, the sultans, representatives of Tore genus carried out the administration but people also nominated biys to the governance system who had the power among population.

One of the intelligent officials of his time, the first aga sultan of Bayanaul outer district was Shon bi Edigeuly. Shong bi came from the Suyindik-Aydabol clan in Argyn. His father was the famous thinker Edige bi Tolebayuly. Thus, the title of bi was hereditary and passed down from his ancestors.

Based on the «Charter on the Siberian Kirghiz» Bayanaul outer district was opened in the Kazakh steppe in 1833. The fierce struggle for the position of aga sultan began in connection with opening of the district. According to the charter, the aga sultans were to be elected only from the Tore genus. People were divided into two groups, one of which supported Bopa Tatenov, he was the descendant of Sultanbet Sultan, and the other group supported Shon bi Edigeuly. Lieutenant colonel Kamaev, who was a responsible for the opening of the district, wrote in his report to Bronevsky that the district was opened in a timely manner, but the Kazakh people were split into groups during the election of the Agha Sultan, if people of Tortula, Kozgan and Koksals volosts supported Shon bi, Bopy Tatenov was endorsed by people of Basentein, Kanzhygaly and Buranaiman volosts [CSA RK. F. 338. In. 1. C. 162. P. 165.].

We can see the way to solve this dispute from the historical data below. From the letter of Siberian Corps commander to the governor-general of Western Siberia: «To open Bayanaul outer district in Turtugul volosts near the Bayanaul mountain, the territories of which were occupied by biys-captains Shon Edygin and Chorman Kuchukov who are preferably respected by the people here. To elect bi captain Shon Edygin as the aga sultan of Bayanaul outer district, also Sakhnovsky, Tukhanovich, Boshtai Tursunbaev and Berdaly Kazangapov from kyrgyz people should be appointed as assessors» [SAOR. F. 3. In. 12. C. 17684. P. 90.].

Moreover, during the study of the main database of archival documents describing this historical event, we found the message of the corps commander to the head of Omsk Regional Administration. The letter stated that «I present to you to approve bi Shon Edygin in the position of aga sultan in Bayanaul district, who has already been authorized by us to manage this district and also biy Boshtai Tursunbaev and foreman Berdul Kazangapov from the Kyrgyzs in the position of assessors [SAOR. F. 3. In. 12. C. 17684. P. 89].

Results. It should be noted that having become employees of the tsarist empire, Chingizid sultans begin to lose their socio-political support in Kazakh society. The Russian government became subsequently convinced that the sultans did not have full power and were not the best conductors of Russian policy. In reality, government of the people was in the hands of the elders. However, it was believed that the representatives of the black bone had not yet reached the level of self-government. But Shon bi proved to the empire thanks to his wisdom and positive deeds that representatives of the Kazakh communities were also able to manage their people. The Polish writer Adolf Yanushkevich in his book “Diaries and Letters” wrote that «Shon was not a member of Tore genus but he was a major figure in the steppe. He ruled his people so wisely, fairly and efficiently that even the khans envied him» [Yanushkevich, 2006: 244].

The scientist and ethnographer Shokan Ualikhanov wrote in his writings: “Tore (sultans) did not have much influence in the Bayanaul district, because the biys ruled the people here. Particularly popular among the people were Shon bi from the Aidabol clan and Shorman bi from the Karzhas clan” [Valikhanov, 1985: 309].

The organization of a new administrative division on the territory of the Middle Zhuz began in April, 1824 and Karkaraly and Kokchetav districts were the first to be opened [CSA RK. F. 338. In.1. C. 336. P. 62]. The territory of the Bayanaul region was supposed to be part of the Karkaraly district. The Kazakhs living on the territory of the Bayanaul region under the leadership of the authoritative bi Shon Yedigina opposed joining the Karkaraly district. The main obstacle to unification was the mutual hostility of the clans. Tribal associations, who settled in neighboring territories, did not want to be part of joint district and demanded a separate unit.

Then the head of Omsk region, colonel S.B. Bronevsky sends a letter to Shon Bi with a proposal to join the Kokshetau district. But Shon bi refused referring to the fact that the aga sultan of this district is a representative of Tore genus. A significant number of people wandered between the Karkaraly and

Kokshetau districts, these territories were not part of any of the districts, they were under the leadership of Shon Bi.

Shon was a representative of black bone who organized the Turtugul Union of thirteen clans. However, the administration of West Siberian Governor was worried that there were a large number of people of the nomadic free life and who were not part of the districts. Officers repeatedly came to him with various recommendations from the authorities, and, the governor-general asked him to inform the structure of his union in one of these messages. Shon bi responded with a special letter dated November 28, 1825: "We organized the Turtugul Union at the time when we joined the struggle with the khan's power of Bukei Barakhanov in 181. The core of the Turtugul union was the descendants of the four sons of Suyunduk - Kulboldy, Zhanboldy, Ormanshy and Karzhas. Today this union includes thirteen clans of Basentin and Buronaiman, part of the Kanzhygaly, Karpyk, Tama clans and others. 332 biys - representatives of these clans unanimously elected me the main bi of the union. The number of subject people to me consists of 4300 auls, and I am sure that the number of subject people to the descendant of the khans Abylay and Bukei, will not even be half of my people» [CSA RK. F. 338. In. 1. C. 690. P. 2-3.].

Shon got an offer to open a special Bayanaul district for the Turtugul people and accept citizenship of the Russian Empire. In order to keep the peace in the steppe the bi agreed to create a special district near Bayanaul mountain, but he set own conditions. The main requirements are that all the territories inhabited by the people of the Turtugul union including along the Irtysh River in the east, along the Nura River from the Yereymen Mountain in the west, in the north by lakes, in the south by the ridges of the Dalba, the Kotyr-Kyzyl Tau, the Zheltau and the Aulieli mountains. Moreover, he also asked to appoint him the aga (senior) sultan of this district. He wrote: "I ask you to send an official - a fair and kind person who knows the language, customs and traditions of the local people when opening a divan in Bayanaul" [Isabai, 2005: 9].

Thus, on February 14, 1826, Shon bi handed a subscription of the Bayanaul outer district's opening to centurion Karbyshev who was the head of the Karkaraly district's squad. It is written in the subscription that «I agree to the opening of a district at Bayanaul mountain for the tranquility and peace of our people and I wish to be a subject of the most gracious sovereign and undertake to fulfill all his laws, not to violate them, not to do bad deeds and not even think about it» [Masevich, 1960: 156]. This subscription was certified by the foreman of the Basentein aul captain Kazangap Satybaldyugly, the foreman of the Kanzhygalinsky aul Utetuleu Taipakugly and the foreman of the Zholoba-Kipchak aul Ayu Ulzhabayugly with their seals.

Lieutenant colonel Ledenev arrived in Bayanaul in the spring of 1830 and he wrote the results of his work in his own report: "On behalf of whole Turtugul population all ancestors headed by the biys Shon and Shorman and took on oath of the Russian government before the al-Quran according to customs. 1500 auls of Shon including about 1500 dwellings, also approximately 2000 dwellings or 125 auls of Shorman bi, 4300 dwellings or 430 auls of Kazangap bi and also about 2095 auls or 21700 dwellings took the oath" [Isabayev, 2002: 7].

It is necessary to note that the process of organizing the Bayanaul outer district became possible for Shon Bi and his great influence in the steppe. In his work "Kyrgyz-Kaisaks of the Middle Horde" S.B. Bronevsky gave the following assessment to Shon: "Shon Bi Yedigin was introduced to the position of aga (senior) sultan, he was elderly, but smart and well-intentioned, beloved by the people of the Turtugul volosts and having more influence than others" [Kracowckii, 2005: 135]. However, despite the Charter a representative of the black bone - Shon Bi Yedigeuly was appointed to the position of the agha sultan. This happened only in the Bayanaul outer district.

Shon Bi understood that the future of the Kazakh people was in establishing relations with the tsarist government and rapprochement with Russia. He knew the needs of his people better than anyone else. Bi was a far-sighted man and understood the feasibility of cities building and moving to a settled way of life. He recognized that it was impossible to cultivate the land and develop various types of crafts, as well as receive a decent education without settled lifestyle. Thus, Shon bi together with the Russian government began to establish and develop the Bayanaul outer district.

The activities of Shon Edigeuly during the period of the aga sultan can be cited as an example of skillful management aimed at maintaining the stability of the Kazakh society. Shon bi showed concern for his people especially during the rise of the national liberation movement of the Kazakhs. It is mentioned in the works of the famous Mashkhur Zhusip Kopeyuli that Shon bi together with his brother Toraighyr Edigeuly supported the revolt headed by Sarzhan Kasymov. Mashkhur Zhusip Kopeyuli wrote: "Vali died in 1822, when he was between 105 and 106 years old. He was buried in the field of Kokshetau. The throne passed to his eldest son Gubaidolla Khan. It was a time when the Kazakhs depended on the Russians.

Gubaidolla was sued that he had violated our law and that he had elected himself Khan. And Shon Bi's younger brother Toraighyr Bi was expelled along with the Khan, but Shon got his brother's release" [Kopeiuly, 2013: 206].

Shon Bi tried to improve relations with the Russian Empire, as well as with the Chinese and Bukhara rulers in order to maintain political stability in the region. Major General of the tsarist army Semyon Bronevsky in his work "On the Kazakhs of the Middle Horde" wrote: «Russians arrived in Bayanaul in the year of the cow to build a new fortress. About 10 Chinese visited Bayanaul with the same intentions in the same year. There was a dispute between them. This happened during the reign of Abaydilda-khan and biys of Shon and Toraighyr. At this time the people were in summer pasture...» [Bronevskii, 2005: 119].

The winter of 1824-1825 was warm, the Kazakhs did not wait for the end of winter and began to move towards the banks of the rivers. It is explained in the reports of staff officers that this action of the Kazakhs was influenced by Shon bi. It is written in some archival documents that "March 28, 1825, Shon Bi Edygin with the Tortugul and Kozgan volosts intended to roam to the Bukhara possessions with the for unknown reasons" [CSA RK. F. 338. In. 1. C. 409. P. 41.]. It is clear that this decision was made in connection with the strengthening of colonial policy. The given data indicates that Shon bi Edigeuly served their people and carried out an active social and political activity.

We can see that Shon bi took care of Bayanaul people in all matters. Shon Bi wanted to save the people from the distress, poverty and domestic needs. He was one of the first who spoke about the need for the socio-economic development of the Kazakh society. Due to the fact that a huge number of livestock often died during the jute, he called on the Kazakh sharua to prepare the necessary supply of hay for the winter. He is the initiator of arable farming and taught to master the salt industry, built a windmill on the territory of Bayanaul. Shon Bi was also engaged in the annual sending of masters of their craft from among the Kazakhs to the construction of the district, where they gained experience from Russian masters. With the permission of the Governor General, he together with the Cossacks created a group for the protection of the steppe.

Conclusion. The history of Bayanaul outer district's opening is closely related to the name of Shon Bi Yedigeuly who founded the Bayanaul outer district which has a 35-year history and made a great contribution to the development of the region under the domination of the Russian Empire in the Kazakh steppe.

This is important to note that he was the first who was able to prove that the Kazakhs can manage their land themselves and changed the position of the royal decree. As a result of the struggle of Bayanaul's people and Shon Bi, the ancient steppe law was violated, according to which only representatives of the Tore ruled here. Due to a correct policy pursued in different years, Bayanaul district began to be ruled by representatives of the "black bone", such as Shon bi, Shorman bi, Kazangap bi, Musa Shormanov, Botbai and others.

Bayanaul region continued to develop thanks to the active socio-political activity and dedicated work of Shon Edigeuly and we can see only the positive results of development in the context of joining the Russian Empire. Thus, Shon bi Edigeuly participated in the formation of an important administrative-territorial unit in the Kazakh steppe which was formed by combining its own historical conditions and features. The personality and activity of Shon bi Edigeuly who was a noble native of the sacred Bayanaul region who contributed to the development of political events in the 19th century, still needs a deep learning.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
SAOR — State Archives of Omsk Region.

Литература

- Абдрахманова, 1998 – *Абдрахманова Б.М.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. 137 с.
Бекмаханов, 1992 – *Бекмаханов Е.Б.* Казахстан 20-40 годы XIX века. Алматы, 1992. 125 с.
Бронеvский, 2005 – *Бронеvский С.Б.* О казахах Средней Орды. Павлодар: ЭКО, 2005. 168 с.
Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в 5 томах. Алма-Ата, 1985. Т. 2. 416 с.
Гейнс, 1897 – *Гейнс А.К.* Собрание литературных трудов в 2 томах. СПб, 1897. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004485653/
Далаева, 2019 – *Далаева Т.Т.* Старшие султаны внешних округов Западной Сибири (1822-1868гг.): служебная карьера и чины // Материалы международной научно-практической конференции «Народы России, Сибири и стран Востока: история и современность». Иркутск, 2019. С. 47-54.

- Жаксыбаев, 1990 – *Жаксыбаев С.* Муса Шорманов – царский полковник // *Индустриальная Караганда*. 1990. 18 ноября. С. 4-5.
- Ian W. Campbell, 2017 – Ian W. Campbell. Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917. Cornell University, 2017. 273 p.
- Исабай, 2005 – *Исабай Қ.* Шоң би. Елорда: Астана, 2005. 672 б.
- Исабаев, 2002 – *Исабаев Қ.* Жерімізді қорғаған, елімізді есейткен батыр Шоң би // *Saryarqa samaly*. 2002. 20-қыркүйек. 7-б.
- Көпейұлы, 2013 – *Көпейұлы М.Ж.* Шығармалары. Павлодар: ЭКО, 2013. Т.6. 520 б.
- Красовский, 2005 – *Красовский М.И.* Образ жизни казахов степных округов. Павлодар: ЭКО, 2005. 288 с.
- Масевич, 1960 – *Масевич М. Г.* Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-ата, 1960. Т. 1. 441 с.
- Румянцев, 1910 – *Румянцев П.П.* Киргизский народ в прошлом и настоящем. Спб., 1910. 54 с.
- Султангалиева, 2014 – *Султангалиева Г.С.* Казахские чиновники на службе Российской империи: сборник документов и материалов. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 418 с.
- Султангалиева, 2015 – *Султангалиева Г.С.* Казахские чиновники Российской империи XIX в. Особенности восприятия власти. *Cahiers du Monde Russe*, 2015. 56/4. С. 651-679. URL: <https://journals.openedition.org/monderusse/8214>
- Янушкевич, 2006 – *Янушкевич А.* Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Павлодар: ЭКО, 2006. 390 с.

References

- Abdrakhmanova, 1998 – *Abdrakhmanova B.M.* Istoriya Kazakhstana: vlast, sistema upravleniya, territorialnoe ustroystvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, system of government, territorial structure]. Astana, 1998. 137 p. [In Rus.].
- Bekmahanov, 1992 – *Bekmahanov E.B.* Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka [Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century]. Almaty, 1992. 125 p. [In Rus.].
- Bronevskii, 2005 – *Bronevskii S.B.* O kazakhakh Srednei Ordy [About the Kazakhs of the middle horde]. Pavlodar: EKO, 2005. 168 p. [In Rus.].
- Dalayeva, 2019 – *Dalayeva T.* Starshie sultany vneshnih okrugov Zapadnoj Sibiri (1822-1868 gg.): sluzhebnaia kar'era i chiny [Senior sultans of the outer districts of Western Siberia (1822-1868): service career and ranks]. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Narody Rossii, Sibiri i stran Vostoka: istoriia i sovremennost'». Irkutsk, 2019. Pp. 47-54. [In Rus.].
- Geins, 1897 – *Geins A.K.* Sobranie literaturnykh trudov v 2-h tomah [Collection of literary works in 2 volumes]. Sankt Petersburg, 1897. Retrieved from. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004485653/ [In Rus.].
- Ian W. Campbell, 2017 – *Ian W. Campbell*. Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917. Cornell University, 2017. 273 p.
- Isabai, 2005 – *Isabai K.* Shon Bi [Shon Bi]. Elorda: Astana, 2005. 672 p. [In Kaz.].
- Isabaev, 2002 – *Isabaev K.* Zherimizdi korgagan, elimizdi eseitken batyr Shon bi [Shon Bi is a hero who protected our land and raised our country]. *Saryarqa samaly*. 2002. September, 20. 7 p. [In Kaz.].
- Kopeiuly, 2013 – *Kopeiuly M.Zh.* Shygarmalary [Compositions]. Pavlodar: EKO, 2013. V. 6. 520 p. [In Kaz.].
- Kracowckii, 2005 – *Kracowckii M.I.* Obras zhisni kasachow stepnykh okrugow [The way of life of the Kazakhs of the steppe districts]. Pavlodar: Eko, 2005. 288 p. [In Rus.].
- Masevich, 1960 – *Masevich M. G.* Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana. [Materials on the history of Kazakhstan's political system]. Alma-ata, 1960. V. 1. 441 p. [In Rus.].
- Rumyancev, 1910 – *Rumyancev P.P.* Kirgizskii narod v proshlom i nastojashem [The Kyrgyz people in the past and present]. SPb, 1910. 54 p. [In Rus.].
- Sultangaliyeva, 2014 – *Sultangaliyeva G.S.* Kazahskie chinovniki na sluzhbe Rossijskoj imperii: sbornik dokumentov i materialov [Kazakh officials in the service of the Russian Empire: a collection documents and materials]. Almaty: Kazakh University, 2014. 418 p. [In Rus.].
- Sultangaliyeva, 2015 – *Sultangaliyeva G.* Kazahskie chinovniki Rossijskoj imperii XIXv.: osobennosti vospriiatija vlasti [Kazakh officials of the Russian Empire in the 19th century: Features of the perception of power]. *Cahiers du Monde Russe*. 2015. 56/4. Pp. 651-679. Retrived from. URL: <https://journals.openedition.org/monderusse/8214> [In Rus.].
- Valikhanov, 1985 – *Valikhanov Ch.Ch.* Sobranie sochinenii v 5 tomakh [Collected works in 5 volumes]. Alma-Ata, 1985. V. 2. 416 p. [In Rus.].
- Zhaksybayev, 1990 – *Zhaksybayev S.* Muca Schormanow - zarekij polkownik [Musa Shormanov - tsarist colonel]. Inductrial'naya Karaganda, 1990. 18 th November. Pp. 4-5. [In Rus.].
- Yanushkevich, 2006 – *Yanushkevich A.* Dnevniki i pisma iz puteshestviia po kazakhskim stepiam [Diaries and letters from a journey through the Kazakh steppes]. Pavlodar: EKO, 2006. 390 p. [In Rus.].

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 396–414
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_396-414

НЕМЦЫ В КАЗАХСКОЙ ССР В 1950–1970-е ГОДЫ: СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Дидар Бейсенғалиевна Касымова¹, Анара Еркеновна Каримова², Болат Кудайбергеноулы³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

²НАО «Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлан»
(д. 60, ул. Олжабай батыр, 140000, Павлодар, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3246-2272>. E-mail: ake073@mail.ru

³НАО «Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлан»
(д. 60, ул. Олжабай батыр, 140000, Павлодар, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Касымова Д.Б., Каримова А.Е., Кудайбергеноулы Б., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются аспекты социальной политики советского режима в отношении немецкого населения в 1950–1970-е гг. Социальная политика советского режима при декларируемой универсальности отличалась в отношении групп населения и менялась в ходе реализации программных целей по пути продвижения через строительство социализма к светлому будущему. Немецкое население прошло через сложные этапы насильственного переселения, депортации, режима спецпоселений и жестко контролируемого принудительного проживания в определенных местах Казахстана, и даже после смены режима находилось под контролем государственных структур. Это во многом определило их социальный статус и отношение к советскому государству, которое не было патроном по отношению к немцам. *Цель и задачи* статьи состоят в определении специфики социальной политики советского государства по отношению к немцам. Их статус менялся в зависимости внутренней политики и внешнеполитических целей (фашистская Германия, две Германии) от неблагонадежных до этнической группы-модели. *Материалы и методы исследования.* В работе использованы документы правительства СССР и ЦК КП Казахстана в отношении депортированных этнических групп (в том числе и немцев), воспоминания потомков семей депортированных немцев. Для объяснения политики СССР в отношении депортации немецкого населения (как и других этносов) применена теории Т. Мартина; в качестве объяснительной модели политики советского режима по формированию новой исторической общности – советский народ – социальный конструктивизм; для объяснения линии

поведения немецкого населения в плане выработки стратегии выживания в иноэтничной и политически враждебной среде – теория Р. Брубейкера. Методы исследования – принцип историзма, статистический, компаративный, ивент- и контент анализ. *Результаты.* В отношении немцев, как и других депортированных групп, советское государство проводило политику по дискриминации / выделению по этническому признаку, исключению и преследованиям / выселению / депортации/ принудительному заселению и строго контролировало все аспекты жизнедеятельности. Постепенно государственная политика в отношении немецкого населения менялась, и к концу 1980-х гг. немцы рассматривались как равноправная этническая группа в составе советского народа и народов Казахстана, но в то же время немцы находились в поиске государства-патрона. *Выводы.* Немецкий этнос в реалиях советской системы реализовывал стратегию выживания и успешной адаптации к общественно-политическим и социально-экономическим условиям середины XX века. Различные каналы мобильности, опыт длительного проживания в смешанной иноэтничной среде приводили к формированию необходимых социокультурных практик, характерных в целом советскому образу жизни.

Ключевые слова: Казахская ССР, советское правительство, немецкое население, депортация, социальная политика

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта «Социальная политика в Казахстане в исторической динамике (20-е – 80-е годы XX века)» (№ АР 23490001).

Для цитирования: Касымова Д.Б., Каримова А.Е., Кудайбергеноулы Б. Немцы в Казахской ССР в 1950–1970-е годы: социальные аспекты // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 396–414 [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_396-414

1950–1970 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ КСР-ІНДЕГІ НЕМІСТЕР: ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕР

Дидар Бейсенғалиевна Касымова¹, Анара Еркеновна Каримова², Болат Құдайбергеноулы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

²«Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ
(60-үй, Олжабай батыр көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3246-2272>. E-mail: ake073@mail.ru

³«Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ
(60-үй, Олжабай батыр көш., 140000 Павлодар, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Касымова Д.Б., Каримова А.Е., Кудайбергеноулы Б., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1950–1970 жылдардағы Кеңес өкіметінің неміс халқына қатысты әлеуметтік саясатының аспектілері қарастырылған. Кеңес өкіметінің әлеуметтік саясаты жария етілген әмбебаптығына қарамастан, халық топтарына қатысты саясаты ерекшеленді және социализм құрылысы арқылы жарқын болашаққа ілгерілеу жолында бағдарламалық мақсаттарды жүзеге асыру барысында өзгергені мәлім. Неміс халқы күштеп қоныс аударудың, жер аударудың, арнайы қоныстандыру режимдері мен Қазақстанның белгілі бір жерлерінде қатаң бақыланатын мәжбүрлі тұрудың қиын кезеңдерін бастан өткерді, ал билік ауысқаннан кейін де мемлекеттік құрылымдардың бақылауында болды. Бұл көбінесе олардың әлеуметтік жағдайын және немістерге қатысты Кеңес мемлекетінің сенімсіздік көзқарасын анықтады. *Мақаланың мақсаты мен міндеттері.* Кеңес мемлекетінің немістерге қатысты әлеуметтік саясатының ерекшеліктерін анықтау. Олардың

мәртебесі ішкі саясат пен сыртқы саяси мақсаттарға байланысты өзгерді (фашистік Германия, екі Германия), яғни сенімсіз этникалық топ ретінде. *Материалдар мен зерттеу әдістері:* жұмыста КСРО үкіметі мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жер аударылған этникалық топтарға (соның ішінде немістерге) қатысты құжаттары және жер аударылған немістер отбасыларының ұрпақтарының естеліктері пайдаланылды. КСРО-ның неміс халқын (басқа этникалық топтар сияқты) депортациялауға қатысты саясатын түсіндіру үшін Т. Мартиннің теориясы пайдаланылды; Кеңес өкіметінің жаңа тарихи қауымдастықты – кеңес халқын – әлеуметтік конструктивизмді қалыптастыру саясатының түсіндірме үлгісі ретінде; неміс халқының мінез-құлқын жат және саяси дұшпандық ортада өмір сүру стратегиясын жасау тұрғысынан түсіндіру – Р. Брубейкер теориясы қолданылды. Зерттеу әдістері – тарихилық, статистикалық, салыстырмалы, оқиғалық және мазмұндық талдау принципі. *Нәтижелер:* немістерге қатысты, басқа депортацияланған топтар сияқты, Кеңес мемлекеті кемсіту / этникалық профилактика, шеттету және қудалау / қуып шығару / жер аудару / мәжбүрлеп қоныстандыру саясатын жүргізді және өмірдің барлық аспектілерін қатаң бақылауға алды. Неміс халқына қатысты саясат бірте-бірте өзгергеніне қарамастан және 1980 жылдардың соңына қарай немістер кеңес халқы мен Қазақстан халықтарының ішінде тең құқықты топтар ретінде қарастырылса да, олар (немістер) қамқоршы мемлекет іздеуде болды. *Қорытынды.* Кеңестік жүйенің шындығында неміс этносы XX ғасырдың ортасындағы қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайларда аман қалу және сәтті бейімделу стратегиясын жүзеге асырды. Ұтқырлықтың түрлі арналары мен аралас этникалық ортада ұзақ өмір сүру тәжірибесі неміс тұрғындарына жалпы кеңестік өмір салтына тән қажетті әлеуметтік-мәдени тәжірибелерді қалыптастырды.

Түйін сөздер: Қазақ КСР, Кеңес үкіметі, неміс халқы, жер аудару, әлеуметтік саясат

Алғыс. Мақала «Қазақстандағы тарихи динамикадағы әлеуметтік саясат (XX ғасырдың 20–80 жылдары)» жобасын іске асыру шеңберінде орындалды (№ АР 23490001).

Дәйексөз үшін: Қасымова Д.Б., Кәрімова А.Е., Құдайбергенұлы Б. 1950–1970 жылдардағы Қазақ КСР-індегі немістер: әлеуметтік аспектілер // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 396–414-бб. [орыс.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_396-414

GERMANS IN THE KAZAKH SSR IN THE 1950s AND 1970s: SOCIAL ASPECTS

Didar Beisengalieva Kassymova¹, Anara Erkenovna Karimova², Bolat Kudaibergenuly³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

²Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University
(60, Olzhabai batyr str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan), Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-3246-2272>. E-mail: ake073@mail.ru

³Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University
(60, Olzhabai batyr str., 140000 Pavlodar, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>. E-mail: k.bolat75@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2024

© Kassymova D.B., Karimova A.E., Kudaibergenuly B., 2025

Abstract. Introduction. The article deals with the aspects of the Soviet regime's social policy towards the German population in 1950–1970s. The social policy of the Soviet regime, despite its declared universality, differed in relation to population groups and changed in the course of implementation of programme goals on the way of advancement through the construction of socialism to a bright future. The German population went through the complex stages of forced resettlement, deportation, the regime of special settlements and strictly controlled forced residence in certain places in Kazakhstan, and even after the regime change was

under the control of state structures. This largely determined their social status and attitude towards the Soviet state, which was not a patron towards the Germans. *The aim and objectives* of the article are to determine the specifics of the social policy of the Soviet state towards the Germans. Their status changed depending on domestic policy and foreign policy goals (Nazi Germany, two Germanys) from unreliable to ethnic group-model. *Materials and methods of research*. The paper uses documents of the USSR government and the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in relation to the deported ethnic groups (including Germans), memories of descendants of the families of deported Germans. To explain the policy of the USSR in relation to the deportation of the German population (as well as other ethnic groups) the theory of T. Martin was applied; as an explanatory model of the policy of the Soviet regime to form a new historical community – the Soviet people – social constructivism; to explain the line of behaviour of the German population in terms of developing a strategy of survival in a foreign ethnic and politically hostile environment – the theory of R. Brubaker. Research methods – the principle of historicism, statistical, comparative, event and content analysis. *Results*. In relation to Germans, as well as other deported groups, the Soviet state pursued a policy of ethnic discrimination / segregation, exclusion and persecution / expulsion / deportation / forced settlement and strictly controlled all aspects of life. Gradually the policy towards the German population changed, and by the end of the 1980s Germans were seen as an equal ethnic group within the Soviet people and the peoples of Kazakhstan, but at the same time Germans were in search of a patron state. *Conclusions*. The German ethnos in the realities of the Soviet system realized the strategy of survival and successful adaptation to the socio-political and socio-economic conditions of the mid-twentieth century. Various channels of mobility, the experience of long-term residence in a mixed foreign-ethnic environment led to the formation of necessary socio-cultural practices characteristic of the Soviet way of life in general.

Keywords: Kazakh SSR, Soviet government, German population, deportation, social policy

Gratitude. The article was carried out within the framework of the project «Social policy in Kazakhstan in historical dynamics (20s–80s of the twentieth century)» (No AR 23490001).

For citation: Kassymova D.B., Karimova A.E., Kudaibergenuly B. Germans in the Kazakh SSR in the 1950s and 1970s: social aspects // Otan tarikhy. 2025. Vol. 28. No. 2. Pp. 396–414 [in Russ.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_396-414

Введение. В научной литературе на основании разнообразных источников достаточно полно разработаны аспекты политики советского государства в отношении немцев – история их расселения по территории Казахстана, депортация, правовые акты, мемуары. Однако не выделена именно социальная составляющая проживания немцев в Казахстане, поскольку она определялась их статусными параметрами и стала одной из причин выезда немцев после распада СССР.

Население Казахской ССР в 1930–1980-е гг. формировалось в ходе проведения модернизационных проектов по превращению республики в индустриально-аграрный комплекс и миграционных волн (депортаций, насильственных переселений, ссылок, формирования спецпоселений и лагерей ГУЛАГа, целина, создание промышленных зон). Социальная политика советского режима при декларируемой универсальности отличалась в отношении групп населения и менялась в ходе реализации программных целей по пути продвижения через строительство социализма к светлому будущему.

Немецкое население в Казахстане было сформировано несколькими волнами добровольного и принудительного переселения из европейской части России с XIX в. Их расселение было частью государственной политики Российской империи по экономическому освоению ряда регионов Казахстана в целом и наполнению европейским социокультурным компонентом, а с точки зрения критериев безопасности – отдаление от центров экономической активности и внешних (европейских) границ. Переселение немцев из европейской части СССР режимом большевиков также отвечало этим задачам. Но с началом Второй мировой войны переселение немцев уже стало насильственной депортацией, хотя с социально-экономической точки зрения, суть их политики не изменилась – они представляли собой один из необходимых компонентов по окультуриванию Степи и её населения (казахов). В ходе депортации с середины 1930-х гг. на территорию Казахстана прибыло 400 тыс. немцев – так называемых спецпереселенцев. Статус депортированных немцев менялся несколько раз – от депортированных через спецпоселенцев до советских граждан под особым контролем – и зависел от внутривнутриполитических и внешнеполитических факторов, что напрямую влияло на социальную составляющую их существования. Немецкое население находилось под

особым контролем структур безопасности (КГБ, МВД), партийных и советских органов, как и все депортированные. К концу 1980-х гг. немцы в Казахстане стали третьим этносом после русских и казахов.

В статье ставится задача рассмотреть социальные аспекты жизни немецкого населения Казахстана в 1950–1970-е гг. Какие стороны жизни немецкого населения представляли особый интерес советских органов, и какие меры предпринимались по дальнейшей советизации немцев? В начале 1960-х гг. руководство СССР в Новой редакции Программы КПСС объявило о наступлении нового этапа в жизни страны, и был принят курс на построение коммунистического общества, что предполагало более полное сближение наций на истинно демократической, интернационалистской базе. Этнические различия должны были исчезнуть, но в отношении бывших депортированных групп также происходили некоторые изменения.

Материалы и методы. В работе использованы документы Правительства СССР и ЦК КП Казахстана в отношении депортированных этнических групп (в том числе немцев), воспоминания потомков семей депортированных немцев.

Для объяснения политики СССР в отношении депортации немецкого населения (как и других этносов) применена теории Т. Мартина; в качестве объяснительной модели политики советского режима по формированию новой исторической общности – советский народ – социальный конструктивизм; для объяснения линии поведения немецкого населения в плане выработки стратегии выживания в иноэтнической и политически враждебной среде – теория Р. Брубейкера. Согласно теории структурно-функционального анализа Т. Парсонса, тип советского общества – универсалистский, тоталитарный, или авторитарный, в котором группы вынуждены следовать предписанным нормам поведения и ценностям [Брубейкер, 2012]. Социальная политика понимается и как целенаправленная деятельность государства по перераспределению ресурсов среди граждан с целью достижения благополучия [Social Policy, 1999]. Социальная политика включает социальное обеспечение, здравоохранение, образование, жилье и занятость [Rys, 1966].

Обсуждение. Тема «Немцы в Казахстане» имеет широкое исследовательское поле, на котором плодотворно работают ученые. Особенности семейных практик в советское время были изучены О.Б. Наумовой на основе полевых материалов [Наумова, 1987]. Л.А. Бургарт рассмотрела различные аспекты жизни немцев в Восточном Казахстане – этапы расселения, организация экономической и религиозной жизни [Бургарт, 1997; 1999; 2001]. Проблемы духовного развития немецкого населения в условиях депортации глубоко проанализированы писателем Г. Бельгером [Бельгер, 1998: 209–237]. История немецкого населения Казахстана исследована В.Э. Кригером [Кригер, 1999; 2006]. В монографиях Ю.И. Подопригоры рассмотрены этносоциальные аспекты жизни немцев в Казахстане с конца XIX в. [Подопригора, 2010; 2016].

Результаты. Политика в отношении депортированных групп по «встраиванию» их в процессы строительства социализма зависела от нескольких факторов – выделение их в категории по статусным параметрам именно по этническому критерию. Социальная политика в СССР декларировалась как универсальная, но имела свои особенности в отношении этнических групп, статус которых менялся на протяжении всего существования Советского Союза [Кириллов].

Переселение немцев до 1940 г. было частью зачистки населения от неблагонадежных в социальном плане выходцев из эксплуататорских слоев общества и кулаков. Они были лишены многих социальных прав – принудительное проживание на определенных территориях, запреты на занятия экономической деятельностью, получение образования на немецком языке, религиозные гонения. С началом войны отношение к немцам резко поменялось. 26 августа 1941 г. был издан Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об упразднении немецкой автономной области в Поволжье», 12 сентября 1941 г. приняты постановления «О размещении немцев Поволжья в Казахстане», 3 октября того же года – «О переселении немцев из Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР» [табл. 1, 2].

Таблица 1. Депортация немцев в Казахстан на 25 ноября 1941 г. [Бугай, 1992: 75].

Регионы, города	Запланировано	Реальное количество
Южный Казахстан	48000	23832
Джамбул	41000	20994
Северный Казахстан	60000	48303
Алма-Ата	30000	8761

Актюбинск	15000	5554
Павлодар	45000	43202
Кустанай	60000	30010
Ақмолинск	60000	56753
Восточный Казахстан	32000	28136
Караганда	29000	8304
Семипалатинск	50000	38170
Кызыл-Орда	15000	3608
Всего	485000	315627

Таблица 2. Из «Справки о прибытии переселяемых немцев в места поселения» по состоянию на 18 сентября 1941 г. [Бугай, 1992: 54–55].

Наименования районов вселения	Номера эшелонов разгрузки	Станция	Количество прибывших немцев
Казахская ССР			
Манинский	848	Манинск	2355
Жерединский	847	Кокчетау	2313
Кустанайская область			
Кустанайский Затобольский	803 800 805	Кустанай	2450
Жангаринский, Карасусский	807	Разъезд № 63	2201
Лесиковский	808 802	Среды ст. Тобол, Аман	2321
Федоровский	7 эшелонов	Кайба-гар	2240
Джетыгаринский			2274
Орджоникидзевский			2262
Тарановский			
Орджоникидзевский			
Итого:			16076
Северо-Казахстанская область			
Кокчетавский	797	Кокчетав	2273
Восточно-Казахстанская область			
	752	Семипалатинск	2039
Итого по Казахской ССР	11 эшелонов		25056

Как видно, регионы расселения по природно-климатическим условиям были неблагоприятные – суровая зима, засушливое лето. Немцев ждали тяжелые испытания.

После начала войны в Казахстан прибыло 393711 немцев, убыло 957059. Убывали немцы (трудоспособные мужчины и женщины) в рабочие колонны за пределы республики (Трудовая армия). Но нет точных данных о потерях среди немецкого населения, депортированного в Казахстан. Помимо внутреннего режимного положения депортированных и после снятия ограничений по статусу немцы стали особой группой, поскольку представляли интерес для идеологических противников СССР (реабилитация была неполной, дискриминационная политика в плане доступа к образованию на родном (немецком) языке, религиозные преследования, положение жертв репрессивной политики советского режима (индивидуально – лишение избирательных прав, раскулачивание, контрреволюционные преступления, и как этническая группа – «немецкая операция» времен «большого террора», депортация, трудовая мобилизация, спецпоселения). После снятия статуса депортированных и спецпоселений немецкое население все еще находилось под особым наблюдением из-за сложных взаимоотношений СССР с Западной Германией. Немецкое население было выделено в особую группу по нескольким признакам – наличие этнического государства, степень религиозности и маркеры этничности.

Социальная политика в отношении немцев, как и в отношении других депортированных этнических групп, а также всех, кого советская власть отнесла к неблагонадежным в социальном и политическом плане (однако нещадно их эксплуатировала), была частью политики или политического процесса в целом по поддержанию порядка в стране и сохранению власти партии большевиков. Она проводилась государством, его институтами и агентами для функционирования всей системы и отдельных её компонентов (экономика, идеология, безопасность, партийно-советский аппарат, социальная пирамида, группы населения). Те или иные изменения в формате и наполнении социальной политики зависели от целей и задач государства на отдельных этапах его развития и

политической (зачастую объективированных субъективных факторов) воли лидеров страны. Социальные аспекты проживания немцев в Казахской ССР охватывают следующие стороны: обеспечение жильем, работой, медицинским обслуживанием, доступ к образованию, в том числе и на родном (немецком) языке, участие в социально-политической жизни общества, свобода вероисповедания.

Казахская ССР стала местом депортации многих этнических групп, но республика была не готова всех их разместить – обеспечить жильем, прежде всего. Поэтому немцы, как и другие депортированные, а с началом войны, эвакуированные, а также все население республики испытывали трудности в обеспечении жильем. Депортированных немцев высаживали вдоль железной дороги на станциях и далее расселяли в сельской местности. Помимо жилья не хватало продовольствия, медикаментов, одежды. Колхозы и совхозы не получили в условиях военного времени необходимые ресурсы. По постановлению ЦК ВКП(б) «О расселении немцев Поволжья в Казахстане» от 12 сентября 1941 г., стало возможным подворное расселение немцев, чтобы распределить нагрузку на село. Их также зачастую подселяли к недовольству местного населения. Местное население не было информировано о причинах депортации немцев, что с началом войны вызывало конфликты. Партийные и советские органы были предупреждены о возможных актах сопротивления власти со стороны немцев согласно директивному письму КП(б)К партийным органам республики от 4 октября 1941 г. [АП РК. Ф. 708. Оп. 5/2. Д. 53. Л. 66–71].

Немцы, проживавшие в Казахстане и до войны, были также взяты под контроль органов МВД и считались депортированными. «В отдаленных районах казахской степи немцы сталкивались с проблемой нехватки воды, непригодными землями для ведения сельского хозяйства, многие семьи в первые месяцы после переселения были доведены до истощения» [Блинова и др., 2021: 99]. Хотя немцы были неблагонадежными в политическом плане, среди них были члены партии и коммунисты. Причем прием, как в партию, так и комсомол, проводился из числа немцев последовательно.

После войны по постановлению СНК СССР от 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев» немцам были возвращены права граждан СССР, но они не могли отлучаться за пределы района расселения без ведома спецкомендатуры НКВД. Режим спецпоселения распространялся на всех немцев по приказу МГБ и Генерального Прокурора СССР № 00913/277сс от 27 декабря 1951 г. – все лица немецкой национальности, не подвергавшиеся выселению, были взяты на посемейный учет по месту постоянного жительства. Органы, осуществлявшие контроль за немецким населением (как и за всеми депортированными народами) – структуры МВД и партийные органы. Все вопросы по перемещению, закреплению, обустройству и контролю за спецпоселенцами регулярно обсуждались партийными органами. Например, было принято постановление ЦК КП(б) Казахстана от 20 февраля 1951 г. «О работе среди спецпоселенцев».

13 декабря 1955 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР немцы были освобождены от административного надзора органов МВД, но не имели права возвращаться в родные места. Политическая же реабилитация немецкого населения последовала лишь в 1964 г. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 29 августа признал необоснованными обвинения в отношении немецкого населения, но ограничения с немцев-переселенцев в выборе места жительства не были сняты. В ноябре 1972 г. Президиум Верховного Совета СССР принял указ о снятии этих ограничений.

По состоянию на 1 января 1953 г. в Казахстане проживало 448626 немцев, в том числе выселенные – 337209, местные – 62631, репатриированные – 42850, мобилизованные – 5936 [Земсков, 1991: 154]. По первой послевоенной переписи населения 1959 г. в Казахской ССР уже проживали 659751 немцев. А по переписи СССР 1989 г. было зарегистрировано 957518 немцев, постоянно проживавших в республике [Алексеев, 2001: 90].

После отмены статуса немцев как депортированных шел процесс воссоединения немецких семей. Немецкий писатель Г. Бельгер использовал казахское сравнение: «разбросаны как кизяк в степи» про немцев в казахской степи. Но семьи как часть общины стали автономны в определенной степени, где отправлялись религиозные обряды и изучали Библию, которая призывала их к смирению, и они могли общаться на немецком языке. Немцы показали высокие адаптивные способности, обладали хорошими навыками в разных видах деятельности (строители, каменщики), приобретенными на стройках в Трудовой армии и на лесоповалах.

Постановлением СНК СССР от 8 января 1945 г. немцы-переселенцы признавались полноправными гражданами СССР за исключением права покидать пределы района расселения без разрешения спецкомендатуры НКВД, но фактически они были ограничены во многом.

Работа по интеграции немцев проводилась активно после принятия постановления ЦК КПСС от 5 июля 1954 г. «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев» и от 29 июня 1955 г. «О мерах по усилению массово-политической работы среди спецпоселенцев». После снятия ограничений возникли опасения, что немцы будут выезжать из мест пребывания, что привело бы к потере рабочей силы и, следовательно, снижению общей производительности труда в сельской местности и на предприятиях. Поэтому от местных органов требовалось проводить работу по закреплению их на местах пребывания: «Из бесед с руководителями районных партийных, советских организаций, а также с руководителями колхозов, МТС, совхозов выяснилось, что лиц немецкой национальности, не участвующих в общественном труде без уважительной причины, нет. Немцы в любой отрасли народного хозяйства характеризуются [как] трудолюбивые граждане...» [Из истории немцев Казахстана, 2000: 215]. «Из числа [лиц], немецкого населения, проживающих на территории Ключевого района, имеются награжденные многодетные и одинокие матери: золотой медалью “Мать героиня” – 1, орденами “Материнская слава” I степени – 2 женщины, II степени – 2, III степени – 10, и “Медальми материнства” I степени – 11 женщин, II степени – 15 женщин, а всего по району 42 женщины. Медицинское обслуживание немецкого населения в области осуществляется на равном положении со всем другим проживающим населением» [Из истории немцев Казахстана, 2000: 217].

Приведем сведения из Семипалатинской области за 1955 г.: «Областное управление сельскохозяйственной пропаганды выпускает бюллетени «Итоги работы лучших доярок Семипалатинской области по надою молока». Выпущено 4 бюллетеня. В них фигурируют 1150 фамилий, в этом числе немки и чеченки – 546, почти половина. В совхозе «Турксиб» Жана-Семейского района из работающих 85 немцев и 35 чеченцев, за добросовестное отношение к труду поощрено 87 человек: похвальными грамотами награждено 8 человек, денежные премии получили 17, вынесено благодарностей 62 спецпоселенцам» [Из истории немцев Казахстана, 2000: 201]. «Они свидетельствуют о еще неизжитом пренебрежительном отношении к немцам и чеченцам и являются попыткой свалить недостатки и срывы в работе с «больной головы на здоровую» [Из истории немцев Казахстана, 2000: 202].

После XX съезда было принято постановление Президиума ЦК КПСС «О мерах по усилению массово-политической работы среди спецпоселенцев» от 29 июня 1955 г. [Реабилитация, 2000: 225]:

«1. Обязать ЦК компартий Казахстана, Узбекистана, Киргизии, Таджикистана и Туркменистана, Алтайский и Красноярский крайкомы, Новосибирский, Молотовский, Кемеровский и Иркутский обкомы КПСС в кратчайший срок устранить недостатки и ошибки в работе со спецпоселенцами, отмеченные настоящим постановлением. Надо осудить и отрешиться от неправильного и вредного взгляда, что спецпоселенцы являются людьми «второго сорта», и принять меры по вовлечению всех спецпоселенцев в активную производственную и общественно-политическую жизнь. Необходимо избирать лучших из них в Советы депутатов трудящихся и в руководящие органы профсоюзных и кооперативных организаций, выдвигать их наравне со всеми другими гражданами на руководящую хозяйственную работу в колхозах, совхозах, МТС и промышленности. Спецпоселенцев, добившихся высоких производственных показателей, следует представлять к правительственным наградам, широко показывать результаты их работы на выставках, в печати и т.д. [Реабилитация, 2000: 226].

2. Обязать партийные организации широко развернуть массово-политическую и культурно-просветительную работу среди спецпоселенцев, подчинив ее главной задаче – повышению трудовой активности, закреплению спецпоселенцев в местах поселения, воспитанию их в духе преданности Родине, советского патриотизма и дружбы народов СССР. Повседневно разъяснять им политику партии и правительства, внутреннее и международное положение СССР. К работе в качестве агитаторов, докладчиков и пропагандистов привлекать политически подготовленных коммунистов, а также спецпоселенцев из числа беспартийной интеллигенции. Предложить ЦК компартий союзных республик, крайкомам и обкомам партии организовать издание политической литературы, газет для спецпоселенцев на их родном языке там, где имеются для этого необходимые условия» [Реабилитация, 2000: 226].

«Как показало дополнительное ознакомление на месте, вопросы трудоустройства спецпоселенцев-немцев решены положительно. Абсолютное большинство их добросовестно работает в промышленных предприятиях, на стройках, в совхозах и колхозах, многие из них являются передовиками производства и за высокие показатели в работе награждены правительственными наградами и почетными грамотами.

Так, в Челябинской области около 20% работающих в промышленности немцев являются передовиками производства. Только в Алма-Атинской, Павлодарской и Акмолинской областях Казахской ССР из числа спецпоселенцев-немцев за высокие производственные показатели награждено 3835 человек, 556 человек являются участниками Всесоюзной сельскохозяйственной выставки. В Кокчетавской области 6 колхозов, которые в основном состоят из спецпоселенцев-немцев, являются миллионерами. В Павлодарской области таких колхозов насчитывается более десяти. В Кемеровской области за высокие производственные показатели в угольной и металлургической промышленности награждено орденами и медалями Советского Союза 166 человек спецпоселенцев-немцев и в сельском хозяйстве – 37 человек. В Новосибирской области за высокие показатели в работе награждено орденами и медалями Советского Союза 160 человек и 223 человека являются участниками Всесоюзной сельскохозяйственной выставки» [Реабилитация, 2000: 284].

Основная цель принятия данного постановления – закрепление немцев в местах расселения, поскольку они были важным экономическим ресурсом и составляли основную рабочую силы. В документе дается объяснение причин депортации: «Направление на спецпоселение немцев было вызвано особыми условиями военного времени, что в настоящее время, когда их материальное положение значительно укрепилось и основная масса немцев включилась в хозяйственную и культурную жизнь и прочно обосновалась в местах нового жительства, Комиссия считает, что дальнейшее применение к ним ныне существующих ограничений по спецпоселению не вызывается необходимостью и вносит предложение снять с учета спецпоселения немцев и членов их семей». Но они не могли вернуться прежние места проживания и требовать возвращения своего имущества и жилья: «Чтобы избежать претензии со стороны некоторых немцев на возвращение ранее принадлежащих им домовладений, в которые сейчас вложены новыми хозяевами дополнительные средства на их поддержание и расширение, считаем целесообразным в постановлении ЦК КПСС и в Указе Президиума Верховного Совета СССР указать, что снятие с немцев ограничений по спецпоселению не влечет за собой возвращения им имущества, конфискованного при выселении».

18 октября 1956 г. вышло постановление Бюро ЦК Компартии Казахской ССР «Об усилении массово-политической работы среди населения республики», и хотя немцы там не упоминались, на них также распространялись положения этого документа. Указывалось, что «партийные организации слабо привлекают коммунистов указанных национальностей к активному участию во внутрипартийной жизни, в массово-политической работе, к учебе в сети партийного просвещения» [РГАНИ. Ф. 5. Оп. 33. Д. 9. Л. 72–80].

Вовлечение немцев в общественно-политическую жизнь проводилось на всех этапах их статусных изменений, что предполагало не только внедрение в их сознание концепта доминирования воли государства, но и формирование советскости образа жизни и советской идентичности. Из числа немцев формировались группы осведомителей НКВД [Бургарт, 2001: 409–443].

18 октября 1956 г. было принято строго секретное постановление Бюро ЦК Компартии Казахстана, в котором говорилось об усилении массово-политической работы среди немецкого населения республики: «Политическая и воспитательная работа ведется обкомами, горкомами, райкомами партии и первичными партийными организациями без учета национальных особенностей населения. Для немцев не организуются на их родном языке доклады, лекции и беседы по разъяснению решений партии и правительства, по вопросам внутренней и международной политики. Коммунисты и беспартийный актив из числа немцев все еще слабо привлекаются к участию в партийной и массово-политической работе в качестве лекторов, докладчиков и агитаторов. Лица немецкой национальности крайне недостаточно выдвигаются на руководящую работу в промышленности и сельском хозяйстве, мало избираются в партийные, профсоюзные, комсомольские и советские органы. Не изжиты случаи перестраховки при приеме в партию передовиков производства из числа лиц немецкой национальности. Нельзя признать удовлетворительной работу комсомольских организаций республики по приему в комсомол передовой немецкой молодежи. Не проявляется должной заботы о развитии художественной

самодетельности немецкого населения и вовлечении его в спортивные организации. Для немцев не организуются радиопередачи на родном языке. В библиотеках крайне мало литературы на немецком языке» [Из истории немцев Казахстана, 2000: 221].

Ставилась задача «смелее выдвигать передовых и наиболее активных людей немецкой национальности, особенно в местах большого сосредоточения немецкого населения, на руководящую работу в колхозах, совхозах, МТС и промышленных предприятиях, в аппаратах партийных, советских, комсомольских, профсоюзных органов».

От партийно-советских органов (обкомы, горкомы и райкомы КП Казахстана) требовали «покончить с неправильной практикой, когда отдельные партийные организации допускают перестраховку при приеме в партию передовых товарищей из числа лиц немецкой национальности. Обеспечить избрание передовых людей из числа немцев в состав советов депутатов трудящихся, в руководящие профсоюзные и комсомольские органы, а коммунистов – в состав партийных бюро и комитетов.

«Обязать обкомы, горкомы, райкомы партии, первичные партийные организации обеспечить широкое разъяснение Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР о снятии с бывших спецпоселенцев немецкой национальности всех ограничений и о предоставлении им полностью всех прав граждан нашей страны. Решительно пресекать факты неправильного отношения к лицам немецкой национальности, окружить их вниманием, проявлять к ним максимум товарищеской заботы и чуткости».

Доступ к образованию является одним из критериев охвата населения социальными правами, поскольку открывает путь к социальной мобильности. В годы депортации дети в немецких семьях не посещали учебные заведения, что было вызвано крайне тяжелым материальным состоянием: голод, отсутствие одежды и обуви. Кроме того, немецкие дети подвергались оскорблениям и унижениям (даже физическим) со стороны одноклассников и учителей. По состоянию на 1950 г. из 33907 немецких детей в возрасте от 7 до 14 лет не посещали школу 8484, что составляло 25%. Немцы-преподаватели не могли работать в школах из-за своей этнической принадлежности и статуса. Согласно справке Кокчетавского ОблОНО о работе среди спецпереселенцев от 26 августа 1951 г., в области в 1950/51 учебном году работали 294 учителя-переселенца. Они работали в основном в начальных классах или преподавателями точных наук. Министерство просвещения КазССР издало специальный приказ об освобождении учителей-спецпереселенцев от преподавания гуманитарных дисциплин и представлении им другой работы в школах.

После снятия с немцев статуса депортированных и предоставления им права на получение образования на немецком языке среди самих немцев возникли споры о необходимости такой меры. Не все немцы в 1955 г. поддерживали эту инициативу, поскольку преподавание в средней школе и вузах велось на русском языке, и поэтому дети испытывали бы трудности при поступлении в вузы и во время учебы: «Колхоз им. Тельмана Павлодарского района: учитель с 37-летним педагогическим стажем, немец Лефлер В.П. в личной беседе сказал: «Преподавание на родном языке – надуманная и ненужная затея. Даже в Саратовской области еще в 1939 году, мы, по требованию родителей, перешли к преподаванию своих предметов на русском языке. Я лично не слышал ни одного высказывания родителей о желании обучать детей на родном языке» [Из истории немцев Казахстана, 2000: 203].

С 1957 г. в СССР начинают организовывать преподавание родного немецкого языка детям и взрослым, поскольку из-за депортации основная масса немецкого населения не владела родным языком. Со второго класса начальной школы с согласия родителей и при наличии не менее десяти учеников вводилось преподавание немецкого языка в РСФСР, Казахстане, Узбекистане и Таджикистане. Но были серьезные трудности – нехватка учителей, школьных учебников и методических пособий. Для подготовки кадров открываются немецкие отделения в педучилищах и пединститутах.

Но 28 мая 1952 г. ЦК КП(б)К принял постановление «О приеме спецпоселенцев в высшие учебные заведения» [Из истории немцев Казахстана, 1997: 176–177]. Постановление, однако, указывало: «прекратить прием спецпоселенцев в Казахский государственный университет им. С.М. Кирова, в Алма-Атинский юридический, Казахский горно-металлургический, физкультурный и педагогический институты, а также в консерваторию...

2. Принять ограниченное количество спецпереселенцев в следующие вузы: Казахский сельскохозяйственный, ветеринарно-зоотехнический, медицинский. Чимкентский технологический и учительские (кроме Алма-Атинского) институты.

3. Обратить внимание директоров перечисленных в пункте 2-м вузов на то, что в высшие учебные заведения могут быть приняты из числа спецпоселенцев только успешно выдержавшие конкурс, в первую очередь, коммунисты и комсомольцы, активно проявившие себя в производственной и общественной работе, но не более установленного в прилагаемом списке количества». На все остальные вузы выделялась приемная квота в 105 человек на миллион немцев, учтенных по республике.

Партийная и комсомольская работа. Среди немецкого населения еще до депортации было много членов партии и комсомольцев. Как отмечает В.Э. Кригер, сложно было придумать более гротескную ситуацию: «...на фоне обвинений в шпионаже и потенциальной измене, высылке в восточные районы страны, физического и морального уничтожения собственного народа сидеть на партийных собраниях и слушать разглагольствования о ленинско-сталинской национальной политике, а потом проводить агитационно-пропагандистские мероприятия среди замордованных соотечественников» [Кригер, 1999: 78].

Участие в советских политических органах – партии и комсомоле – предоставляло определенные преимущества – социальная мобильность и доверие со стороны режима [табл. 3]. Коммунисты, комсомольцы и члены их семей были первыми с кого снимались ограничения: «О снятии ограничений в правовом положении с членов и кандидатов в члены КПСС и их семей, находящихся на спецпоселении (С-т от 30.IV.55 г., пр. № 77, п. 3-с)... 17. Отметить, что существующие ограничения в правовом положении спецпоселенцев — коммунистов и членов их семей, из числа немцев, чеченцев, калмыков, крымских татар и других лиц, выселенных в отдаленные районы страны, в дальнейшем не вызываются необходимостью. Снять с учета спецпоселения членов и кандидатов в члены КПСС и их семей и освободить их из-под административного надзора органов МВД» [Реабилитация, 2000: 219].

Таблица 3. Сведения о работе отдельных коммунистов Кировского района по повышению идейно-политического уровня [АП РК. Ф. 708. Оп. 26. Д. 301. Л. 5].

№	Фамилия, имя, отчество	Где и кем работает	Где учится по повышению идейно-политического уровня	Какое поручение выполняет	Партийность
1	Майер А.Д.	СУ-5 преподаватель уч. комбината	Самостоятельно	Пропагандист кружка по изучению истории партии	Член КПСС
2	Тильман И.М	Тран. цех дежурный паровозного депо	В кружке философии	Председатель кассы взаимопомощи	Член КПСС
3	Майер	ЦРФ бригадир цеха шламового хозяйства	ВУМЛ	Партгруппорг, агитатор	Член КПСС
4	Шайбель Я.	Кондитер. фабрика завхоз	В кружке по изучению истории 2-го года обучения	Профгруппорг	Член КПСС
5	Ноак А.А	Шахта 31 нач. план. отдела	Самостоятельно	Агитатор	Член КПСС
6	Мильхин	Шахта 1-бис инспектор охраны труда	В кружке по изучению истории партии 2-года обучения	Редактор стенгазеты	Член КПСС
7	Шваркопф	Шахта 18 бис гл. инженер по планированию	Самостоятельно	Зам. пропаганд. кружка по изучен. истории партии 1-го	Член КПСС

				года обучения, член редколлегии, агитатор	
8	Геллерд А.Г	Шахта 28-бис проходчик	В кружке нов. Типа 1-го года обучения	Агитатор, профгруппорг	Член КПСС
9	Майер Е.Л	Автобаза домохозяйка	Не учится, больная	Агитатор	Член КПСС
10	Тримель М.	Шахта 38, медсестра	В кружке повыш. типа 1-го года обучения	Оказывает помощь работе санкружка	Член КПСС
11	Круг Г.М.	Шахта 6-новая зав. лессклада	В кружке повыш. типа 1-го года обучения	Член шахтного комитета	Член КПСС
12	Лебедова Ф.Ф	Машинистка людского подъема	В кружке по изучению истории партии	Агитатор	Член КПСС
13	Келлер М.Д.	Шахта 3-бис, зав. расчетным отделом	Кружок по изучению истории партии 1-го года обучения	Агитатор	Член КПСС
14	Дильман К.В	Горный мастершахта 31	Кружок по изучению истории партии 1-го года обучения	Агитатор	Член КПСС
15	Аллебон Е.И	КСШ-51 учительница	Кружок по изучению истории партии 1-го года обучения	Агитатор	Член КПСС
16	Либрехт А.Г.	Инвалид не работает	Кружок по изучению истории партии 1-го года обучения	Агитатор	Член КПСС
17	Розенберг Р.В.	ЦЭММ-3 глав. инженер	Самостоятельно, окончил вечерний университет	Агитатор	Член КПСС
18	Эйферт В.А.	Райком союза угольщиков художник при клубе им. Кирова	Самостоятельно	Зам. секретаря парторганизации	Член КПСС
19	Миллер Г.В	Техбаза	Кружок		Член КПСС

Вовлечение немцев в общественную жизнь предполагало и отвлечение их от религиозных практик. Религия была основным маркером этнической идентичности немцев, несмотря на религиозные преследования и конфессиональные различия среди них (меннонитство, баптизм, лютеранство), местом сохранения и воспроизводства этнокультурных маркеров. Но, в «результате религиозных гонений, эмиграции и репрессий религиозных лидеров произошло разрушение религиозной общины, функции трансляции религиозной традиции перешли к семье, переместились на внутрисемейный уровень» [Подопригора, 2010: 47].

В Казахстане в 1950–1960-е гг. возобновляется официальная деятельность различных религиозных групп немцев: происходит регистрация общин и открытие молитвенных домов [Подопригора, 2010: 63]. «Религиозная жизнь внутри общины активизировалась, негативное отношение властей сплачивало ряды членов общины, численность которых с каждым годом увеличивалась. И простые члены общины, и руководители подвергались преследованиям за религиозную деятельность. На рядовых членов общины властями и общественностью оказывалось, как правило, морально-психологическое давление, руководители религиозных объединений платили «особую» цену – уголовная ответственность и лишение родительских прав» [Подопригора, 2010: 64].

«Религиоведы отмечают, что в 1950-е – 1960-е гг. в Казахстане сложились две группы верующих немцев. Первая включала людей старшего поколения, глубоко верующих, они были знатоками основы вероучения, к которому принадлежали члены религиозной группы. Вторая – объединяла людей среднего возраста, хотя нередко встречалась и молодежь. Эта группа не отличалась строгим выполнением религиозных канонів и зачастую религиозные взгляды сочетались с естественно-научными знаниями. Активность в этой группе проявлялась во время значимых

религиозных праздников. И если праздники выпадали на выходные дни, то наблюдались массовые невыходы на работу, что вызывало конфликты с государственными и партийными органами».

Одним из способов воздействия на религиозные практики меннонитов советский режим рассматривал критические публикации в средствах массовой информации, например: Ушаков В. Меннониты «спасают» души (документальный рассказ) // Ленинская смена Казахстана. 1960. 12–16 марта; Ушаков В., Климов Л. О кривых тропах и прямой дороге // Ленинская смена Казахстана. 1960. 6 апреля; Баранов В. Маска сорвана // Социалистическая Караганда. 1960. 10 сентября; Богатырев Ф. Раздумья атеиста // Казахстанская правда. 1963. 16 августа; Аксельрод Г. Идеологические диверсанты из ФРГ // Казахстанская правда. 1963. 3 августа.

В отчетах уполномоченных по делам религиозных культов по Казахской ССР отмечалось, что деятельность религиозных общин немцев строго контролировалась – они получали разрешение на регистрацию и открытие молевых домов [Шмидт, 2021: 85–90].

Социальная адаптация предполагала выстраивание отношений с местным населением (казахами, прежде всего). Если поначалу казахи не принимали немцев, то со временем менялось восприятие друг друга. По воспоминаниям Ж.Б. Кульмухамбетовой (с. Денисовка Кустанайской обл.): «...в начале войны в наше село были депортированы немцы... В нашу семью, которая состояла из четырех человек, поселили семью Манвайлер. В семье их было семеро детей и мать. Отец был сослан в трудармию. Нам, местному населению, говорили, что они «враги народа». Вначале мы присматривались к ним... Поразило нас их терпение, их трудолюбие, за что ни брались, делали все аккуратно, не было в них озлобленности. Наша семья отнеслась к ним хорошо... Свекор Абубакир Кульмухамбетов ценил их за трудолюбие и честность, помогал им едой, одеждой. Что было у нас на дастархане, то было и у них» [Волкова, 2022: 67]. Или другой пример, из дневников О.П. Шрейдер: «Нас депортировали в Казахстан, аул Баканас. Жили очень бедно. Дети, эти маленькие страдальцы, сами находили себе работу, чтобы выжить. Они брали веревки, собирали саксаул, вязали из него снопы и приносили в аул казашкам, которые их кормили» [Блинова, 2021: 101]. Местные (казахи) оценили трудолюбие немцев и помогали им, немцы заимствовали навыки у казахов животноводства [Казиев, 2015: 135].

Языковая ситуация среди немцев Казахской ССР. До депортации в немецких общинах говорили на разных диалектах немецкого языка. Но в Казахстане они вынуждены были переходить на русский и в общении с казахами использовать казахский, что постепенно привело к тому, что они в большинстве своем утратили родной язык. «Начиная с конца 1950-х гг. всесоюзные переписи населения фиксировали снижение численности немцев, владеющих немецким языком. При этом данный показатель был всегда выше у сельского немецкого населения в отличие от городского. Так, в 1959 г. доля немцев, владеющих немецким языком, была равна 83,5% (81,4% – мужчины, 85,2% – женщины), из них сельские жители составляли 85,9%, городские – 78,1%. В 1970 г. доля немцев, владеющих немецким языком, составляла 75% (72,6% – мужчины, 77,1% – женщины), из них сельских немцев – 78,6%, городских – 69,7%. Языковая ситуация в этот период хорошо видна на примере Семипалатинской области [табл. 4]. В 1979 г. продолжается сокращение численности немцев, считающих родным языком немецкий, до 64,5% (61,5% – мужчин, 67,2% – женщин), из них немцев, сельских жителей, – 69,5%; немцев, городских жителей – 58,4%. В 1989 г. рассматриваемый показатель снизился до 54,4% (51,8% – мужчины, 56,8% – женщины), при этом у сельских жителей до 60%, у городских – до 48,8%. Данные показатели свидетельствуют об утрате немецким языком позиции родного, снижении распространенности немецкого языка и усилении позиций русского языка среди немцев Казахстана [Программа развития, 2019: 22].

Посольство Германии в СССР в феврале 1972 г. направило в Бонн сообщение «О культурном состоянии российских немцев», в котором говорилось, что культура немцев Казахстана еще жива, однако этому серьезно препятствует недоверие Советского Союза. Высказывалась озабоченность односторонней ориентацией на ГДР и искусственным замалчиванием жизни в ФРГ [Немцы в России, 1998: 357].

Таблица 4. Сведения о немецком населении Семипалатинской области по переписи 1959 г.

Район	Всего	В том числе		Считают родным языком немецкий			Примечания
		муж.	жен.	Всего	В том числе		
					муж.	жен.	
Абайское производ. Управление	428	188	240	407	176	231	
Аягузское	1200	534	666	895	387	508	
Бескарагайское	2900	1319	1588	2422	1056	1367	
Бородулихинское	15082	6835	5247	13419	5976	7443	
Жарминское	5070	2273	2797	4082	1754	2328	
Кокпектинское	4857	2043	2814	4300	1785	2515	
Урджарское	5681	2519	3162	5035	2182	2843	
г. Аягуз	1048	433	615	736	286	450	
г. Семипалатинск	5082	2332	2850	3871	1726	2145	
Чарская пром. Зона	1340	576	764	1028	415	613	
Итого	43011	19129	23882	363377	15805	20572	
Минус Актогай	223	84	139	182	63	119	Актогай передан в А.-Атинскую область
Без Актогая	42788	19045	23743	36195	15742	20453	

«К концу 1980-х гг. для немецкого населения Павлодарского Прииртышья было характерным снижение распространенности и немецкого языка, и русско-немецкого двуязычия – за счет вовлеченности в орбиту функционирования русского языка. Отмечалась устойчивая тенденция роста численности немецкого населения, считавшего родным языком русский язык, а также немцев, свободно владеющих русским как вторым языком. Рост влияния русского языка и русскоязычной культуры является свидетельством интенсивных интеграционных процессов, которые в последующий период сохранятся и усилятся» [Подопригора, 2010: 59].

Немцы в межэтнических браках. Рост межэтнических браков немцев с представителями других этносов шел из-за ряда объективных причин (невозможность изучения родного языка, ограничение поступления в ряд республиканских вузов). Также среди немцев стали проявляться ассимиляционные стратегии. В районах с преобладающим славянским населением немцы вступали в брачные отношения с русскими и украинцами, в казахской среде – с представителями этого этноса. В 1984 г. 62% немцев Кокчетавской и 75% Кустанайской области вступили в межэтнические браки. При переписи 1970 г. 75% немцев Казахстана называли родным языком немецкий, в 1979 г. – 62%, в 1989 г. – только 54% [Нурмагамбетова, Игнатьев, 2007: 95]. О.Б. Наумова исследовала межэтнические браки немцев ряда районов Павлодарской, Алматинской и Чимкентской областей Казахстана. Она отметила рост межэтнических браков среди немцев во второй половине XX в., что объяснялось высоким уровнем урбанизированности немецкой культуры, принятием образа жизни и иноэтничной средой проживания немецкого населения. Среди брачных партнеров немцев – русские, украинцы и казахи. Немецко-«европейские» браки во многом объясняются культурно-психологической близостью народов. Исследователь обратила внимание на разное брачное поведение мужчин и женщин: «Если в браки с “европейцами” у немцев в равной степени вступают как мужчины, так и женщины, то в браки с представителями мусульманских в прошлом народов вступают, как правило, только немки. Точнее было бы сказать, что женщины “азиатских” народов, как правило, не выходят замуж за людей других национальностей, и особенно за тех, кто исповедовал в прошлом иную религию» [Наумова, 1987: 95].

Проект создания Немецкой автономии в Казахстане и позиция казахстанских немцев. Несмотря на усилия советских властей по формированию «советскости» у немцев, они мыслили в рамках стремления вернуться на Волгу или эмигрировать в ФРГ. В сентябре 1972 г. стало известно о письме немцев Казахстана, которое подписали 3,5 тыс. глав семей. В немецких средствах массовой информации эта борьба получала отражение и поддержку. В ответ коммунистическая партия Казахстана предпринимала некоторые меры, направленные на уменьшение недовольства немцев, создание им условий для культурной автономии. Эмиграционные настроения рассматривались в

свете деятельности зарубежных идеологических центров. Были приняты постановления ЦК КП Казахстана от 16 апреля 1974 г. «Об усилении идейно-воспитательной работы среди граждан немецкой национальности» и от 26 июня 1974 г. «О дальнейшем усилении политико-воспитательной работы среди граждан немецкой национальности». Персональные дела людей, желавших уехать в Германию, разбирались на заседаниях специально организованных общественных комиссий.

Хельсинкский процесс стимулировал тенденции немцев эмигрировать. Поэтому руководство КПСС пришло к выводу о необходимости создания немецкой автономии. В августе 1976 г. группа членов ЦК КПСС, занимавшаяся разработкой этого вопроса, выступила с предложением образовывать немецкую автономную область в Казахстане с центром в Ерейментау из пяти районов, входивших в состав Целиноградской, Карагандинской, Кокчетавской и Павлодарской областей. Ерейментау – родина батыра Богенбая, героя казахско-джунгарских войн первой половины XVIII в. 31 мая 1979 г. Политбюро ЦК КПСС приняло постановление «Об образовании немецкой автономной области», которое не было воплощено в жизнь из-за протестов казахского населения, известных как Целиноградские события 1979 г.

Некоторые немцы высказывались против создания автономии в Казахстане. В качестве причин тому указывались социально-экономические (нежелание покидать нажитое за долгие годы – материальный и социальный капитал). Высказывания по этому поводу немцев – тов. Риммера, тов. Грасника, тов. Вильямса – были едины: «Если даже будет автономная область, люди туда не поедут. Свой дом, хозяйство, обжитое место мало кто оставит». Другая причина опасения, что невозможно будет выступать за восстановление автономии в Поволжье и выехать в Германию: «Механик автозаправочной станции г. Каскелена Алма-Атинской области некто Шевальс, эмиграционно настроенный, высказался так: «Кому нужна эта пустыня, надо скорее выезжать в ФРГ, пока не истек срок договора между СССР и Западной Германией о выезде немцев за границу, а то после создания автономной области вообще не будут давать разрешения на выезд». А. Вебер, работница завода «Бытэлектрприбор» из г. Алма-Аты заявила, что, хорошо зная настроение своих родителей, некоторых знакомых немцев, также думает, что они в автономную область не поедут, а будут продолжать ходатайствовать о выезде в ФРГ» [Д.А. Кунаев и его эпоха, 2024: 154–155].

Заключение. Социальная политика советского режима в отношении немцев была такой же, как и в отношении других депортированных групп [табл. 5]. Но внутренний этнический потенциал немцев стал стрессом, который определял их стратегии выживания – трудолюбие, предприимчивость, дисциплинированность в процессах экономической деятельности – работа на промышленных предприятиях, в строительстве, горнодобывающей сфере, МТС, транспорте и сельском хозяйстве. Несмотря на то, что доступ к образованию долгое время был ограниченным для немцев, многие из них сумели найти каналы мобильности и получили среднее, профессиональное и высшее образование. Проживание в смешанной иноэтничной среде при довлеющем контроле структур безопасности и партийных советских органов привело к формированию новых культурных практик, свойственных советскому образу жизни у немцев Казахстана. Особую роль в социальной интеграции немцев играл и еще один немаловажный вектор – общественно-политический – членство в ВЛКСМ, коммунистической партии, участие пропагандистских акций по разъяснению среди немецкого населения положений партии и правительства. Советское руководство активно практиковало моральные поощрения – участие в социалистическом соревновании, награждение медалями, орденами Советского Союза, ценными подарками, грамотами.

Таблица 5. Сравнительная характеристика положения немцев в СССР во второй половине XX в.

Руководство СССР	Заявленная социально-политическая цель советского общества	Статус немцев	Критерии оценки статуса	Изменения в статусе немцев
Сталин И.В. 1930–1953 гг.	Строительство основ социализма, построение социализма, победа в войне, послевоенное восстановление	Этническая группа	Высылка, депортации, спецпоселение, смена статуса – этносоциальная группа	Политически неблагонадежные, опасные
Хрущев Н.С. 1953–1964 гг.	Послевоенное восстановление, курс на строительство	Этно-социальная группа	Этническая группа, социальный статус зависит от	Снятие статуса, режима спецпоселения

	коммунизма		мобильности внутри группы	
Брежнев Л.И., Андропов Ю.В., Черненко К., Горбачев М.С. 1964–1986 гг.	Развитой социализм как этап на пути строительства коммунизма. «Постепенное, все более полное сближение наций на истинно демократической, истинно интернационалистской базе» (из Программы КПСС, принятой на XXVII съезде 25.02.1986)	Этническая группа	Этническая группа, социальный статус зависит от мобильности членов группы (индивидуальные усилия)	Граждане СССР

Немецкое население (группа) не являлось пассивным объектом государственной политики, но, понимая безвыходность своего положения, вырабатывало стратегии поведения, направленные на выживание – приспособление, терпение, труд, сохранение базовых конструктов этничности в семье и этнической группе/общине, поиски линий образования и встраивания в советские структуры по легитимным каналам – партийно-государственные линии рекрутирования (партия, комсомол, профсоюзы, выборные органы представительной власти). Социальная политика исходит от государства и проводится его институтами. В отношении немцев, как и других депортированных групп, советское государство проводило политику по дискриминации/выделению по этническому признаку, исключению и преследованиям/выселению/депортации/принудительному заселению и строго контролировало все аспекты жизнедеятельности. Постепенно политика в отношении немецкого населения менялась, и к концу 1980-х гг. немецкий этнос рассматривался как равноправный в составе советского народа и народов Казахстана, но в то же время немцы находились в поиске государства-патрона.

Источники

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан

РГАНИ – Российский государственный архив новейшей истории

Sources

AP RK – Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]

RGANI – Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv noveishei istorii [The Russian State Archive of Modern History]

Литература

Алексеевко, 2001 – *Алексеевко А.Н.* О некоторых итогах переписи населения Казахстана // Миграция в СНГ и Балтии: через различия проблем к общему информационному пространству: Материалы конф., 8–9 сент. 2000 г. / Под ред. Г. Витковской, Ж. Зайончковской. М.: АдамантЪ, 2001. С. 82–92.

Бельгер, 1998 – *Бельгер Г.* Терзания духа // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: Арыс-Казахстан, 1998. 413 с. С. 209–237.

Блинова и др., 2021 – *Блинова А.Н., Смирнова Т.Б., Шлегель Е.А.* Влияние депортации на идентичность немцев России и Казахстана // *Journal of Frontier Studies*. 2021. № 4. Ethnic Minorities in the Mirror of Government Policy. С. 91–116.

Брубейкер, 2012 – *Брубейкер Р.* Этничность без групп / Пер. с англ. И. Борисовой. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 408 с.

Бугай, 1992 – *Бугай Н.* Иосиф Сталин – Лаврентию Берию: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии. М.: Дружба народов, 1992. 288 с.

Бургарт, 1997 – *Бургарт Л.А.* Немцы в Восточном Казахстане в 1941–1956 гг.: депортация и положение в условиях режима спецпоселения. Усть-Каменогорск: Центр, 1997. 376 с.

Бургарт, 1999 – *Бургарт Л.А.* Религиозные группы немцев-спецпоселенцев в ВКО по материалам агентурно-осведомительной сети НКВД (40-е – 50-е гг.) // Культура немцев Казахстана: история и современность / Ред. С.К. Вензель. Алматы: Типография Немецкого Дома, 1999. С. 112–122.

Бургарт, 2001 – *Бургарт Л.А.* Агентурно-оперативная деятельность органов МВД–МГБ СССР в отношении немецкого населения в условиях режима спецпоселения в 1948–1955 гг. (на примере Восточного Казахстана) // *Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие, 1941–1955 гг.* М.: Готика, 2001. С. 409–443.

Волкова, 2022 – *Волкова Т.П.* История и культура этнических немцев Казахстана. Лекции по спецкурсу. Алматы, 2022. 150 с.

Д.А. Кунаев и его эпоха, 2024 – О высказываниях среди населения по поводу предлагаемой организации Немецкой области в составе Казахской ССР, г. Алма-Ата 22 июня 1979 г. // *Д.А. Кунаев и его эпоха: Сборник архивных документов и материалов* / Сост.: З.Е. Кабульдинов и др. Алматы: Литера-М, 2024. 456 с.

Земсков, 1991 – *Земсков В.Н.* Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // *История СССР.* 1991. № 5. С. 151–165.

Из истории немцев Казахстана, 1997 – Из истории немцев Казахстана 1921–1975 гг. Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан. Алматы-М.: Готика, 1997. 376 с.

Казиев, 2015 – *Казиев С.Ш.* Стратегии адаптации «Наказанных» народов и местное население в Казахстане (1941–1953 гг.) // *Известия Алтайского государственного университета.* 2015. № 4. С. 133–137.

Кириллов – *Кириллов В.М.* Реабилитация // *Энциклопедия немцев России.* URL: <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/747>

Кригер, 1999 – *Кригер В.* Особенности кадровой политики государства в отношении российских немцев в советский период // *Культура немцев Казахстана: история и современность: Материалы науч.-практ. конф.* Алматы, 9-11 октября, 1998 г. Алматы, 1999. С. 68–93.

Кригер, 2006 – *Кригер В.* Рейн – Волга – Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. Алматы: Дайк-пресс, 2006. 276 с.

Материалы депортации, 1992 – Материалы депортации народов СССР (1930–1950-е годы) // Материалы к серии «Народы и культуры». Ч. 1. Вып. 12. М., 1992. С. 229–306.

Наумова, 1987 – *Наумова О.Б.* Национально-смешанные семьи у немцев Казахстана (по материалам экспедиции 1986 г.) // *Советская этнография.* 1987. № 6. С. 91–100.

Немцы в России, 1998 – *Немцы в России* и СНГ. 1763–1997. М.; Штутгарт, 1998. 444 с.

Нурмагамбетова, Игнатъев, 2007 – *Нурмагамбетова С.А., Игнатъев Ю.В.* Этнокультуральная идентичность как объект психиатрического исследования (на материале немецкого этноса в Республике Казахстан) // *Вестник психиатрии и психологии Чувашии.* 2007. № 3. С. 89–100.

Подопригора, 2010 – *Подопригора Ю.И.* Немцы Павлодарского Прииртышья. Алматы, 2010. 160 с.

Подопригора, 2016 – *Подопригора Ю.И.* Немцы Казахстана: история и современные этносоциальные процессы. Астана: Ассамблея народа Казахстана, 2016. 144 с.

Программа развития, 2019 – Программа развития немецкого этноса Казахстана. Нур-Султан, 2019. 74 с. URL: <https://wiedergeburt-kasachstan.de/wp-content/uploads/2020/03/Programma-razvitiya.pdf>

Реабилитация, 2000 – Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х т. Т. 1. Март 1953 — февраль 1956 / Сост. Артизов А.Н., Сигаев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н. М.: МФД, 2000. 503 с.

Шмидт, 2021 – *Шмидт В.* Немецкие конфессии Казахстана в 1945–1960 гг. // *Восточный архив.* 2021. № 1 (43). С. 85–90.

Rys, 1966 – *Rys V.* Comparative studies in social security: problems and perspectives. Bulletin of the international social security association. 1966. № 7–8. Pp. 242–268.

Social Policy, 1999 – Social Policy. Ed. by J. Baldock, N. Manning, S. Miller, S. Vickerstaff. New York: Oxford University Press, 1999. 594 p.

References

Alekseenko, 2001 – *Alekseenko A.N.* O nekotorykh itogakh perepisi naseleniya Kazakhstana [About some results of the population census of Kazakhstan]. *Migratsiya v SNG i Baltii: cherez razlichiya problem k obshchemu informatsionnomu prostranstvu: Materialy konf.* [Migration in the CIS and the Baltic States: through differences in problems to a common information space: Proceedings of the conference]. Ed. by G. Vitkovskaya, Zh. Zaionchkovskaya. Moscow: Adamant, 2001. Pp. 82–92. [in Russian]

Belger, 1998 – *Belger G.* Terzaniya dukha [Torments of the spirit]. *Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremya i sud'by* [Peoples deported to Kazakhstan: time and fate]. Almaty: Arys-Kazakstan, 1998. Pp. 209–237. [in Russian]

Blinova i dr., 2021 – *Blinova A.N., Smirnova T.B., Shlegel E.A.* Vliyanie deportatsii na identichnost' nemtsev Rossii i Kazakhstana [The Influence of Deportation on the Identity of Germans of Russia and Kazakhstan]. *Journal of Frontier Studies.* 2021. No 4. Ethnic Minorities in the Mirror of Government Policy. Pp. 91–116. [in Russian]

Brubeiker, 2012 – *Brubeiker R.* Etnichnost' bez grupp [Ethnicity without groups]. Transl. I. Borisova. M.: Izd. dom Vysshei shkoly ekonomiki, 2012. 408 p. [in Russian]

- Bugai, 1992 – Bugai N. Iosif Stalin – Lavrentiyu Berii: «Ikh nado deportirovat'...»: Dokumenty, fakty, kommentarii [Joseph Stalin to Lavrenty Beria: "They should be deported...": Documents, facts, comments]. M.: Druzhba narodov, 1992. 288 p. [in Russian]
- Burgart, 1997 – Burgart L.A. Nemtsy v Vostochnom Kazakhstane v 1941–1956 gg.: deportatsiya i polozhenie v usloviyakh rezhima spetsposeleniya [Germans in East Kazakhstan in 1941–1956: deportation and the situation under the special settlement regime]. Ust-Kamenogorsk: Tsentr, 1997. 376 p. [in Russian]
- Burgart, 1999 – Burgart L.A. Religioznye gruppy nemtsev-spetsposelentssev v VKO po materialam agenturno-osvedomitel'noi seti NKVD (40-e – 50-e gg.) [Religious groups of Germans-special settlers in East Kazakhstan region based on the materials of the NKVD intelligence network (40s–50s)]. *Kul'tura nemtsev Kazakhstana: istoriya i sovremennost'* [Culture of the Germans of Kazakhstan: history and modernity]. Ed. By S.K. Venzel'. Almaty: Tipografiya Nemetskogo Doma, 1999. Pp. 112–122. [in Russian]
- Burgart, 2001 – Burgart L.A. Agenturno-operativnaya deyatel'nost' organov MVD–MGB SSSR v otnoshenii nemetskogo naseleniya v usloviyakh rezhima spetsposeleniya v 1948–1955 gg. (na primere Vostochnogo Kazakhstana) [Intelligence and operational activities of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of State Security of the USSR in relation to the German population under the special settlement regime in 1948–1955. (using the example of East Kazakhstan)]. *Nemtsy SSSR v gody Velikoi Otechestvennoi voyny i v pervoe poslevoennoe desyatiletie, 1941–1955 gg.* [The Germans of the USSR during the Great Patriotic War and in the first post-war decade, 1941–1955]. M.: Gotika, 2001. Pp. 409–443. [in Russian]
- D.A. Kunaev i ego epokha, 2024 – O vyskazyvaniyakh sredi naseleniya po povodu predlagaemoi organizatsii Nemetskoi oblasti v sostave Kazakhskoi SSR, g. Alma-Ata 22 iyunya 1979 g. [On the statements among the population regarding the proposed organization of the German region as part of the Kazakh SSR. Alma Ata, June 22, 1979]. *D.A. Kunaev i ego epokha: Sbornik arkhivnykh dokumentov i materialov* [D.A. Kunaev and his era. Collection of documents and materials]. Compl. Z.E. Kabul'dinov et al. Almaty: Litera-M, 2024. 456 p. [in Russian]
- Iz istorii nemtsev Kazakhstana, 1997 – Iz istorii nemtsev Kazakhstana 1921–1975 gg. Sbornik dokumentov: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [From the history of the Germans of Kazakhstan 1921–1975. Collection of documents]. Almaty-M.: Gotika, 1997. 376 p. [in Russian]
- Kaziev, 2015 – Kaziev S.Sh. Strategii adaptatsii «Nakazannykh» narodov i mestnoe naselenie v Kazakhstane (1941–1953 gg.) [Adaptation strategies of the "Punished" peoples and the local population in Kazakhstan (1941–1953)]. *Izvestiya Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2015. No 4. Pp. 133–137. [in Russian]
- Kirillov – Kirillov V.M. Reabilitatsiya [Rehabilitation]. Entsiklopediya nemtsev Rossii [Encyclopedia of Russian Germans]. URL: <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/747> [in Russian]
- Kruger, 1999 – Kruger V. Osobennosti kadrovoi politiki gosudarstva v otnoshenii rossiiskikh nemtsev v sovetskiy period [Peculiarities of the State Personnel Policy for Russian Germans in the Soviet Period. In German Culture in Kazakhstan: History and Modernity]. *Kul'tura nemtsev Kazakhstana: istoriya i sovremennost'* [Culture of the Germans of Kazakhstan: history and modernity]. Almaty, 1999. Pp. 68–93. [in Russian]
- Kruger, 2006 – Kruger V. Rein – Volga–Irtysh: iz istorii nemtsev Tsentralnoi Azii [Rhine – Volga – Irtysh: from the history of Central Asian Germans]. Almaty: Daik-press, 2006. 276 p. [in Russian]
- Materialy deportatsii, 1992 – Materialy deportatsii narodov SSSR (1930–1950-e gody) [Materials of the deportation of the peoples of the USSR (1930s – 1950s)]. *Materialy k serii «Narody i kul'tury»*. Part. 1. Iss. 12. M., 1992. Pp. 229–306. [in Russian]
- Naumova, 1987 – Naumova O.B. Natsional'no-smeshannyye sem'i u nemtsev Kazakhstana (po materialam ekspeditsii 1986 g.) [Nationally mixed families among the Germans of Kazakhstan (based on the materials of the 1986 expedition)]. *Sovetskaya etnografiya*. 1987. No 6. Pp. 91–100. [in Russian]
- Nemtsy v Rossii, 1998 – Nemtsy v Rossii i SNG. 1763–1997. [Germans in Russia and the CIS. 1763–1997]. Moscow; Shtutgart, 1998. 444 p. [in Russian]
- Nurmagambetova, Ignat'ev, 2007 – Nurmagambetova S.A., Ignat'ev Yu.V. Etnokulturalnaya identichnost' kak ob'ekt psikhiatricheskogo issledovaniya (na materiale nemetskogo etnosa v Respublike Kazakhstan) [Ethno-cultural identity as an object of psychiatric research (on the material of the German ethnos in the Republic of Kazakhstan)]. *Vestnik psikhiiatrii i psikhologii Chuvashii*. 2007. No 3. Pp. 89–100. [in Russian]
- Podoprighora, 2010 – Podoprighora Yu.I. Nemtsy Pavlodarskogo Priirtysh'ya [Germans of Pavlodar Priirtyshye]. Almaty, 2010. 160 p. [in Russian]
- Podoprighora, 2016 – Podoprighora Yu.I. Nemtsy Kazakhstana: istoriya i sovremennyye etnosotsial'nye protsessy [Germans of Kazakhstan: history and modern ethno-social processes]. Astana: Assambleya naroda Kazakhstana, 2016. 144 p. [in Russian]
- Programma razvitiya, 2019 – Programma razvitiya nemetskogo etnosa Kazakhstana [The program of development of the German ethnic group of Kazakhstan]. Nur-Sultan, 2019. 74 p. URL: <https://wiedergeburt-kasachstan.de/wp-content/uploads/2020/03/Programma-razvitiya.pdf> [in Russian]

Reabilitatsiya, 2000 – Reabilitatsiya: kak eto bylo. Dokumenty Prezidiuma TsK KPSS i drugie materialy. V 3-kh t. T. 1. [Rehabilitation: How it was. Documents of the Presidium of the CPSU Central Committee and other materials. In 3 vol. Vol. 1. March 1953 — February 1956]. Compl.: Artizov A.N., Sigachev Yu.V., Khlopov V.G., Shevchuk I.N. Moscow: MFD, 2000. 503 p. [in Russian]

Rys, 1966 – Rys V. Comparative studies in social security: problems and perspectives. Bulletin of the international social security association. 1966. № 7–8. Pp. 242–268.

Shmidt, 2021 – Shmidt V. Nemetskie konfessii Kazakhstana v 1945–1960 gg. [German confessions of Kazakhstan in 1945–1960]. *Vostochnyi arkhiv*. 2021. No 1 (43). Pp. 85–90. [in Russian]

Volkova, 2022 – Volkova T.P. Istoriya i kul'tura etnicheskikh nemtsev Kazakhstana. Lektsii po spetskursu [History and culture of ethnic Germans of Kazakhstan. Lectures on a special course]. Almaty, 2022. 150 p. [in Russian]

Zemskov, 1991 – Zemskov V.N. Zaklyuchennyye, spetsposelentsy, ssyl'noposelentsy, ssyl'nye i vyslannyye (statistiko-geograficheskii aspekt) [Prisoners, special settlers, exiles, exiles and deportees (statistical and geographical aspect)]. *Istoriya SSSR*. 1991. No 5. Pp. 151–165. [in Russian]

Social Policy, 1999 – Social Policy. Ed. by J. Baldock, N. Manning, S. Miller, S. Vickerstaff. New York: Oxford University Press, 1999. 594 p.

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 415–428
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP /MPHTI /IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_415-428

ПРОБЛЕМЫ ПОСТКОЛОНИАЛИЗМА И ДЕКОЛОНИЗАЦИИ В МИРОВОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Самат Самидуллаевич Кумыспаев^{1,2}, Гулбану Болатовна Избасарова²

¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
(д. 34, просп. А. Молдагуловой, 030000 Актобе, Республика Казахстан)
Докторант PhD
<https://orcid.org/0000-0002-5605-7562>. E-mail: kumyspaevsamat@gmail.com

²Западно-Казахстанский медицинский университет имени М. Оспанова

³Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
(д. 34, просп. А. Молдагуловой, 030000 Актобе, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-4123-7501>. E-mail: iz_gulbanu@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кумыспаев С.С., Избасарова Г.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются основные концепции постколониальных исследований в контексте процессов деколонизации. Раскрыты современные проблемы восприятия антиколониального дискурса и способы их решения в аспекте исторической науки. *Цели и задачи исследования.* Проанализировать социально-политический контекст появления и развития постколониального дискурса в странах Запада и Востока. Также определить исторические и политические предпосылки формирования постколониализма в Казахстане. *Материалы и методы.* В данной статье был использован междисциплинарный подход, принципы конкретности, единства исторического и логического, системный подход к исследованию процесса деколонизации. Для системного видения проблемы также использован проблемно-хронологический, историко-системные методы. *Результаты.* Охарактеризованы актуальные вопросы деколонизации в контексте актуальности академических текстов постколониальных авторов. Статья охватывает очень важные темы: от соотношения научных терминов до актуальных проблем отечественной истории. Указано научное наследие трудов наиболее ярких постколониальных исследователей неевропейского происхождения как представителей «постколониальных исследований». *Заключение.* Выявлены границы междисциплинарного и полипарадигмального подхода к исследованию сущности процесса деколонизации. Проведен целостный историко-философский анализ постколониальных концепций. Выявлены основные этапы развития деколонизации, раскрыта взаимосвязь генезиса, сущности и структуры колониализма. Обоснована правомерность различия понятий «колонизация» и «колониальность». Системно проанализированы влияние процессов деколонизации на национальную культуру, национальные ценности, особенности культурной идентичности. Обозначены в общих чертах перспективы постколониальных исследований в XXI веке. Проанализированы вызовы и

угрозы процессов деколонизации в контексте социально-экономического и духовного развития Казахстана.

Ключевые слова: Деколонизация, постколониализм, метрополия, колония, дискурс

Для цитирования: Кумыспаев С.С., Избасарова Г.Б. Проблемы постколониализма и деколонизации в мировой и отечественной истории // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 415–428 [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_415-428

ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТАРИХТАҒЫ ПОСТКОЛОНИАЛИЗМ ЖӘНЕ ОТАРСЫЗДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Самат Самидұллаұлы Кумыспаев^{1,2}, Гүлбану Болатқызы Избасарова³

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34-үй, Алия Молдағұлова даңғ., 03000 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0002-5605-7562>. E-mail: kumyspaevsamat@gmail.com

²Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті

³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34-үй, Алия Молдағұлова даңғ., 030000 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-4123-7501>. E-mail: iz_gulbanu@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Кумыспаев С.С., Избасарова Г.Б., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада отарсыздандыру процестері контекстіндегі постколониалдық зерттеулердің негізгі тұжырымдамалары қарастырылады. Отаршылдыққа қарсы дискурсты қабылдаудың заманауи мәселелері және оларды тарих ғылымы аспектісінде шешу жолдары ашылды. *Зерттеудің мақсаттары және міндеттері.* Батыс пен Шығыс елдеріндегі постколониалдық дискурстың пайда болуы мен дамуының әлеуметтік-саяси контекстін талдау. Сонымен қатар Қазақстандағы постколониализм қалыптасуының тарихи және саяси алғышарттарын анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Бұл мақалада отарсыздандыру үдерісін зерттеуде пәнаралық әдіс, нақтылық принциптері, тарихи және логикалық тұтастық және жүйелілік әдісі қолданылады. Мәселені жүйелі түрде қарастыру үшін проблемалық-хронологиялық және тарихи-жүйелік әдістер де қолданылды. *Нәтижелер.* Отарсыздандырудың өзекті мәселелері постколониалдық авторлардың академиялық мәтіндерінің өзектілігі контекстінде сипатталады. Мақала өте маңызды тақырыптарды қамтиды: ғылыми терминдердің арақатынасынан бастап ұлттық тарихтың өзекті мәселелеріне дейін. «Постколониалды зерттеулер» өкілдері ретінде еуропалық емес, көрнекті постколониалдық зерттеушілердің еңбектерінің ғылыми мұрасы көрсетілген. *Қорытынды.* Отарсыздандыру процесінің мәнін зерттеудегі пәнаралық және полипарадигмалық көзқарастың шекаралары нақтыланады. Отарлаудан кейінгі концепцияларға тұтас тарихи-философиялық талдау жасалды. Отарсыздандырудың негізгі даму кезеңдері ашылып, отаршылдықтың генезисі, мәні мен құрылымы арасындағы байланысы ашылды. «Отарлау» және «отарлаушылық» ұғымдарының айырмашылығының заңдылығы дәлелденді. Отарсыздандыру процестерінің ұлттық мәдениетке, ұлттық құндылықтарға, мәдени бірігейлік ерекшеліктеріне әсері жүйелі түрде талданады. ХХІ ғасырдағы отарлықтан кейінгі зерттеулердің болашағы баяндалған. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуы контекстіндегі отарсыздандыру процестерінің сын-қатерлері мен қауіптері талданады.

Түйін сөздер: Отарсыздану, постколониализм, метрополия, колония, дискурс

Дәйексөз үшін: Кумыспаев С.С., Избасарова Г.Б. Әлемдік және отандық тарихтағы постколониализм және отарсыздану мәселелері // Отан тарихы. 2024. Т. 28. № 2. 415–428-бб. [орысш.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_415-428

PROBLEMS OF POST-COLONIALISM AND DECOLONIZATION IN THE WORLD AND NATIONAL HISTORY

Samat Samidullaevich Kumyspayev¹, Gulbanu Bolatovna Izbasarova²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University
(34, Mokdagulova Aven., 030000 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
PhD doctoral student
<https://orcid.org/0000-0002-5605-7562>. E-mail: kumyspaevsamat@gmail.com

²West Kazakhstan Marat Ospanov medical university

²K. Zhubanov Aktobe Regional University
(34, Mokdagulova Aven., 030000 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, The head of department of History and Religious studies
<https://orcid.org/0000-0002-4123-7501>. E-mail: iz_gulbanu@mail.ru

© Valichanov IHE, 2025

© Kumyspayev S.S., Izbasarova G.B., 2025

Abstract. *Introduction.* The article deals with the main concepts of post-colonial studies within the context of decolonization processes, contemporary problems of anti-colonial discourse perception and ways to solve them in the aspect of historical science. *Objective* is to analyze the socio-political context of the emergence and development of post-colonial discourse in the countries of the West and East. Also are defined historical and political preconditions for the formation of post-colonial studies in Kazakhstan. *Materials and methods.* This article employed an interdisciplinary approach, the principles of concreteness, the unity of historical and logical, and a systematic approach to the study of the decolonization process. For the systemic vision of the problem, the problem-chronological, historical and systemic methods were also used. *Results.* The topical issues of decolonization are characterized in the context of the relevance of academic texts of postcolonial authors. The article covers very important topics: from the correlation of scientific terms to topical issues of national history. The scientific heritage of the works of the most prominent post-colonial researchers of non-European origin as representatives of «post-colonial studies» is emphasized. *Results and conclusion.* The boundaries of the interdisciplinary and poly paradigmatic approach to the study of the essence of the decolonization process are clarified. A holistic historical and philosophical analysis of post-colonial concepts has been carried out. The main stages in the development of decolonization are revealed, and the relationship between the genesis, essence, and structure of colonialism is established. The difference between the concepts of «colonization» and «coloniality» is substantiated. The influence of decolonization processes on the national culture, national values, and features of cultural identity is systematically analyzed. The prospects for post-colonial research in the XXI century are outlined. The challenges and threats of decolonization processes in the context of the socio-economic and spiritual development of Kazakhstan are analyzed.

Keywords: Decolonization, postcolonialism, metropolis, colony, discourse

For citation: Kumyspayev S.S., Izbasarova G.B. Problems of postcolonialism and decolonization in the world and national history // Otan tarihy. 2024. Vol. 28. № 2. Pp. 415–428 [In Russ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_415-428

Введение. Актуальность темы данной статьи определяется в первую очередь теми колоссальными изменениями, которые происходят в современном мире в целом и в Казахстане в частности.

Мало кто будет оспаривать то, что базовые угрозы и вызовы, с которыми сталкивается и будет сталкиваться современный Казахстан, связаны с тенденциями деколониального характера. Хотя в последнее время этот вопрос активно обсуждается, некоторые мировые и отечественные ученые считают деколонизацию главным содержанием последних трех десятилетий человеческой истории. На их взгляд, это явление охватывает несколько измерений: социально-экономическое, культурно-духовное, информационно-идеологическое, ментальное, этническое, географическое и т.д.

Декolonизация как процесс проникла не только в научно-академические круги, но и находит отражение в общественном сознании людей.

Материалы и методы. Методологической основой настоящего исследования являются исторический и философский подходы. Вместе с тем в данной статье был использован междисциплинарный подход, принципы конкретности, единства исторического и логического, системный подход к исследованию процесса деколонизации. При выявлении сущности деколонизации и ее связи с различными сферами общественной жизни также использовался принцип диалектического единства теоретического и практического в исследовании исторических и общественных процессов в контексте деколонизации. Для системного видения проблемы также использован проблемно-хронологический, историко-системные методы.

Обсуждение. Сегодня тема деколонизации стала предметом научных обсуждений, исследований, публикаций и политических дискуссий. Несмотря на частую употребляемость в научных и околонаучных кругах, термин «деколонизация» нуждается в ясных и четких определениях, а процессы, связанные с ней в осмыслении и анализе. Без сомнения, деколонизация является очень используемым понятием последних лет, и тем не менее многие, в том числе в научном академическом сообществе спорят о ней в разных парадигмах. Средоточием постколониальных идеи стали труды Ф. Фанона, Э. Саида, Д. Чакрабарты, Х. Бхабхи, Г. Спивак. Феномен деколонизации выходит за чисто политические рамки, в которых ее склонны трактовать отдельные исследователи этой темы, и охватывает практически все сферы общественной деятельности, включая экономику, идеологию, культуру, образ жизни. Процесс деколонизации изучают не только историки, но и политологи, социологи, лингвисты, психологи, социальные антропологи М. Тлостанова [Тлостанова, 2018: 2], В. Миньоло [Миньоло, 2007: 449], А. Кихано [Кихано, 2007: 168]. То есть изучение данного процесса не является прерогативой только исторической науки.

Важность изучения процессов деколонизации обусловлена причинами как научного, так и обывательского характера. Гуманитарные науки пытаются понять и исследовать данный процесс в ракурсе современных реалии, а также делают попытки всесторонне и объективно изучить деколониальный дискурс. Безусловно, здесь необходима органическая взаимосвязь между теорией и практикой, а также выработка адекватного научно категориального аппарата. Учитывая вышеизложенные тенденции, хотелось бы остановиться на некоторых особенностях изучения процессов деколонизации.

Зарубежная и отечественная историческая наука сформировала определенные взгляды и концепции, помогающие системно охарактеризовать современные процессы деколонизации и выявить основной вектор развития исследований. Но при этом, считаем, что вышеуказанные концепции должны излагаться, учитывая национальные и ментальные особенности казахстанского социума. В данном ракурсе интересным представляются работы и идеи А. Бисеновой [Бисенова, 2022: 161], А. Мустояповой [Мустояпова, 2022:10], актуальные интервью К. Смагуловой [Смагулова, 2023], Ж. Зардыхана [Зардыхан, 2023], Д. Кудайберген [Кудайберген, 2023] и др. Методология изучения деколониальных процессов не должны ограничиваться общим описательным характером, но прежде всего должны акцентировать внимание на очевидности разнородности деколонизации как явления. В контексте укрепления национальной идентичности важным является вопрос понимания процессов деколонизации.

Результаты. Мы должны четко понимать, что интерпретация и трактовка деколонизации имеет ряд методологических и концептуальных положений.

1. Осмысление основных концепций, описывающих деколонизацию. В этой связи нужно отметить сложность и противоречивость многих теоретических положений. Учитывая актуальность данной тематики, следует отметить, что традиционный научно-категориальный аппарат, сложившийся в гуманитарных науках, не всегда соответствуют современным тенденциям и препятствует проведению объективных исследований.

2. Значимость междисциплинарного подхода. В данном случае представляется наиболее научно обоснованным. Методологически правильно соотнося терминологию, категории и подходы разных наук, можно рассматривать одни и те же вопросы в разных ракурсах, помогая тем самым не только беспристрастному взгляду на процессы деколонизации, но и исследованию социума через призму его социальных, политических, экономических и исторических процессов. Поэтому назрела необходимость органической интеграции философского и исторического подхода для более объективной и полной оценки деколонизации.

3. Полипарадигмальный подход позволяет исследовать деколонизацию, объединяя методологические и научные принципы разной вариативности. Но при этом необходимо отметить, что отечественные ученые-гуманитарии в основном опираются на парадигму классической науки. На наш взгляд, учитывая современные тенденции будет уместным использовать и наработки неклассических и постклассических научных методов.

4. Зарубежные наработки в отношении процессов деколонизации, соотношение критического подхода и эмпирическое употребление теории, терминологии. По нашему мнению, всесторонне изучение деколониальных процессов в западной парадигме не всегда отражают все полноту процессов. Во-первых, они не всегда пересекаются с казахстанскими реалиями и спецификой локальных общественных процессов. Во-вторых, западные концепции не всегда учитывают региональный аспект исследований.

Именно учет местной культурной и духовной компоненты позволит более скрупулезно и детально увидеть процессы деколонизации в Казахстане, учитывая его социокультурные различия. Для определения особенностей нужен компаративистский анализ, т.е. исследование, позволяющее учитывать внутренние и внешние процессы. В данном случае это позволит увидеть, как особенное, так и общее в исследуемом феномене.

Многоаспектность и многогранность концепции деколонизации и критическое оппонирование им развивались в рамках двух базовых парадигм. С одной стороны, это концепция постмодернизма в рамках постструктурализма. базирующихся на произведениях Мишеля Фуко, идеи деконструктивизма (Жак Деррида, Жиль Делез), а с другой стороны, последователи постколониальной теории.

Центральное допущение парадигмы постмодернизма – выход за пределы модерна и пересмотр его основных принципов. Для постмодернистского мышления характерны 4 момента: размывание границ, вера в безграничную власть языка, культурный релятивизм и потеря индивидуального наряду с отрицанием универсального. Большая часть исследователей придерживаются принципа постмодернистского мышления, соответственно данный подход превалирует в постколониальных исследованиях.

Рассмотрение проблем деколонизации в целом, с точки зрения исторического контекста развития системы научного знания, невозможно без изучения процессов колониализма. Историческое расширение границ шло через метрополии. По мнению историков, в число самых могущественных метрополий входили Бельгия, Великобритания, Германию, Италия, Испания, Нидерланды, Португалия, Россия, США, Турция и Франция. Более детально это можно увидеть в статье «Language and colonialism. Applied linguistics in the context of creole communities» французских исследовательниц И. Леглиз и Б. Миг: «Колониальные державы активно изменяли структуру языка многих регионов, будучи главным образом заинтересованы в том, чтобы привить своим колониальным подданным представления о европейской морали, создать легкодоступный и дешевый трудовой ресурс для собственных экономических устремлений» [Léglise, Migge, 2007: 300].

Термин «колониализм» характеризуется процессом завоевания крупных держав с более могущественным укладом и строем жизни малых народов. В данном аспекте взаимоотношения носят вертикальный характер по принципу «метрополия-колония». Процесс колонизации сопровождается захватом земель, навязыванием образа жизни, ущемлением языковых, религиозных и ментальных потребностей.

Необходимо четко различать процесс колонизации как способа политического и экономического контроля удержания захваченных земель и колониальности как совокупности мер, ориентированных на сохранение зависимости колонии от метрополии. В научный оборот термин «колониальность» ввел перуанский социальный философ Анибал Кихано. Согласно ему, развитие мировой истории предопределило западное видение (европоцентризм) которое спровоцировало различные формы дискриминации от теории расизма до национальной сегрегации. Более того концепция колониализма также рассматривалась в контексте теории зависимости, которая была антагонистична парадигме модернизации.

Постколониальные исследования как раз и возникли в результате кризиса европейского колониализма, который доминировал в течении последних пяти ста лет. Данный исторический период охватил время с начала XV века до середины XX столетия. Колониализм руководствовался принципом, что именно европейские державы имеют моральное право нести прогрессивную и цивилизаторскую миссию другим народам. Хотя, безусловно, до XX века многие страны имели

имперские амбиции, но именно европейский колониализм имел все политические, экономические, финансовые ресурсы для легитимизации права господства над остальными. Например, постулат французского колониализма «la mission civilisatrice» (цивилизаторская миссия) и «Manifest Destiny» (предначертанная миссия американской нации) в Северной Америке, которые доминировали в эпоху Просвещения.

В силу определенных исторических предпосылок европейский колониализм достиг своего пика и оказался в кризисе уже в середине XX века. В данном ракурсе хочется привести мнение немецкого историка Арнольда Тойнби, который отмечал что любая цивилизация, какой бы могущественной она не была, проходит стадии появления, зрелости, развития и упадка. После окончания II Мировой войны колонизация в различных формах, особенно ее нравственные и моральные последствия широко обсуждались не только в академических кругах, но и среди общественности. Кризис и ликвидация колониализма определил социально-политическую повестку дня, где постмодернизм стал главным понятием в научном сообществе университетов Европы. Отвергнув и системно раскритиковав колониальный нарратив, постколониальные исследователи стали заметным явлением в академической среде, где сформировали свой соответствующий дискурс. Соответственно, постколониализм как попытка осмысления колониализма появился в недрах модернистской мысли и в следствии чего появилась постколониальная теория. Представители постколониальной теории в целом акцентировали внимание на изучении колониализма, где присутствовали попытки в целом оправдать доминирование западных дискурсов над другими.

С середины XX века в контексте осмысления колониализма набирают популярность идеи Франца Фанона. В научных кругах именно он считается основателем постколониальной теории. В своих самых известных книгах «Черная кожа, белые маски» (1952), «Умиравший колониализм» он последовательно и мощно критикует расизм и колониализм, устроенный Францией в отношении Алжира. Апогеем его творчества стала книга «Проклятые заклеенных», ставшей фундаментом для последующих постколониальных исследований. Данная книга стала кардинально новым взглядом на имеющиеся проблемы. Ф. Фанону принадлежит постулат, согласно которому колониализм поработил целые народы, стер их национальную идентичность, ценности и уклад жизни. Эта тема стала главным лейтмотивом его исследований. По его мнению, колонизированные народы имеют полное моральное право оказать сопротивление, в том числе вооруженное, для сохранения чувства собственного достоинства. Книга Ф. Фанона стала по форме и содержанию глубоко революционной, расширив горизонты понимания постколониальной общественной мысли и в последующем создала благоприятные условия для активизации левого активизма.

Однако утверждать, что Ф. Фанон был ярким постмодернистом не совсем верно. Несмотря на то, что все его идеи пропитаны скептицизмом и радикальностью, критикой капитализма, в целом он опирается на гуманизм. Тем не менее другие мыслители, в том числе один из ярких представителей постколониальной теории Эдвард Саид, заимствовали определенные идеи в трудах Фанона, где четко показано насколько подвержен психологическому воздействию человек, чья культура, язык, религия подчинены чуждому мировоззрению и идеологии. Согласно Фанону, колониальный тип мышления должен быть ликвидирован, его негативные последствия, направленных на колонизируемых должны уйти на обочину истории.

Такого рода принципы, установки и предубеждения характерны для постмодернистского мышления. Изучение проблем постколониализма с постмодернистских позиций академические исследователи рассматривают через призму устранения типов мышления, в котором колониализм является доминантой. Прежде всего, они опираются на постмодернистскую интерпретацию знания как части власти. Главный лейтмотив постколониальной теории заключается, в том, что Запад рассматривается в противовес Востоку в контексте следующих дихотомий: «Мы прогресс, а они регресс»; «Мы рациональность, а они суеверность»; «мы нормальность, а они экзотичность»; «Мы продвинутость, а они примитивность»; «Мы культурны, а они дикари». Восток воспринимается как антипод Запада, с которым тот себя может отождествить и сравнить. Подобное высокомерное отношение к другим народам с целью показать свое господство характеризуется понятием «инаковизация». Данное описание дало возможность вложить крайне негативную трактовку уже существовавшей дефиниции «ориенталисты», которая определяла ученых, исследующих Южную Азию, Дальний и в особенности Ближний Восток.

Не принижая роль Ф. Фанона, можно сказать, что у концептуальных истоков постколониальной теории стоял уже американский исследователь палестинского происхождения Эдвард Саид. В своей

фундаментальной работе «Ориентализм. Западные концепции Востока», опубликованной в 1978 году, он системно проанализировал вопросы познания и освоения европейцами культуры арабского Востока, колониального освоения со стороны ведущих европейских держав. К нему восходит, в частности такое важное для данной парадигмы понятие как «системы репрезентации Востока со стороны Запада».

Саид четко показывает, что в основе ориентализма лежит западное понимание и именно это понимание формирует Восток, в том числе навязывая ему отрицательные характеристики, которые могут одновременно принижать его. Можно четко увидеть влияние постмодернизма на труды Эдварда Саида.

Опираясь на идеи Фанона и Фуко, Саид акцентировал внимание на особенностях понятии «власти-знания». Несмотря на то что в дальнейшем он критиковал Фуко, Саид полагал, что концепт власти-знания крайне важен для понимания ориентализма. В предисловии к «Ориентализму» также можно наблюдать постмодернистское представление о том, что знание не открывается, а изобретается. Саид пишет: «Мой довод состоит в том, что история делается мужчинами и женщинами и точно так же может быть переделана и переписана, всегда разными умолчаниями и пропусками, всегда с навязанными формами и допущенными уродствами, таким образом, что «наш» Восток, «наш» Ориент присваивается, чтобы им можно было обладать и управлять» [Саид, 2006: 28].

В данном контексте исследования Э. Саида можно проецировать на колонизацию казахских земель Российской империей. В своей известной книге «Знание и окраины империи: казахские посредники и российское управление в степи. 1731-1917» Ян Кэмпбелл четко подмечает: «Царской администрации жизненно необходима были знания для осуществления своей политики. Вместе с тем, Российская империя сформировала ограниченные институты (печатная продукция, образовательные учреждения), которые позволяли цивилизаторскому предназначению выйти за рамки только устной пропаганды, а русских язык стал маркером вхождения в сферу необходимых знаний в противовес малообразованной степи. В обоих случаях взгляд царского режима на знания легитимизовали поле для местных подданных для артикуляции своих личных интересов» [Кэмпбелл, 2022: 13-14]. Однако, абсолютизировать описание Э. Саида тоже будет не совсем верным. Об этом говорит и сам Ян Кэмпбелл, утверждая, что методология Саида не всегда полностью отражает специфику Казахской степи в отношении взаимосвязи власти и знания, так как чиновники по-особенному расценивают научные концепты ученых. Таким образом постмодернистский дискурсивный анализ, приведенный Саидом, больше акцентирует внимание на асимметрии власти во взаимодействии между господствующими и угнетенными (местными) культурными группами и пытается видеть целостную картину с позиции угнетенных. Безусловно это важный момент чтобы услышать голос угнетенных и колонизированных, ибо подобное переосмысление зачастую принимает весьма продуктивную форму, позволяя восстановить справедливость. Однако, здесь видна радикальная попытка переписать историю с учетом локальных и политических особенностей, что сказывается на объективности знаний.

Постколониальная теория также основывается на радикальной политической повестке, которой было не совсем достаточно раннему постмодернизму. Это четко показывает исследователь постколониализма и феминизма Линда Хатчеон. Она указывает: «И те другие подразумевают ясную политическую повестку и зачастую теорию агентности, что позволяет им выходить за постмодернистские рамки деконструкции существующих ортодоксии в сферу социального и политического действия» [Плакроуз, Линдси, 2022: 93]. Л. Хатчеон предлагает адаптировать постмодернистскую теорию к политической деятельности. В конечном итоге направленные на политический активизм постколониальные исследования стали важным этапом в рамках прикладного постмодернизма.

Развитием постколониальных исследований стали также идеи Гаятри Чакраворти Спивак и Хоми Бхабха. В целом их работы и по происхождению, и по направленности являются постмодернистскими. Особенно здесь нужно отметить эссе Г. Спивак «Могут ли угнетенные говорить», в котором она акцентирует внимание на языке и роли структур власти для подавления.

Взяв за основу труды Саида и Фуко, Спивак предлагает концепцию эпистемического насилия с целью охарактеризовать ущерб, нанесенный доминирующими дискурсами в отношении колонизируемых индивидов.

Используя терминологию Дерриды, постмодернизм Спивак четко прослеживается в инверсии бинарных стереотипов. Весь этот процесс она называет стратегическим эссенциализмом.

В начале постколониальные исследования были в форме литературной критики, эссе, публицистики, то есть не всегда имели научный характер. Но в последующем расширили поле исследования и приобрели практический характер. Начало 2000-х ознаменовалось тем, что деколонизация прочно вошла в мировой научный дискурс. Адепты деколонизации правда по-разному интерпретировали данный процесс и вкладывали свое субъективное видение, тем не менее, постколониальные исследования обрели четкий практический посыл. Безусловно, сохраняя в себе постмодернистский дискурс, они сделали предметом своих изысканий колониализм с присущим ему чувством превосходства к малым народам. В данную группу входят представители коренных народов, чью культуру, ценности, верования девальвировали в следствии их незападного происхождения. Таким образом, постколониальные исследования приобрели направленность к практическому воплощению через осмысление процессов деколонизации в контексте социальной справедливости. Данный процесс фундаментально укоренился с 2010-х годов. Тому причина разные общественно-политические движения деколонизации, которые стали результатом более поздних теоретиков постколониальной теории. Под деколонизацией начали понимать вовлечение в академическую среду исследователей разных национальностей, рас и вероисповеданий.

В своей кандидатской диссертации «Постколониальные исследования как историко-культурный феномен второй половины XX века» российский автор Е.Ю. Чемякин сосредоточился на следующих аспектах постколониальных исследований. Во-первых, он рассмотрел данный вопрос в рамках концепции нации и национализма, во-вторых, проследил взаимодействие постколониальных исследований с вопросами ориентализма, в-третьих, охарактеризовал проблемы культурной идентичности в ракурсе деколонизального дискурса, в-четвертых, проанализировал все указанные процессы в рамках отношения к историческому прошлому [Чемякин, 2012: 15-16].

На сегодня Великобритания является интеллектуальным центром и средоточием постколониальных исследований. Именно в этой стране существует большая палитра научных центров, которая базируется, например, в Лидсе, а именно в Институте колониальных исследований. Далее можно отметить общество франкоязычных постколониальных исследований, находящаяся в Ланкастерском университете. Очень важным академическим местом является Центр постколониальных исследований Университета Кента. Важной научной платформой для имперских и постколониальных исследований стал университет города Саутгемптон. Также Университет Сассекса располагает хорошей базой для постколониальных исследований. Все эти научно-академические центры в меру своих возможностей изучают вопросы постколониализма в контексте современных процессов.

К началу 2000-х термин «деколонизация» прочно вошел в академический оборот. Спектр доколониальной тематики настолько широк и обширен, что очень сложно очертить границы исследования. Понимание важности данной проблемы отметил Джеймс Элкинс: «Визуальная культура, постколониальные исследования в форме анализа фильмов и культуры переплетены в специальных образовательных курсах, которые изучаются в различных уголках мира – Болонье, Бергене, Буэнос-Айресе, Дели и Тайбэй» [Элкинс, 2012: 251].

За последние тридцать лет перечень тем, входящих в спектр постколониальных исследований, заметно увеличился: от традиционных государственно-политических тенденций до обсуждения вопросов гендерного, теологического и лингвистического характера. Большинство исследователей, задействованных в изучение указанной тематики, особенно многообразие тем переплетенных с постколониальным нарративом отчетливо расширился. В 1995 году вышел в свет фундаментальный учебник, посвященный вопросам «постмодернизма и постколониализма», «репрезентации», «универсализма и разнообразия», «языка и гендера». Авторы и составители утверждают, что в современной историографии существует окончательно сформировавшаяся предметная область - «направления постколониальных исследований, богатое мощной энергетикой и разнообразием» [Ashcroft, 1995: 2]. Этот сложный феномен стал основным лейтмотивом становления полимультикурного общества во второй половине XX века в странах Западной Европы.

Свой вклад внесли и российские ученые. В российской историографии тема постколониализма имеет важное смысловое значение, ибо опыт западных империй соразмерен с опытом Российской империи, Советского Союза и постсоветского развития Российской Федерации. Развал СССР обусловил новые взаимоотношения бывших республик, где возникли проблемы политического, социально-экономического и духовно-культурного характера в плане адаптации к новым реалиям. Системное изучение данного вопроса требует «постколониального»

опыта западных государств. Термин «постколониализм» прочно внедрился в научный дискурс российских авторов [Зубковская, 2008: 10].

Постколониальный дискурс влияет не только на интеллектуальную среду, но и открывает новые горизонты познания. Приставка «пост» характеризует новый виток взаимоотношений колонизаторов и колонизируемых, где появляется еще один актер – постколониальный критик либо исследователь. Именно он является триггером постколониального дискурса. Соответственно «постколониальность» показывает пространство где рождаются различные концепты и смыслы, отличающих как адептов колонизации, так и приверженцев деколонизации [Бобков, 2003: 776].

В антологии «Постколониализмы» исследователи Гаурав Десаи и Суприя Наир утверждают, что в основе феномена «постколониальных исследований» лежит литература, литературная критика и публицистика. Но при этом, хочется заметить «большинство проблем, затрагиваемых постколониальными теоретиками, фактически являются результатом критических исследований представителей различных дисциплин» [Desai, Nair, 2005: 1].

В вопросах эволюции «постколониальных исследований» зарубежная историография подарила ряд имен, которые уже в конце 1980-х годов начали публиковать свои работы. В 1989 году вышла книга австралийских ученых Билла Эшкрофта, Гарета Гриффите и Хелен Тиффин под названием «Империя пишет ответ» [Ashcroft и др., 1989: 23]. Британский ученый Роберт Янг оставил заметный след в постколониальных исследованиях, его книга 1990 года «Белые мифологии» является основополагающей работой, в которой постколониализм описывается как движение, выходящее за рамки западной истории [Young, 1990: 15]. Кроме того, последующие работы были посвящены различным концепциям теории гибридности, расы и органическим связям между постколониальным дискурсом и другими философскими идеологемами в западном интеллектуальном сообществе, где особым предметом анализа был марксизм [Young, 1995: 75]. Также в 1981 году он составил хрестоматию по постструктурализму, оставившей значительный след в формировании и развитии постколониальных исследований [Young, 1981: 17].

В середине 90-х, а именно в 1998 году, было опубликовано несколько значимых работ интеллектуалов неевропейского происхождения. К их числу можно отнести работу американского философа индийского происхождения Лилы Ганди «Постколониальная теория: критическое введение», в которой затронуты следующие направления: постколониализм, постструктурализм, постмодернизм, марксизм и феминизм [Gandhi, 1998: 36]. Не можем обойти стороной вышедшие в этом же году две книги Аниа Лумбы под названиями «Колониализм/Постколониализм» и хрестоматия «Постколониальные Шекспиров» [Loomba, 1998: 43]. Не менее значимой трудом стала книга Аластера Пенникука «Английский язык и дискурс колониализма» [Pennycook, 1998: 29]. В ней автор показал проблемы языка как инструмента политики в колониальную и постколониальную эпоху.

Диалог Востока и Запада, породил третий альтернативный взгляд - постколониальный взгляд, который инкорпорировал в себе европейскую форму с индийским, африканским или карибским «содержанием».

Согласно А.И. Неклесса, на развитие постколониализма, его интерпретации существенное влияние оказали:

- академический ориентализм, берущий начало от «цивилизации ацтеков» Александра фон Гумбольдта до наших дней;
- французская (в основном) философия XX-го века в лице экзистенциалистов, постструктуралистов и постмодернистов;
- неомарксизм Франкфуртской школы;
- идейные вдохновители постколониальных теории (Франц Фанон, Эдвард Саид, Гаятри Спивак и Хоми Баба); [Неклесса, 2020: 9].

Безусловно актуализация проблем деколонизации получила свою динамику и на территории Центральной Азии. Казахстанские ученые также не остаются в стороне. Особенно это проявилось после развала Советского Союза, когда прежние идеологические штампы подверглись пересмотру. Постколониальная концепция в условиях казахстанской действительности достаточно многоаспектная тема, включающая в себя осмысление имперских и колониальных нарративов в контексте нахождения Казахстана в составе Российской империи и СССР. В фокусе постколониальных исследований находятся вопросы исторической памяти, деколонизации сознания, языкового возрождения, ментальной деколонизации и т.д.

Заслуживает внимание точка зрения казахстанского ученого А Мустояповой. Она считает, что: «Декolonизация необходима как промежуточный этап между колонизацией и постколониальным развитием страны. Мы на начальном этапе деколонизации, преждевременно говорить о постколониальном состоянии Казахстана по причине зависимости от прежней метрополии» [Мустояпова, 2023]. Нельзя не согласиться с автором, процесс деколонизации не происходит моментально, даже после обретения независимости, постколониальный синдром долго сидит в менталитете народа. Трансформация Казахстана в так называемый постколониальный период осложняется тем, что бывшая «метрополия» - Российская Федерация, пытается сохранить и развить свое геополитическое и геокультурное влияние. Декolonизальные тенденции российским научным сообществом воспринимаются крайне осторожно, деколонизация в казахстанских реалиях интерпретируется как идеологическое оружие Запада, а ученых, поддерживающих данный нарратив как местных прозападных интеллектуалов.

Интересен ее взгляд в отношении преодоления колонии своих имперских амбиций. Она подмечает: «Показательно что в странах Запада в конце XX века активно начали развиваться исследования этнического и гендерного характера. Если сконцентрироваться на связи колонизатора и колонизируемого, то формировались они через призму доминирования и подчинения. Таким образом, в случае, когда колония апеллирует к более равноправному отношению, это становится удивлением и недоумением одновременно для бывшей господствующей метрополии. В отличие от Британии, которая смогла избавиться от имперскости, Россия не смогла побороть это в себе. Более того, российские либеральные силы также воспринимают Россию как империю» [Мустояпова, 2023].

Понимание важности данной проблемы можно найти и во взглядах ученого-антрополога Алима Бисеновой, она справедливо отмечает: «Постколониализм как явление вызывает большой интерес в Казахстане по причине того, что несмотря на обретение независимости, налицо гибридная колониальность как по отношению к России, так и по отношению к так называемому Западу (США, Западная Европа). Заинтересованность к постколониальному дискурсу связана с позиционированием своего места в мире, поверх того, что мы находимся на стыке России и Китая, что в той или иной мере показывает зависимость от двух держав. Географию нельзя поменять, но не будет лишним знать исторический и культурный контекст. В экспертных кругах, есть точка зрения, что трагические страницы истории только вредят современности. На мой взгляд, все упирается к вопросам академической и личной свободы. Это право исследователя, который, например, хочет разобраться в судьбе своей семьи в Ашаршылык. Апеллируя к постановке вопроса о региональной идентичности, актуально осознавать связь людей к проживаемой территории и сообществам, которые необходимо развивать. Уважение к предкам, знание истории важный задел для органичной связи прошлого, настоящего и будущего» [Бисенова, 2021].

Безусловно, ярко выраженный антиколониальный дискурс в контексте деколонизации в истории Казахстана берет начало с момента развала Советского Союза. Многие исследователи детально и скрупулезно взялись за изучение колонизации Российской империи Казахской степи, где затрагивались очень важные темы, которые были на периферии научного познания в советское время. Отдельные авторы акцентировали внимание на развитие различных наук (география, этнография, топография и история Степи) развивавшиеся под запросом имперской практики. Топографы, исследовавшие разные регионы кочевий казахов имели особые инструкции, выполняли широкий круг исследовательских задач. Далее эти знания использовались для управления, контроля и захвата казахских земель [Избасарова, 2016: 51].

Сегодня политические экономические и культурных мотивов колониальных начинаний раскрываются каждым историком колониализма. Данные тенденции продолжились до конца XX века и определили новые политическую конфигурацию с новыми суверенными государствами. Не стал исключением и Казахстан, взявший ориентир на построение суверенного государства. Но при этом мы должны четко понимать, что деколонизация не подразумевает некий способ взятия реванша или оружие возмездия за трагическое прошлое. Декolonизальный дискурс и связанные с ним исторические оценки должны быть вне политических спекуляций и прежде всего быть направлены на объективное изучение своего прошлого.

Процессы деколонизации в Казахстане проходят на фоне следующих тенденций:
- Воздействие англосакской цивилизации;

- Влияние мусульманского мира;
- Экономическая кооперация с Китаем;
- Растущая идея «Русского мира»;
- Сотрудничество с Тюркским миром.

В современной отечественной историографии есть определённый интерес к постколониальным исследованиям, тому доказательство рост публикаций и статей не только в научных академических изданиях, но и в Интернете. Тем не менее, на наш взгляд, проблема постколониальных исследований в контексте деколонизации Казахстана ждут своих исследователей. Важно понимать, что постколониализм – это дискурс, требующий междисциплинарного подхода и не зависит от исторического времени. В основном определенная часть работ создана на стыке философии, культурологии, филологии, социологии, в то время как исторических и историографических работ мало.

На наш взгляд, в смысловом значении деколонизация — имеет больше политическую окраску. В ракурсе политики под ней интерпретируют не только принятие законов, констатирующих, например, суверенность, субъектность автономии бывшей колонии или историческую ответственность метрополии, но и реальное их соблюдение. Прежде всего речь идет об ликвидации метропольного контроля и учета в области политики, экономики и административного управления.

В свою очередь, деколониальность, или деколониальная теория, — это теоретическая парадигма, занимающаяся вопросами изучения отношения между метрополией и колониями. Разные народы опираются на свои системы знаний, и одна из первоочередных задач деколониальной теории — обратить внимание на тот факт, что знание, произведенное в метрополии, не всегда бывает универсальным. В большой мере это касается гуманитарных дисциплин, в особенности тенденции, имеющие прямое отношение к языку, мировоззрению, ценностям и культуре.

Деколонизация требует научных исследований и подходов. В связи с этим мнение ученых о процессе деколонизации привлекает внимание не только специалистов научной среды, но и простых обывателей. Поэтому деколонизация тесно соприкасается с научными взглядами ученых об ее происхождении и возможных последствий.

В 80-е годы общественное развитие определял постмодернизм, а в 90-е – глобализация, то наш взгляд, 2000-е стали временем деколонизации.

Заключение. Итак, этимология слова «деколонизация» заставляет любого неангажированного исследователя обратить внимание на процессы глобального и регионального масштаба, которые затрагивают различные сферы общественной жизни.

Мир вступил в эпоху огромной турбулентности. Интенсивно идут процессы формирования национальной идентичности, растет антиколониальная риторика, которая требует научного подхода и принципов. Процессы деколонизации наполнились новым академическим содержанием и стали важным научным дискурсом гуманитарных наук. Безусловно данный процесс вызывает разные реакции: от одобрительного до резко критического. Отдельные бывшие империи и метрополии болезненно реагируют на попытки бывших колоний пересмотреть и переосмыслить страницы истории. Конечно, в отдельных государствах процессы деколонизации еще идут, но сама попытка анализа уже говорит о важности постколониальных исследований. На наш взгляд, это полезно как для бывших империй, так и для относительно молодых независимых государств, каким является Казахстан.

Литература

- Ashcroft, Griffiths, Tiffin, 1995 – *Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H.* /Post-colonial Studies Reader. London, 1995. 616 p.
- Ashcroft, Griffiths, Tiffin 1989 – *Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H.* The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. L., 1989. 296 p.
- Desai, Nair, 2005 – *Desai G., Nair S.* Introduction/Postcolonialisms: an Anthology of Cultural Theory and Criticism. Oxford, 2005. 672 p.
- Gandhi, 1998 – *Gandhi L.* Postcolonial Theory: A Critical Introduction. New York, 1998. 208 p.

- Léglise, Migge, 2007 – *Léglise I, Migge B.* Language and colonialism. Applied linguistics in the context of creole communities. 2007. Pp. 297-338 URL: <https://shs.hal.science/halshs-00292388/document>
- Loomba, 1998 – *Loomba A.* Colonialism/Postcolonialism. London, 1998; Loomba A. Post-Colonial Shakespeares. London, 1998. 312 p.
- Pennycook, 1998 – *Pennycook A.* English and the Discourses of Colonialism. London, 1998. 239 p.
- Quijano, 2007 – *Quijano A.* Coloniality and Modernity/Rationality // *Cultural Studies*. 2007. №2-3(21). Pp. 168-178.
- Tlostanova, 2018 – *Tlostanova M.* «The Postcolonial and the Postsocialist a Deferred Coalition? Brothers Forever?». *Postcolonial Interventions: // An Interdisciplinary Journal of Postcolonial Studies*. 2018. № 1. Pp. 1-37.
- Walter D. Mignolo, 2007 – *Walter D. Mignolo.* Delinking: The Rhetoric of Modernity, the Logic of Coloniality and the Grammar of Decoloniality. Globalization and the Decolonial Option // *Cultural Studies*. 2007. № 2-3(21). Pp. 449-514.
- Young, 1990 – *Young R.* White Mythologies: Writing History and the West. London, 1990. 304 p.
- Young, 1995 – *Young R.* Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture, and Race. 1995. 236 p.; Young R. Postcolonialism: an Historical Introduction. Oxford, 2001. P. 530.; Young R. Postcolonialism: a Very Short Introduction. Oxford, 2003. 191 p.
- Young, 1981 – *Young R.* Untying the text: a post-structuralist reader. London, 1981. 326 p.
- Бисенова, 2022 – *Бисенова А.* Обзор основных терминов постколониальной теории и вопрос их «локализации». // *Вестник Евразийского национального университета*. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2022. №4 С. 161-167.
- Бисенова, 2021 – *Бисенова А.* Культура и идентичность поддерживают человека на плаву // *Vlast.kz* 2021. 2 июня. URL: <https://vlast.kz/gylmfaces/45251-alima-bisenova-kulturnyj-antropolog-kultura-i-identichnost-podderzivaet-cheloveka-na-plavu.html>
- Бобков, 2003 – *Бобков И. М.* Постколониальные исследования // *Новейший философский словарь* / Сост. и глав. науч. ред. А.А. Грицанов. Минск: Книжный дом, 2003. С. 776-777.
- Зардыхан, 2023 – *Зардыхан. Ж.* Назови меня моим именем // *Vlast.kz* 2023. 16 января. URL: <https://vlast.kz/avtory/53465-nazovi-mena-moim-imenem.html> дата обращения: 09.07.2024)
- Зубковская, 2008 – *Зубковская О.* Применима ли западная постколониальная теория для анализа постсоветского феминизма (на примере категорий советского и постсоветского «востока») // *Гендерные исследования*. 2008. №18 С. 177-199.
- Избасарова, 2016 – *Избасарова Г.* Казахская степь на картах Российской империи I половины XIX века (топографо-геодезические исследования территории Младшего жуза казахов). // *Университетский научный журнал. Серия: филологические и исторические науки, археология, искусствоведение*. 2016. №23 С. 39-51.
- Кэмпбелл, 2022 – *Кэмпбелл Я.* Знание и окраины империи. Казахские посредники и российское управление в степи, 1731-1917. Бостон- Санкт-Петербург: Библиороссика, 2022. 391 с.
- Кудайберген, 2023 – *Кудайберген Д.* Назарбаев навязал нам мысль, что у нас нет национальной идентичности // *Vlast.kz* 2023. 5 августа. URL: <https://vlast.kz/obsshestvo/56199-diana-kudajbergen-sociolog-nazarbaev-navazal-nam-mysl-cto-u-nas-net-nacionalnoj-identichnosti.html>
- Мустояпова, 2022 – *Мустояпова А.* Деколонизация Казахстана. Алматы: AlmalBooks, 2022. 268 с.
- Мустояпова, 2023 – *Мустояпова А.* Мы уже находимся в ситуации отложенной деколонизации // *Vlast.kz* 2023. 12 января. URL: <https://vlast.kz/obsshestvo/53435-my-uze-nahodimsa-v-situacii-otlozhennoj-dekolonizacii.html>.
- Некlessа, 2020 – *Некlessа А.И.* Большой взрыв антропологической Вселенной // *Независимая газета*. 2020. №145. 9 июня. URL: https://www.ng.ru/nauka/2020-06-09/9_7882_anthropology.html
- Плакроуз, Линдси, 2022 – *Плакроуз Х., Линдси Д.* Критические циничные теории. Как все стали спорить о расе, гендере и идентичности и что в этом плохого. Москва: Индивидум, 2022. 283 с.
- Саид, 2006 – *Саид. Э.* Ориентализм. Западные концепции Востока. Санкт-Петербург: Русский мир, 2006. 636 с.
- Смагулова, 2023 – *Смагулова К.* Тарихтың ыңғайсыз беттеріне қатысты сұрақ қою мен жауап іздеуге талпыныс – отарсыздандудың бір сатысы // *Власть.кз*. 2023. 9 января. URL: <https://vlast.kz/vlast-qazaqsha/53357-tarihty-ygajsyz-betterine-katysty-srak-kou-men-zauap-izdeuge-talpyyny-otarsyzdanudy-bir-satysy.html>
- Чемякин, 2012 – *Чемякин Е.Ю.* Постколониальные исследования как историко-культурный феномен во второй половине XX века: Дисс... кан.ист.наук. Екатеринбург, 2012. 19 с.
- Элкинс, 2012 – *Элкинс Д.* Девять типов междисциплинарности для визуальных исследований: ответ на статью Мике Баль «Визуальный эссенциализм и объект визуальной культуры» // *Логос*. 2012. №1 (85). С. 250-259.

References

- Ashcroft, Griffiths, Tiffin, 1995 – *Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H.* Post-colonial Studies Reader. London, 1995. 616 p.
- Ashcroft, Griffiths, Tiffin, 1989 – *Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H.* The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. L., 1989. 296 p.
- Bisenova, 2022 – *Bisenova A.* Obzor osnovnykh terminov postkolonialnoi teorii i vopros ih lokalizatsii [Review of the main terms of postcolonial theory and the state of their «localization»]. *Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series.* 2022. № 4. Pp. 161-171. [in Russian]
- Bisenova, 2021 – *Bisenova A.* Kultura i identichnost podderzhivayut cheloveka na plavu [Culture and identity keep a person afloat]. *Vlast.kz.* 2021. June 2. URL: <https://vlast.kz/glymfaces/45251-alima-bisenova-kulturnyj-antropolog-kultura-i-identichnost-podderzhivaut-cheloveka-na-plavu.html> [in Russian]
- Bobkov, 2003 – *Bobkov I. M.* Postkolonialnye issledovaniya [Postcolonial studies] Noveishii filosofskii slovar [New philosophical dictionary]. References Ed. by A.A. Gritsanov. Minsk: Knizhnyi dom. Pp. 776-777. [in Russian]
- Campbell, 2022 – *Campbell I.* Znanie i okrainy imperii. Kazakhskie posredniki i rossiiskoe upravlenie v stepi, 1731-1917 [Knowledge and the Ends of Empire. Kazakh Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917]. Boston-Sankt-Peterburg: Bibliorossika, 2022. 391 p. [In Russian]
- Chemyakin, 2012 – *Chemyakin E.Yu.* Postkolonial'nye issledovaniya kak istoriko-kul'turnyy fenomen vtoroy poloviny XX v. Avtoref. diss. kand. ist. nauk [Postcolonial Studies as a historical and cultural phenomenon of the second half of XX century. Author. cand. ist. sci. diss.]. Ekaterinburg, 2012. Pp. 1-19 [in Russian]
- Desai, Nair, 2005 – *Desai G., Nair S.* Introduction/Postcolonialisms: an Anthology of Cultural Theory and Criticism. Oxford, 2005. 672 p.
- Elkins, 2012 – *Elkins D.* Devyat tipov mezhdisciplinarnosti dlia vizualnykh issledovaniy: otvet na statyu Maika Baly «Visualny esenczializm i obekt vizualnoi kultury» [Nine Types of Interdisciplinarity for Visual Studies: A Response to Miche Bahl's Article «Visual Essentialism and the Object of Visual Culture»]. *Logos.* 2012. № 1. Pp. 250-259. [in Russian]
- Gandhi, 1998 – *Gandhi L.* Postcolonial Theory: A Critical Introduction. New York, 1998. 208 p.
- Izbasarova, 2016 – *Izbasarova G.B.* Kazakhskay step na kartax Rossiiskoi imperii I poloviny XIX veka (topografo-geodezicheskie issledovaniya territorii Mladshego zhuza kazakhov) [Mapping Kazakh in the Russian Empire in the first half of the 19 century (topographic survey of Kazakhs Juniors Horde territory)]. *Humanities Science university journal: Philology, Archaeology, World history, Art.* 2016. № 23. Pp. 39-51 [in Russian]
- Kudaibergen, 2023 – *Kudaibergen D.* Nazarbayev navyazal nam mysl, chto unas net natsionalnoi identichnosti [Nazarbayev forced us to think that we have no national identity]. *Vlast.kz.* 2023. August 5. URL: <https://vlast.kz/obsshestvo/56199-diana-kudajbergen-sociolog-nazarbaev-navazal-nam-mysl-cto-u-nas-net-natsionalnoj-identichnosti.html> [in Russian]
- Léglise, Migge, 2007 – *Léglise I, Migge B.* Language and colonialism. Applied linguistics in the context of creole communities. 2007. Pp. 297-338 URL: <https://shs.hal.science/halshs-00292388/document>
- Loomba, 1998 – *Loomba A.* Colonialism/Postcolonialism. London, 1998; Loomba A. Post-Colonial Shakespeares. London, 1998. 312 p.
- Mustoyapova, 2022 – *Mustoyapova, A.* Dekolonizatsia Kazakhstana [Decolonization of Kazakhstan]. Almaty: Amal Books, 2022. 268 p. [in Russian]
- Mustoyapova, 2023 – *Mustoyapova, A.* My uzhe nahodimsia v situatsii otlozhennoi dekolonizatsii. [We are already in a situation of delayed decolonization]. *Vlast.kz.* 2023. January 12. URL: <https://vlast.kz/obsshestvo/53435-my-uzhe-nahodimsia-v-situatsii-otlozhennoj-dekolonizatsii.html> [in Russian]
- Neklessa, 2020 – *Neklessa. A.* Bolshoi vzryv antropologicheskoi Vsekennoi. [The Big Bang of the Anthropological Universe]. *Nezavisimaya gazeta.* 2020. №145. 9 june. [in Russian]
- Pennycook, 1998 – *Pennycook A.* English and the Discourses of Colonialism. London, 1998. 239 p.
- Pluckrose, Lindsay, 2022 – *Pluckrose H., Lindsay J.* Tsichnye teorii. Kak vse stali sporit o rase, genere i identichnosti i chto v etom ploho [Cynical Theories. How Activist Scholarship Made Everything about Race, Gender and Identity – and Why This Harms Everybody]. Moscow: Individuum, 2022. 283 p. [In Russian]
- Quijano, 2007 – *Quijano A.* Coloniality and Modernity/Rationality. *Cultural Studies.* 2007. № 2-3(21). Pp. 168-178.
- Said, 2006 – *Said E.* Orientalism. Zapadnye koncepcii Vostoka [Western conceptions of the Orient]. Sankt-Peterburg: Izdatelskii dom «Russkii mir», 2006. 636 p. [In Russian]
- Smagulova, 2023 – *Smagulova K.* Tarihtyn yngaisyz betterine katysty surak koyu men zhauap izdeuge talpynys – otarsyzdanydyn bir satysy [Asking questions and trying to find answers to uncomfortable pages of history is a stage of decolonization]. *Vlast.kz.* 2023. January 9. URL: <https://vlast.kz/vlast-qazaqsha/53357-tarihty-ygajsyz-betterine-katysty-srak-kou-men-zauap-izdeuge-talpynys-otarsyzdanudy-bir-satysy.html> [in Kazakh]

Tlostanova, 2018 – *Tlostanova M.* «The Postcolonial and the Postsocialist a Deferred Coalition? Brothers Forever?». *Postcolonial Interventions. An Interdisciplinary Journal of Postcolonial Studies*. 2018. № 1. Pp. 1-37.

Walter D. Mignolo, 2007 – *Walter D. Mignolo*. Delinking: The Rhetoric of Modernity, the Logic of Coloniality and the Grammar of Decoloniality. *Globalization and the Decolonial Option. Cultural Studies*. 2007. № 2-3(21). Pp. 449-514.

Young, 1990 – *Young R.* *White Mythologies: Writing History and the West*. London, 1990. 304 p.

Young, 1995 – *Young R.* *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture, and Race*. 1995. 236 p.; Young R. *Postcolonialism: an Historical Introduction*. Oxford, 2001. P 530.; Young R. *Postcolonialism: a Very Short Introduction*. Oxford, 2003. 191 p.

Young, 1981 – *Young R.* *Untying the text: a post-structuralist reader*. London, 1981. 326 p.

Zardyhan, 2023 – *Zardyhan. Zh.* Nazovi menya imenem moim [Call me by my name]. *Vlast.kz*. 2023. January 16. URL: <https://vlast.kz/avtory/53465-nazovi-mena-moim-imenem.html>

Zubkovskaia, 2008 – *Zubkovskaia O.* *Primenima li zapadnaia postkolonialnaia teoria dlia analiza postsovetskogo feminizma (na primere kategorii sovetskogo i postsovetskogo «vostoka»)* [Is Western post-colonial theory applicable to the analysis of post-Soviet feminism (on the example of the categories of the Soviet and post-Soviet «East»)]. *Gender studies*. 2008. № 18. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 429–445
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_429-445

ЖОШЫ ҰЛЫСЫ: ТАРИХИ ЖАДТЫ ҚАЙТА ЖАНДАНДЫРУ МЕН ТАРИХИ РЕКОНСТРУКЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жумагул Айтақынқызы Кусайнова¹, Жанат Серкебайқызы Бакирова²

¹ Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті (Алматы қ., Қазақстан)
Магистр, оқытушы
<https://orcid.org/0000-0003-0641-9374>. E-mail: Zhuma_1612@mail.ru

² АЛТ Педагогикалық колледжі (Алматы қ., Қазақстан)
Колледж директоры, тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0009-0009-4747-1444>. E-mail: ganat_69@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Кусайнова Ж.А., Бакирова Ж.С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жошы ұлысының тарихи мұрасын жаңғырту және тарихи реконструкция мәселелері қазақ халқының тарихи жадын қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Жошы ұлысы XIII ғасырда құрылған ірі этникалық-саяси бірлестік ретінде қазақ мемлекеттілігінің бастауы саналады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Бұл мақалада Жошы ұлысының құрылу тарихы, оның этникалық және саяси ықпалы, сондай-ақ оның Алтын Орда мемлекетігіне және кейінгі қазақ хандығының қалыптасуына әсері қарастырылады. Тарихи деректерге және заманауи зерттеулерге сүйене отырып, Жошы ұлысының тарихи маңызы мен қайта жандандырудағы қиындықтары талданады. Мақалада тарихи дереккөздерді сыни көзқарас тұрғысынан бағалап, олардың тарихи реконструкциядағы рөлі туралы талқылаулар жүргізіледі. *Материалдар мен әдістер.* Ортағасырлық жазбаларда Жошы ұлысының құрамына енген қыпшақ, арғын, найман, керей секілді тайпалардың саяси және әскери іс-әрекеттері сипатталады. Жазбалардан алынған мәліметтер Жошы ұлысының этникалық құрылымының күрделілігін көрсетеді. Жошы ұлысының этникалық, мәдени және саяси тұрғыдан даму жолын, сондай-ақ оның қазақ мемлекеттілігіне қосқан үлесін қарастырады. *Нәтижелер.* Жошы ұлысының тарихын зерттеу және жаңғырту қазақ халқының тарихи және мәдени жадын сақтап қана қоймай, сонымен бірге қазіргі Қазақстанның саяси, мәдени және рухани бірлігін қалыптастыруға бағытталған маңызды қадам болып табылады.

Түйін сөздер: Жошы ұлысы, тарихи реконструкция, Алтын Орда, қазақ мемлекеттілігі, тарихи жад, Моңғол шапқыншылығы, этникалық мұра

Дәйексөз үшін: Кусайнова Ж.А., Бакирова Ж.С. Жошы Ұлысы: тарихи жадты қайта жандандыру мен тарихи реконструкция мәселелері // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 429–445-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_429-445

УЛУС ДЖУЧИ: ВОССОЗДАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ И ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ

Жумагул Айтахуновна Кусайнова¹, Жанат Серикбаевна Бакирова²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая (г. Алматы, Казахстан)

Магистр, преподаватель

<https://orcid.org/0000-0003-0641-9374>. E-mail: Zhuma_1612@mail.ru

²Педагогического колледжа АЛТ (г. Алматы, Казахстан)

Кандидат исторических наук, директор

<https://orcid.org/0009-0009-4747-1444>. E-mail: ganat_69@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кусайнова Ж.А., Бакирова Ж.С., 2025

Аннотация. *Введение.* Историческое наследие Улуса Джучи и проблемы его реконструкции играют важную роль в формировании исторической памяти казахского народа. Улус Джучи, образовавшийся в XIII веке, стал первым крупным этнополитическим объединением, которое впоследствии привело к созданию независимого государства Золотой Орды, а также оказало влияние на формирование Казахского ханства. *Цели и задачи.* В данной статье рассматриваются вопросы образования Улуса Джучи, его этническое и политическое влияние, а также роль в этнической истории казахов. На основе исторических источников и современных исследований анализируются сложности реконструкции истории Улуса Джучи и его культурного вклада в развитие казахского народа. *Материалы и методы.* В статье проводится критический анализ источников и обсуждается их значение для исторической реконструкции. Информация, полученная из надписей, показывает сложность этнического состава племени жош. Рассматривается путь этнического, культурного и политического развития улуса Джучи, а также его вклад в казахскую государственность. *Результаты.* Изучение и возрождение истории улуса Джучи – важный шаг, направленный не только на сохранение историко-культурной памяти казахского народа, но и на формирование политического, культурного и духовного единства современного Казахстана.

Ключевые слова: Улус Джучи, историческая реконструкция, Золотая Орда, казахская государственность, историческая память, Монгольское нашествие, этническое наследие

Для цитирования: Кусайнова Ж.А., Бакирова Ж.С. Улус Джучи: воссоздание исторической памяти и проблемы исторической реконструкции // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 429–445-бб. [на каз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_429-445

JOCHI ULUS: RESTORING HISTORICAL MEMORY AND ISSUES OF HISTORICAL RECONSTRUCTION

Zh.A. Kusainova¹, J.S. Bakirova²

¹Abay Kazakh national Pedagogical University (Almaty city, Kazakhstan)

Master, lecturer

<https://orcid.org/0000-0003-0641-9374>. E-mail: Zhuma_1612@mail.ru

²ALT Pedagogical College (Almaty city, Kazakhstan)

Director, Candidate of Historical Sciences

<https://orcid.org/0009-0009-4747-1444>. E-mail: ganat_69@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kusainova Zh.A., Bakirova J.S., 2025

Abstract. Introduction. The historical heritage of the Jochi Ulus and the problems of its reconstruction play a vital role in shaping the historical memory of the Kazakh people. Formed in the 13th century, the Jochi Ulus represents the first significant ethno-political union that later evolved into the Golden Horde and influenced the emergence of the Kazakh Khanate. Purpose and objectives. This article examines the foundation of the Jochi Ulus, its ethnic and political influence, and its role in Kazakh ethnogenesis. Drawing on historical sources and modern research, the article analyzes the complexities of reconstructing the history of the Jochi Ulus and its cultural contributions to the Kazakh people. *Materials and methods* The article offers a critical analysis of the sources and discusses their relevance to historical reconstruction. The information obtained from the inscriptions shows the complexity of the ethnic composition of the Jochi Ulus. *Results.* The path of ethnic, cultural and political development of the Jochi Ulus, as well as its contribution to the Kazakh statehood, is considered. The study and revival of the history of the Jochi Ulus is an important step aimed not only at preserving the historical and cultural memory of the Kazakh people, but also at forming the political, cultural and spiritual unity of modern Kazakhstan.

Key words: Jochi Ulus, historical reconstruction, Golden Horde, Kazakh statehood, historical memory, Mongol invasion, ethnic heritage

For citation: Kusainova Zh.A., Bakirova J.S., Jochi Ulus: restoring historical memory and issues of historical reconstruction // Otan tarikhy. 2025. Vol. 28. No. 2. Pp. 429–445 [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_429-445

Кіріспе. Жошы ұлысы – Еуразия даласында Моңғол империясының құрамында құрылып, кейіннен тәуелсіз Алтын Орда мемлекетіне айналған ірі этникалық және саяси бірлестік. Оның тарихын зерттеу, әсіресе, қазақ халқының этникалық қалыптасу кезеңдерін түсінуде өте маңызды. Жошы ұлысы Орта Азия мен Қазақстан территориясында тәуелсіздікке ұмтылған алғашқы ірі мемлекеттік құрылым болды. Сонымен қатар, оның негізінде кейінгі қазақ хандығының құрылуы тарихи заңдылыққа айналды. Бұл зерттеу Жошы ұлысының этникалық, мәдени және саяси тұрғыдан даму жолын, сондай-ақ оның қазақ мемлекеттілігіне қосқан үлесін қарастырады. Сонымен қатар, тарихи реконструкция мәселелері де қарастырылып, дереккөздерді пайдаланудағы қиындықтар мен әдіснамалық ерекшеліктер талданады. Жошы ұлысы XIII ғасырдың басында Моңғол империясының құрамында құрылғанымен, Жошы хан мен оның ұрпақтары біртіндеп дербестікке ұмтылып, Алтын Орданы тәуелсіз мемлекетке айналдырды. Жошы ханның ұлысы Ұлы даланың батыс бөлігін қамтыды және этникалық құрамында қыпшақ, арғын, керей, найман сияқты түркі тілді тайпалар басым болды. Жошы ұлысының құрылуы кезінде жергілікті түркі тайпалары моңғол билігіне бағынғанымен, олардың этникалық ерекшеліктері сақталды. Тарихи деректерге сәйкес, бұл аймақтағы моңғолдық және түркілік этностардың қосылуы, кейінгі қазақ халқының қалыптасуына әсер еткен үлкен этникалық және мәдени синтезді туындатты.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақала методологиялық жағынан тарихи жүйелілік пен салыстырмалы талдауға негізделіп, тарихи деректерге, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен заманауи зерттеулерге сүйеніп, тарихи дереккөздерге жан-жақты талдау жасалды. Зерттеудің негізгі әдісі – Жошы Ұлысының тарихи жадын қайта жандандыруға бағытталған деректер мен әдістер қолданылады. Негізгі дереккөздер ретінде ортағасырлық араб, парсы және түркі жазбалары, сондай-ақ қытай жылнамалары қарастырылды. Сонымен қатар, ауызша тарих пен қазақтың эпикалық дастандары қосымша ақпарат көзі ретінде пайдаланылды. Жошы Ұлысының тарихына қатысты дереккөздерді ішкі сын мен салыстыру әдістерін пайдалана отырып, әрбір деректің тарихи контекстін және оның шынайылығын бағалауға тырыстық.

Мақалада зерттеулер хронологиялық және тақырыптық жүйеде топтастырылып, тарихи мәселелер теориялық-әдіснамалық жағынан талданды.

Талқылау. Жошы ұлысының тарихы қазақ халқының этникалық және саяси тарихында ерекше орын алады. Жошы хан мен оның ұрпақтары құрған Алтын Орда мемлекеті арқылы қазақ жерінде мемлекеттілік дәстүрі нығайып, одан кейінгі қазақ хандығының құрылуына негіз болды. Жошы ұлысының қалыптасуында жергілікті түркі тайпалары мен моңғол элементтерінің араласуы маңызды рөл атқарды, бұл өз кезегінде қазақ халқының этногенезіне ықпал етті. Ортағасырлық жазбаларда Жошы ұлысының құрамына енген қыпшақ, арғын, найман, керей секілді тайпалардың саяси және әскери іс-әрекеттері сипатталады. Жазбалардан алынған мәліметтер Жошы ұлысының этникалық құрылымының күрделілігін көрсетеді. Олардың Алтын Орда кезеңінде біртіндеп түркіленуі және жергілікті мәдениетке бейімделуі қазақ халқының қалыптасуына алып келді. Сонымен бірге, Жошы

ұлысының тарихын зерттеу барысында түрлі дереккөздерде кездесетін қайшылықтар мен түсінбеушіліктер де қарастырылды. Әсіресе, жазбаша деректердегі оқиғаларды ауызша аңыздармен салыстыру күрделі мәселе болып табылады. Ортағасырлық араб және парсы дереккөздері Жошы ұлысының саяси құрылымын басқаша сипаттаса, қазақтың ауызша тарихы оның этникалық және мәдени маңызын баса көрсетеді. [Сартқожа, 2012:120].

Жошы ұлысының қазақ тарихындағы орны мен рөлін қайта жандандыру қазіргі қазақ қоғамында мемлекеттілік пен ұлттық бірегейлікті нығайту тұрғысынан да маңызды. Бұл тек тарихи жадты жаңғыртып қана қоймай, сонымен бірге қазақ халқының мәдени мұрасы мен бірегейлігін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жошы ұлысының тарихы мен оның саяси рөлі қазақ халқының этникалық және мәдени дамуына үлкен әсер еткен. Жошы хан және оның ұрпақтары құрған Алтын Орда – тек қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына ғана емес, сонымен қатар Еуразияның саяси және экономикалық дамуына айтарлықтай ықпал еткен маңызды құрылым. Жошы ұлысының тарихын зерттеу барысында оның мәдени және этникалық негіздерін талдау маңызды, себебі, бұл құрылым этникалық араласу арқылы қазақ этногенезіне ықпал еткен алғашқы мемлекеттік бірлестік болып табылады.

Жошы ұлысының этникалық құрылымын анықтау барысында зерттеушілер көбіне ортағасырлық араб, парсы, түркі, қытай дереккөздеріне сүйенеді. Оларда Жошы ұлысы құрамына қыпшақтар, наймандар, керейлер, арғындар сияқты ірі түркі тайпаларының енгені айтылады. Бұл тайпалар кейіннен қазақ халқының этникалық құрамының негізін құрады. Жошы ұлысының құрамында түркі және моңғол элементтерінің болуы қазақтардың мәдениеті мен дәстүрінде де байқалады. Түркі және моңғол мәдениеттерінің синтезі – қазақ халқының тілінде, мәдениетінде, дәстүрлерінде терең із қалдырған факторлардың бірі. Бұл араласу қазақ тілінің қалыптасуы мен оның ерекшеліктерінде де өз көрінісін тапқан [Сартқожа, 2012:311].

Қ. Сартқожа зерттеуінің ұтымды тұсы түркі руникалық жазбаларды зерттей отырып, түркі және моңғол кезеңіндегі сабақтастықты аша алды. Ол Жошы Ұлысы этногенезінде түркілік негіздердің мықты болғанын нақты деректер арқылы дәлелдеуге тырысқан. Кемшілігі негізінен лингвистикалық және жазу тарихына бағытталғандықтан, Жошы Ұлысының саяси құрылымы немесе билік жүйесі нақты ашылмаған. Сонымен қатар, Жошы Ұлысының ішкі әкімшілік құрылымы мен исламдану үдерісі назардан тыс қалғандай.

Жошы ұлысының саяси құрылымы – сол заман үшін ерекше феномен. Алтын Орда мемлекетінде билікті мұрагерлік жолымен жалғастыру, билеуші әулеттің тұрақты жүйесі, сондай-ақ жергілікті тайпалармен байланысты күшейту әрекеттері қалыптасқан. Бұл ерекшеліктер кейінгі қазақ хандығының билік құрылымында да жалғасын тапты. Жошы ұлысы арқылы қазақ халқы мемлекеттік басқару жүйесін, заңдар мен дәстүрлерді игеріп, оларды өз жеріне бейімдеді. Осылайша, Жошы ұлысы қазақ хандығының саяси негізін қалаушы ретінде ерекше маңызға ие болды [Қинаятұлы, 2004:344].

Жошы ұлысының тарихи маңызын түсінуде археологиялық зерттеулер мен тарихи-этнографиялық дереккөздер де үлкен рөл атқарады. Археологиялық деректер арқылы Жошы ұлысының сауда және мәдени байланыстарын анықтауға болады. Алтын Орда кезеңінде Жібек жолы арқылы Қазақстан жерінде түрлі мәдениеттердің тоғысуы байқалды. Бұл қазақ жерін халықаралық сауда орталығына айналдырып, экономикалық дамуға әсер етті. Сауда арқылы қазақ даласында қала мәдениеті де дами бастады және осы қалалардағы археологиялық табыстар Жошы Ұлысы кезеңіндегі мәдениеттердің алмасуын көрсетеді.

Жошы ұлысының тарихи жадын жаңғырту қазақ халқының тарихи бірегейлігін түсінуде үлкен рөл атқарады. Оның тарихын зерттеу қазіргі қазақ қоғамы үшін тек өткенін білу ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана мен бірегейлікті нығайту мақсатында да маңызды. Бұл тұрғыда Жошы ұлысы қазақ халқының мемлекеттілік дәстүрлерінің бастауы болып табылады, оның қайта жандандыруы – қазақ халқының өз тамырын тануы мен ұлттық бірегейлігін жаңғырту әрекеті ретінде қабылданады. Жошы ұлысының тарихи маңызы мен оның қайта жандандыруы қазақ халқының тарихи жады мен мемлекеттілік дәстүрінің негізін қалыптастыруда маңызды қадам [Сартқожа, 2012:39]. Оның саяси құрылымы, этникалық құрамы және мәдени мұрасы қазақ этносының бірегейлігін қалыптастырып, ұлттық сана мен мақтаныштың негізін құрайды. Жошы ұлысының тарихи жадын жаңғырту тек тарихты білу ғана емес, сондай-ақ қазақ халқының мәдени және этникалық тұтастығын күшейтуге де септігін тигізеді.

Ибн әл-Асир өзінің «Камил ат-Тарих» атты еңбегінде Шыңғыс хан жорығы кезінде Жошының Сырдария бойындағы тайпаларды бағындыруға қатысқанын айтады. Бұл мәлімет Жошы Ұлысының геосаяси аумағын нақтылауға мүмкіндік береді. Рашид ад-дин «Жами ат-таварих» еңбегінде Жошының ұлысы ретінде қыпшақ даласын көрсетіп, оның құрамына арғын, найман, қоңырат, керей сияқты тайпалардың енгенін нақты жазады [Рашид ад-дин, 1952:222]. Сонымен бірге, Жошының Алтын Орда билігінің негізін қалаушы ретінде сипатталуы – қазақ этногенезін зерттеуде маңызды дерек. «Білге қаған» мен «Тоныкөк» жазбаларында тоғыз-оғыз және тоғыз-татарлар туралы деректер кездеседі. 715 жылғы оқиғада тоғыз-оғыздар мен тоғыз-татарлар түрік қағанатына қарсы шығып, Селенга маңындағы Ағу жерінде жеңіліске ұшырағаны жазылған: «Қолын талқандадым, елін алдым» [Сартқожа, 2012: 104]. «Цзю Таншу» жылнамасында телэ, оғыз, және ұйғыр тайпаларының Байырқы хандығы мен кейінгі Ұйғыр қағанатына бірігуі жайлы мәліметтер бар. Сонымен қатар, ұйғырлар мен тоғыз-оғыздардың Жетісу мен Алтай маңындағы қоныс аударулары сипатталады [Бичурин, 1950: 322].

«Қобыланды батыр» жыры: Бұл эпоста қыпшақ тайпасының жауынгерлік рухы мен көшпенділердің ел қорғау дәстүрі кеңінен бейнеленеді. Қобыландының жауларына қарсы күресі – Жошы Ұлысы құрамындағы түркі тайпаларының саяси-әскери әлеуетін сипаттайтын ауызша дерек көзі. Жырда қыпшақ даласының кеңістігі, билік үшін күрестер, хан мен батыр арасындағы қатынас көрініс табады, бұл Жошы Ұлысы кезіндегі қоғамдық құрылымға ұқсас. *«Ер Тарғын» жыры:* Бұл жырда Ер Тарғынның ноғайлы ханымен арақатынасы, ел қорғаудағы ерліктері, Жошы Ұлысы дәуіріндегі батырлық, билік, адалдық ұғымдарын бейнелейді. Жырда ханға адал қызмет ету, ел бірлігі мен әділет ұғымдары көрініс табады. *Шежірелер мен рулық аңыздар:* Қазақ шежірелері Жошы хан мен оның ұрпақтарын тарихи тұлға ретінде ғана емес, сонымен қатар киелі рулардың атасы ретінде таныстырады. Мысалы, «Алаша хан» мен «Жошы хан» аңыздары арқылы қазақ рулары өз тектерін осы тұлғаларға тірейді. Бұл Жошы Ұлысының қазақ халқының тарихи жады мен этникалық өзіндік санасындағы орнын көрсетеді. Жошы хан туралы аңыздар: Қазақ ауыз әдебиетінде Жошы ханның қайтыс болуы туралы аңыз кең тараған. Жошының аңға шыққанда қайтыс болып, Қыпшақ даласына жерленгені, оның бас уәзірінің бұл хабарды Шыңғыс ханға жеткізуі туралы оқиға – тарихи шындық пен ауызша дәстүрдің тоғысқан үлгісі. Бұл аңыздар халық жадында Жошы Ұлысын әділетті билік пен рухани мұра иесі ретінде бейнелейді [Кенжеахметұлы, 1994: 382].

Жазба деректермен қатар, Жошы Ұлысы тарихын зерттеуде «ауызша тарих» пен «қазақтың эпикалық дастандары» қосымша ақпарат көзі ретінде маңызды орын алады. Бұл деректер халық жадында сақталған тарихи оқиғалардың көркем-эпикалық бейнесі арқылы Жошы хан мен оның ұрпақтарының саяси, әскери және мәдени ықпалын сипаттайды. Мысалы, «Жошы хан» жыры, сондай-ақ «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Төстік» сияқты эпостарда Жошы ұлысының аумағында өмір сүрген тайпалар мен олардың билеушілері туралы мәліметтер, әлеуметтік құрылым, әдет-ғұрыптар мен батырлық идеалдар көрініс табады. Сонымен бірге, қазақ шежірелері мен аңыз-әңгімелерде Жошы ханның шығу тегі, оның өлімі туралы аңыздар, Бату, Берке, Тоқа-Темір, Шайбани сынды ұрпақтары туралы мәліметтер сақталған. Бұл деректер Жошы Ұлысының саяси тарихы мен этникалық құрамын анықтауға қосымша дерек ретінде қарастырылады.

Ғылыми еңбектерде мұндай ауызша деректер тарихи фольклор, мифопоэтикалық сана және халықтық тарихи жады ұғымдары арқылы талданады. Олар ресми жазба деректерді толықтырып, тарихи үдерістердің халықтық қабылдану формасын көрсетеді. Осы сөзді қорытындылай келе: Ауызша тарих – халық жадындағы тарихи сананың бейнесі; Эпикалық жырлар – Жошы ұлысындағы этноәлеуметтік қатынастарды сипаттайтын мәдени дерек; Шежірелер – Жошы ұрпақтарының таралуын бейнелейтін ауызша дерек көзі.

Жошы ұлысының тарихы мен оның кейінгі қазақ хандығына әсері тек саяси тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік және мәдени жағынан да ерекше маңызға ие. Бұл тарихи құрылым қазақ даласында қоғамдық құрылымның және әлеуметтік иерархияның дамуына ықпал етіп, билік пен қоғам арасындағы өзара байланыстардың қалыптасуына жағдай жасады. Жошы ұлысы кезеңінде қалыптасқан дәстүрлер, оның ішінде құқықтық нормалар, басқару жүйесі, әскери тәртіп және шаруашылық жүргізу ерекшеліктері кейіннен қазақ қоғамының негізгі элементтеріне айналды. Мысалы, дәстүрлі қазақ қоғамындағы жекелеген рулар мен тайпалардың белгілі бір аймақтарға бекітілуі, олардың арасындағы байланыстар мен міндеттер Жошы ұлысы кезінде орныққан жүйеден бастау алады.

Жошы ұлысының ерекше тарихи рөлі – оның қазақ жеріндегі көшпелі өркениеттің дамуына ықпал еткен орталық болуы. Көшпелілердің өмір салты мен мәдениетін бейнелейтін көптеген ескерткіштер, күмбездер мен қорымдар осы кезеңнен қалған. Бұлар Жошы ұлысы кезінде қалыптасқан салт-дәстүрлер мен өмір салтын сипаттайтын маңызды археологиялық дереккөздер болып табылады. Мысалы, Жошының кесенесі мен осы аймақтағы басқа да маңызды қорымдар бұл кезеңдегі мәдениеттің жоғары деңгейін және рухани құндылықтардың маңызын айғақтайды [Қинаятұлы, 2010: 728].

Жошы ұлысының тарихын зерттеу тек академиялық тұрғыдан ғана емес, қазіргі ұлттық идеологияны нығайту тұрғысынан да маңызды. Қазақстанның егемендік алған кезеңінен бастап, тарихи зерттеулерде Жошы ұлысының маңызы айқындала түсті. Оның мұралары қазақ халқының ұлттық мақтанышын күшейтіп, тарихи тамырларға бет бұруға ынталандырды. Осы арқылы қазақ халқының ұрпақтары тарихи тұлғалардың мұрасын бағалап, оның мәдениетке және мемлекет қалыптастырудағы рөлін түсінеді.

Жошы ұлысы кезеңіндегі экономикалық өмір де талқылауға тұрарлық маңызды аспект болып табылады. Сол уақытта Қазақстан жерінде сауда, әсіресе Жібек жолы арқылы, қарқынды дамыды. Бұл аймақ Жошы ұлысының экономикалық тірегі ретінде маңызды рөл атқарып, халықаралық сауда мен дипломатиялық байланыстардың орталығына айналды. Жошы ұлысының экономикасы тек мал шаруашылығына ғана емес, сонымен қатар саудаға да сүйеніп, оған қатысты ерекше тәртіп пен инфрақұрылым орнаған. Осы сауда арқылы қазақ даласына ислам мәдениеті, ғылым және өнер жетіп, рухани жаңғыруды қолдаған [Байпақов, Таймагамбетов, Самашев, 1998:52].

Жошы ұлысының қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы орнын бағалай келе, оның мұрасы Қазақстанның ғана емес, бүкіл Еуразияның тарихи мұрасы екендігіне назар аудару қажет. Жошы ұлысы өз дәуірінде Орта Азияның мәдени және этникалық байлығын біріктірген алып құрылым болды. Оның құрамында әртүрлі этностар мен мәдениеттер бірге өмір сүріп, өзара ықпалдасты. Бұл ерекшелік қазіргі заманғы Қазақстанның көпұлтты құрылымы мен мәдени әртүрлілігінің тарихи алғышарттарын айқындайды. Осылайша, Жошы ұлысын зерттеу қазақ этносының тарихи бірегейлігін ғана емес, сондай-ақ елдің ішкі тұтастығын нығайтуға да септігін тигізеді.

Жошы ұлысының тарихын зерттеу және жаңғырту қазақ халқының тарихи және мәдени жадын сақтап қана қоймай, сонымен бірге қазіргі Қазақстанның саяси, мәдени және рухани бірлігін қалыптастыруға бағытталған маңызды қадам болып табылады. Жошы ұлысы арқылы қазақ халқының мемлекеттілігі, мәдениеті мен дәстүрі нығая түсіп, оның ұрпақтарына бай мұра қалдырылды. Сондықтан Жошы ұлысының тарихы мен мұрасын зерттеу ұлттық бірегейлікті сақтауға, тарихи құндылықтарды бағалауға және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге бағытталған маңызды зерттеу саласы болып қала бермек.

Жошы ұлысының тарихы қазіргі қазақ қоғамы үшін рухани және мәдени құндылықтарды қайта қарастырудың қайнар көзі ретінде маңызды. Жошы ханның билік құруы мен оның ұрпақтары құрған Алтын Орда мемлекеті тек әскери күшпен ғана емес, сонымен бірге дипломатиялық өнерімен де ерекшеленді. Бұл кезеңде Еуразияның кең байтақ даласында тыныштық пен бейбітшілік орнап, Ұлы Жібек жолы бойында сауда байланыстары нығая түсті. Жошы ұлысы Еуразияны біріктіріп, түрлі мәдениеттер мен халықтарды бір шаңырақ астына жинады, бұл өз кезегінде түрлі өркениеттердің бір-бірімен араласуына, өзара байытылуына мүмкіндік берді. Осы мәдени және этникалық ықпалдастық кейіннен қазақ халқының ұлттық болмысын байытты [Байпақов, Таймагамбетов, Самашев, 1998: 101].

Жошы ұлысы заманындағы саяси жүйе – ерекше басқару әдісін көрсетті. Билеуші әулет пен жергілікті тайпа көсемдерінің арасындағы байланыстар халықтың мүдделерін қорғау мен аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз етудің үлгісі болды. Жошы Ұлысының билеушілері өз билігін жергілікті тайпалардың қолдауымен нығайтып, жергілікті көшпелі дәстүрлерді құрметтеуге негізделген басқару жүйесін құрды. Осы әдіс-тәсілдер кейіннен қазақ қоғамының қоғамдық құрылымында айқын көрініс тапты және халық арасындағы өзара түсіністіктің негізіне айналды.

Жошы ұлысының ерекше сипаты – оның көшпелі өркениеттің бірегей құндылықтарын сақтап, оларды дамытуға деген ынтасы. Бұл кезеңде көшпенділердің соғыс өнері, тактикалық шеберлігі, табиғатпен үйлесімде өмір сүру қабілеті ерекше бағаланды. Көшпелі халықтың әскери құрылымы мен жауынгерлік рухы тек жаугершілікті ғана емес, сонымен қатар даланың заңын құрметтеуді, әділеттілікті талап етті. Жошы Ұлысының дәуірінде қалыптасқан «Төре» заңы мен дәстүрлері кейіннен қазақ қоғамының құқықтық жүйесінің негізін құрады. Бұл заңдар мен дәстүрлер қазақ

қоғамының ішкі тәртібі мен қоғамдық қатынастарын реттеуге мүмкіндік беріп, халық арасында әділдік пен тұрақтылықты сақтады.

Жошы ұлысы дәуіріндегі экономикалық өркендеу де ерекше назар аударарлық. Бұл кезеңде аймақтың экономикасы негізінен мал шаруашылығы мен халықаралық саудаға негізделген еді. Жібек жолының бойындағы сауда қатынастары дамып, қазақ даласы арқылы өткен керуендер шығыс пен батыс мәдениеттерінің тоғысуына ықпал етті. Жошы Ұлысының астаналары мен ірі қалалары мәдени, ғылыми және сауда орталықтарына айналды. Бұл кезеңде салынған қалалар мен сауда жолдары қазіргі Қазақстан аумағында ортағасырлық қала мәдениетінің дамуына алғышарт жасады. Осы тарихи оқиғалар қазақ жерін мәдени және экономикалық тұрғыдан өркендетіп, көшпелі өмір салтын тұрақты даму жүйесіне айналдырды [Васильев, 2001:116]. Тағы бір қызықты аспект – Жошы ұлысының рухани өмірі. Бұл кезеңде түркілердің дәстүрлі сенімдері ислам дінімен қатар өмір сүрді. Жошы ұлысы құрамындағы тайпалар арасында исламның таралуы көшпелі қоғамның рухани дамуына ықпал етті. Ислам діні моральдық және әлеуметтік құндылықтарды нығайтып, жаңа этикалық нормаларды енгізді. Бұл ықпалдастық қазақ қоғамында діни толеранттылық пен түрлі наным-сенімдерді құрметтеу дәстүрін қалыптастырды.

Жошы ұлысының мәдени мұрасы қазіргі Қазақстанның ұлттық бірегейлігі мен тарихи мақтаныш сезімін қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Жошы ханның тарихы мен оның ұрпақтарының мұрасы қазақ халқының тарихи жадына бекітілген және ұлттың өзіндік болмысын қайта зерделеу үшін маңызды болып саналады. Осы мұраны жаңғырту қазақ халқының тарихи өзін-өзі тануын, өзінің тамырын, мәдениетінің байлығын түсінуге және оны келер ұрпаққа жеткізуге бағытталған.

Жошы ұлысының тарихы мен мәдени мұрасы тек академиялық зерттеу нысаны ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананы нығайтатын, тарихи бірегейлікті қалыптастыратын рухани құндылықтар болып табылады. Жошы ұлысын зерттеу арқылы біз ұлттық болмысымызды, көшпелі өркениеттің баға жетпес байлығын сақтап қаламыз, бұл қазіргі заманғы Қазақстанның ішкі бірлігін нығайтуға және халықтың біртұтастығын сақтауға үлкен септігін тигізеді.

Жошы ұлысының тарихы – қазақ мемлекеттілігі мен этникалық бірегейліктің терең тамырларын ашатын күрделі әрі қызықты тақырып. Бұл кезеңде қалыптасқан саяси, мәдени, және экономикалық процестер қазіргі қазақ халқының дамуына және оның аймақтағы орнының нығаюына ықпал етті. Жошы ұлысы қазақ даласындағы көптеген көшпелі және жартылай көшпелі халықтардың ұлылығын сақтап қана қоймай, оны тарихи қалыптастырушы күшке айналдырған ерекше бірлестік болды [Васильев, 2001: 224].

Жошы ұлысының әлеуметтік құрылымы да талдауды қажет етеді. Қоғамның барлық саласында белгілі бір тәртіп пен иерархия орнап, көшпелілердің қоғамындағы басты орынға рулар мен тайпалар шықты. Осы құрылым Жошы ұлысында «ұлыс» және «атабайлық» жүйелерін, яғни жергілікті рулық-тайпалық бірліктерге негізделген саяси билікті қалыптастырды. Бұл жүйе аймақтық көшпелі өмірге жақсы бейімделген еді, себебі әрбір ру мен тайпа белгілі бір жерді қорғауға, басқаруға, халықтың ішкі қатынастарын реттеуге жауапты болды. Осы құрылым қазіргі қазақ қоғамында белгілі бір дәрежеде сақталған «жүз» жүйесімен ұқсас келеді, бұл оның қаншалықты терең тарихи тамыры бар екенін көрсетеді. Жошы ұлысының әскери құрылымы мен жауынгерлік тәртібі де зерттеуге тұрарлық. Ұлыс өзінің әскери қуаты арқасында өз аумағын кеңейтті, бұл көшпелілердің соғыс өнеріне деген ерекше көзқарасының арқасында жүзеге асты. Әскерде тайпа көсемдері мен батырлар ерекше рөл атқарды, олар тек жауынгер ретінде ғана емес, сонымен қатар идеологиялық және рухани көшбасшы болды. Осы дәстүр кейінгі қазақ батырлары институтының қалыптасуына ықпал етті, өйткені әрбір батыр ұлттың қорғаушысы әрі халықтың құрмет тұтатын тұлғасына айналды.

Жошы ұлысы кезінде дамыған құқықтық дәстүрлер де ерекше орынға ие. Көшпелі қоғамда пайда болған заңдар мен жазылмаған құқықтық нормалар әрбір рудың, әрбір көшпелінің өмірін реттеді. Бұл құқықтық жүйе адалдық, ынтымақтастық және әділдік принциптеріне негізделген еді. Құқықтық тәртіптің жоғары деңгейде болуы Жошы Ұлысын біріктіріп, қоғамдық келісімді сақтауға ықпал етті. Осы заңдар жүйесі қазақ хандығында да кеңінен қолданылып, халықтың құқықтық мәдениетіне негіз болды. «Жеті жарғы» секілді қазақтың атақты заңдар жинағының тамыры Жошы Ұлысы кезіндегі тәртіпке барып тіреледі [Гумилев, 1967: 88].

Жошы ұлысының мәдениетке қосқан үлесін ерекше атап өткен жөн. Ортағасырлық дала мәдениетінде қолөнер, архитектура, және өнер дамыды. Жошы ұлысының кесенесі сол кездегі сәулет өнерінің үздік үлгісі болып табылады және ол көшпелілердің құрылыс саласындағы жоғары деңгейін

көрсетеді. Сонымен қатар, музыкалық өнер мен фольклор да осы кезеңде дамып, кейінгі қазақ мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналды. Осы кезеңде қалыптасқан күйлер мен жырлар қазақтардың рухани байлығын толықтырды, ал көшпенділердің эпикалық поэзиясы олардың өмір салты мен дүниетанымының бейнесі ретінде қызмет етті.

Жошы ұлысының діни өмірі де қызықты аспектілердің бірі. Жошы ханның билігі кезінде түркілердің дәстүрлі сенімдері мен шамандық ұстанымдар исламмен қатар өмір сүрді. Ислам діні көшпелі халықтардың арасында моральдық және рухани қағидаларды нығайтты. Бірақ, шамандық пен тәңіршілдік элементтері де өз мәнін жоғалтпай, халықтың дүниетанымының бір бөлігі ретінде сақталды. Бұл діни синкретизм қазақ халқының рухани әлеміне ерекше сипат берді және діни толеранттылықтың, әртүрлі нанымдарға деген құрметтің дамуына ықпал етті.

Сонымен бірге, Жошы ұлысының тарихын зерттеу қазіргі қазақ халқының мәдени және тарихи тамырын түсінуге ғана емес, сондай-ақ Орталық Азияның мәдени ықпалдастығын тануға да мүмкіндік береді. Жошы ұлысы кезеңінде түркі және моңғол халықтары араласқан кең далалық аймақта бірегей мәдениет қалыптасты. Бұл мәдени ықпалдастықтың іздері қазіргі Қазақстан мен Орта Азияның көптеген елдерінің өнерінде, қолөнерінде, тілдерінде және дәстүрлерінде сақталып қалған. Мысалы, қыпшақ және қоңырат руларының өзара мәдени және этникалық ықпалдастығы қазақ және татар халықтарының ұлттық болмысына өз әсерін тигізген [Гумилев, 1967: 55].

Жошы ұлысының тарихы – қазақ халқының ұлттық, мәдени және саяси негіздерінің бірі болып табылады. Оның саяси құрылымы мен басқару жүйесі, әскери тәртібі, құқықтық және діни дәстүрлері қазақ қоғамының өзегі болып қалыптасып, бүгінгі күні де қоғамда өзекті болып отыр. Жошы ұлысы арқылы қалыптасқан бұл құндылықтар қазақтың рухани және мәдени бірегейлігін айқындап, елдің ішкі бірлігін сақтау мен нығайтуда маңызды рөл атқарады. Жошы Ұлысының тарихи маңызы мен оның қазіргі Қазақстандағы рөлі қазақ халқының өз тарихына, мәдениетіне деген құрметін арттырып, ұлттық мақтаныш сезімін ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді.

Жошы ұлысының тарихын қайта жандандыру – қазақ халқының тарихи жадын қалыптастырудағы маңызды қадам. Жошы ханның тұлғасы және оның ұрпақтары қазақ мемлекеттілігінің бастауында тұрды. Жошы Ұлысының саяси және мәдени ықпалы қазақ хандығының пайда болуына, оның этникалық және территориялық шекараларының қалыптасуына негіз болды. Қазақ халқы үшін Жошы ханның тұлғасы мемлекеттіліктің символына айналды, ал оның ұрпақтары құрған Алтын Орда өз заманының аса ірі империяларының бірі болды. Жошы Ұлысы қазақ мемлекеттілігінің алғышарты ретінде ғана емес, сонымен бірге Ұлы даладағы этникалық тұрақтылықтың кепілі ретінде де маңызды болды.

Жошы ұлысының тарихын реконструкциялау күрделі міндеттердің бірі болып табылады, себебі оның тарихы түрлі мәдени, саяси және этникалық факторларға байланысты әртүрлі көзқарастармен баяндалған. Негізгі дереккөздер – ортағасырлық араб, парсы және түркі жазбалары, сондай-ақ қытай жылнамалары, олардың барлығы түрлі субъективті факторларға тәуелді болған [Кляшторный, Султанов, 1992: 26].

Тарихи реконструкция барысында дереккөздердің ішкі сын мәселесі де туындайды. Бұл мәселе, әсіресе, Жошы ұлысының құрылымы мен саяси рөліне қатысты деректерде көрініс табады. Жазбаларда Жошы ұлысы, оның билеушілері, халықтың этникалық құрамы туралы толық мәліметтер болмағандықтан, осы дереккөздерді салыстырып, қатаң талдаудан өткізу қажет.

Жошы ұлысының тарихын зерттеуде Қазақстан ғалымдарына қолжетімді болған араб, парсы, қытай және орыс дереккөздері маңызды рөл атқарады. Сонымен бірге, қазақтың ауызша тарихы да осы тақырыпта айтарлықтай үлес қосады. Кейбір мәліметтер тек ауызша аңыздар мен эпикалық дастандар арқылы ғана жеткендіктен, бұл дереккөздер белгілі бір сынақты талап етеді.

Жошы ұлысының тарихи маңызы – оның өз заманының саяси, әскери және экономикалық тұрғыдан мықты мемлекет болғандығында ғана емес, сонымен бірге қазіргі қазақ халқының этногенезі мен мемлекеттілігін қалыптастырудағы рөлінде де жатыр. Сондықтан Жошы Ұлысын және Алтын Орданы қайта жандандыру қазақ халқының тарихи жадын сақтап, оны болашақ ұрпаққа жеткізуде үлкен маңызға ие.

Жошы Ұлысын зерттеу және қайта жандандыру мәселесі қазақ тарихы мен мәдениетіндегі маңызды бағыттардың бірі. Жошы ханның билігі және оның мұрасы қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Осы тарихи жадты жаңғырту арқылы біз қазақ халқының бай мәдениеті мен терең тамырларын қайтадан анықтап, ұрпақтарға жеткізуге мүмкіндік аламыз. Жошы ұлысы тарихының дұрыс реконструкциялануы – тарихи жадтың қайта қалпына келуін қамтамасыз

етіп қана қоймай, сондай-ақ қазіргі қазақ қоғамының этникалық және мәдени бірегейлігін түсінуге де септігін тигізеді [Кляшторный, Султанов, 1992: 119].

Жошы Ұлысының тарихы мен оның қазақ мемлекеттілігіне тигізген әсері көптеген маңызды аспектілерден тұрады. Бұл кезеңде орын алған саяси құрылымдар, экономикалық байланыстар және мәдени ықпалдастықтар қазақ халқының тарихи дамуы мен бірегейлігінің айқын көрінісі болып табылады. Жошы Ұлысы Орта Азия көшпенділерінің далалық өмір салтын мемлекеттік құрылымдармен үйлестіре отырып, өзіндік басқару жүйесін, құқықтық тәртіпті және этникалық сәйкестікті қалыптастырған алғашқы ірі этникалық-саяси бірлестік ретінде ерекше орын алады.

Ұлыстың этникалық құрамының күрделілігі оның ішкі құрылымының икемділігі мен тұрақтылығын көрсетті. Жошы Ұлысы құрамына енген түркі тайпалары кейіннен қазақ халқының негізгі этникалық ұйытқысына айналып, ортақ мәдениет пен дәстүрлердің қалыптасуына негіз болды. Көшпелі тайпалардың этникалық араласуы мен саяси бірігуі қазақ этногенезіне тікелей әсер етіп, оның бірегей мәдени кодын жасады. Әрбір тайпа мен ру өз құндылықтарын сақтай отырып, біртұтас мемлекеттің құрамына енді. Бұл үлгі қазақ қоғамында сақталып қалған жүздік құрылымның тарихи бастауы ретінде қарастырылады [Акио Катаяма, 1999: 92].

Жошы Ұлысы заманына тән тағы бір маңызды ерекшелік – аймақтағы сауда және халықаралық байланыстардың нығаюы болды. Ұлы Жібек жолының маңызы артып, бұл кезеңде Жошы Ұлысының экономикалық өмірінде маңызды рөл атқарды. Сауда керуендерінің еркін өтуі, колөнер мен егіншіліктің дамуы, аймақтардың арасындағы мәдени алмасулар қазақ жеріндегі қалалардың өркендеуіне ықпал етті. Бұл процестер халықтың тұрақты экономикалық дамуына негіз қалайды. Жошы Ұлысы тек әскери күш пен билікке ғана сүйенбей, экономикалық байланыстар арқылы да аймақтағы ықпалын нығайтты.

Жошы Ұлысының саяси құрылымы көшпенділердің басқару жүйесін жетілдіріп, ұлыс басында отырған хан мен оны қолдаған тайпа көсемдерінің арасындағы байланысты нығайтты. Бұл байланыс кейіннен қазақ қоғамындағы хандық басқару жүйесіне үлгі болды. Сонымен қатар, Жошы Ұлысы билеушілерінің далалық демократия элементтерін енгізіп, халық жиналыстары мен ақсақалдар кеңесін құрметтеу дәстүрі қазақ хандығы дәуірінде де жалғасын тапты. Бұл басқару жүйесінің демократиялық сипаты ұлыс билігінің тұрақтылығын және халықтың билікке деген сенімін арттырды.

Жошы Ұлысының рухани өмірінде діннің ерекше орны болды. Ұлыс құрамындағы тайпалар арасында ислам діні таралып, көшпелілердің өмір сүру салтына әсер етті. Ислам діні моральдық және рухани құндылықтарды нығайтып, қазақ қоғамындағы толеранттылық пен рухани бірлік қағидаларын қалыптастырды [Акио Катаяма, 1999: 115].

Дегенмен, Жошы Ұлысында шамандық пен тәңіршілдік элементтері де сақталып, түркілердің дәстүрлі сенімдері өз мәнін жоғалтпады. Бұл діни синкретизм қазақтардың кейінгі рухани өмірінде де көрініс тапты, ал діни толеранттылық қазақ қоғамының ерекшеліктерінің бірі ретінде қалыптасты. Қазіргі Қазақстанның рухани және мәдени жандануына Жошы Ұлысы дәуірінің тарихи маңызы орасан зор. Жошы Ұлысының тарихын қайта жаңғырту – қазақ халқының ұлттық болмысын тереңірек түсінуге, оның мәдени тамырларын зерттеуге, сонымен бірге халықтың тарихи жадын сақтауға зор мүмкіндік береді. Қазіргі ұлттық бірегейлікті нығайту және болашақ ұрпаққа құндылықтарды жеткізу үшін Жошы Ұлысы кезеңінің тарихи маңызына назар аудару өзекті. Жошы Ұлысы – қазақ халқының мәдени және этникалық кодын қалыптастыруға, оның тарихи бірегейлігін сақтап қалуға ықпал еткен, көшпелі өркениеттің құнды мұрасы болып табылады. Бұл мұра халықтың тарихи жадын жаңғыртып, қазіргі заманғы Қазақстанның мәдени және рухани тұтастығын сақтауда маңызды рөл атқарады.

Жошы ұлысының тарихына терең үңілгенде, оның қазақ мемлекеттілігіне ғана емес, сондай-ақ Орталық Азиядағы өзге де халықтардың тарихына ықпал еткенін байқауға болады. Жошы Ұлысының ерекшелігі – оның құрылымында әртүрлі этникалық топтардың біріккендігі және бұл топтардың әрқайсысының қоғамға өзіндік үлес қосуы. Мұнда тек көшпелі түркілер ғана емес, сондай-ақ тұрақты өмір салтын ұстанған халықтар да болды. Осылайша, ұлыс өз ішінде бірін-бірі толықтыратын түрлі мәдениеттердің тоғысуын жүзеге асырды. Бұл тоғысулар қазақтың ұлттық болмысына ықпал етіп, оның көпқырлы мәдениетінің негізін қалыптастырды.

Сонымен қатар, Жошы ұлысы құрған саяси дәстүрлер Орта Азиядағы биліктің тұрақтылығы мен сабақтастығына негіз салды. Ұлыстың саяси жүйесі жергілікті көшпенділердің ерекшеліктеріне бейімделген әрі бейбіт өмір сүруге жағдай жасайтын икемді құрылым болды. Бұл жүйеде халықтың барлық қабатының мүдделері ескеріліп, солардың қолдауына ие болды. Билікті мұрагерлік жолымен

беру дәстүрі Жошы Ұлысының басты ерекшеліктерінің бірі ретінде қазақ хандығына да берік орнады. Бұл ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтып, қоғамның тұтастығын сақтауға көмектесті.

Жошы ұлысы құрылымында көшпенділердің көшбасшылық қабілеті мен далалық өмірге деген шеберлігіне ерекше мән берілді. Әсіресе, көшпенділердің табиғатпен үйлесімде өмір сүруі, аумақтық-экологиялық жағдайларға бейімделуі және көшпелі мал шаруашылығын тиімді жүргізуі ұлыстың ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз етті. Бұл тәжірибелер қазақ халқының дала экологиясына деген құрметін қалыптастырды және олардың табиғатты қорғауға деген ерекше көзқарасын байытты [Акио Катаяма, 1999: 113].

Ұлыстың рухани өмірінде тәңіршілдік пен исламның үйлесімділігі ерекше орын алды. Бұл екі діннің қатар өмір сүруі, көшпелілердің дүниетанымы мен сенімдерін байытып, олардың рухани көзқарастарын кеңейтті. Шамандық және тәңірлік дәстүрлер халықтың дүниетанымына етене кірігіп, олардың рухани өмірінің ажырамас бөлігі болып қала берді. Сонымен қатар, исламның таралуы этикалық нормалар мен әлеуметтік әділеттілікті нығайтуға көмектесті. Бұл діни көптүрлілік кейінгі қазақ қоғамында да сақталып, өзара сыйластық пен құрмет дәстүріне айналды.

Жошы ұлысы кезеңінде тек ішкі саясат ғана емес, сыртқы саясат та ерекше маңызға ие болды. Орта Азиядағы көрші мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынастар орнатылып, оларға ықпал ету тетіктері қалыптасты. Бұл кезеңде Жошы ұлысы ұлы даланың саяси сахнасында жетекші орынға ие болып, көршілерімен бейбіт қарым-қатынастарды дамытуға ықпал етті. Осы саясаттың арқасында қазақ халқының арасында дипломатиялық мәдениет пен сыртқы істерге икемділік қалыптасып, кейінгі ғасырларда да көрші елдермен бейбіт қатынастарды сақтауға ықпал етті [Қинаятұлы, 2002: 48].

Жошы ұлысының мәдени мұрасы – халықтың өзіндік құндылықтарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік беретін ерекше құбылыс. Музыка, қолөнер, ауыз әдебиеті және эпикалық жырлар арқылы Жошы ұлысы дәуірінен қалған мәдени мұра қазақ халқының рухани дүниесінің маңызды бөлігіне айналды. Жошы ұлысы дәуіріндегі күйлер мен дастандар қазақтың ұлттық болмысын, батырлық рухын және елге деген сүйіспеншілігін бейнелейді. Бұл мәдени мұра халықтың өзіндік болмысын сақтап қана қоймай, оны уақыт өткен сайын байыта түсуге септігін тигізді.

Жошы ұлысының экономикалық моделінің ерекшелігі – оның табиғи байлықтарды пайдалану арқылы тұрақты өмір сүруді қамтамасыз еткен жүйе қалыптастыруы болды. Мал шаруашылығымен қатар, сауданың дамуы халықтың экономикалық жағдайын жақсартып, әл-ауқатын арттырды. Халықаралық сауда байланыстарының кеңеюі арқылы Жошы Ұлысы өз дәуірінің ірі экономикалық орталықтарының бірі болып, оның аумағы арқылы өтетін Жібек жолы бойында қала мәдениеті мен сауда орындары өркендеді. Бұл тәжірибе қазақ жерінде экономиканың әртараптануына алғышарт жасап, ортағасырлық қалалардың өсуіне ықпал етті [Исламов, 2005: 32].

Жошы ұлысы тек тарихи кезең ретінде ғана емес, қазіргі Қазақстанның ұлттық тұтастығы мен мәдени бірегейлігінің түпқазығы ретінде де қарастырылады. Ұлыстың тарихын зерттеу арқылы қазақ халқы өзінің мәдени тамырын, тарихи құндылықтарын және рухани мұрасын таниды, сонымен қатар бұл білім қазіргі қазақ қоғамының ішкі бірлігін нығайтуға негіз болады. Жошы ұлысының тарихы мен мұрасын қайта жаңғырту – қазақ халқының ұлттық болмысын танып-білуге, оны болашақ ұрпаққа жеткізуге бағытталған маңызды қадам.

Жошы ұлысының тарихы – Қазақстанның ғана емес, бүкіл Еуразияның мәдени және саяси бірегейлігін айқындауға сеп болған ерекше кезең. Ұлыстың құрылымы тек ішкі саяси және экономикалық дамуға негіз болып қана қоймай, дала өркениетінің аймақаралық ықпалдастығына жол ашты. Жошы Ұлысы арқылы қалыптасқан «Ұлы Дала» дәстүрлері көшпелілер мен отырықшы халықтар арасындағы шекараларды жойып, ортақ мәдени кеңістік құрды [Көроғлы, 1982: 24]. Бұл дала мәдениетінің өркениеттер арасында өзіндік көпірге айналуына ықпал етті және соның арқасында аймақты бірегей рухани-мәдени кеңістікке айналдырды.

Жошы ұлысы көшпенділердің саяси құрылымын жаңа деңгейге көтеріп, мемлекетті басқару мен ұжымдық ынтымақтастықтың дамуына айтарлықтай үлес қосты. Билік жүйесіндегі жаңашылдық ретінде аймақтық дербестік пен орталықтандырылған биліктің үйлесімділігі ерекше орын алды. Әрбір аймақ өзінің ішкі мәселелерін дербес шешу құқығына ие болды, бірақ орталық билікке бағыну арқылы біртұтас мемлекет ретінде әрекет етті. Бұл жүйе аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етті, сондай-ақ ұлыстың ішкі тұтастығын сақтауға ықпал етті. Мұндай икемді басқару құрылымы кейіннен қазақ хандығының үлгісіне айналды, онда тайпалар мен жүздердің өзара тең құқықты серіктестікке негізделген жүйесі қалыптасты.

Жошы ұлысы заманында өркендеген өнер, әсіресе музыкалық мәдениет, көшпенділердің өмір салтының ажырамас бөлігіне айналды. Күй өнері халықтың жадын сақтаудың, тарих пен мәдениетке деген құрметті жеткізудің құралы ретінде қалыптасты. Ұлыс дәуірінде дамыған күйлер мен жырлар қазақ халқының рухани және мәдени өмірінің тұғырлы мұрасына айналды. Сол кездегі өнер халықтың ішкі сезімдері мен табиғатқа деген қарым-қатынасын бейнелеп, олардың рухани дамуына ықпал етті. Күй мен жырдағы философиялық тереңдік сол заманның даналығын, адамдардың өмір сүру салтын және құндылықтарын ашып көрсетті. Сонымен қатар, Жошы ұлысы дәуірінде білім мен ғылым дамыды. Ортағасырлық ғалымдар Жібек жолының бойында жаңа идеялар мен ғылыми жетістіктерді таратуға үлкен үлес қосты [Караманов, 2015: 48]. Қалаларда білім орталықтары мен кітапханалар құрылып, медицина, математика және философия сияқты ғылымдар дамыды. Бұл білім ошақтары тек көшпенділер ғана емес, алыс елдерден келген саяхатшылар мен саудагерлер үшін де маңызды болды. Білім мен ғылымның дамуы халықтың өмір сүру деңгейін жақсартып, әлеуметтік прогрестің негізін қалады.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, Жошы ұлысы қазақ даласындағы сауда желілерін біріктіріп, экономиканың әртараптануына ықпал етті. Сауда керуендерінің қозғалысы арқылы халықтың колөнері, мал шаруашылығы өнімдері және жергілікті тауарлар сыртқы нарыққа шығып, аймақтық сауда жолдары дамыды. Сауда тек экономикалық ғана емес, сондай-ақ мәдени байланыстарды нығайтуға да септігін тигізді. Осының нәтижесінде дала өркениеті мен сыртқы әлем арасында үздіксіз мәдени алмасулар болды. Сауда арқылы басқа мәдениеттердің жетістіктерін игеріп, қазақ халқының тұрмысын жақсартуға мүмкіндік туды [Barfield, 2001: 78]. Жошы ұлысының дипломатиялық байланыстары да ерекше назар аударарлық. Ұлыс өзге елдермен бейбіт қарым-қатынас орнату арқылы көрші мемлекеттермен өзара байланыстарды дамытуға үлес қосты. Дала дипломатиясының негізі ретінде келіссөздер жүргізу өнері мен бітімгершілікке бағытталған саясат қалыптасты. Бұл саясат көрші елдермен достық қатынас орнатуға мүмкіндік беріп, тұрақты бейбіт өмірдің негізін қалады. Жошы Ұлысы саясатының арқасында қазақ хандары кейіннен көрші елдермен ынтымақтастық орнатып, бейбіт өмір сүру қағидаларын қалыптастырды. Бұл дәстүр қазіргі Қазақстанның көпвекторлы дипломатиясына негіз болды.

Жошы ұлысы – тек ортағасырлық ұлыс емес, қазіргі Қазақстанның ұлттық болмысы мен бірегейлігіне ықпал еткен тарихи кезең. Оның мәдениеті, әлеуметтік құрылымы және экономикалық байланыстары қазақ халқының қалыптасуындағы маңызды элементтерге айналды [Sinor, 1990: 115]. Жошы Ұлысы қалыптастырған дәстүрлер қазіргі заманғы Қазақстанның ұлттық мақтанышын оятып қана қоймай, халықтың рухани және мәдени тұтастығын нығайтуға көмектеседі. Ұлыстың тарихын қайта жаңғырту және оның құндылықтарын бағалау – қазақ халқының болашақ ұрпаққа ұлттық мұра ретінде қалдыратын ең құнды қазынасының бірі.

Зардыхан Қинаятұлы мен Сартқожа Қаржаубайұлының еңбектерін салыстырмалы талдау:

1. Ғылыми бағыты мен тақырыптық шеңбері: Зардыхан Қинаятұлы – негізінен Жошы Ұлысы мен Алтын Орда тарихы, қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуындағы тарихи сабақтастық, этникалық бірігу және саяси жүйелер эволюциясы мәселелеріне баса назар аударады. Ол тарихи процестерді этно-саяси тұрғыдан талдайды. Сартқожа Қаржаубайұлы – көне түркі жазба ескерткіштері, Орхон-Енисей руникасы, түркі тілдік деректер мен олардың археологиялық негізі арқылы тарихи реконструкция жасауды мақсат етеді. Ол тарихты жазу арқылы тануға ден қояды. *Дереккөздерге сүйену ерекшелігі:* 3. Қинаятұлы араб-парсы, моңғол, түркі шежірелері мен қытай жылнамаларын салыстырып пайдаланады, сонымен қатар қазақ шежірелері мен ауызша тарихқа да мән береді. Оның әдісі – көпбағытты тарихи синтез. Сартқожа Қ. көбінесе Орхон жазбалары мен руникалық мәтіндерге, археологиялық олжаларға сүйенеді. Ол тарихты мәтіндік-археологиялық дерекпен дәлелдеуге ұмтылады. *Ұтымды тұстары:* Қинаятұлының артықшылығы – Жошы Ұлысының саяси маңызын, қазақ хандығына ықпалын және этникалық бірегейлік қалыптасуын терең саралауы.

Сартқожа зерттеушінің артықшылығы – көне түркі жазбаларындағы нақты даталар мен есімдер арқылы тарихи процестерге дәйекті хронология мен этнолингвистикалық дәлдік беруі.

Шектеулері: Қинаятұлы кейде қазақ ұлтшылдығының ұғымына сүйене отырып, тарихи фактілерді ұлттық көзқараспен түсіндіреді, бұл кейде ғылыми бейтараптықтан алыстауы мүмкін. Сартқожа Қ. көне жазбаларға тым сүйеніп, жазбада жоқ мәселелерді болжаммен түсіндіруде абайсыз болуы мүмкін.

Зардыхан Қинаятұлы мен Сартқожа Қ. – екеуі де қазақ тарихын әртүрлі қырынан түсіндіруге үлес қосқан көрнекті ғалымдар. Егер Қинаятұлы тарихи процестерге саяси-философиялық талдау

жасаса, Сартқожа нақты дерекке негізделген архео-лингвистикалық әдіспен зерттейді. Олардың еңбектері бірін-бірі толықтырады және Жошы Ұлысы сияқты күрделі тақырыпты көпқырлы зерттеуге мүмкіндік береді.

Лев Гумилев пен Рашид ад-Диннің тарихи оқиғаларға көзқарастары – екі түрлі дәуірдің, екі түрлі әдістің және екі ғылыми мектептің өкілдері ретінде – бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді:

1. Тарихи кезеңі мен әдісі: Рашид ад-Дин (XIV ғ.) – Жами ат-тауарих («Шежірелер жинағы») атты еңбегін жазған ортағасырлық парсы тарихшысы. Ол деректерді біріншілік куәгерлерден, моңғол билеушілерінің сарайынан, ауызша шежірелерден жинап, сипаттаушы-деректемелік әдіспен жазады. Лев Гумилев (XX ғ.) – кеңестік тарихшы, этнолог әрі «пассионарлық теория» авторы. Ол тарихи процестерді цивилизациялық деңгейде, этногенез тұрғысынан, географиялық және мәдени факторлармен байланыста түсіндіруге тырысады. Жошы мен Алтын Орда жайлы көзқарастары: Рашид ад-Дин Жошы ханды Шыңғыс ханның заңды ұлы, қыпшақ даласының билеушісі, Алтын Орда хандарының арғы атасы ретінде бейнелейді. Ол генеалогиялық сабақтастықты, тайпалық құрылымдынақты сипаттайды. Оның мәтіндерінде жеке тұлғаларға қатысты нақты оқиғалар, шежірелік мәліметтермол. Гумилев Жошы Ұлысын евразиялық өркениетке ерекше үлес қосқан саяси құрылым ретінде қарастырады. Ол Алтын Орда тарихын империялық үлгідегі жаһандық тарихи процестерменбайланыстырады. Гумилевтің зерттеуі көбіне этникалық толқындар мен рухани серпілістерге негізделген. Рашид ад-Дин – тарихи фактіні тіркеп, оқырманға сол дәуірдегі оқиғаны нақты түрде жеткізуге ұмтылады. Оның артықшылығы – деректік дәлдік пен тікелей мәлімет.

Гумилев – тарихты кең геосаяси, этномәдени аяда қарастырып, жеке тұлғаларды тарихи процестің қозғаушысы ретінде көреді. Ол тарихи процестердің ішкі логикасын түсіндіруге тырысады.

Зерттеушілер еңбектеріне өзіндік тұрғыдан талдау

Жошы Ұлысы мен Алтын Орда тарихын зерттеген ғалымдардың еңбектері сан алуан дереккөздер мен әдістемелерге негізделгенімен, олардың барлығы бірдей Жошы Ұлысын дербес саяси құрылым ретінде қарастыра бермейді. Бірі археологиялық тұрғыдан, бірі этномәдени көзқараспен қараса, енді бірі деректік материалға шоғырланған. Алайда, бұл еңбектердің бәрін біртұтас концептуалдық негізде біріктіретін өзіндік методология жетіспейді.

Мысалы, Сартқожа Қ. еңбектерінде Жошы Ұлысының түркілік тамыры мен мәдени жалғастығы дұрыс көрсетілгенімен, саяси билік жүйесінің ішкі логикасы ашылмай қалады. Байпақов К.М. пен Самашев З.С. археологиялық фактілер арқылы өркениеттік сабақтастықты көрсете алғанымен, бұл материалдар мемлекеттік модельдің эволюциясын түсіндіруге жеткіліксіз. Ал Гумилев пен Кляшторный сынды зерттеушілердің еңбектері кең көлемдегі тарихи қозғалыстарды сипаттауға негізделгенімен, нақты Жошы Ұлысын ішкі саяси субъект ретінде талдау жағы шектеулі.

Осы ретте, З. Қинаятұлының еңбектері ерекше назар аударарлық. Оның «Қазақ мемлекеттілігі және Жошы хан», «Шыңғыс хан және қазақ мемлекеті» еңбектері Жошы Ұлысын отандық мемлекеттіліктің бастау көзі ретінде пайымдайды. Автор бұл ұлысты өз алдына мемлекеттік құрылым ретінде қарастыра отырып, оның әкімшілік жүйесі, этно-саяси құрамы, ислам дінінің енуі мен билік легитимдігі мәселелерін талдайды. Бұл – бұрынғы еңбектерде толық қамтылмаған жаңа ғылыми бетбұрыс.

Зерттеу нәтижелері. Жошы Ұлысын зерттеу – бұл тек ортағасырлық кезеңге қатысты тарихи мәселе ғана емес, сонымен бірге бүгінгі қазақ мемлекеттілігінің бастауларын тануға бағытталған ұлттық маңызы бар ғылыми бағыт. Жошы Ұлысы туралы ғылыми әдебиеттер мен зерттеулер сан алуан болғанымен, олардың көпшілігі белгілі бір дереккөздерге сүйеніп, оқиғаларды констатациялаумен шектеледі.

Тарихшылардың еңбектерін саралай келе, олардың арасында Жошы Ұлысын толыққанды мемлекеттік құрылым ретінде қарастырған авторлар саусақпен санарлық екенін көреміз. Мәселен, Сартқожа Қ. – түркілік жалғастық пен мәдени байланыстарға ерекше назар аударса, Байпақов К.М. пен Самашев З.С. археологиялық дәлелдер арқылы өркениеттік сабақтастықты негіздеген. Гумилев пен Кляшторный сынды ірі зерттеушілер Жошы Ұлысын үлкен тарихи процестің контекстінде сипаттағанмен, оның ішкі билік құрылымы мен эволюциясын нақты талдаудан тыс қалдырған.

Осы тұрғыда З. Қинаятұлының еңбектері ерекше маңызды. Ол өз зерттеулерінде Жошы Ұлысын дербес этносаяси құрылым ретінде бағалап, қазақ мемлекеттілігінің тарихи тамыры осы ұлыстан бастау алатынын нақтылайды. Оның “Қазақ мемлекеттілігі және Жошы хан”, “Шыңғыс хан және қазақ мемлекеті”, “Моңғол үстіртін мекендеген соңғы түрік тайпалары” атты

еңбектерінде билік институттары, дін мен дәстүр, ру-тайпалық құрылым, хандық легитимдік сияқты мәселелер терең қарастырылған.

Бүгінгі күнге дейін бірқатар зерттеулерде Жошы Ұлысының мәдени мұрасы мен тарихи орны толық бағаланбай келеді. Әсіресе, халық жадындағы ауызша деректер мен эпикалық дастандар ғылыми айналымға сирек тартылған. Олардың негізінде тарихи реконструкция жүргізу – тек нақты деректерге емес, тарихи дүниетаным мен саяси мифологияға да негізделуі керек.

Өкінішке қарай, кейбір мақалаларда З. Қинаятұлының тек бір-екі еңбегі ғана аталып өтеді. Бұл – зерттеу авторларының еңбегін тар шенбермен шектеуі немесе тереңірек талдауға бармағандығын көрсетеді. Егер аталған ғалымдардың еңбектеріндегі ұтымды тұстарды біріктіріп, кемшіліктері мен қаралмаған аспектілерін толықтырып, оған өзіндік тұжырым қосылса, Жошы Ұлысының тарихына тың ғылыми үлес қосар еді.

Жошы Ұлысын зерттеу – Қазақстан тарихының аса маңызды әрі күрделі салаларының бірі. Бұл тақырып төңірегінде түрлі елдердің тарихшылары ұзақ жылдар бойы еңбектеніп келеді. Дегенмен, жүргізілген зерттеулер мен жасалған тұжырымдар бірізді емес, олардың мазмұны мен әдіснамасы әртүрлі деңгейде. Сондықтан қазіргі таңда Жошы Ұлысы туралы жинақталған мәліметтерді тек констатация деңгейінде ғана емес, сындарлы талдау арқылы қайта саралау – уақыт талабы.

Сартқожа Қ. мен К.М. Байпаков сияқты ғалымдар Жошы Ұлысының мәдени-өркениеттік және археологиялық тұстарын кеңінен ашып көрсетсе де, олар ұлыстың ішкі саяси-әкімшілік құрылымына терең үңіле бермейді. Гумилев Л.Н. пен Кляшторный С.Г. сынды еуразиялық кеңістікті зерттеген танымал ғалымдар Жошы Ұлысын тарихи процестің бір бөлігі ретінде қарастырады, бірақ оларда қазақ мемлекеттілігімен нақты сабақтастық мәселесі көмескі көрінеді.

Ал З. Қинаятұлының еңбектері осы олқылықтың орнын толтыратын жаңашыл бағыт ұсынады. Ол Жошы Ұлысын қазақ мемлекеттілігінің бастау кезеңі ретінде дәлелдеп көрсетеді. Оның зерттеулерінде тек тарихи деректер ғана емес, сондай-ақ саяси легитимдік, этноәлеуметтік құрылым, діни фактор және хандық биліктің эволюциясы секілді күрделі мәселелер кешенді түрде қарастырылған. Бұл – Жошы Ұлысын жеке тарихи субъект ретінде тануға мүмкіндік беретін тың ғылыми әдіснама.

Сондай-ақ, қазіргі зерттеулерде ауызша тарих пен эпикалық дереккөздер (мысалы, жырлар мен шежірелер) жүйелі түрде пайдаланылмай келеді. Бұл деректер Жошы Ұлысының қоғамдық санасы мен тарихи жадтағы орнын көрсету үшін аса құнды. Сол себепті, бұл бағытта да зерттеу жүргізу қажет.

Жошы Ұлысына қатысты парсы дереккөздерінде сақталған мәліметтер – оның саяси, этностық және әскери құрылымын зерттеуде аса маңызды. Парсы авторлары моңғолдардың жорықтары мен ұлыстары туралы нақты, әрі егжей-тегжейлі сипаттап жазған.

Жошы Ұлысы туралы парсы деректерінен дәлелдер келтірсек:

1. *Жошының мұрагер ретіндегі алатын орны орны*

Дерек: Рашид ад-Дин. Жами' ат-таварих

«چون پسر بزرگ بود و نخست زاده، و شجاعتی و سخاوتی بسیار داشت، در میان همه فرزندان محبوب تر و مکرّم تر بود»

"Жошы – үлкен ұлы және тұңғышы болғандықтан, ержүректігі мен жомарттығы себепті басқа ұлдарының арасынан ерекше құрмет пен сүйіспеншілікке ие еді."

(Жами' ат-таварих, т. 1, М.: Наука, 1968. -135 б).

2. *Жошыға берілген аймақтар*

«ممالك قبچاق و بلغار و سواحل ائل و مناطق بر بحر خزران ... به جوجی خان داده شد»

«Қыпшақ, Бұлғар, Еділ бойы мен Каспий теңізіне дейінгі жерлер Жошы ханға берілді.»

(Жами' ат-таварих, т. 1, М.: Наука, 1968, б. 158).

3. *Жошыдан кейінгі ұлыстың бөлінуі (Бату мен Орда)*

«پس از وفات جوجی، باتو که پسر او بود، در آن بلاد مستقر گشت ... و اردا، فرزند دیگر، در نواحی دیگر حکم راند»

«Жошы қайтыс болғаннан кейін, оның ұлы Бату бұл аймақтарда орнықты. Ал Орда басқа өлкелерде билік етті.»

(Жами' ат-таварих, т. 1, М.: Наука, 1968, б. 162–163).

4. *Жошы Ұлысының саяси-әкімшілік дербестігі*

Мәлімет: Парсы авторлары Жошы Ұлысын Моңғол империясының бөлігі ретінде сипаттай отырып, ұлыстың нақты билеушілері мен құрылымын көрсеткен. Бату, Берке, Тоқта секілді билеушілердің дербес шешім қабылдауы (мысалы, Беркенің Хулагумен қарсыласуы) – Жошы Ұлысының іс жүзіндегі автономиясын дәлелдейді.

(Наганзи. *Мұхтасар тарих*, Тегеран, 1984. 122 б) (Хафиз-и Аbru. *Зубдат ат-таварих*, Тегеран, 1989 б)

Парсы деректерін қорытындылай келе

Парсы дереккөздері Жошы Ұлысының:

- Шыңғыс ханнан кейін заңды иелік алғанын,
- Қыпшақ даласы мен Еділ бойындағы нақты аумақтарды иеленгенін,
- Мұрагерлері (Бату, Орда) арқылы дербес билік жүргізгенін нақты түрде растайды.

Енді Жошы Ұлысына қатысты араб жазба деректеріндегі мәліметтерге тоқталайық. Бұл деректер парсы деректерімен қатар, Жошы ұлысының тарихын зерттеуде аса құнды, өйткені араб авторлары Мысыр, Шам, Ирак, тіпті Андалус елдерінен шыққан, әрі олар көбіне сырттай бақылап жазған объективті баяндаушылар болды. Төменде нақты үзінділер, аудармалар және сілтемелермен бірге беріліп отыр.

ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТУРАЛЫ АРАБ ДЕРЕКТЕРІНЕН ДӘЛЕЛДЕР

1. Ибн Баттута – «Рихлә» (Саяхаттар кітабы)

XIV ғасырда бүкіл ислам әлемін аралаған әйгілі марокколық саяхатшы Ибн Баттута 1334–1335 жылдары Алтын Орда жеріне келіп, Ұзбек хан мен оның ордасын сипаттайды.

1.1 Сарай әл-Жәдид қаласы мен Ұзбек ханның билігі

Арабша түпнұсқа:

وسرینا إلى مدينة سراي الجديدة، وهي من أكبر مدائن الترك وأحسنها، كثيرة الخيرات والبركات، يسكنها المسلمون، وعليها أمير «عادل هو السلطان أوزبك خان»

Аудармасы:

«Біз Сарай әл-Жәдид қаласына жеттік. Бұл – түркілердің ең үлкен әрі ең көрікті қалаларының бірі. Байлығы мен берекесі мол. Оны әділетті билеуші – сұлтан Ұзбек хан басқарады.»

Дерек: (Ibn Battuta. *Rihlat Ibn Battuta* (رحلة ابن بطوطة). Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2004: 370).

1.2 Ұзбек хан билігінің кеңдігі мен діні

Арабша:

بالمعروف بأمر، صالح رجل وهو، مسلمون رعيته وكل، البلغار بلاد حدود إلى الخزر بلاد حدود من يمتد خان أوزبك السلطان ملك «المنكر عن وبنهي»

Аудармасы:

«Ұзбек ханның иелігі Хазар жерінен Бұлғар шекарасына дейін созылады. Оның барлық қол астындағы халқы – мұсылмандар. Ол – ізгі адам, жақсылыққа үндеп, жамандықтан тыяды.»

(*Rihla*, 2004, p. 372).

2. Ибн Халдун – «Kitan әл-‘Ибар»

XIV ғасырдың әйгілі араб тарихшысы Ибн Халдун Жошы Ұлысы мен оның билеушілерін Шыңғыс ұрпағы ретінде сипаттап, Алтын Орда билігі ислам дінін қабылдаған соң ерекше күшейгенін атап өтеді.

Арабша:

«وثبت ملكهم فحسن، مسلماً وكان أوزبك السلطان زماننا في وملكها، جنكزخان بن جوجي بني بأيدي القفجاق بلاد وكانت»

Аудармасы:

«Қыпшақ жерлері Шыңғыс ханның ұлы Жошының ұрпақтарының иелігінде болды. Біздің заманымызда оны сұлтан Ұзбек басқарды. Ол мұсылман еді, сол себепті олардың билігі нығайып, тұрақтанды.»

Дерек: (Ibn Khaldun. *Kitab al-‘Ibar*, Vol. 4. Beirut: Dar al-Fikr, 2000, p. 35).

3. Мақризи – «Ас-сулук ли-ма‘рифат дуал әл-мулук»

Каирлік тарихшы әл-Мақризи Мысыр мен Алтын Орда арасындағы елшілік қатынастар мен Жошы ұлысының саяси беделі туралы жазған.

Арабша:

«وبعث ملك القفجاق رسله إلى السلطان الناصر في مصر، يحملون الهدايا، ويطلبون التحالف على العدو المشترك»

Аудармасы:

«Қыпшақтардың билеушісі Мысырдағы ан-Насыр сұлтанға елшілерін жіберіп, сыйлықтар ұсынды және ортақ жауға қарсы одақ құруды ұсынды.»

Дерек: (Al-Maqrizi. *Al-Suluk li Ma‘rifat Duwal al-Muluk*. Cairo: 1920. Vol. 2, p. 255).

«Юань ши» – Қытайдың ресми тарихи шежірелерінің бірі, Юань әулетінің (1271–1368 жж.) тарихын қамтиды. Бұл дереккөзде Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының, соның ішінде Жошының

және оның ұрпақтарының Қытаймен қарым-қатынасы туралы құнды мәліметтер бар. Жошы ұлысының құрылуы, шекаралық қатынастар мен дипломатиялық байланыстар жайлы деректер кездеседі.

«Юань ши»-де Алтын Орда билеушілерінің (Жошы ұрпақтары) Қытаймен дипломатиялық байланыс орнатып, елшілер алмасқаны жазылған. Бұл Жошы Ұлысының дербестігін, бірақ Шыңғыс ұрпағы ретінде Юаньмен идеологиялық байланыста болғанын дәлелдейді [Баенов Ж. *Қытай деректері және Жошы ұлысы тарихы* // Отан тарихы. – 2012. – №3]

Қорытынды. Жошы ұлысы – қазақ халқының этникалық, мәдени және саяси тарихында ерекше орын алатын маңызды кезең. Жошы хан негізін қалаған бұл ұлыс Орталық Азия мен Еуразияның кең даласындағы алғашқы ірі мемлекеттік құрылымдардың бірі болып, қазақ мемлекеттілігі мен этникалық бірегейліктің негізін қалады. Оның дәстүрлері мен қоғамдық жүйесі кейінгі қазақ хандығының құрылуы мен дамуына тікелей әсер етті. Жошы Ұлысы дәуірінде қалыптасқан саяси және әлеуметтік жүйе, әскери тәртіп, құқықтық нормалар мен мәдени құндылықтар қазақ халқының өмірінде терең із қалдырып, ұлттық сана мен мәдениеттің негізгі тіректеріне айналды.

Жошы ұлысының әлеуметтік және саяси құрылымы көшпелі өмір салтына бейімделген иерархиялық жүйенің бірегей үлгісі болды. Бұл құрылым тайпалардың өзара ынтымақтастығы мен ортақ тәртіпті сақтауына, сондай-ақ аймақтағы бейбітшілікті қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, ұлыстың әскери қуаты көшпелі халықтардың соғыс өнеріне деген қабілетін, олардың далалық өмірге бейімділігін көрсетті. Бұл жауынгерлік рух пен билік құрылымы кейіннен қазақ батырлары институты мен қоғамдық тәртіптің ажырамас бөлігіне айналды.

Жошы Ұлысы дәуіріндегі мәдениет пен өнер қазақ халқының рухани әлемін байытты. Күй, жыр, фольклор және эпикалық шығармалар осы кезеңде ерекше дамып, көшпелі халықтың өмір салты мен дүниетанымының бейнесі ретінде бүгінгі күнге дейін сақталды. Ұлыстың мәдени мұрасы, әсіресе, архитектура мен қолөнер саласында көрініс тапты, бұл қазақ халқының мәдениетінде өз жалғасын тауып, рухани құндылықтардың негізін қалады.

Жошы ұлысы кезеңіндегі діни өмірдің көптүрлілігі қазақ қоғамында діни толеранттылықтың дамуына ықпал етіп, түрлі наным-сенімдерге құрметпен қарау дәстүрін қалыптастырды. Ислам дінінің таралуы моральдық және рухани құндылықтарды нығайтса, түркілердің дәстүрлі сенімдері мен шамандық ұстанымдар да өзінің орнын жоғалтпай, халықтың дүниетанымының бір бөлігі болып қалды. Бұл ерекшеліктер қазақ халқының рухани әлемін байыта отырып, оның өзіндік болмысын қалыптастырды.

Жошы ұлысының тарихи мұрасын жаңғырту қазіргі қазақ халқының ұлттық бірегейлігін сақтау, тарихи жадын нығайту және мәдени құндылықтарды бағалау үшін маңызды. Жошы Ұлысының тарихы мен оның дәстүрлері арқылы қазақ халқы өз мемлекеттілігіне деген терең құрмет пен мақтаныш сезімін ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді. Бұл мұра ұлттық бірегейлікті сақтап, қазақ қоғамының рухани және мәдени тұтастығын нығайтуға ықпал етеді. Жошы Ұлысының тарихи маңызын зерттеу, оның құндылықтарын тану қазақ халқының мәдениеті мен тарихына деген құрметті арттырып қана қоймай, ұлттық болмысты сақтап қалудың бірден-бір жолы болып табылады.

Жошы Ұлысын зерттеу тарихи жадты жаңғырту мен қайта құрудың аса маңызды кезеңі болып табылады. Бұл ұлыстың саяси, әлеуметтік және мәдени құрылымын кешенді түрде түсіну қазіргі ұлттық тарихты қалыптастыру үшін қажет. Тарихи деректердің көптүрлілігі – жазбаша дереккөздер, ауызша халықтық жад, археологиялық табылғылар – зерттеушілердің реконструкция жұмысына тың мүмкіндік береді.

Алайда, бүгінгі күні бұл тақырып бойынша зерттеулердің көбісі жеке аспектілерге немесе шеттетілген дереккөздерге негізделіп, толық картинаны бере алмай отыр. Жошы Ұлысын мемлекеттілік қалыптастырудың бастапқы сатысы ретінде қарастыруда З. Қинаятұлы сияқты отандық ғалымдардың еңбектері ерекше құндылыққа ие. Оның зерттеулері ұлыстың ішкі саяси жүйесі, этностық құрылымы және тарихи миссиясы туралы кешенді түсінік береді.

Тарихи жадты қайта жаңғырту үшін зерттеушілерге деректерді сындарлы талдау, дереккөздерді біріктіру және тарихи реконструкцияға жаңа методологиялық тәсілдерді енгізу маңызды. Сонымен қатар, ауызша тарих пен эпикалық дәстүрлерді ғылыми айналымға кеңінен тарту Жошы Ұлысының тарихын терең әрі жан-жақты көрсетуге мүмкіндік береді.

Осылайша, Жошы Ұлысы туралы зерттеулерді жаңа ғылыми деңгейге көтеру – ұлттық тарихты қайта бағалау мен жаңғыртудағы басты міндеттердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- Акио Катаяма, 1999 – *Акио Катаяма*. Көне түркі ескерткіштері мен олардың тарихи орны. Астана: Ел Орда, 1999. 292 б.
- Байпаков, Таймағамбетов, Самашев, 1998 – *Байпаков К.М., Таймағамбетов Ж.К., Самашев З.С.* Ерте және орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы. Алматы: Атамұра, 1998. 352 б.
- Бичурин, 1950 – *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена (3 томдық жинақ). Москва: Лада, 1950. 322 б.
- Васильев, 2001 – *Васильев Л.С.* Золотая Орда и ее распад. Москва: Восточная литература, 2001. 576 с.
- Гумилев, 1967 – *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. Москва: Наука, 1967. 383 с.
- Ибн әл-Асир, – *Ибн әл-Асир*. Китаб ал-Камил фи ат-Тарих – (аудармалары арқылы). 3-том. 344 б.
- Исламов, 2005 – *Исламов Т.М.* Тюркские государства в истории Евразии. Алматы: Тарих, 2005. 372 с.
- Караманов, 2015 – *Караманов А.* Жошы Ұлысының рухани мұрасы // Қазақстан тарихы журналы, 2015. № 3. 45-56-б.
- Кенжеахметұлы, 1994 – *Кенжеахметұлы С.* Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: Ана тілі, 1994. 382 б.
- Кляшторный, Султанов, 1992 – *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Казахстан: Летопись трех тысячелетий. Алматы: Рауан, 1992. 256 с.
- Көроғлы, 1982 – *Көроғлы К.Ч.* Алтын Орда тарихының мәселелері. Москва: Наука, 1982. 298 с.
- Қинаятұлы, 2002 – *Қинаятұлы З.* Жошы Ұлысы: этникалық тарихтың бастауы. Алматы: Ғылым, 2002. 468 б.
- Қинаятұлы, 2004 – *Қинаятұлы З.* Қазақ мемлекеті және Жошы хан. Астана: Елорда, 2004. 344 б.
- Қинаятұлы, 2010 – *Қинаятұлы З.* Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Алматы, 2010. 728 б.
- Рашид ад-дин, 1952 – *Рашид ад-дин*. Сборник летописей (Джами ат-таварих). Москва: Наука, 1952. 222 б.
- Сартқожа, 2012 – *Сартқожа К.* Түркі жазбалары және олардың этникалық мәні. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 420 б.
- Сартқожа, 2012 – *Сартқожа Қ.* Орхон ескерткіштерінің мәтіндері мен аудармалары // Түркі жазбалары, 2012. 400 б.
- Эльштейн, Кривцова-Гракова, 1972 – *Эльштейн М.Е., Кривцова-Гракова Т.А.* Древние китайские источники по истории Центральной Азии. Москва, 1972.
- Barfield, 2001 – *Barfield T.* The Nomadic Empires and Eurasian Integration. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 410 p.
- Golden, 1992 – *Golden P.* An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. 483 p.
- Sinor, 1990 – *Sinor D.* The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 556 p.

References

- Akio Katayama, 1999 – *Akio Katayama*. Kone tyrki eskertkishteri men olardying tarihi orny [Ancient Turkic Monuments and Their Historical Significance]. Astana: El Orda, 1999. 292 p. [In Kazakh]
- Bajpakov, Tajmagambetov, Samashev, 1998 – *Bajpakov K.M., Tajmagambetov Zh.K., Samashv Z.S.* Erte zhane orta gasyrlardagy Kazakstan tarihy [The History of Early and Medieval Kazakhstan]. Almaty: Atamura, 1998. 352 p. [In Russian]
- Barfield, 2001 – *Barfield T.* The Nomadic Empires and Eurasian Integration. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 410 p.
- Bichurin, 1950 – *Bichurin N.Ya.* Sbranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena [Collected Information about the Peoples Inhabiting Central Asia in Ancient Times (3-volume collection)]. Moscow: Lada, 1950. 322 p. [In Russian]
- El'stejn, Krivcova-Grakova, 1972 – *El'stejn M.E., Krivcova-Grakova T.A.* Drevnie kitajskie istochniki po istorii Central'noj Azii [Ancient Chinese Sources on the History of Central Asia]. Moscow, 1972. [In Russian]
- Golden, 1992 – *Golden P.* An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. 483 p.
- Gumilev, 1967 – *Gumilev L.N.* Drevnie tyurki [The Ancient Turks]. Moscow: Nauka, 1967. 383 p. [In Russian]
- Ibn al-Asir, – *Ibn al-Asir*. Kitab al-Kamil fi at-Tarih [The full story summary (through translations)]. Vol. 3. 344 p. [In Kazakh]
- Islamov, 2005 – *Islamov T.M.* Tyurkskie gosudarstva v istorii Evrazii [Turkic States in Eurasian History]. Almaty: Tarikh, 2005. 372 p. [In Russian]
- Karamanov, 2015 – *Karamanov A.* Zhoshy Ulysynyng ruhani murasy [The Spiritual Heritage of the Jochi Ulus] // *Kazakhstan History Journal*, 2015, No.3. pp. 45–56.

- Kenzheahmetuly, 1994 – *Kenzheahmetuly S.* Kazaktyng salt-dastyrleri men adet-guryptary [Kazakh Traditions and Customs]. Almaty: Ana Tili, 1994. 382 p. [In Kazakh]
- Kinayatuly, 2002 – *Kinayatuly Z.* Zhoshy Ulysy: etnikalyk tarihtyng bastaury [The Jochi Ulus: Origins of Ethnic History]. Almaty: Gylym, 2002. 468 p. [In Kazakh]
- Kinayatuly, 2004 – *Kinayatuly Z.* Kazak memleketi zhane Zhoshy han [Kazakh Statehood and Jochi Khan]. Astana: Elorda, 2004. 344 p. [In Kazakh]
- Kinayatuly, 2010 – *Kinayatuly Z.* Shyngys han zhane Kazak memleketi [Genghis Khan and the Kazakh State]. Almaty, 2010. 728 p. [In Kazakh]
- Klyashtornyj, Sultanov, 1992 – *Klyashtornyj S.G., Sultanov T.I.* Kazakhstan: Letopis' trekh tysyacheletij [Kazakhstan: Chronicle of Three Millennia]. Almaty: Rauan, 1992. 256 p. [In Russian]
- Koroglu, 1982 – *Koroglu K.Ch.* Altyn Orda tarihyning maseleleri [Issues in the History of the Golden Horde]. Moscow: Nauka, 1982. 298 p. [In Kazakh]
- Rashid ad-din, 1952 – *Rashid ad-din.* Sbornik letopisej [Compendium of Chronicles (Jami al-Tawarikh)]. Moscow: Nauka, 1952. 222 p. [In Russian]
- Sartkozha, 2012 – *Sartkozha K.* Orhon eskertkishterining matinderi men audarmalary [Texts and Translations of the Orkhon Inscriptions] // *Turkic Inscriptions*, 2012. 400 p. [In Kazakh]
- Sartkozha, 2012 – *Sartkozha K.* Turki zhazbalary zhane olardyng etnikalyk mani [Turkic Inscriptions and Their Ethnic Significance]. Almaty: Daik-Press, 2012. 420 p. [In Kazakh]
- Sinor, 1990 – *Sinor D.* *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 556 p.
- Vasil'ev, 2001 – *Vasil'ev L.S.* Zolotaya Orda i ee raspad [The Golden Horde and Its Decline]. M.: Vostochnaya Literatura, 2001. 576 p. [In Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 446–459
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_446-459

ПЛЮСЫ И МИНУСЫ КОРЕНИЗАЦИИ. НА ПРИМЕРЕ АКМОЛИНСКОЙ ГУБЕРНИИ, 1920-е гг.

Гюльнар Кайроллиновна Муканова¹

¹Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Муканова Г.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В 1920-е годы в СССР в национальной политике практиковалась линия на коренизацию. Данная политическая кампания должна была демонстрировать, что партия большевиков уважает традиции представителей народов, входящих в состав Союза, а также укрепить советскую администрацию в республиках национальными кадрами. *Цели и задачи.* В данной статье автор ставил целью показать результаты изучения практики советской коренизации в конкретном регионе Казахстана. Решалась задача выявления специфики процесса коренизации и участия в нем Алаш-интеллигенции Акмолинской губернии. *Материалы и методы.* Материалы архивов РФ и РК, регионального архива составили источниковую базу. Документы анализировались методом индукции, с применением традиционных методов диалектической логики, анализа-синтеза. Использован междисциплинарный подход, на стыке культурной антропологии и этнопсихологии. *Результаты.* По республике партийная установка на «коренизацию» нередко реализовалась поверхностно, отчетность заполнялась формально. Были и исключения, как например по Акмолинской губернии, где в коренизации приняли участие деятели Алаш, перешедшие на советскую службу. Благодаря им, состоялась организация курсов каз-машинистов, на которых молодые женщины и девушки Акмолинской губернии обретали профессию и навыки деловой коммуникации. *Заключение.* К сожалению, репрессии конца 1920-1930-х годов прервали хорошие начинания по внедрению казахского языка в делопроизводство и профессионализацию казахских девушек.

Ключевые слова: СССР, национальная политика, коренизация, КАССР, Акмолинская губерния, каз-машинисты, курсы, репрессии

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ (ИРН: BR24993057) «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Муканова Г.К. плюсы и минусы коренизации. На примере Акмолинской губернии, 1920-е гг. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 446–459 [на рус.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_446-459

ЖЕРГІЛІКТЕНДІРУДІҢ ОҢ ЖӘНЕ ТЕРІС ЖАҚТАРЫ. АҚМОЛА ГУБЕРНИЯСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА, 1920-шы жж.

Гүлнәр Қайроллақызы Мұқанова¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Мұқанова Г.Қ., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1920 жылдары КСРО-да ұлттық саясатта жергіліктендіру желісі қолданылды. Бұл саяси науқан большевиктер партиясы Одақтың құрамына кіретін халықтар өкілдерінің дәстүрлерін құрметтейтінін, сондай-ақ республикалардағы кеңес әкімшілігін ұлттық кадрлармен нығайта түсетіндігін көрсетуі керек еді. *Мақсаттары мен міндеттері.* Бұл мақалада автор Қазақстанның белгілі бір аймағындағы кеңестік ұлттандыру тәжірибесін зерттеу нәтижелерін көрсетуді мақсат еткен. Мұнда Ақмола губерниясының Алаш зиялыларының жергілікті ұлтқа айналу үрдісінің ерекшеліктерін анықтау міндеті тұрды. *Материалдар мен әдістер.* Бастапқы қорды Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы мұрағаттарының, облыстық мұрағаттың материалдары құрады. Құжаттар диалектикалық логика, талдау және синтездің дәстүрлі әдістерін қолдана отырып, индукция әдісімен талданды. Мәдени антропология мен этнопсихологияның түйіскен жерінде пәнаралық әдіс қолданылды. *Нәтижелер.* Республика бойынша жергіліктендіруге арналған партиялық қондырғы көбінесе үстірт жүзеге асырылып, есептілік ресми түрде толтырылды. Мысалы, Ақмола губерниясы бойынша кеңес қызметіне ауысқан Алаш қайраткерлері жергіліктендіруге қатысқан ерекшеліктер болды. Олардың арқасында Ақмола губерниясының жас әйелдері мен қыздары іскерлік коммуникация мамандығы мен дағдыларына ие болған қазақ-машинкамен жазу курстары ұйымдастырылды. *Қорытынды.* Өкінішке орай, 1920-1930 жылдардың аяғындағы қуғын-сүргін қазақ қыздарын іс жүргізу мен кәсібилендіруге қазақ тілін енгізу бойынша жақсы бастамаларды тоқтатты.

Түйін сөздер: КСРО, ұлттық саясат, жергіліктендіру, КАССР, Ақмола губерниясы, курстар, қуғын-сүргін

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН «BR24993057 «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Мұқанова Г.Қ. Жергіліктендірудің оң және теріс жақтары. Ақмола губерниясының мысалында, 1920-шы жж. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 446–459-бб. [Орысш.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_446-459

THE THE PROS AND CONS OF INDIGENIZATION. ON THE EXAMPLE OF AKMOLA PROVINCE, 1920s.

Gyulnar K. Mukanova¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading researcher
<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Mukanova G.K., 2025

Abstract. Introduction. In the 1920s, in the USSR, the line of indigenization was practiced in national politics. This political campaign was supposed to demonstrate that the Bolshevik Party respects the traditions of representatives of the peoples of the Union, as well as strengthen the Soviet administration in the republics with national staff. *Goalss and tasks.* In this article, the author aimed to show the results of studying the practice of Soviet indigenization in a specific region of Kazakhstan. The task was to identify the specifics of the indigenization process and the participation of the Alash intelligentsia of the Akmola province in it. *Materials and methods.* The source base was formed by materials from the archives of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan, the regional archive. The documents were analyzed by the induction method, using traditional methods of dialectical logic, analysis and synthesis. An interdisciplinary approach was used, at the junction of cultural anthropology and ethnopsychology. *Results.* In the republic, the party's commitment to "indigenization" was often implemented superficially, and the reports were filled out formally. There were exceptions, such as in the Akmola province, where Alash figures who joined the Soviet service took part in the indigenization. Thanks to them, kaz-typewriting courses were organized, where young women and girls of the Akmola province acquired a profession and business communication skills. *Conclusions.* Unfortunately, the repressions of the late 1920s and 1930s interrupted good efforts to introduce the Kazakh language into office work and professionalize Kazakh girls.

Keywords: USSR, national policy, indigenization, KASSR, Akmola province, kaz-typing, courses, repression

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the Program-targeted financing (IRN: BR24993057) «Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full rehabilitation» of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Mukanova G.K. The Pros and Cons of Indigenization. On the example of Akmola province, 1920s. *Otan tarihy*. 2025. Vol. 28. No. 2. Pp. 446–459 [in Russian].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_446-459

Введение. В двадцатых годах прошлого столетия в республике была поставлена и по мере возможностей решалась задача коренизации. Под этим имелось в виду увеличение доли национальных кадров в коллективах советских учреждений, что должно было урегулировать национальное представительство во властных структурах. Политическим актом для проведения коренизации явился Декрет ЦИК Казахской АССР от 22 ноября 1923 года, в котором предусматривался перевод делопроизводства в казахских волостях на казахский язык.

Данная политическая кампания была реализована на местах с разной степенью ответственности: где-то отчитывались поверхностно – посчитав технический персонал: сторожей, уборщиц, кучеров казахской национальности, к примеру. Хотя в действительности идея коренизации имела серьезные основания; практика первых лет советской власти показала, что для работы с коренным населением нужны знания казахского языка, обычаев и традиций. Но поскольку это требовало времени и результат не был гарантирован, то логичнее оказалось принять на работу больше казахов и казашек и обучить их необходимым навыкам.

Объективной трудностью кампании был низкий процент казахских девушек в советских учреждениях; многие из них имели низшее образование и не обучались ранее определенной профессии. Таким образом, коренизация по времени совпала с кампанией освобождения женщин Востока, организацией женотделов и проч. Выбор в качестве объекта изучения конкретной локации – Акмолинской губернии, самого северного из регионов республики, обусловлен тем, что в пограничных маргинальных областях к началу революции зона распространения русского языка, по сравнению с языком коренной казахской нации, была шире нежели в более южных областях Казахстана. Наследие колониального режима выражалось и в мизерном присутствии национальных кадров в структурах управления, в сфере культуры, издательском деле, не говоря о почти повсеместном отсутствии женщин-казашек на публичных должностях.

Материалы и методы. Материалами для изучения особенностей коренизации в Акмолинской губернии служат источники из зарубежных архивов, в частности Государственного архива Российской Федерации [ГАРФ, Москва. Ф. 3316. Оп. 20. Д. 431], Российского государственного архива социально-политической истории [РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 33. Д. 484], а также Государственного архива Северо-Казахстанской области [СКО ГА. Ф. 2, 55 и др. Подшивки газет «Мир труда» и др]. Дополнительными источниками информации являются печатные издания советского времени,

публичные выступления Ф. Голощекина, газета «Мир труда» и «Бостандық туы», выходившие в Петропавловске, мемуары и исследования краеведов о деятелях Алаш М. Жумабаеве, Ж. Тлеулине, С. Мустафине и др.

Ведь в 1920-1930 годы в газетах и докладах совслужащих, на партконференциях широко обсуждалась тема великодержавного шовинизма, принижения коренных народов. Эти моменты докладывались в Центр, в Москву, в ЦИК СССР [ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 20. Д.431. Л. 24]. Вопросы коренизации были на контроле Совета национальностей Союза, по крайней мере, в 1927-1928 годах.

С целью отражения политики казахстанской парторганизации были использованы публичные выступления Ф. Голощекина [Голощекин, 1926], краеведческие исследования и мемуары о деятелях Алаш Акмолинской губернии [Муқанов, 2005] и [Сейітбаттал Мұстафаұлы, 2021]. Определенные результаты сделаны автором на основе архивных источников из ранее опубликованных сборников документов.

Методами исследования были: традиционные методы гуманитарных наук, анализа-синтеза, индукции-дедукции, верификации источников, компаративный, а также междисциплинарный подход – архивные и мемуарные источники изучены на стыке социальных наук, с применением методов социальной и правовой антропологии, этнопсихологии, поскольку в данном регионе коренизация (казахизация) коснулась молодых казахских женщин и девушек, привлеченных к обучению на курсах каз-машинписи. Для того, чтобы восточная девушка преодолела комплексы, выработанные семейным и родовым воспитанием, потребовалась дополнительная разъяснительная работа. Эту миссию выполнили деятели Алаш-интеллигенции, которые устно и посредством казахских газет терпеливо разъясняли цели и задачи коренизации и профессионализации, особенно для казахских женщин.

Обсуждение. Тема коренизации как одной из составляющих национальной политики в СССР, представляет несомненный научный интерес, как, во-первых, практика управления многонациональным государством, созданным большевистской партией при помощи разных методов, включая и насилие, и заигрывание с массами. Экс-инородцы Российской империи в новых условиях определенно рассчитывали получить больший доступ в административные структуры, в учебные заведения и в целом на реализацию своих культурных потребностей [Кайкова, 2007]. Однако практика реализации коренизации имела противоречивый характер, что отмечали и С. Садвокасов, Ж. Мынбаев, высказавшие свое несогласие на партийных форумах. Однако, к началу военного периода эта тема (национальный вопрос, коренизация в том числе) постепенно исчезли из перечня допущенных к публичному обсуждению, тем. Причиной были массовые политические репрессии, жертвами которых стали те, кто проводил коренизацию на местах совершенно искренне, в надежде дать просвещение коренному населению и развивать молодежь, готовить ее к управлению государством.

Тема коренизации – одна из полузабытых, не удостоенных в казахстанской историографии, большого внимания, тем. Следует отметить, что в прежних учебниках и многотомных изданиях по истории Казахстана XX века эта тема освещалась либо в русле партийной пропаганды, либо – вскользь, соответственно не давалась оценка действительных причин коренизации и сопутствующих ее реализации, явлений [Сапарғалиев, 1957], [см. Нусупбеков, Бисенов, 1964]. Данный тренд сохранялся на протяжении двадцатого столетия, к сожалению, детали процесса, особенно его минусы так и не были раскрыты. Тогда как выяснение особенностей коренизации и в целом решения так называемого национального, вопроса в Союзе остается краеугольным камнем зарубежных политологических концепций.

Теме национальной политики в СССР были посвящены научные разработки ряда зарубежных ученых. Например, еще до распада Союза увидела свет статья С. Андерсона [Anderson, Silver, 1984]. В ней анализировались вопросы билингвизма как следствие коренизации. Из-за дефицита аутентичных, в том числе нарративов и архивных источников, авторам не удалось достичь цели полномасштабного исследования истоков билингвизма. Однако сама попытка подхода к проблеме заслуживает внимания.

В книге исследовательницы из Принстонского университета (США) Фрэнсин Хирш [Hirsch, 2005] «Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union» («Империя наций») автором были проведены параллели между политикой царской колониальной и советской, администраций. По мнению Хирш, именно знания основ этнографии и этнопсихологии в некоторой степени способствовали продвижению и той, и другой, вглубь национальных окраин.

Оригинальные гипотезы Фрэнсис Хирш раскрывают попутно роль коллаборационистов в указанном процессе. Исследования данного типа можно отнести к модернистским и рассчитанным на популяризацию тем советского периода.

Монография Т. Мартина (2001) «The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union» («Империя позитивных действий: нации и национализм в Советском Союзе», 1923-1939) также отличается оригинальностью, не случайно в название книги автор вынес в кавычки словосочетание: «массовые позитивные действия» со стороны советской империи. Он в своей работе отслеживает конфликтогенность советской национальной политики, вызванную географическим самоопределением национальных территорий, введением десятков национальных языков и первыми в мире массовыми программами «позитивных действий». Мартин отмечает противоречия, присущие советской национальной политике, которая одновременно стремилась способствовать росту национального самосознания среди национальных меньшинств; с другой – поддерживать национально-освободительные движения в соседних странах, устраняя любое внешнее влияние на национальности, проживающие в пределах Союза.

Многие нерешенные в тот исторический период, вопросы дают о себе знать и на постсоветском пространстве. Соответственно, немаловажно изучать современные тренды освещения темы коренизации в независимых государствах бывшего Союза. В настоящее время доступны публикации коллег на постсоветском пространстве, отражающие особенности коренизации в Беларуси [Дроздов, 2020 и др.], Украине [Васильев, 2010; Васильев, 2016], Якутии [Борисов, 2019]. В задачи данной статьи, ввиду ограниченности ее объема, не входило подробно излагать этапы и методы проведения коренизации в других республиках, хотя следует, забегая вперед, подчеркнуть, что процесс и в названных регионах Союза имел аналогичные плюсы и минусы. Ввиду излишней политизации украинской проблематики сегодня, на наш взгляд, коренизация представляет одну из острых тем дискуссий на просторах Интернета, не всегда в русле научной этики. Исключением являются исследования И.В. Васильева, который, к примеру, опираясь на архивные источники по Краснодарскому краю, относит практику кадрового «выдвижения», к «сталинской» составляющей в процессе «украинизации» [Васильев, 2016: 3]. Данный исследователь верно отмечает такой этап, как «деукраинизация», к которому свелась украинизация на завершающем довоенном этапе [Васильев, 2010: 46].

В Белорусской ССР 1920-х годов политика коренизации (ее еще называют, белорусизации) формально также заключалась в продвижении белорусского языка и культуры, а также увеличении доли белорусов в госаппарате и общественных организациях и также была свернута. Начались репрессии против местной интеллигенции [Дроздов, 2020].

Представляет интерес, к примеру, мнение ученых, изучавших практику и последствия коренизации в Северо-Восточном регионе РСФСР: «...Опыт фактически независимого развития Якутии в 1922-1927 гг. был двояк: с одной стороны, укрепилась культурная автономия за счет развития якутского языка и политики коренизации, а с другой – еще более обострилась политическая борьба, на вершине которой встали национальные вопросы» (Борисов, 2019: 225). Любой социальный процесс имеет неоднозначные последствия; советская «казахизация» также занимает широкий спектр позитивных и негативных оттенков. Объективности ради следует отражать все грани процесса социализации в указанных хронологических рамках, без исключения. Это поможет избежать ошибок и перекосов в национальном вопросе впредь.

Результаты. Линия на коренизацию в Казахстане имела реализацию в нескольких аспектах: во-первых, изучение казахского языка представителями других народов из числа служащих; во-вторых, продвижение по карьерной лестнице лиц коренной национальности, в-третьих, как в Оренбурге в период дислокации в этом городе столицы Казахской республики, и в Акмолинской губернии, – расширение штата казашек-машинисток в издательствах, редакциях газет и рост численности казашек-делопроизводителей, соответственно, в-четвертых, – увеличение количества книг, учебников, букварей, словарей на казахском языке.

Практика коренизации в Акмолинской губернии имела свои особенности: здесь, в северном регионе, вдали от столицы (тогда ею был назначен город Оренбург) концентрировались деятели активно действовавших до 1920 года движения, партия Алаш. Большинство из алашской интеллигенции данной когорты имели образование, ряд из них были авторами брошюр и в прошлом входили в состав редакций алашских печатных изданий. После амнистии Алаш-Орды они были

приняты на работу в учебные заведения Кокчетова, Петропавловска, Атбасара, Акмолинска, ряд из них трудились в губернском отделе народного образования.

Как только стартовала кампания по коренизации, алашская интеллигенция на местах распознала в этом начинании позитивные стороны. Через различные обучающие курсы можно было национальную молодежь из аулов и городов привлечь к активной общественной работе, расширить их кругозор и дать шанс самим строить государство и общество. Архивные источники подтверждают гипотезу, что в упомянутой губернии подошли к реализации спущенной сверху кампании по коренизации с пониманием и ответственностью именно благодаря инициативам алашской интеллигенции. Описываемые события по организации курсов каз-машинистов охватывают период, начиная с декабря 1925 года по январь 1926 года и охватили 1927 год.

Начальный период функционирования курсов отличался рядом сложностей. К примеру, 8 декабря 1925 года состоялось заседание Казкомиссии при Акмогубисполкоме [Протокол № 23. СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 339. Л. 10]. Была заслушана информация тов. Иралиева о занятиях курсов по подготовке каз-машинистов, докладчик отметил проблемные вопросы: отсутствие помещения для занятий машинистов, отсутствие пишущих машин с казахским шрифтом и вакансию заведующего курсами. Иралиев призвал срочно устранить недостатки и запустить курсы как можно скорее [СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 339. Л. 10].

На данном заседании постановили: а) возбудить ходатайство перед губернским исполнительным комитетом (ГИК) о предоставлении для занятий каз-машинистов зала заседаний 2-го Дома Советов; б) ввиду недостатка пишущих машин с каз-шрифтом, изъять машины, желательно с машинистками, ввиду их малой подготовленности, из губотделов: Адмтдела, ГИКа, ГубФО, УИК (уисполкома) и Сельхозкредита; в) заведующим курсами по подготовке каз-машинистов, «в качестве самой подходящей кандидатуры, Комиссия выдвигает заведующего ОРГО ГИКа тов. Сансызбаева, на какового возложить дальнейшую организацию занятий на курсах и преподавание на таковых (курсах) правил делопроизводства» [СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 339. Л. 10]. На данном заседании председательствовал Иралиев. Секретарем заседания Казкомиссии был Шаяхметов (Речь идет о Жумабае Шаяхметове, который в начале своей карьеры был секретарем Каз-комиссии в АкмогубОНО – Г.М.). Это подтверждается другим архивным документом. Выписка из приказа № 65 Акмолинского губисполкома от 20 ноября 1925 года гласит, что секретарем Казкомиссии при губисполкоме с 1 ноября (1925 года) назначается тов. Шаяхметов Жумабай с окладом 35 рублей в месяц [СКО ГА. Ф. 55. Оп. 1. Д. 417. Л. 389].

На следующем заседании уже присутствует Черманов, которого официально назначили заведующим курсами каз-машинистов [СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 339. Л. 12]. Занятия для курсанток проводились три раза в неделю по 1 час 30 минут. Для организации обучения 30-ти девушек требовалось три машинки. Была утверждена программа курсов с практикой по 10-пальцевой системе в объеме 144 часов. Программа включала предметы: разбор машин, родной язык, делопроизводство и деловая корреспонденция, русский язык [СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 339. Л. 12 об.].

На курсах каз-машинистов в Петропавловске обучались только девушки-казашки, вначале в количестве тридцати, затем, из-за нехватки средств, число их сократили до 15-ти. Попасть на курсы было непросто: отбор кандидаток заключался в сдаче экзаменов: по казахскому языку, по русскому языку и математике. Преподавателей также отбирали по заявлениям, учитывая образовательный ценз и их педагогический стаж.

20 декабря 1925 года состоялся экзамен для тех, кто подал заявление о принятии их на курсы машинистов на казахском языке в городе Петропавловске. Проверочная комиссия при ГубОНО под председательством Черманова, секретаря Газизова и члена Мустафина провела экзамен, ход которого отражен в протоколе: «Каждая гражданка, подавшая заявление, была приглашена в особую комнату для проверки, где комиссия произвела испытание персонально по чтению на казахском, а также на русском, языках. Устроили комплексную работу, для проверки по казахской новой орфографии, а также по арифметике, задана задача, которая сначала продиктована, потом решена индивидуально каждой гражданкой. После чего комиссия приступила к проверке, результаты коей прилагаются на втором листе. Председатель комиссии Б. Черманов. Член Мустафин. Секретарь Газизов [СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 339. Л. 14].

Список подавших заявление на казахские курсы машинистов:

1. Абуша Муканова
2. Нури Сулейменова

3. Шарбан Ерденаева
4. Кульсум Аяббергенова
5. Майра Мустаева
6. Гайша Сейфуллина
7. Майра Мурзаханова
8. Мариам Карабалина
9. Нагима Мусина
10. Мап-Нур Торенова
11. Сахиб Осипова
12. Сафура Давлетбаева
13. Биби-Кемал Садыкова
14. Минавар Сарсенбаева
15. Май-Таб Акбарова
16. Кадича Шарафутдинова
17. Рабига Аитова
18. Умуш Мустафина
19. Жемал Бердыхожина
20. Хадича Жамшина
21. Саруар Мусаффарова
22. Мадина Шарафутдинова
23. Амаян Аскарова
24. Рахима Алимхожина
25. Нурия Оспанова
26. Махруп Тукыбаева
27. Халима Джолдасбаева
28. Маира Джамилова
29. Шаргия Мурзалина
30. Галима Валишина
31. Джамиля Есалимова
32. Ашраф Турсынбаева
33. Разия Газизова
34. Зылиха Тастемирова
35. Гайни-Кемал Баймухамбетова
36. Гульсум Бекенова
37. Кабиба Айсина
38. Рахима Давлеткедаева
39. Маира Тастемирова
40. Шарафат Бекмухаметьева
41. Гарифа Комшабаева
42. Ахсартова
43. Калдыгарина.

Из 43 соискателей были приняты лишь 30 девушек, остальные экзамен не выдержали [СКО ГА. Ф.2. Оп.1. Д.339. Л. 17-17 об.].

Сами курсы каз-машинописи, как их кратко называли, вначале размещались в помещении Механического завода имени Ленина. Почему на заводе? Потому что печатные машинки необходимо было переоборудовать или усовершенствовать под казахский алфавит, точнее, под арабскую графику. И на заводе это было сделать удобнее. Шла оживленная переписка между руководством Механического завода им. Ленина в Петропавловске и Акмолинским губернским отделом народного образования [СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 339. Л. 6]. Выработывался совместный план работ с учетом деталей обучения.

К организации курсов в плане предоставления печатных машин местные ведомства в лице ГубОНО подошли серьезно; в августе 1925 года из города Орла был приглашен специалист-техник по ремонту пишущих машин, имевший опыт преподавания машинописи по 10-ти пальцевому «слепому» американскому методу (так указано в документе, подтверждающем его квалификацию, а именно: аттестате о прохождении курсов коммерческих знаний повышенного типа Орловского губотдела

Союза совработников и Губпрофобра за № 625 от 27 июля 1925 г.). Им оказался товарищ Николай Михайлович Лягин, успешно прошедший названные курсы повышения в городе Орле с 1 июля 1924 года по 27 апреля 1925 года [СКО ГА. Ф. 2. Оп.1. Д. 339. Л.9].

О том, что методика Н.М. Лягина оказалась конкурентоспособной, свидетельствует архивный документ более позднего времени. Так, 30 декабря 1925 года состоялось заседание Комиссии по установлению клавиатуры на казахском шрифте [СКО ГА. Ф. 2. Оп.1. Д. 339. Л. 19]. Присутствовавшие на нем от ГубОНО товарищи Темирбеков, Логинов, Болгамбаев, Черманов и Хомулло заслушали техников Савельева и Лягина. Последние два участника заседания представили авторские методики преподавания машинописи. Причем Лягин продемонстрировал свою пишущую машину, Савельев же машины необходимой модели не имел и представил вниманию собравшихся лишь схему [СКО ГА. Ф. 2. Оп.1. Д. 339. Л. 19]. Постановили: «Заслушав доклад обеих заинтересованных сторон и обмен мнений по вопросу установления клавиатуры на казахском шрифте, в смысле целесообразности как со стороны техники и производительности, совещание находит необходимым дать оценку по пересмотру пишущих машин обеих сторон на практике» [СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 339. Л. 19].

По персоналиям членов выше упоминавшейся Комиссии, в настоящее время можно утверждать, что большинство их имели отношение к Алаш и Алаш-Орде. Например, Хайретдин Болгамбаев (1894–1937) был в 1917 году членом комитета «Алаш» по Акмолинской области, затем, до начала 1920-х годов – активным участником коммуникаций между лидерами Алаш и Алаш-Орды, с одной стороны, и – с лидерами Туркестанской автономии в Ташкенте и Бухаре.

По сведениям, собранным академиком Д. Камзабекулы, в 1924–1928 гг. Х. Болганбаев работал заместителем Акмолинского ГубОНО в Петропавловске. Параллельно со службой он работал преподавателем Казпедтехникума и совпартшколы, в совпартшколе – заведующим учебным отделом (Камзабекулы, 2023). Будучи давно знаком с Ахметом Байтурсиновым со времен газеты «Қазақ», Болганбаев был осведомлен о большой заботе, которую проявил нарком просвещения Байтурсинов относительно доставки в Оренбург из Казани пишущих машинок с клавиатурой на арабице. Соответственно, присутствие Х. Болганбаева на заседаниях Комиссии по организации курсов каз-машинописи не случайно; он с большим желанием принимал участие в данном мероприятии, которое открывало хорошие перспективы для казахских девушек и женщин. Они осваивали машинопись, повышали свою грамотность и могли трудоустроиться. А для решения общей задачи коренизации, тем самым Акмолгуберния могла внести свой посильный вклад.

Другой участник тех далеких событий в Петропавловске, Черманов Бакий, исполнявший обязанности секретаря Комиссии [СКО ГА. Ф. 2. Оп.1. Д. 339. Л. 19, 20 и др.], также работал в Акмолинском ГубОНО. Он был уроженцем соседней Семипалатинской губернии, происходил из знатного рода Шормановых. Каким образом он попал в Петропавловск, остается только догадываться: возможно, так он скрывал свое социальное происхождение, поскольку в Петропавловске его знали немногие. О его непростой судьбе есть воспоминания дочери и очерки [Абусейтова, 2015], также мы ранее писали о Б. Черманове как потомке казахских баев, ставших жертвами конфискации и высылки [Муканова, 2025]. Из рода Шормановых вышли известные люди, с этой семьей связано многое в истории Алаш.

В составе экзаменационной комиссии фигурирует фамилия Тлеулина. Жумагали Тлеулин (1890–1938) известен ныне как деятель Алаш, один из первых врачей в северном регионе, друг Магжана Жумабаева, авторитетный директор Казпедтехникума в Петропавловске [Муканов, 2005].

Практически в том же составе Комиссия продолжила свою работу в январе следующего, 1926 года. На нем присутствовали: Темирбеков, Логинов, Сансызбаев, Черманов. Председательствовал Темирбеков. Секретарь заседания – Черманов [СКО ГА. Ф. 2. Оп.1. Д. 339. Л. 20]. Ильяс Темирбеков (в источниках иногда пишется Темербеков), 1893 г.р., уроженец Актюбинской области, с декабря 1924 по февраль 1925 наркомпрос (то есть занимал этот пост до назначения Смагула Садвокасова) работал заведующим Акмолгубоно. К сожалению, рано ушел из жизни по болезни, в 1927 году. В его честь Казпедтехникум некоторое время носил имя Темирбекова, что удалось установить по публикациям в газете «Бостандық туы», что выходила в Петропавловске (СКО ГА. Фонд газет) и старым фотографиям из личного фонда И.В. Коцык в ЦГА РК в Алматы [ЦГА РК. Ф. 1659. Оп.1. Д. 1-5]. Что до Сансызбаева, в некоторых протоколах указывалось, что он представляет Губснаб. Впоследствии он был выведен из состава активных членов Комиссии и

преподавателей курсов, по распоряжению И. Темирбекова [СКО ГА. Ф. 2. Оп.1. Д. 339. Л. 24]. Причиной могла служить занятость Сансызбаева на основной работе.

К началу 1926 года часть пишущих машин, задействованных на курсах каз-машинописи в Петропавловске, вышла из строя, и встал вопрос о приобретении новой. Также пришлось сократить число будущих машинисток до 15-ти человек. Смету разрешено было составить лишь на четыре предстоящие месяца, с включением в нее сумм на приобретение новой машинки и ремонт старых [СКО ГА. Ф. 2. Оп.1. Д. 339. Л. 20]. Прием же новых учащихся теперь предложено было вести на договорных началах (то есть на платной основе), с условием прослужить после окончания курсов год на территории Акмолгубернии. Эта деталь указывает на то, что курсы были настолько популярны, что желающие их пройти готовы были произвести оплату, а спрос на выпускников был колоссальный по всей республике. Это в свою очередь косвенно свидетельствует о хороших результатах обучения и высокой организации курсов, где заведующим был назначен с первых дней Бакий Черманов.

Также в январе 1926 года был принят на работу переводчик, о чем свидетельствует виза Темирбекова на заявлении, составленном арабской вязью. Виза расположена в левом верхнем углу, кириллическими буквами и гласит: «Черманову. Выяснить подготовку, от коей в зависимости, пригласить переводчиком на курсах машинисток. 19 января 1926. Темирбеков» [СКО ГА. Ф. 2. Оп.1. Д. 339. Л. 23]. Должность переводчика требовалась, поскольку казахские девушки не всегда могли уяснить смысл урока, который Лягин как технически образованный человек, пытался им донести. Технические термины в тот период не были еще систематизированы [СКО ГА. Ф. 1962. Оп.1. Д. 12. Л. 70]. Этот факт констатировала Центральная комиссия при КазЦИК по введению казязыка в делопроизводство госорганов КССР в начале 1925 года [СКО ГА. Ф. 1962. Оп. 1. Д. 12. Л. 69; Жумабай Шаяхметов, 2022. С. 27–29].

Соответственно, еще не было точных переводов терминов с русского на казахский язык, поэтому переводчик был крайне необходим.

В Государственном архиве Северо-Казахстанской области сохранилось написанное от руки заявление заведующего курсами Б. Черманова на имя заведующего АкмолгубОНО. Из его содержания выясняется, что курсы казашек-машинисток начали функционировать фактически с 15 января 1925 года. Помимо Лягина, преподавали на курсах: Владимирцева (русский язык), Сансызбаев, Мустафин (казахский язык), также был нанят сторож [СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 339. Л. 24]. Сейтбаттал Мустафин (1892-1938) ныне известен как видный представитель движения Алаш, просветитель-педагог. До революции окончил в Стамбуле учительскую семинарию. Печатался в первом казахском журнале «Айқап» (выходил в г. Троицке). В октябре 1918 года в городе Алаш, столице Алаш-Орды, организовал учительские курсы вместе с К. Сатпаевым и М. Турганбаевым. Там же, в годы Гражданской войны, под эгидой Алаш-Орды вместе с Мухтаром Ауэзовым и Жусипбеком Аймаутовым выпускал журнал «Абай».

В биографической книге о С. Мустафине авторы указывают, что с 1925 по 1930 годы он переехал из Кокшетау (где работал с 1920 по 1922 годы в отделе образования) и преподавал в педтехникуме в Петропавловске. Здесь он знакомится с Магжаном Жумабаевым, Сабитом Мукановым, Жаканом Сыздыковым, Жумагали Тлеулиным, Бекмагамбетом Серкебаевым [Сейтбаттал Мұстафаұлы, 2021: 13].

Участие С. Мустафина в организации преподавания родного языка на курсах каз-машинописи также свидетельствует о заинтересованности алашской интеллигенции в росте национальных кадров, продвижении казашек в социально-культурной сфере. К тому же знания делопроизводства и машинописи гарантировало их трудоустройство в редакциях казахских газет, в секретариатах губернских структур.

Среди преподавателей лишь Владимирцеву Анну Евгеньевну трудно заподозрить в участии в Алаш движении, либо – отнести к сочувствующим Алаш. Она в своем заявлении при поступлении на работу преподавательницей русского языка указала, что окончила учительский институт в г. Ново-Николаевске (ныне г. Новосибирск) в 1920 году, имеет педагогический стаж работы в школах – 6 лет, из них с 1920 по 1924 год работала в школе-семилетке [СКО ГА. Ф.2. Оп.1. Д. 339. Л.25]. Помимо курсов, она, возможно, преподавала в педтехникуме, где работал ее супруг, Владимирцев Константин Семенович, который в 1904 году после окончания Иркутской учительской семинарии некоторое время работал учителем в Иркутской области, затем – в Томском учительском институте, который успешно окончил до революции [Войцеховская, 2021: 241, 298–299]. В целом, состав преподавателей на курсах машинописи был исключительно отборный.

По Акмолинской губернии и в самом городе Петропавловске последующем отводилось достаточно внимания изучению казахского языка лицами некоренной национальности. Процесс стартовал после критики, высказанной Ф.И. Голощекиным на II Пленуме КазКрайкома. Первый руководитель республики заявил: «Надо указать три явления. Первое – сопротивление, главным образом, со стороны европейского русского населения, со стороны того среднего состава советского аппарата, который боится за свое место, который сидит здесь довольно долго; второе и третье явление – извращение казакизации с двух сторон, со стороны европейской и казахской части» [Голощекин, 1927: 14].

По настоятельным требованиям Казкрайкома, предприятия Акмолинской и других губерний стали формировать списки работников, которые в обязательном порядке должны были посещать курсы казахского языка. То есть, коренизация в этом смысле имела благие намерения: организовать мост понимания между населением и властью, расширив сферу применения казахского языка.

Об этом свидетельствуют списки, направленные в АкмолгубОНО с предприятий. В этих списках указаны фамилии и должности тех работников и служащих, которым вменялось в обязанность посещать исправно занятия казахского языка. Так, имеются в архиве сведения с Кожмехтреста – 7 человек:

Табл.1. Список выделенных товарищей для посещения курсов каз языка при Кожмехтресте, 18.04.1927 г. [СКО ГА. Ф.2. Оп.1. Д. 418. Л. 26].

№	Фамилия и имя	Должность
1	Богородицкий А.А.	Счетовод
2	Ильин Н.П.	Счетовод
3	Бурлев И.И.	Бухгалтер
4	Толмачев Н.И.	Управделами
5	Ушаков Василий	Мастер Овчинзавода
6	Рохин Александр	Стирщик Пимзавода
7	Росторгов В.И.	Кассир

Курсы казахского языка проводил Сансызбаев, при Акмолинском губернском статбюро, в архиве сохранился его отчет о Программе курсов. В отчете Сансызбаев, он же – заместитель заведующего губстатотделом) указал, что курсы начали работать с 5 марта 1927 года по инициативе администрации. Уроки проходили по 2 часа еженедельно, дважды в неделю, в понедельник и четверг, с 6-ти до 8-ми часов. Любопытно, что относительно учебника и методики Сансызбаев пишет: «Ознакомление со звуками и буквами по букварю (Магжана) Жумабаева «Саватты – бол» (правильно «Сауатты бол!»), чтение и письмо на пройденные буквы» [СКО ГА. Ф.2. Оп.1. Д. 418. Л. 26].

Примерно в тот же период в АкмолгубОНО сведения о 37-ми обучающихся на курсах казахского языка служащих и сотрудниках представил Губмедторг [СКО ГА. Ф. 2. Оп. 1. Д. 418. Л. 23]. Эти и другие сведения свидетельствуют о процессе осознанной необходимости изучения знания языка государствообразующей нации, который был инициирован сверху, вместе с тем имел отклик на местах.

Однако не все было так однозначно, к примеру, исследователь О. Кайкова приводит мнение, что в ряде областей РСФСР (Мордовии, Средне-Волжском крае) результаты коренизации в органах милиции и юстиции были минимальными [Кайкова, 2007: 115]. При этом исследователь ссылается на публикации 1933 года, современные процессу коренизации [Петрова, 1933]. Это очень интересный факт, то есть результаты коренизации также изучались в 1930 годы, однако по мере ее свертывания и с началом массовых политических репрессий среди националов, позднее научных публикаций о коренизации, почти не встречается. Как считает А.А. Борисов, «...Лишение автономного статуса республики (Якутия – Саха), переход от политики привлечения национальной интеллигенции в период НЭПа к гонениям на нее по обвинению в буржуазном национализме, свертывание коренизации и национального обучения при приоритете русского языка, переход на кириллицу, вытеснение религии – стали вехами на пути реализации нового этапа национальной политики Советского государства» [Борисов, 2019: 226]. Таким образом, эти выводы коллег полезны для углубленного изучения такого неоднозначного явления, как искусственная коренизация, и на казахстанском источниковедческом материале. Важно, что в каждом из названных выше регионов также пострадала национальная интеллигенция, образованная часть коренных народов.

Большинство исследователей, в их числе А. Жумадил, отметили, что в соответствии с постановлением в 1926 году метод коренизации решительно меняется, госаппарат переходит к функциональной коренизации, т.е. к замещению казахскими работниками, в первую очередь, тех должностей, от которых зависит действительный переход госаппарата к работе на казахском языке. Работа по определению точного перечня и учета должностей, подлежащих коренизации, была завершена к 1927 г. [Жумадил, 2018. С. 120].

Закключение. Советская политика коренизации, проводимая в 1920-е годы, в определенной степени явилась следствием перекосов колониального периода, когда инородцы практически не допускались в органы управления, а доля казахского языка в делопроизводстве, публичном информационном поле, к примеру, была мизерной. Коренизация была следствием того, что власть советов была привнесена извне и ее проводниками были преимущественно лица некоренной национальности. Все это создало ситуацию, когда подавляющая часть постановлений, приказов, инструкций и другого рода директив не всегда были понятны на местах. Процесс охватил отдаленные регионы бывшей империи и имел специфические особенности.

Руководящий состав предприятий, оставшихся с дореволюционного периода, на территории Акмолинской губернии составляли представители славянских этносов, плохо владевших языком государствообразующей нации. Кампания по коренизации была в некоторой степени направлена на исправление колониального курса на русификацию, и одновременно – на поднятие престижа казахского языка. Деятели Алаш, в то время работавшие в советских учреждениях, преимущественно в сфере просвещения (губОНО, педтехникумы, школы и редакции газет), с большим энтузиазмом включились в организацию различного рода курсов повышения квалификации педагогов, машинописи и пр. В этом проявилась их гражданственность и любовь к родному народу.

Наблюдалась заинтересованность обучающихся на курсах в овладении казахским письменным языком, применении полученных знаний в работе (статистика, сбыт и скупка товарной продукции, обслуживание населения). В целом, исследуемый период представлял благоприятный социальный климат для массового освоения взрослым неказахским населением, языка Абая и Магжана. Вместе с тем, в действительности, провозглашенная как благо для бывших «инородцев», коренизация обернулась масштабированием зоны действия русского языка в делопроизводстве, поскольку, переводя директивы партии, казахские служащие, коммунисты вновь принятые на работу, те же машинистки в советских ведомствах, должны были прежде понимать тексты и соответственно изучить вначале русский язык. В документах фигурируют другие названия кампании: «киргизация», «казакизация», соответственно тем наименованиям этноса, которые архаично продолжали употребляться в отношении казахов. Встречались и негативные мнения, часть служащих иных национальностей не желали учиться языку коренной нации, считая для себя это не нужным, по меньшей мере.

Коренизация охватила слишком узкий временной отрезок и в конце концов была свернута, ведь в 1927 году Голощекиным была объявлена открытая борьба с «национал-уклонизмом» в республике; иными словами, любые проявления этничности со стороны патриотов осуждались. Также в республике в 1929 году произошла смена алфавита на латиницу, что усложнило и без того громоздкий процесс переводов и обучения казахскому языку лиц некоренной национальности.

Автору удалось выяснить персоналии Алаш по Акмолинской губернии, принявшей посильное участие в продвижении национальных кадров молодежи и казахских девушек. Увы, все выше упоминавшиеся деятели Алаш, так или иначе задействованные в коренизации и продвижении казахского языка, открытии курсов на родном языке в пределах Акмолинской губернии, стали жертвами политических репрессий.

Теперь уже выдвиженцы новой когорты, на базе политики коренизации, казахские совпарработники должны были осуществлять курс на «Малый Октябрь», попирая национальные ценности, язык, религию, традиции и в целом культуру. Аналогичные явления имели место по всей республике и Союзу в целом.

Безусловно, социальный процесс коренизации имел и положительные последствия: во-первых, в ходе кампании был осуществлен социальный лифт для казахской молодежи. Именно в тот период был внедрен специальный термин в делопроизводство и практику работы советско-партийных органов, а именно: «выдвиженцы». Под ними понимались лица коренной национальности (не только в Казахстане, по всему Союзу), выдвигавшиеся на руководящие должности. В советской историографии эти моменты достаточно изложены, чтобы на них подробно останавливаться. Тем не

менее, другим положительным следствием коренизации была активизация, выражаясь современными дефинициями, в области гендерного равенства. Казахские девушки и молодые женщины, проявившие себя в общественной работе, также стали выдвигаться на должности, в аулсоветах, к примеру. «Слабая половина» выдвиженцев сотрудничала со СМИ; так, в региональных газетах удалось выявить поток писем с мест по Акмолинской и Семипалатинской губерниям, в частности, авторами которых были женщины-активистки. В-третьих, и это, пожалуй, одно из положительных следствий кампании коренизации, что, несмотря на ее идеологический подтекст, был все же открыт определенный простор, пусть и свернутый вскоре, для реализации коммуникативных возможностей казахского языка. Казахский язык в период коренизации стал языком делопроизводства, на нем престижно было в то время общаться с посетителями госорганизаций, клиентами, аульными жителями. Для Акмолинской губернии это был шаг вперед, такое внимание к культуре и языку импонировало населению, казахская речь звучала на собраниях... Как выше отмечалось, такая ситуация плодотворно сказалась на развитии издательского дела в республике; активно привлекалась интеллигенция Алаш для написания учебников для начальной школы и для взрослых, по ликвидации неграмотности, пьес; редакции региональных газет имели возможность увеличить тиражи изданий.

Таковы плюсы и минусы коренизации в Казахстане. Автор не претендует на полное исчерпывающее раскрытие темы, поскольку ныне рассекреченные архивные материалы представляют лишь верхушку «айсберга» по коренизации.

Источники

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации

РГАСПИ – Российский Государственный архив социально-политической истории.

СКО ГА – Северо-Казахстанский областной государственный архив

Sources

GARF – Gosudarstvennyi arhiv Rosiskoi Federatsii [State Archives of the Russian Federation]

RGASPI – Rosiski Gosudarstvennyi arhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archives of Social and Political History]

SKO GA – Severo-Kazhastanski oblastnoi gosudarstvennyi arhiv [North Kazakhstan Regional State Archives]

Литература

Абусейтова, 2015 – *Абусейтова М.Х.* Скромный труженик науки // Казахстанская правда. 2015. июня 18. URL: <https://kazpravda.kz/n/skromnyy-truzhenik-nauki/>

Борисов, 2019 – *Борисов А.А.* Исторический опыт нациестроительства в Якутии (1922 – конец 1930-х гг.) // *Новейшая история России*. 2019. Т. 9. № 1. С. 214–23/

Васильев, 2010 – *Васильев И.Ю.* Украинское национальное движение и украинизации на Кубани в 1917-1932 годах. Краснодар, 2010.

Васильев, 2016 – *Васильев И. Ю.* Украинизация и коренизация: различие и сходство программ // *Исторический формат*. 2016. № 2 (6). С. 3–10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainizatsiya-i-korenizatsiya-razlichie-i-shodstvo-programm>

Войтеховская, Кочурина. 2021 – *Войтеховская М. П., Кочурина С. А.* От учительского института к педагогическому: роль традиции в формировании советской модели высшего педагогического образования в Томске. Томск: Издательство ТГПУ, 2021. 408 с.

Голощекин, 1926 – *Голощекин Ф.Н.* Очередные задачи ВКП (б) в Казахстане. Доклад на II Пленуме Казкрайкома, 30 апреля 1926 г. Кызыл-Орда, 1926.

Дроздов, 2020 – *Дроздов К. С.* Большевики против белорусской интеллигенции: деятельность комиссии Затонского в мае–июне 1929 г. и «крутой поворот» в национальной политике в БССР // 1929: «Великий перелом» и его последствия: Материалы XII международной научной конференции. Екатеринбург, 26 – 28 сентября 2019 г. М.: Политическая энциклопедия, 2020. С. 112–113.

Жумабай Шаяхметов, 2022 – *Жумабай Шаяхметов*, документы, материалы, фотографии. Алматы: ТОО «Литера-М», 2022. 672 с.

Жумадил, Жумадил, 2018 – *Жумадил А.К., Жумадил М.Т.* Культурные процессы в Казахстане в 20-30-е годы XX века. Алматы, 2018. 137 с.

Кайкова, 2007 – *Кайкова О.К.* Политика «коренизации» в сельсоветах национальных районов РСФСР (вторая половина 1920-х - середина 1930-х гг.) // *Вестник РУДН. История России*. 2007. № 3(9). С. 111–118.

Камзабекулы. 2023 – *Камзабекулы Д.* Хайретдин Болганбаев (Болганбай) // Великие имена советского Казахстана. 2023 апреля 7. URL: <https://iie.kz/?p=25691&lang=ru>

- Муқанов, 2005 – *Муқанов К. Жумағали Тлеулин. Документальная биография.* Алматы: Жибек жолы, 2005. 216 с.
- Муқанова, 2025 – *Муқанова Г. Бакий Черманов. Педагог. Общественный деятель. Личность // Мысль.* 2025. № 5. С. 69–73.
- Нусупбеков, Бисенов, 1964 – *Нусупбекова А., Бисенов Х. Фальсификация истории и историческая правда.* Алма-Ата: Казахстан, 1964.
- Петрова, 1933 – *Петрова Е. Коренизация органов юстиции // Революция и национальности.* 1933. № 3. С. 65–71.
- Сапарғалиев, 1957 – *Сапарғалиев Г.С. Советское государство в борьбе за развитие социалистической культуры в Казахстане.* Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. 292 с.
- Сейітбаттал Мұстафаұлы, 1966 – *Сейітбаттал Мұстафаұлы (1892-1937).* Имам Ғазали. Шығармалары мен естеліктер жинағы. Құраст. Кәрімхан З., Байбол Ә. Нұр-Сұлтан: Қыр баласы, 2021. 196 б.
- Anderson, Silver, 1984 – *Anderson B.A., Silver B.D. Equality, Efficiency, and Politics in Soviet Bilingual Education Policy: 1934–1980. American Political Science Review.* 1984 (December). 78 (4): 1019–1039. Doi: 10.2307/1955805. JSTOR 1955805. S2CID 145196057.
- Hirsch, 2005 – *Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005. ISBN 0-8014-4273-7.
- Martin, 2001 – *Martin T. D. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001. ISBN 0-8014-8677-7.

References

- Abusseitova, 2015 – *Abusseitova M.Kh. Skromnyi truzhenik nauki // Kazakhstanskaya pravda.* 2015. iyunya 18 [A humble worker of science] // *Kazakhstanskaya pravda.* 2015. June 18. URL: <https://kazpravda.kz/n/skromnyy-truzhenik-nauki> [in Russian].
- Anderson, Silver, 1984 – *Anderson B.A., Silver B.D. Equality, Efficiency, and Politics in Soviet Bilingual Education Policy: 1934–1980. American Political Science Review.* 1984 (December). 78 (4): 1019–1039. Doi: 10.2307/1955805. JSTOR 1955805. S2CID 145196057
- Borisov, 2019 – *Borisov A.A. Istoricheskiy opyt natsiestroitel'stva v Yakutii (1922 – konets 1930-kh gg.) [Historical experience of nation-building in Yakutia (1922 – late 1930s)]. Noveishaya istoriya Rossii.* 2019. Vol. 9. #1. Pp. 214–232 [in Russian]
- Drozdov, 2020 – *Drozdov K.S. Bol'sheviki protiv belorusskoi intelligentsii: deyatel'nost' komissii Zatonskogo v mae – iyune 1929 g. i «krutoi povorot» v natsional'noi politike v BSSR [Bolsheviks against the Belarusian intelligentsia: the activities of the Zatonsky Commission in May–June 1929 and the «sharp turn» in national policy in the BSSR]. 1929: «Velikii perelom» i ego posledstviya: Materialy XII mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Ekaterinburg 26–28 sentyabrya 2019 g. M., 2020. Pp. 112–113. [in Russian]*
- Goloshchekin, 1926 – *Goloshchekin F.N. Ocherednye zadachi VKP (b) v Kazakhstane. Doklad na II Plenumе Kazkraikoma, 30 aprelya 1926 g. [The next tasks of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in Kazakhstan. Report at the II Plenum] of the Kazakh Regional Committee, April 30, 1926] Kyzyl-Orda, 1926. [in Russian]*
- Hirsch, 2005 – *Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005. ISBN 0-8014-4273-7.
- Kaikova, 2007 – *Kaikova O.K. Politika «korenizatsii» v sel'sovetakh natsional'nykh raionov RSFSR (vtoraya polovina 1920-kh - seredina 1930-kh gg.) [The policy of «indigenization» in the village councils of national districts of the RSFSR (second half of the 1920s - mid-1930s)]. Vestnik RUDN. Istoriya Rossii.* 2007. № 3(9). Pp. 111–118. [in Russian]
- Kamzabekuly, 2023 – *Kamzabekuly D. Khairtdin Bolganbaev (Bolganbai) [Khayretdin Bolganbaev (Bolganbai)] // Velikie imena sovetского Kazakhstana.* 2023 April 7. [in Russian]. URL: <https://iie.kz/?p=25691&lang=ru>
- Martin, 2001 – *Martin T. D. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001. ISBN 0-8014-8677-7.
- Mukanov, 2005 – *Mukanov K. Zhumagali Tleulin. Dokumental'naya biografiya [Zhumagali Tleulin. Documentary biography].* Almaty: Zhibek zholy, 2005. 216 p. [in Russian]
- Mukanova, 2025 – *Mukanova G. Bakii Chermanov. Pedagog. Obshchestvennyi deyatel'. Lichnost' [Bakii Chermanov. Teacher. Public figure. Personality]. Mysl'.* 2025. # 5. Pp. 69–73. [in Russian]
- Nusupbekov, Bisenov, 1964 – *Nusupbekov A., Bisenov X. Fal'sifikatsiya istorii i istoricheskaya pravda [Falsification of history and historical truth].* Alma-Ata: Kazakhstan, 1964. [in Russian]
- Petrova, 1933 – *Petrova E. Korenizatsiya organov yustitsii [Indigenization of justice bodies]. Revolyutsiya i natsional'nosti.* 1933. № 3. P. 65–71. [in Russian]
- Sapargaliev, 1957 – *Sapargaliev G.S. Sovetskoe gosudarstvo v bor'be za razvitie sotsialisticheskoi kul'tury v Kazakhstane [The Soviet state in the struggle for the development of socialist culture in Kazakhstan].* Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957. 292 p. [in Russian]

Seiitbattal Mıstafaýly, 2021 – *Seiitbattal Mıstafaýly* (1892–1937). Imam Fazali. Shyřarmalary men estelikter zhinary [Imam Ghazali. Collection of Works and Memoirs]. Comp. Kərimkhan Z., Baibol Ə. Nыр-Sыltan, 2021. 196 p. [in Kazakh]

Vasil'ev, 2010 – *Vasil'ev I. Ju.* Ukrainskoe nacional'noe dvizhenie i ukrainizacii na Kubani v 1917–1932 godah [The Ukrainian national movement and an Ukrainization in Kuban in 1917–1932], Krasnodar, 2010 [in Russian].

Vasil'ev, 2016 – *Vasil'ev I. Yu.* Ukrainizatsiya i korenizatsiya: razlichie i skhodstvo programm [Ukrainization and Korenization: differences and similarities of programs]. *Istoricheskii format*. 2016. № 2 (6). Pp. 3–10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainizatsiya-i-korenizatsiya-razlichie-i-shodstvo-programm> [in Russian]

Voitekhovskaya, Kochurina, 2021 – *Voitekhovskaya M. P., Kochurina S. A.* Ot uchitel'skogo instituta k pedagogicheskomu: rol' traditsii v formirovanii sovetskoi modeli vysshego pedagogicheskogo obrazovaniya v Tomske [From a Teachers' Institute to a Pedagogical Institute: The Role of Tradition in the Formation of the Soviet Model of Higher Pedagogical Education in Tomsk. Tomsk, 2021. 408 p. [in Russian].

Zhumabai Shayakhmetov, 2022 – Zhumabai Shayakhmetov, dokumenty, materialy, fotografii [Zhumabay Shayakhmetov, documents, materials, photographs]. Almaty: TOO «Litera-M», 2022. 672 p. [in Russian]

Zhumadil, Zhumadil, 2018 – *Zhumadil A.K., Zhumadil M.T.* Kul'turnye protsessy v Kazakhstane v 20–30-e gody XX veka [Cultural processes in Kazakhstan in the 20–30s of the twentieth century]. Almaty, 2018. 137 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 460–473
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_460-473

XIV–XV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕСІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ТАЙПА БЕКТЕРІНІҢ ЫҚПАЛЫ

Мендигуль Сагатовна Ногайбаева¹, Ысмағолла Нұрланұлы Түменбай²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>. E-mail: nmskaz1129@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты
<https://orcid.org/0009-0003-3267-0164>. E-mail: ysmatolla2000@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ногайбаева М.С., Түменбай Ы.Н., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XIV–XV ғасырлардағы Алтын Орда мемлекетінің саяси жүйесіндегі трансформациялық үдерістер мен Шыңғыстық идеологияның әлсіреуі аясында тайпа бектерінің қараша бек, ұлыс бек және беклербек сияқты жоғары лауазымдар арқылы мемлекеттік басқарудағы рөлінің артуы талданады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеу жұмысының мақсаты – XIV–XV ғасырлардағы Алтын Орда мемлекетінің саяси жүйесінде орын алған эволюциялық өзгерістерді талдау және осы кезеңде тайпа бектерінің мемлекеттік басқарудағы орны мен ықпалын айқындау болып табылады. Мақалада қойылған ғылыми міндеттер – тайпа бектері иеленген қараша бек, ұлыс бек және беклербек секілді лауазымдардың қызметтік сипаттамасын нақтылау, олардың билік иерархиясындағы орны мен әлеуметтік-саяси мәртебесін анықтау, саяси жүйедегі өзгерістерді ислам діні мен қыпшақтану үдерісі аясында саралау, сондай-ақ аталған трансформациялық үдерістердің Еуразия кеңістігіне тигізген тарихи ықпалын көрсету. *Нәтижелер.* Алтын Орда тарихындағы трансформациялық процестер Еуразия кеңістігіндегі саяси, экономикалық және мәдени өзгерістердің негізгі қозғаушы күші болды. Тайпа бектерінің саяси өмірдегі ықпалы мен билік құрылымының эволюциясын тереңірек талдау олардың аймақтағы тарихи оқиғалардағы маңызды рөлін көрсетеді. *Қорытынды.* Тайпа бектерінің қызметін зерттеу XIV–XV ғасырлардағы Алтын Орда мемлекетінің саяси жүйесінде орын алған құрылымдық өзгерістерді терең түсінуге жол ашады және түркілік мемлекеттілік дәстүрінің эволюциялық сабақтастығын айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Алтын Орда, бектер, беклербек, әмірлер, қараша бек, басқару жүйесі, әлеуметтік құрылым, қыпшақтану

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XIII–XV ғасырлардағы Жошы ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын

зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR24992878).

Дәйексөз үшін: Ногайбаева М.С., Түменбай Ы.Н. XIV–XV ғасырлардағы Алтын Орданың саяси жүйесінің эволюциясы: тайпа бектерінің ықпалы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 460–473-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_460-473

ЭВОЛЮЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В XIV–XV ВЕКАХ: ВЛИЯНИЕ ПЛЕМЕННЫХ БЕКОВ

Мендигуль Сагатовна Ногайбаева¹, Ысмағолла Нурланович Түменбай²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, проспект аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>. E-mail: nmskaz1129@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, проспект аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
<https://orcid.org/0009-0003-3267-0164>. E-mail: ysmatolla2000@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ногайбаева М.С., Түменбай Ы.Н., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются трансформационные процессы в политической системе Золотой Орды в XIV–XV веках, а также усиление роли племенных беков в государственном управлении на фоне ослабления чингисидской идеологии через такие высшие должности, как карачи-бек, улус-бек и беклярбек. *Цель и задачи.* Целью исследования является анализ эволюционных изменений в политической системе Золотой Орды в XIV–XV веках и выявление роли и влияния племенных беков в государственном управлении в этот период. Научные задачи, поставленные в статье, заключаются в характеристике функциональных особенностей должностей, занимаемых племенными беками, таких как карачи-бек, улус-бек и беклярбек, в определении их положения в иерархии власти и социально-политического статуса, в анализе изменений в политической системе в контексте распространения ислама и процесса кипчакизации, а также в выявлении исторического влияния указанных трансформационных процессов на евразийское пространство. *Результаты.* Трансформационные процессы в истории Золотой Орды стали основным двигателем политических, экономических и культурных изменений в Евразийском пространстве. Углубленный анализ влияния племенных беков на политическую жизнь и эволюции структуры власти демонстрирует их важную роль в региональных исторических событиях. *Заключение.* Изучение деятельности племенных беков позволяет глубже понять структурные изменения, произошедшие в политической системе Золотой Орды в XIV–XV веках, а также проследить эволюционную преемственность тюркской государственнической традиции.

Ключевые слова: Золотая Орда, беки, беклярбек, эмиры, карачи-бек, система управления, социальная структура, кипчакизация

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII–XV веках» (индивидуальный регистрационный номер: BR24992878).

Для цитирования: Ногайбаева М.С., Түменбай Ы.Н. Эволюция политической системы Золотой Орды в XIV–XV веках: влияние племенных беков // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 460–473 [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_460-473

THE EVOLUTION OF THE POLITICAL SYSTEM OF THE GOLDEN HORDE IN THE XIV-XV CENTURIES: THE INFLUENCE OF TRIBAL BEKS

Mendigul Sagatovna Nogaybayeva¹, Ysmatolla Nurlanuly Tumenbay²

¹Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>. E-mail: nmskaz1129@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctoral Student at Al-Farabi Kazakh National University
<https://orcid.org/0009-0003-3267-0164>. E-mail: ysmatolla2000@gmail.com

© Valichanov IHE, 2025

© Nogaybayeva M.S., Tumenbay Y.N., 2025

Abstract. *Introduction.* The article elucidates the transformational processes in the political system of the Golden Horde in the XIV-XV centuries, as well as the strengthening of the role of tribal beks in state governance amid the decline of Chinggisid ideology through such high-ranking positions as karasha-bek, ulus-bek, and beklerbek. *Purpose and Objectives.* The aim of the article is to analyze the evolutionary changes in the political system of the Golden Horde during the XIV-XV centuries and to identify the role and influence of tribal beks in state administration during this period. The objectives of the article are as follows: to characterize the functional features of positions held by tribal beks, such as karasha-bek, ulus-bek, and beklerbek; to establish their place in the hierarchy of power and their socio-political status; to analyze changes in the political system in the context of the spread of Islam and the process of Kipchakization; and to reveal the historical impact of these transformational processes on the Eurasian space. *Results.* The transformational processes in the history of the Golden Horde became the main driving force behind political, economic, and cultural changes across the Eurasian space. A deeper analysis of the influence of tribal beks on political life and the evolution of the power structure demonstrates their significant role in regional historical developments. *Conclusion.* The study of the activities of tribal beks allows for a deeper understanding of the structural changes that took place in the political system of the Golden Horde during the XIV-XV centuries, and helps trace the evolutionary continuity of the Turkic state tradition.

Keywords: Golden Horde, beks, beklerbek, emirs, karachi-bek, governance system, social structure, Kipchakization

Acknowledgment: This article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic «Study of the Ethnopolitical and Socioeconomic History of the Ulus of Jochi in the 13th–15th Centuries» (individual registration number: BR24992878).

For citation: Nogaybayeva M.S., Tumenbay Y.N. The Evolution of the Political System of the Golden Horde in the 14th-15th Centuries: The Influence of Tribal Beks // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 2. Pp. 460–473 [in kaz.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_460-473. [in Kazakh].

Кіріспе. Алтын Орданың әкімшілік-басқару жүйесінде көшпелі және отырықшы, моңғолдық және мұсылмандық мемлекеттік дәстүрлердің өзара байланысы көрініс тапты. Бұл жүйе мемлекеттің әртүрлі тайпалар мен көпконфессиялардан тұратын қоғамды тиімді басқаруға және біртұтас саяси құрылым қалыптастыруға мүмкіндік берген маңызды фактор болды. Алтын Ордада орталық биліктің күшею деңгейі, хан билігінің өкілеттіктері мен шектеулері, сондай-ақ тайпа бектерінің саяси және әкімшілік басқарудағы рөлі жөнінде ғалымдар арасында әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. XIV ғасырда моңғолдық «ноян» атауының орнына түркілік «бек» терминінің қолданысқа енуі маңызды құбылыс ретінде қарастырылды. Бұл атау көне түркі жазбаларында ерте кезеңдерден бастап көрініс табады және түркілік мемлекеттік дәстүрлердің Алтын Орда билік жүйесіндегі ықпалының күшеюін айғақтайды. Сонымен қатар ислам дінінің кең таралуы мен қыпшақтану үдерісінің күшеюі мемлекеттік басқару құрылымында маңызды өзгерістерге әкелді. Осы тарихи факторлардың

ықпалымен тайпа бектері қараша бек, ұлыс бек және беклербек сияқты жоғары лауазымдарға ие болып, мемлекеттік басқарудағы рөлдері арта түсті. Мақалада бұл құбылыстардың тарихи мәні мен салдарлары талданады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық және тарихи-жүйелік, т.б. әдістер қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс Алтын Ордадағы тайпа бектерінің саяси ықпалын басқа көшпелі империялармен салыстыра қарастыруға мүмкіндік берді. Мұндай салыстыру арқылы исламның мемлекеттік құрылымға әсері мен қыпшақтану үдерісінің ұқсас тарихи жағдайлардағы рөлі туралы тың тұжырымдар жасауға жағдай жасалды. Тарихи-типологиялық әдіс Алтын Ордадағы тайпа бектерінің лауазымдары мен қызметтерінің типологиясын жасау арқылы, олардың әлеуметтік-саяси мәртебесі мен атқарған міндеттерін жүйелеуге көмектесті. Бұл бағыттағы зерттеулердің нәтижесінде тайпа басшыларының әртүрлі дәрежедегі саяси және әкімшілік қызметтерге тағайындалу заңдылықтары мен ерекшеліктері айқындалды. Тарихи-жүйелік әдіс Алтын Орданың саяси құрылымын тұтас жүйе ретінде қарастыруға, оның ішкі ұйымдасуы мен билік институттарының өзара байланыстарын тереңірек талдауға негіз болды. Осы әдісті қолдану арқылы, мемлекеттік басқарудың ішкі динамикасы мен оның түрлі институттарының өзара әрекеттесу ерекшеліктері зерттелді.

Зерттеудің негізгі деректік базасын XIV–XV ғасырлардағы Шығыс авторларының еңбектері құрайды. Атап айтқанда, Ибн Баттута [Ибн Баттута, 1998], Ибн Арабшах, Әл-Омари, Ибн Халдун және Муин ад-Дин Натанзидің шығармаларындағы мәліметтер қамтылды [Сборник материалов..., 1884: 207–251, 365–394, 455–474; Сборник материалов..., 1941: 126–138]. Сонымен қатар, зерттеуде Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» атты еңбегі [Утемиш-хаджи, 1992] және Венеция архивтерінен алынған XIV ғасырдағы құжаттар жинағы [Григорьев, Григорьев, 2002] пайдаланылды.

Қазіргі таңда бұл дереккөздерге жаңаша көзқараспен қарау қажеттілігі туындап отыр. Осыған байланысты, ауыз әдебиеті үлгілерін ғылыми айналымға тарту – тақырыпты жаңа қырынан зерделеуге жол ашады. Бұл тұрғыда бек лауазымының әлеуметтік иерархиядағы орны мен маңызын ашуда ежелгі түркі әдебиеті [Ежелгі дәуір әдебиеті, 2013: 7, 11, 14, 21] мен «Едіге» жыры [Бабалар сөзі, 2006: 9–384] маңызды дерек көзі ретінде танылып отыр.

Талқылау. XIV–XV ғасырлардағы Алтын Орданың саяси жүйесі отандық және шетелдік тарихнамада біршама зерттелгенімен, билік жүйесіндегі тайпа бектерінің рөлі мәселесі толыққанды әрі жүйелі талдауға түспеген күйінде қалып отыр.

Тайпа әмірлерінің Шыңғыс хан дәуіріндегі Моңғол империясындағы мұрагерлік әскери-әкімшілік ақсүйек өкілдері ретіндегі мәртебесін алғашқылардың бірі болып Б.Я. Владимирцов қарастырып, іргелі еңбегінде көшпелі феодализмнің қалыптасуы мен дамуын талдап, бұл құбылыстың отырықшы халықтардағы феодализмнен мәндік алшақтығы жоқ екенін негіздеген болатын [Владимирцов, 1934]. Бұл тұжырым кейіннен кеңестік және шетелдік тарихнамада түрлі пікірталастарға арқау болып, жер мен малдың меншіктік сипаты, феодалдық қатынастардың эволюциясы, сондай-ақ көшпелі қоғамдағы таптық құрылым мәселелері төңірегінде қарама-қарсы көзқарастардың қалыптасуына себеп болды.

Қоғамдық қатынастар мәселесінде зерттеушілер арасында әртүрлі тұжырымдар қалыптасқан. Бұл әсіресе Алтын Орда кезеңіндегі көшпелі мемлекеттіліктің дағдарысы мен ыдырау үдерістерін түсіндіруде айқын байқалады. Мәселен, көшпелі империялардың өміршеңдігі отырықшы өңірлердің экономикалық ресурстарына тәуелді болғаны туралы мәселе Т.Д. Барфилдтің еңбегінде қарастырылса [Барфилд, 2009: 176], бұл көзқарасты Н.Н. Крадин өз зерттеуінде қуаттай отырып, XV ғасырда көшпелі өмір салты әлемдік жүйе дамуының талаптарына сәйкес келмегенін көрсетеді [Крадин, 2007: 94]. Сонымен қатар, И.Х. Кемалоглу өз еңбегінде Жошы ұлысының отырықшы мәдени ортаға тигізген әлеуметтік-мәдени ықпалы мен Алтын Орданың орыс князьдіктерінің бірігуіне ықпал еткен тарихи рөлін ерекше атап өтеді [Камалов, 2016: 278].

Түркі-моңғол мемлекеттік жүйесін зерттеу бойынша белгілі ғалым В.В. Трепавлов беклербек қызметін әлеуметтік-саяси институт ретінде қарастырды [Трепавлов, 2014:21-34]. Жошы ұлысындағы билік пен қоғамдық қатынастардың зерттелуін алға жылжытып, кейінгі зерттеулерге теориялық негіз қалаған Ю. Шамиоглының монографиялық жұмысы болды [Шамильоглу, 2019]. Бұл зерттеу жалпы Шыңғыстық мемлекеттердің саяси жүйесін, соның ішінде Алтын Ордадағы «қараша бек» институтын құрылымдық-функционалдық тұрғыда қайта қарауға арналған кешенді жұмыс ретінде ерекшеленеді.

Жошы ұлысындағы әскери-әкімшілік құрылымның қалыптасуы мен дамуын зерттеген бірқатар ғалымдар бұл жүйенің түп-тамыры түркілік дәстүрден бастау алатынын алға тартады. Осы бағытта

Г.А. Федоров-Давыдов, Н.Н. Крадин, А.К. Кушкумбаев сияқты зерттеушілердің еңбектерін ерекше атап өткен жөн [Федоров-Давыдов, 1973: 48; Крадин, 1992: 142–143; Кушкумбаев, 2013: 80–95]. Бұл еңбектер нояндар мен әмірлер институтын, олардың ондық жүйеге сай иерархиялық мәртебесін түсінуге мүмкіндік береді.

Шыңғыстық империялардағы әмірлердің құқықтық мәртебесі жөніндегі жаңа пайымдауларды Л.Ф. Абзалов, М.С. Гатин, И.А. Мустакимов және Р.Ю. Почекаев өз зерттеулерінде ортағасырлық құқықтық құжаттар мен нарративтерге сүйене отырып талдайды. Ғалымдар «Дастур ал-катиб» шығармасындағы әмірлерге қатысты жарлықты ғылыми айналымға енгізіп, бұл лауазым иесінің әскери әрі әкімшілік биліктегі орны мен мұрагерлік сипатын, осы арқылы Шыңғыс әулеті дәуіріндегі мемлекеттік басқару жүйесіндегі маңызын нақтылап көрсетеді [Абзалов и др., 2023: 770–798].

XIV–XV ғасырларда «шыңғыстық» идеология өз ықпалын жаңа саяси жағдайда жоғалта бастаған кезеңде жоғарғы билікке ұмтылған әмірлер билікті заңдастырудың негізгі құралы ретінде исламдық факторды алға шығарғаны жөніндегі тұжырымдар Д. ДеВиз пен Р.Ю. Почекаевтың еңбектерінде негізделеді. [DeWeese, 1994: 404; Почекаев, 2009: 147].

Нәтижелер. Моңғол империясы мен Алтын Орда мемлекеттері әскери күштің негізінде құрылғаны сөзсіз. Шыңғыс хан мен оның мұрагерлері үшін Орталық Азия, Шығыс Еуропа, Қытай мен Иран аумақтарын жаулап алу салыстырмалы түрде жеңіл болғанымен, оларды бір орталықтан басқару айтарлықтай күрделі болды. Көптеген көшпелі империялардың негізін қалаған тұлғалардың қайтыс болуымен бірге, мемлекеттің өзі де тарих сахнасынан кетуі кездейсоқ құбылыс емес еді. Шыңғыс ханның кеңесшісі әрі Моңғол империясының әкімшілік басқару жүйесін ұйымдастырушыларының бірі Елюй Чуцайдың «Империяны аттың үстінде құруға болады, бірақ аттың үстінде басқару мүмкін емес» деген нақыл сөзі Алтын Орданың 250 жылға жуық тек әскери күштің негізінде өмір сүрді деген пікірдің қате екенін көрсетеді. Осыған сәйкес, Жошы ұлысындағы әкімшілік-басқару жүйесі XIII ғасырдың 40-жылдарынан бастап XIV ғасырдың басында нақтыланғанға дейін күрделі өзгерістерге ұшырады.

XIII ғасырда Шыңғыс хан империясынан тараған барлық мемлекеттерде жоғарғы билік қағанның қолында шоғырланды. Билік иерархиясында келесі деңгейде Үгедей, Құлағу, Жошы немесе Шағатай әулеттерінен шыққан хандар тұрды. Моңғолдардың сакральдық дәстүрлеріне сәйкес хан заң шығарушылық, атқарушылық және сот билігін қатар жүзеге асырған. Көшпелі мемлекеттерді зерттеушілер ханға тән бес негізгі функцияны бөліп көрсетеді: 1) мемлекеттің барлық жеріне иелік ету; 2) соғыс жариялау және бейбіт келісімдер жасау; 3) басқа мемлекеттермен келіссөздер жүргізу; 4) сот билігін жүзеге асыру; 5) заңдар мен жарлықтар шығару [Султанов, 2001: 68–69]. Ханнан кейін Шыңғыс әулетінің басқа мүшелері, одан әрі Шыңғыс әулетімен тікелей туыстық байланысы жоқ, ақсүйектер қатарынан шыққан нояндар (бектер, әмірлер) кірді [Федоров-Давыдов, 1973: 45]. Бұл басқару жүйесі Алтын Ордадағы билік құрылымының күрделілігі мен көпсатылылығын айғақтайды.

Француз философы Ш.Л. Монтескьенің тұжырымына сәйкес, жердің бөлінуі азаматтық заңдар жиынтығының кеңеюіне негізгі себеп болады. Ал жер бөлінісі болмаған халықтарда азаматтық құқықтар жүйесі де шектеулі болып келеді. Мұндай қоғамдарда реттеуші құрылымдарды «заңнан» гөрі «әдет-ғұрыпқа» негізделген жүйе деп атауға болады [Монтескье, 2017: 349]. Сол сияқты, қаған мемлекеттің барлық жерінің иесі ретінде жер мен сол жерде мекендейтін халықты басқаруды нояндарға иелікке беріп отырды. Бұл иелікті берудің басты шарты – нояндардың қаған жүктеген міндеттерді мүлтіксіз орындауы болатын. Ноян лауазымының аталған деңгейдегі маңызын түсіну үшін оның қалыптасу тарихына, яғни Алтын Ордаға дейінгі саяси даму үдерісіне назар аудару қажет. Шыңғыс хан билікке келген кезеңде оның басты мақсаты әскерді реформалау және әкімшілік құрылымды нығайту болды. Бұл реформалардың нәтижесінде әскер ондық, жүздік және мыңдықтар түрінде ұйымдастырылып, әрбір әскери бөлімнің басына ханның өзі тағайындаған қолбасшылар бекітілді.

«Ұлы жасақ» қағидаларына сәйкес, бұл әлеуметтік топтың қалыптасу принциптері айқын белгіленген: «Кімде-кім өз шаңырағын дұрыс басқара алса, ол бүкіл иелікті де басқаруға қабілетті. Он адамды шартқа сай ұйымдастыра алған адам мыңдаған адамды, түменді де тиімді басқаруға қауқарлы» [Хара-Даван, 1991: 68]. Қызметтік өсудің шарттарымен қатар, лауазымнан босату талаптары да нақты көрсетілген: «Өзінің ондығын лайықты басқара алмаған әрбір бек кінәлі деп танылып, оның орнына сол ондықтан басқа адам бек ретінде тағайындалады. Бұл қағида жүзбасыларға, мыңбасыларға және түменбасыларға да бірдей қолданылады» [Хара-Даван, 1991: 68].

Бұл үзінділерден әлеуметтік иерархия құрылымының әскери иерархиямен тығыз байланысты екенін аңғаруға болады. Әлеуметтік топтардың қалыптасу жүйесі тікелей әскери ұйымдастыру қағидаттарына негізделген. Мұндай жүйеде ең маңызды міндет – әскери қызмет болды. Әрбір ноян жоғарғы билеушінің алғашқы бұйрығы бойынша белгіленген сандағы әскерді жасақтауға міндетті еді. Сонымен қатар, ноян өз иелігіндегі жергілікті халықтың еңбегін пайдалану құқығына ие болған. Бұл оған өз малын жаюға немесе шаруашылығында жұмыс күшін қолдануға мүмкіндік берді. Осы басқару құрылымы мен саяси қарым-қатынастар жүйесі мемлекеттің негізіне айналды.

Тарихшылардың басым бөлігінің пікірінше, ноян (әмір, бек) лауазымдары мен Шыңғыс хан енгізген әскерді ұйымдастырудың ондық жүйесі бұл кезеңге дейін түркі тайпалары арасында кеңінен қолданылған. Жошы ұлысында аталған құрылымдардың сақталуын аймақтағы ежелгі түркі дәстүрлерінің ықпалы ретінде қарастыруға болады. Бұл мәселе Г.А. Федоров-Давыдовтың зерттеуінде жан-жақты қарастырылған. Ол өз еңбегінде: «Әскерді ондыққа, жүздікке, мыңдыққа, он мыңдыққа бөлу – Орта Азия көшпелілерінің ғасырлар қойнауынан келе жатқан әдеті. Шыңғыс ханның бұл жүйеге қосқан жаңалығы – ұзақ тарихи процестер барысында әскери ұйымдастыру қатынастарын ретке келтіріп, оны бекітуінде», – деп жазады [Федоров-Давыдов, 1973: 48].

Ресейлік көшпелітанушы Н.Н. Крадин бұл жүйенің құрылымдық маңыздылығын атап өтеді: «Он саны есеп жүйесін жүргізумен қатар, қоғамдық құрылымдарды ұйымдастыру тұрғысынан да өте қолайлы болып табылады. Ондық жүйенің тиімділігі әскери қатынастардың иерархиялық жүйесінде ерекше байқалады. Құрылымы жақсы ұйымдастырылған әскер әскери ұйымдастыруы нашар әскерден әлдеқайда тактикалық артықшылыққа ие болады» [Крадин, 1992: 142–143]. Ондық жүйе түркі және моңғол көшпенділерінің әскери-ұйымдастыру құрылымының негізі болып қана қоймай, ұзақ жылдар бойы бағынышты халықтарға да айтарлықтай ықпал етті [Кушкумбаев, 2013: 93]. Сонымен, Жошы ұлысындағы ондық жүйе мен нояндық лауазымдардың қалыптасуын моңғолдық саяси модельдің көшірмесі ретінде емес, аймақтағы көне түркі әскери-әкімшілік дәстүрлерінің жаңғыртылуы әрі бейімделуі деп бағалауға болады.

Өртүрлі тайпалар мен конфессиялар өмір сүрген мемлекетте қоғамдық қатынастар оның саяси жүйесіне де айтарлықтай өзгерістер енгізетіні белгілі. XIV ғасырдан бастап Алтын Орда билік жүйесінде ауқымды өзгерістер жүзеге аса бастады. Біріншіден, саяси элита арасында исламдану үдерісі күшейіп, бұл басқару құрылымында исламдық институттардың рөлінің артуына ықпал етті. Екіншіден, билік жүйесінде «шыңғыстық» фактордың маңызы төмендеп, тайпа бектерінің саяси ықпалы артып, мемлекеттік басқару ісіндегі рөлі айтарлықтай күшейді. Бұл үрдістер Алтын Орданың саяси құрылымындағы тарихи дамудың заңды жалғасы ретінде қарастырылады.

Ұзақ уақыт бойы Жошы ұлысы аумағында жергілікті халық пен билеуші әулет өкілдері, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік топтар арасында діни сенімдерге қатысты төзімділік сақталғаны белгілі. Көпконфессиялы қоғамда бірлік пен діни төзімділік ең өзекті мәселелердің бірі. Алайда, толеранттылық көбіне қазіргі заманғы дамыған қоғамдарға тән құбылыс ретінде қарастырылады. Дегенмен, толеранттылықтың ортағасырлық үлгісін Шыңғыс хан империясынан байқауға болады. Зайырлы дүниетанымының негізінде ол өзге діндер мен наным-сенімдерге тыйым салмады. Бұл дінге қатысты ұстанымды Шыңғыс ханның мұрагерлері де жалғастырды. Түрлі діни наным-сенімдер мен мәдениеттерге толеранттылықпен қарау «Ұлы Жасақ» заңдарында бекітіліп, шіркеу, мешіт және ғибадатханалар салынып, діни қызметкерлерге мемлекет тарапынан көптеген жеңілдіктер жасалды.

XIII ғасырдың ортасынан бастап Жошы ұлысының саяси элитасы арасында діни жіктелістің алғашқы белгілері байқала бастады. Христиандық күштерге арқа сүйеген Бату ұрпақтары Сартақ пен Ұлақшы өз биліктерін нығайтып үлгерместен, 1257 жылы Шыңғыс әулеті билеген аймақтардың ішінде алғашқы мұсылман билеуші ретінде Жошы ханның үшінші ұлы Берке Алтын Орда тағына отырды. Орталық биліктің кейбір өкілдері Сартақ пен Ұлақшыны Бату ханның мұрагерлері ретінде қолдағанымен, билік пен қоғам арасындағы мұсылман күштерінің ықпалы айқын байқалды. Берке ханның билігі (шамамен 1257–1266 жж.) мемлекеттің одан әрі даму бағытын түбегейлі айқындады. Алайда, ұлыс пен билеуші әулет арасында ислам діні кең таралуы үшін шамамен 50 жыл қажет болды. Дінтанушы З.З. Жандарбек Берке хан ұстанған Наджм ад-дин Кубра негізін қалаған кубравийа тариқаты түркі-моңғол халықтарының дәстүрлі рухани дүниетанымына жат болғандықтан, бұл үрдіс кеңінен таралмаған деген тұжырымды алға тартады [Жандарбек, 2006: 60].

Алтын Орданың саяси құрылымындағы ірі өзгерістер 1313 жылы Өзбек ханның билікке келуімен тығыз байланысты болды. Зерттеушілер оның отыз жылдық билік кезеңін хан билігінің нығаюы, саяси тұрақтылық және экономикалық өркендеумен сипаттайды. Өзбек хан Алтын Орда

әкімшілік жүйесіне, сот, дипломатия және басқа да мемлекеттік істерге мұсылман институттарын белсенді енгізу арқылы маңызды саяси қадам жасады. Бұл өзгерістер мемлекеттегі құқықтық институттардың дамуына жол ашты [Почекаев, 2009: 147]. Атап айтқанда, мемлекет ішінде мұсылмандардың діни соты ретінде қазы қызметі тұрақты жұмыс істей бастады. Алайда, ортағасырлық деректерді талдау нәтижесі көрсеткендей, Алтын Орданы Өзбек хан билігінен бастап шарифат заңдарына толықтай бағынатын мемлекет ретінде қарастыру қате тұжырым болар еді. Р.Ю. Почекаев 1320 жылы мемлекеттің исламдану кезеңінде Алтын Ордада болған венгр миссионері Иоганканың хатына сүйене отырып, сот жүйесінде исламмен қатар өзге дін өкілдерінің, әсіресе айтарлықтай ықпалға ие болған несториандық христиандықты ұстанушылардың да қызмет еткенін атап өтеді [Почекаев, 2009: 153]. Алтын Ордаға қатысты бұл сұрақты қарастырғанда, оның геосаяси жағдайы мен этникалық құрамының күрделілігін ескеру қажет.

Шыңғыс әулеті билік еткен Жошы ұлысы, Шағатай ұлысы және Хулагу мемлекетінде исламдану үдерісі «жоғарыдан төменге» бағытталған, яғни билеуші әулет көшпелі халықты исламдандыру саясатын жүргізді деген пікірлер де кездеседі [Landa, 2022: 648]. Бұл тұжырым билеуші элита мен дін иелері арасындағы өзара байланыс арқылы исламның идеологиялық құрал ретінде қолданылғанын аңғартады. Алайда, Жошы ұлысындағы көшпелі тайпаларға қатысты бұл үдерістің аталған аймақта VIII ғасырдан бастау алғанын, ал Алтын Орда кезеңін осы үдерістің құрамдас бөлігі ретінде қарастыру қажет. Н.Д. Нұртазинаның пікірінше, «Ортағасырлық Қазақстандағы исламдану VIII ғасырдан бастау алып, Қарахандар дәуірінде (X–XII ғасырлар) шарықтау кезеңіне жетті. Алтын Орда кезінде далалық аймақтарда ислам толық үстемдікке ие болып, осы діни-мәдени негіздер болашақта да сақталғандықтан, Қазақ хандығы толыққанды мұсылман мемлекеті ретінде қалыптасты» [Нұртазина, 2002: 68].

Өзбек, Жәнібек және Тоқтамыс хандардың билігі кезінде Сарай қаласында танымал шығыстық ғалымдарды шоғырландыру арқылы білім мен ғылымды дамытуға ерекше көңіл бөлінді. Сонымен қатар, Хорезм, Қажы-Тархан, Қырым мен Сырдария бойындағы қалалар ислам өркениетінің маңызды ғылыми және мәдени орталықтарына айналды [Муминов, 2018: 154]. Бұл діни-мәдени өрлеудің негізін XII–XIII ғасырларда өмір сүрген Наджм ад-Дин әл-Кубра мен Қожа Ахмет Ясауи қалаған. Бірі – Хорезм аймағында, екіншісі – Орталық Азия мен Оңтүстік Қазақстанда ислам дінінің сопылық бағыттарын кеңінен таратып, исламды жергілікті этномәдени ортаға бейімдеу арқылы оның орнығуына айрықша ықпал етті.

Аталған кезеңде Алтын Орданың билік жүйесіндегі трансформациялық үдерістердің негізгі қыры тайпа бектерінің саяси ықпалының артуымен сипатталады. XIV ғасырдан бастап тарихи деректер жоғарғы мемлекеттік лауазымдар – қараша бек, ұлыс бек және беклербек қызметтерінің Шыңғыс әулетімен тікелей туыстық байланысы жоқ тұлғалардың қолына өте бастағанын айғақтайды.

Төрт қараша бек «мемлекеттік кеңес» құрып, мемлекеттің әскери және сыртқы істеріне қатысты маңызды міндеттерді өз қолдарында шоғырландырды. Тарихи деректер қараша бектердің бастапқыда төмен деңгейдегі рөлі Өзбек ханның билігі кезінде айтарлықтай артқанын көрсетеді. Қараша бектердің жоғары мәртебесін Ибн Баттутаның Өзбек ханның қабылдауында болғаны туралы дерегі растайды: «Ханның екі жағында басты әмірлері отырды. Шатырға кірген сәтте наиб, уәзір, қазынашы (хасиб) және мөр сақтаушы, олар оны тамға деп атайды... Мен кіргенде олардың төртеуі де орнынан тұрды» [Ибн Баттута, 1988: 85]. Жошы ұлысындағы билік пен қоғамдық қатынастардың зерттелуін жаңа деңгейге көтерген еңбек – Ю. Шамильоглының монографиясы. Ғалымның тұжырымына сәйкес, Үлкен Ордадағы билік жүйесінде қият, қоңырат, маңғыт және салжығұт рулары, ал Қырым, Қазан және Қасым хандықтарында шырын, барын, арғын және қыпшақ рулары айрықша ықпалға ие болды [Шамильоглу, 2019: 183]. Бұл пайымға ғалым жоғары лауазымды қызметтерде аталған рулар өкілдерінің жиі кездесетіндігіне сүйене отырып келген [Шамильоглу, 2019: 184]. Аталған реттік-рулық жүйе Алтын Орда ыдырағаннан кейін де отырықшы аймақтардағы бірқатар хандықтарда өз жалғасын тапты.

Ұлыс бектерінің қызметі Алтын Орда мемлекетінің аймақтық басқару жүйесінде маңызды орын алды. Ұлыс бек – Алтын Ордадағы аймақтық басқарушылар. Бату және оның мұрагерлері тұсында бұл қызметті Жошының ұрпақтары атқарған. Тарихи деректерде Өзбек ханның билікке келген кезеңінде 120 Шыңғыс әулетінің өкілін өлім жазасына кескені туралы мәліметтер кездеседі [Сборник материалов..., 1941: 141]. Жошы әулетінен шыққан ұлыс бектерінің көпшілігі қуғындалып, ұлыстарынан айырылған [Утемиш-хаджи, 1992: 105]. Олардың орнына ұлыс бектер ретінде ру-тайпа аксүйектерінің өкілдері тағайындалды. Ортағасырлық саяхатшы Ибн Баттутаның Жошы ұлысына

жасаған сапары кезінде Хорезм аймағының әмірі Құтлық Темірге қатысты жазбаларынан ұлыс билеушісінің бірқатар функцияларын байқауға болады: «Адамдар оларға түрлі даулармен жүгінеді. Егер ол дау шарият мәселесіне қатысты болса, шешімді қазы шығарады, ал басқа істер бойынша осы әмірлер шешім қабылдайды. Олардың шешімдері нақты әрі әділ, себебі оларды біртараптылық танытты деп айыптау мүмкін емес және олар пара алмайды» [Ибн Баттута, 1988: 75]. Бұл деректен әмірлердің өздеріне бөлінген аймақты басқарумен қатар, сот ісіне де тікелей араласқаны аңғарылады.

Жазбаша дереккөздердегі мәліметтердің толық болмауы Алтын Орда мемлекетінің әкімшілік-аумақтық жүйесінің қалыптасу мәселесін қазіргі күнге дейін ғылыми пікірталас тақырыбына айналдырып отыр. Ортағасырлық араб авторы әл-Қалқашанди өз жазбаларында ұлыстардың санын онға жеткізген [Григорьев, Фролова, 2002: 282–292]. Бұл мәселе алғашқылардың бірі болып 1985 жылы В.Л. Егоровтың іргелі зерттеуінде қарастырылған [Егоров, 2010: 164]. Кейіннен Ю.В. Селезнев XIII–XIV ғасырлардағы Алтын Ордада шартты түрде жиырма екі ұлыстың аумағын анықтап, Арал теңізінің оң жағалауындағы аймақтың нақты қай ұлысқа кіретіні туралы деректердің жоқ екенін өз еңбектерінде атап өткен [Селезнев, 2009: 12]. Бату хан тұсында Жошы ұлысында 19 ұлыс болса, Өзбек ханның билігі кезінде жаңа ұлыстардың қосылуы нәтижесінде олардың саны 23-ке дейін өскен [Сабитов, 2013: 60].

Алтын Ордадағы ең жоғары лауазымдардың бірі – беклербек болды. Өзбек хан тұсынан бастап бұл лауазым мемлекеттегі ханнан кейінгі екінші маңызды орынға ие болып, Бердібек ханның қайтыс болуынан кейін формальді ханды басқару деңгейіне дейін көтерілген. XIV ғасырда моңғолдық «ноян» атауының орнына түркілік «бек» термині қолданысқа енді. Еуразия кеңістігінде қалыптасқан түркілік қағанаттар мен сұлтандықтардың әкімшілік басқару жүйесінде бек, бей, әмір атақтары маңызды иерархиялық орынға ие. Бек атауы алғаш көне түркі жазбаларында кездеседі. Білге қағанның үндеуінде «түркі бектері мен халқы» тіркесі қаратпа сөз ретінде жиі қолданылады [Ежелгі дәуір әдебиеті, 2013: 7, 11, 14, 21]. Аталған жазба ескерткіштері түркі қоғамының «қаған – бек – халық» құрылымдық жүйеде ұйымдасқанын көрсетеді [Кляшторный, Султанов, 2009: 186]. Парсы және араб деректерінде бұл лауазым иелері «әмір» атауымен белгілі болған.

Ендігі кезекте мемлекеттің саяси жүйесінде түркілік элементтердің нышандары айқын көріне бастайды. В.В. Трепавлов Алтын Орданың саяси жүйесіндегі қыпшақтану үдерісін талдай келе: «Юань империясындағы басқарудың қытайлану үдерісі және Хулагу мемлекетінде басқарудың ирандануы секілді, оғыз-қыпшақтық көпғасырлық мұра Жошы ұлысының құрылымында маңызды рөл атқарды. Бұл жағдай ежелгі түркілік саяси құрылым элементтерінің жүйелі түрде қалыптасқанын көрсетеді», – деген қорытындыға келеді [Трепавлов, 2014: 23]. Бұл мәселе туралы араб тарихшысы Әл-Омари: «Олар қыпшақтармен біте қайнаса араласып, табиғи және нәсілдік ерекшеліктерінен гөрі жер жағдайының ықпалы басым түсті. Соның нәтижесінде олардың барлығы нағыз қыпшақтарға ұқсап, бір атадан тарағандай болып кетті», – деп жазады [Сборник материалов..., 1884: 235]. Қыпшақтанушы Б.Е. Көмеков Алтын Орданың қыпшақтану үдерісіне туыстық, демографиялық, мәдени, сыртқы және ішкі саяси факторлардың ықпалын талдай отырып, моңғолдардың қыпшақ мәдени ортасында өздерінің мәдени келбетін жоғалтқанын атап көрсетеді [Көмеков, 2022: 49]. Аталған факторларға назар аударғанда мамлүктік Мысыр мен Алтын Орда арасындағы байланысты ескеру қажет. Жошылықтардың мамлүктер мен моңғолдар арасындағы саяси қақтығыста мамлүктер жағына шығуы екі жақты одақтың стратегиялық маңыздылығын айқындайды. Бейбарыспен одақ құру Берке ханға тәуелсіз саяси шешімдер қабылдауға мүмкіндік беріп, бұл шешімдер өз кезегінде Алтын Орданың дербестігін нығайтуға негіз болды [Favereau, 2017: 101]. Осы тұрғыдан алғанда, Алтын Орданың саяси құрылымындағы қыпшақтану үдерісі билік жүйесіндегі түркілік мемлекеттік дәстүрлердің сабақтастығын қамтамасыз етті деген қорытындыға келеміз.

Аталған лауазымның рөлі мен атқаратын функциялары туралы ғалымдар арасында әртүрлі пікір қайшылықтары бар. Оның себебі – бұл лауазымның рөлі, функциялары және тағайындалу принциптері әр кезеңде бірнеше рет өзгерген. В.В. Трепавловтың зерттеуіне сәйкес, Жошы ұлысында беклербек лауазымының пайда болуы XIV ғасырдың бірінші ширегінде, Тоқта мен Өзбек хандарының билік ету кезеңінен бастап ғана байқалады [Трепавлов, 2014: 23]. Түрколог бұрынғы кейбір еңбектерінде Жошы әулетінің өкілдері Ноғай мен Елбасарды беклербек ретінде қарастырғанымен, бұл тұлғалардың аталған дәрежеге ие болғанын растайтын нақты деректер жоқ екенін атап өтеді. Автордың айтуынша, «негізінде, олар шығу тегі бойынша билеуші әулетке тиесілі болғандықтан, бектер бола алмайтын еді» [Трепавлов, 2014: 23]. Расында, тектік құқық негізінде Жошы әулетінің ұрпақтары жоғары мемлекеттік лауазымдарға бірінші кезекте ие болған. Әсіресе,

XIII ғасыр бойы «әскер қолбасшысы» лауазымы Шыңғыс әулетінің өкілдеріне тиесілі еді. Бату мен Берке хан тұсында бұл маңызды қызметке Жошының шөбересі Ноғай тағайындалған. Ноғайдың қазасынан кейін оның орнын Тоқтаның ұлы Елбасар басып, 1309 жылдың маусымынан 1310 жылдың мамырына дейін «әскер қолбасшысы» лауазымын атқарған. Бұл деректер Жошы ұлысында XIV ғасырға дейін билік иерархиясының тұрақтылығы мен әулет мүшелерінің мемлекеттік басқарудағы айтарлықтай ықпалын дәлелдейді. Алайда, XIV ғасырдан бастап бұл лауазымға Шыңғыс ұрпақтарынан бөлек, ықпалды рулардың өкілдері де тағайындала бастады. Мысалы, Өзбек ханның Алтын Орда билеушісі ретінде орнығып, ұзақ уақыт билік етуіне қолдау көрсеткен Құтлық Темірдің шығу тегіне қатысты пікірталастар бар. Кейбір ғалымдар оны қоңырат тайпасымен байланыстырады. Қалай дегенмен, тарихи деректер Құтлық Темірдің Шыңғыс әулетіне жатпағанын көрсетеді [Сабитов, 2016: 587].

Ортағасырлық араб тарихшысы әл-Омари Өзбек ханды сипаттай отырып, былай деп жазады: «Мемлекеттік істерде ол (Өзбек хан) жалпы жағдайға назар аударып, аса тереңдемеген. Өзіне берілген есептермен шектелді» [Сборник материалов..., 1884: 230]. Бұл мәлімет Өзбек хан билігі кезінде мемлекеттік басқаруда әмірлердің дербестігі мен ықпалының артқанын, негізгі саяси тетіктердің солардың қолына өткенін көрсетеді. Деректерде әмірлердің мемлекетаралық және сауда келісімдерімен айналысқаны белгілі. Атап айтқанда, Құтлық Бұқаның мәмлүк сұлтаны Салах әд-Дин Салихпен хат алмасуы [Сборник материалов..., 1884: 348], сондай-ақ Бердібек ханның венециялықтармен жүргізген келіссөздері кезінде Ягалтай, Маглу-бей және Құтлық Бұқа есімдерінің аталуы осының айғағы болып табылады [Григорьев, Григорьев, 2002: 115].

XIV–XV ғасырларда Алтын Орда мен Шағатай ұлысындағы саяси дағдарыстар, Қытайдағы Юань әулетінің биліктен кетуі және Ирандағы Хулагу мемлекетінің құлдырауы «шыңғыстық» идеологияның жаңа саяси жағдайларда өз маңызын жоғалта бастағанын айқын көрсетті. XIV ғасырда тайпа әмірлері мен бектерінің Алтын Ордадағы хан сайлауына ықпалы күшейіп, тіпті Шыңғыс ұрпақтарының тақ мұрагерлігіне қатысты шешімдерді өзгертуге дейін жетті. Өзбек ханның билігі кезінде зор саяси ықпалға ие болған тайпа ақсүйектері оның қайтыс болуынан кейін билікке белсенді араласа бастады. Оның бір айғағы – Өзбек ханның үлкен ұлы Тыныбекті мұрагер ретінде тағайындау туралы өсиетінің бұзылуы. 1333 жылдан бастап Тыныбек тақ мұрагері ретінде мемлекеттік істерге араласып, әскерді басқарған еді. Өзбек хан қайтыс болғанда, Тыныбек бұл кезде хан ордасында емес, Орта Азия аумағында жорықта жүрген болатын. Әкесінің өлімі жайлы хабарды алған Тыныбек өсиетке сәйкес таққа отыру үшін шұғыл түрде оралмақ болды. Алайда, анасы Тайдула әмірлермен астыртын келісім жасап, үлкен ұлына қарсы әрекет ұйымдастырып, билікті екінші ұлы Жәнібекке тапсырды [Сборник материалов..., 1884: 263–264]. Жәнібек ханның 15 жылдық билігінен кейін оның ұлы Бердібек әкесін өлтіріп, хан тағына отырады. Алайда, үш жылдан кейін Бердібек те дәл осындай тағдырға ұшырайды. Бұл оқиғалар желісі «Нар мойны Бердібекте кесілді» деген сөзбен тұжырымдалады [Кәрібаев, 2020: 142].

Бердібек ханның билігі кезінде мемлекеттің ішкі және сыртқы қайшылықтары ел ішіндегі сепаратистік үдерістердің басталуына алып келді. Бердібек хан қайтыс болғаннан кейін, Тоқтамыс хан таққа отырғанға дейінгі жиырма жыл ішінде Алтын Ордада шамамен жиырмаға жуық хан ауысты. Әрбір таққа таласушы үміткер өз билігінің легитимділігін арттыру мақсатында өз атынан теңге шығарып, керісінше, орталық билікті әлсіретіп жіберді. Орталық биліктің дағдарысы бағынышты аймақ басшылары үшін жаңа мүмкіндіктер туғызды. Хандардың орыс князьдері алдындағы беделі әлсіреген сайын, олардың тәуелсіздікке деген ұмтылысы күшейе түсті. Бұл кезеңнің тағы бір маңызды ерекшелігі – орыстардың Алтын Орданың ішкі аумақтарына жасаған шабуылдары. Осы кезеңде Мамайдың тұлғасы Алтын Ордадағы беклербек институтының күшеюі мен әмірлердің хан билігіне ықпалын айғақтайтын маңызды мысал болып табылады.

Бердібек хан тұсында Мамай беклербек лауазымын атқарып, елдегі тәртіпті орнатуға ұмтылған мемлекет қайраткері ретінде танылды. Араб тарихшысы Ибн Халдунның мәліметіне сәйкес, Мамай Бердібек хан билігі кезінде барлық мемлекеттік істерді басқарған [Сборник материалов..., 1884: 390]. 1361 жылғы алауыздық кезеңінде Мамай сарайда үлкен ықпалға ие болып, Абдуллахты хан тағына отырғызды және өзін оның үкіметінің басшысы – беклербек ретінде жариялады. 1380 жылы қият тайпасынан шыққан беклербек Мамай Тоқтамыстың қолынан жеңіліс тапқаннан кейін, Алтын Орда сарайында қоңырат, шырын және маңғыт тайпа бектері билікте маңызды рөл атқара бастады.

Соңғы зерттеулер көрсеткендей, «Ұлы дүрбелең» кезеңі Алтын Орда мемлекетінің ішкі саяси тұрақсыздығымен қатар, оның әлеуметтік-экономикалық және басқару жүйесінде жинақталған

мәселелердің терең дағдарыс кезеңіне әкелгенін дәлелдейді. Ю. Шамильоғлының зерттеуінде XIV ғасырдың ортасында Алтын Ордада таралған індеттің демографиялық апатқа, урбанизацияның құлдырауына, әлеуметтік құрылымның күйреуіне, саяси тұрақсыздық пен билік иерархиясының ыдырауына алып келгенін дәлелдей отырып, бұл үдерістердің мемлекеттегі мәдени, діни және басқару жүйелеріне де ұзақ мерзімді әсер еткенін көрсетеді [Schamiloglu, 2017: 325–343]. Бұл кезеңде көшпелі мемлекеттердің ыдырау себептерін отырықшы және көшпелі халықтар арасындағы экономикалық шиеленіспен байланыстыратын ғалымдар да аз емес. Американдық тарихшы, антрополог Т.Д. Барфилдтің пікірінше: «Шағатай ұлысы Мәуереннаһрдың ресурстарына, Хулагу мемлекеті Иранның экономикасына, ал Алтын Орда славяндар мен орыс қалаларынан жиналған алымдарға тәуелді болды. Үгедей ұлысы мұндай экономикалық артықшылықтарға ие болмағандықтан, тәуелсіз хандық ретінде өмірі қысқа болды» [Барфилд, 2009: 176]. Ресейлік зерттеуші Н.Н. Крадин де осы тұжырымды қуаттайды: «Алтын Орда өз өміршендігін отырықшы қалалардың экономикасымен қамтамасыз етті. XV ғасырда көшпелі өмір салты әлемдік жүйе динамикасына сәйкес келмеді» [Крадин, 2007: 94]. Ал түркиялық тарихшы И.Х. Кемалоғлуның пікірінше, Алтын Орда Ресейдің тарихи дамуына тек саяси және экономикалық тұрғыда ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени деңгейде де айтарлықтай ықпал еткен. Зерттеуші лингвистердің мәліметтеріне сүйене отырып, орыс тіліне екі мыңнан астам түркілік сөздің енгенін атап өтеді. Сонымен қатар, ол Алтын Орданың үш ғасырлық үстемдігінің нәтижесінде орыс князьдіктерінің бір орталыққа бірігуі іске асқанын тұжырымдайды [Кемалоғлу, 2016: 278]. Қорыта айтқанда, Алтын Орда мемлекетінің ыдырауы саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени факторлардың өзара байланысқан кешенді дағдарысының нәтижесі болды.

Тоқтамыс пен Темір арасындағы 1391 және 1395 жылдары болған шайқастар бүкіл Еуразия құрлығының тарихында бетбұрыс кезеңі болды. Тарихшылардың басым бөлігі Темірдің соққысы Алтын Орда үшін шешуші оқиға болғанын атап өтеді. Алтын Ордада Тоқтамыстың билікке келуі кезеңіндегі оқиғаларды сипаттайтын деректер бұл мемлекеттің ру-тайпалық құрамы туралы бірқатар мәліметтерді сақтап қалған. Тоқтамыс ханның жеке әскері шырын, барын, арғын және қыпшақ атты төрт тайпадан құралған [Кляшторный, Султанов, 2009: 257]. XV–XVI ғасырларда бұл төрт тайпа Қырым хандығының негізгі ықпалды тайпалары болған [Manz, 1978: 284]. Тоқтамыс пен Темір арасындағы шайқастарды сипаттайтын деректерде Тоқтамыс әскерін басқарған әмірлер мен нояндардың есімдері, сондай-ақ олардың шыққан тайпалары нақты көрсетілген. Мәселен, Әли Сүлеймен Суфи Қоңырат, Наурыз Қоңырат, Ақтау, Урусчук Қият, Исабек, Хасанбек Сарай, Көке-Бұғы, Жағлы би Бахрин және Қоңыр би есімдері аталады [Ноғайбаева, 2022: 107].

Осылайша, Алтын Орданың бірнеше тәуелсіз мемлекеттерге ыдырау процесі басталды. Орталық биліктің әлсіреуі мен саяси тұрақсыздықтың күшеюі Қырым, Қажы Тархан, Бұлғар, Сібір, Маңғыт және Өзбек ұлыстарының саяси оқшаулануына алып келді. Бұл жағдай Жошы ұлысының әр бөлігінде аймақтық саяси элитаның дербестігін күшейтіп, орталықсыздану үдерісін үдете түсті. XIV ғасырдың соңынан бастап Шыңғыс ұрпақтарының билігі біртіндеп формалды сипат алып, шынайы саяси тетік тайпа бектері мен ықпалды әмірлердің қолына өте бастады. Бұл құбылыс тек Алтын Ордамен шектелмей, Моғолстан сияқты өзге Шыңғыстық мемлекеттерде де көрініс тапты. Мысалы, Моғолстанда дулат тайпасының әмірлері Шағатай әулетінен шыққан хандарды дәстүр бойынша таққа отырғызғанымен, нақты билік өз қолдарында шоғырланды. Дәл осындай жағдай Жошы ұлысының батыс бөлігінде де орын алып, Алтын Орданың ыдырауы нәтижесінде құрылған Ноғай Ордасында маңғыт тайпасының беделі айрықша артты. «Ұлы дүрбелең» кезеңінде Мамай сияқты, Едіге би де тарихи сахнаға аса ықпалды тұлға ретінде шықты. Ол өз билігін нығайту үшін Шыңғыс әулетінен шыққан, бірақ өзіне бағынышты хандарды таққа отырғызып, орталық билікті қалпына келтіруге тырысты. Жалпы осы кезеңдегі тайпа бектерінің билікке ұмтылысы мен Жошы ұрпақтары билігінің әлсіреуіне байланысты өзгерістер жайлы «Едіге» жырында Тоқтамыс ханның екі қызының: «Заманның айнығаны осы дағы, амал не, көндік тағдыр жазғанына-ай. Бас қамын ойлап қашқан патша, бектер, бұл елге бас болар ма бұрынғыдай?!» – деген жолдарынан аңғаруға болады [Бабалар сөзі, 2006: 303].

Тарихи деректерде Едігенің ресми лауазымы әртүрлі атаулармен, атап айтқанда, әмір, бек, би, ұлық бек ретінде кездеседі. В.В. Трепавлов Натанзидің «Темір Тоқтамысты жеңгеннен кейін сұлтан атағын Темір-Құтлық, ал әмір атағын Едіге иеленді» деген жазбасына сүйене отырып, беклербек атағын Едігеге дәл осы Темір-Құтлықтың бергенін алға тартады [Трепавлов, 2014: 24]. XV ғасырдан бастап Ноғай Ордасында хан сайлау рәсімі тек Едігенің немесе оның ұрпақтарының келісімімен

жүзеге асатын дәстүрге айналды. Осыған байланысты, Алтын Орданың қай өңірінде болмасын билікке келген хандардың жанында Едіге ұрпағынан шыққан беделді би немесе әмірдің қатар жүруі заңды саяси дәстүр ретінде орнықты. Бұл үрдіс биліктің легитимділігін сақтау мақсатында Шыңғыстық дәстүрді сырттай жалғастырғанымен, іс жүзінде исламдық құндылықтарға негізделген жаңа басқару формасының қалыптасуына алып келді. Едігенің билігін нығайтуына және беделінің артуына оның шығу тегін халифа Әбу Бәкір мен Баба Түкті Шашты Әзіз арқылы исламмен байланыстыратын генеалогиялық аңыз маңызды рөл атқарды [DeWeese, 1994: 404]. Осындай қасиетті тектен тарау биліктің діни тұрғыдан заңдылығын негіздеуге қызмет етті. Маңғыт тайпасының белді өкілі Едіге 1405 жылға дейін Тоқтамыс ханның өзімен, кейін оның ұлдарымен күрес жүргізіп, ақырында 1419 жылы өзінен бұрын шексіз билікке қол жеткізген беклербек Мамайдың тағдырын қайталады.

Қорытынды. XIV ғасырдан бастап Алтын Орда мемлекетінің саяси жүйесінде терең құрылымдық өзгерістер жүріп, тайпа бектерінің мемлекеттік басқарудағы орны мен ықпалы артты. Қараша бек, ұлыс бек, беклербек секілді жоғары лауазымдарға Шыңғыс әулетінен тыс тұлғалардың келуі билік иерархиясының жаңа сипат алуына негіз болды. Сонымен қатар, басқару құрылымының түркіленуі мен қыпшақтану үдерісінің күшеюі Еуразия кеңістігінде ұзақ мерзімді тарихи салдарлар тудырған маңызды трансформациялар қатарынан орын алды. Ислам дінінің мемлекеттің құқықтық және әкімшілік жүйесіне енуі шариғат нормаларының қолданылуына жол ашып, қазылар институтының қызметі мен діни төзімділік қағидасы ішкі тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды тетігіне айналды.

Жалпы алғанда, тайпа бектерінің билік құрылымындағы рөлі тек Алтын Орда шеңберінде емес, Еуразиялық кеңістіктегі саяси және әлеуметтік өзгерістерге серпін берген тарихи феномен ретінде көрінді. Сондықтан бұл құбылысты жан-жақты зерделеу Алтын Орда мемлекетінің саяси эволюциясын терең түсінуге, сондай-ақ түркілік мемлекеттілік дәстүрінің сабақтастығын анықтауға мүмкіндік береді. Алдағы зерттеулерде Алтын Ордадағы тайпа бектерінің аймақтық ерекшеліктерін салыстырмалы түрде талдау, олардың генеалогиялық шығу тегі мен билік құрылымындағы орнына қатысты деректерді жүйелеу, сонымен қатар беклербектердің құқықтық және дипломатиялық қызметтерін кешенді түрде зерделеу маңызды болмақ.

Әдебиеттер

DeWeese, 1994 – *DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park: Pennsylvania State University Press, 1994. 638 p.*

Favereau, 2017 – *Favereau M. The Golden Horde and the Mamluks // Golden Horde Review. 2017. Vol. 5. № 1. Pp. 93–115.*

Landa, 2022 – *Landa I. The Islamization of the Mongols // The Mongol World, eds. May T., Hope M. Routledge. 2022. Pp. 642–661.*

Manz, 1978 – *Manz B.F. The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532 // Harvard Ukrainian Studies. 1978. Vol. 2. No. 3. September. Pp. 282–309.*

Schamiloglu, 2017 – *Schamiloglu U. The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, Civilization // Golden Horde Review. 2017. Vol. 5. No 2. Pp. 325–343.*

Абзалов и др., 2023 – *Абзалов Л.Ф., Гатин М.С., Мустахимов И.А., Почекаев Р.Ю. Ярлык о назначении эмира тумена из «Дастур ал-катиб» и статус темников в Улусах Хулагу, Джучи и Чагатай // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11. № 3. С. 592–610.*

Бабалар сөзі, 2006 – *Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т.39. Алматы: Фолиант, 2006. 448 б.*

Барфилд, 2009 – *Барфилд Т.Д. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.). СПб.: Нестор-История, 2009. 248 с.*

Владимирцов, 1934 – *Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1934. 224 с.*

Григорьев, Григорьев, 2002 – *Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции. Источниковедческое исследование. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2002. 276 с.*

Григорьев, Фролова, 2002 – *Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди. М.: Тюркологический сборник, 2002. С. 261–302.*

Егоров, 2010 – *Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М.: КРАСАНД, 2010. 245 с.*

- Ежелгі дәуір әдебиеті, 2013 – *Ежелгі дәуір әдебиеті*. 2-басылым / Құраст.: Қыраубаева А. Алматы: Ана тілі, 2013. 374 б.
- Жандарбек, 2006 – *Жандарбек 3.3.* Йасауи жолы және қазақ қоғамы. Алматы: Ел-шежіре, 2006. 256 б.
- Ибрагимов, 1988 – *Ибрагимов Н.* Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. М.: Наука, 1988. 128 с.
- Камалов, 2016 – *Камалов И.Х.* Золотая Орда и русский улус (татарское влияние на Россию). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 304 с.
- Кәрібаев, 2020 – *Кәрібаев Б.* Алтын Орда дәуірінен қалған тарихи мәтелдер мен сөз тіркестері: мәні мен мазмұны // *ҚазҰУ Хабаршысы*. Тарих сериясы. 2020. № 2 (97). 137–146 бб.
- Кляшторный, Султанов, 2009 – *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. 432 с.
- Кумекоев, Кузембаев, 2022 – *Кумекоев Б., Кузембаев Н.* Кипчакский фактор в Золотой Орде // *Вестник КазНУ*. Серия историческая. 2022. № 3 (106). С. 41–53.
- Крадин, 2007 – *Крадин Н.Н.* Кочевники Евразии. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 416 с.
- Кушкумбаев, 2013 – *Кушкумбаев А.К.* Содержание десятичной системы в военной организации монгольской эпохи // *Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи средневековья и нового времени*: сборник научных статей. Отв. ред. А.К. Кушкумбаев. Астана: ИП "BG-print", 2013. С. 80–95.
- Монтескье, 2017 – *Монтескье Ш.Л.* О духе законов. Пер. Аркадий Горнфельд. Москва: Рипол Классик, 2017. 840 с.
- Муминов, 2018 – *Муминов А.К.* Научное наследие ханафитских ученых Центральной Азии и Казахстана. Монография. Астана: Корпоративный фонд «Фонд поддержки духовных ценностей», 2018. 216 с.
- Нұртазина, 2002 – *Нұртазина Н.Д.* Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи мәдениеттанулық зерттеу). Алматы: ҚазМӨҒЗИ, 2002. 208 б.
- Ноғайбаева, 2022 – *Ноғайбаева М.С.* Алтын Орда тарихындағы тайпа бектерінің ролі мен қызметі // *ҚазҰУ хабаршысы*. Тарих сериясы. 2022. № 3 (106). 105–112-бб.
- Почекаев, 2009 – *Почекаев Р.Ю.* Право Золотой Орды. Ред. И.М. Миргалеев. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. 260 с.
- Сабитов, 2016 – *Сабитов Ж.М.* Происхождение Кутлук-Тимура, эмира хана Узбека. Молодой ученый. 2016. № 1. С. 587–589.
- Селезнев, 2009 – *Селезнев Ю.В.* Элита Золотой Орды. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. 232 с.
- Султанов, 2001 – *Султанов Т.И.* Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 276 с.
- Тизенгаузен, 1884 – *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. СПб., 1884. 588 с.
- Тизенгаузен, 1941 – *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Москва-Ленинград, 1941. 605 с.
- Трепавлов, 2014 – *Трепавлов В.В.* Беклербек в структуре монгольской и тюркской государственности // *Золотоордынская цивилизация*. 2014. № 2 (4). С. 21–34.
- Утемиш-хаджи, 1992 – *Утемиш-хаджи*. Чингиз-наме. Алматы: Гылым, 1992. 296 с.
- Федоров-Давыдов, 1973 – *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. Москва: МГУ, 1973. 180 с.
- Хара-Даван, 1991 – *Хара-Даван Э.Д.* Чингисхан как полководец и его наследие. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1991. 222 с.
- Шамильоглу, 2019 – *Шамильоглу Ю.* Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 260 с.

References

- DeWeese, 1994 – *DeWeese D.* Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park: Pennsylvania State University Press, 1994. 638 p.
- Favereau, 2017 – *Favereau M.* The Golden Horde and the Mamluks. *Golden Horde Review*. 2017. Vol. 5. № 1. Pp. 93–115.
- Landa, 2022 – *Landa I.* The Islamization of the Mongols. *The Mongol World*, eds. May T., Hope M. Routledge. 2022. Pp. 642–661.
- Manz, 1978 – *Manz B.F.* The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2. No. 3. September. Pp. 282–309.
- Schamiloglu, 2017 – *Schamiloglu U.* The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, Civilization. *Golden Horde Review*. 2017. Vol. 5. No 2. Pp. 325–343.
- Abzalov et al., 2023 – *Abzalov L.F., Gatin M.S., Mustakimov I.A., Pochekaev R.Yu.* Yarlyk o naznachenii emira tumena iz «Dastur al-katib» i status temnikov v Ulusakh Khulagu, Dzhochi i Chagataya. [The jarlyk on appointment of

- amir-e tuman from the «Dastur al-katib» and status of temnik in the uluses of Hulagu, Jochi and Chagatay]. *Golden Horde Review*. 2023. T. 11. № 3. Pp. 592–610. [in Russian]
- Babalar sozi, 2006 – Babalar sozi [Words of the Ancestors]. Jüz tomдық. T. 39. Almaty: Foliant, 2006. 448 p. [in Kazakh]
- Barfield, 2009 – *Barfield T.D.* Opasnaja granitsa: kochevye imperii i Kitaj (221 g. do n. e. – 1757 g. n. e.). [The Dangerous Border: Nomadic Empires and China (221 BCE – 1757 CE)]. St. Petersburg: Nestor-Istoriya, 2009. 248 p. [in Russian]
- Vladimirtsov, 1934 – *Vladimirtsov B.Ya.* Obshchestvennyy stroy mongolov. Mongol'skiy kochevoy feodalizm [The Social Structure of the Mongols. Mongolian Nomadic Feudalism]. Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1934. 224 s. [in Russian]
- Grigor'ev, Grigor'ev, 2002 – *Grigor'ev A.P., Grigor'ev V.P.* Kolleksiya zolotoordynskikh dokumentov XIV veka iz Venetsii [A Collection of 14th-Century Golden Horde Documents from Venice: A Source Study]. St. Petersburg: St. Petersburg University Press, 2002. 276 p. [in Russian]
- Grigor'ev, Frolova, 2002 – *Grigor'ev A.P., Frolova O.B.* Geograficheskoe opisanie Zolotoy Ordy v entsiklopedii al-Kalkashandi [Geographical Description of the Golden Horde in al-Qalqashandi's Encyclopedia]. *Tyurkologicheskii sbornik*. 2001. Moscow. Pp. 261–302. [in Russian]
- Egorov, 2010 – *Egorov V.L.* Istoricheskaja geografija Zolotoy Ordy v XIII–XIV vv. [Historical Geography of the Golden Horde in the 13th–14th Centuries]. Moscow: KRASAND, 2010. 245 p. [in Russian]
- Ejelgi dauir adebieti, 2013 – *Ejelgi dauir adebieti*. [Ancient Era Literature]. 2-basylym. Qurast.: Qyraubaeva A. Almaty: Ana tili, 2013. 374 b. [in Kazakh]
- Zhandarbek, 2006 – *Zhandarbek Z.Z.* Yassauy zholy zhane kazak kogamy [The Yasawi Path and Kazakh Society]. Almaty: El-shezhire, 2006. 256 b. [in Kazakh]
- Ibragimov, 1988 – *Ibragimov N.* Ibn Battuta i ego puteshestviya po Srednej Azii [Ibn Battuta and His Travels in Central Asia]. Moscow: Nauka, 1988. 128 p. [in Russian]
- Kamalov, 2016 – *Kamalov I.Kh.* Zolotaya Orda i russkiy ulus (Tatarskoe vliyanie na Rossiyu) [The Golden Horde and the Russian Ulus (Tatar Influence on Russia)]. Kazan: Sh. Marjani Institute of History, 2016. 304 p. [in Russian]
- Karibaev, 2020 – *Karibaev B.* Altyn Orda dauirinen kalgan tarikhi matelder men soz tirkesteri: mani men mazmuny [Historical Proverbs and Phrases from the Golden Horde Era: Their Meaning and Content]. *KazNU Habarsysy*. Tarih Seriyasy. 2020. No. 2 (97). Pp. 137–146. [in Kazakh]
- Klyashtorny, Sultanov, 2009 – *Klyashtorny S.G., Sultanov T.I.* Gosudarstva i narody Evraziyskikh stepey: ot drevnosti k Novomu vremeni. [States and Peoples of the Eurasian Steppe: From Antiquity to Modern Times]. St. Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2009. 432 p. [in Russian]
- Kumekov, Kuzembaev, 2022 – *Kumekov B., Kuzembaev N.* Kipchakskiy faktor v Zolotoy Orde [The Kipchak Factor in the Golden Horde]. *Vestnik KazNU*. Seriya istoricheskaja. 2022. No 3 (106). Pp. 41–53. [in Russian]
- Kradin, 2007 – *Kradin N.N.* Kochevniki Evrazii. [Nomads of Eurasia]. Almaty: Daik-Press, 2007. 416 p. [in Russian]
- Kushkumbaev, 2013 – *Kushkumbaev A.K.* Soderzhanie desyatchnoy sistemy v voennoy organizatsii mongolskoj epohi [The Essence of the Decimal System in the Military Organization of the Mongol Era]. *Voennoe delo kochevnikov Kazakhstana i sopredelnykh stran epohi srednevekovya i novogo vremeni: sbornik nauchnykh statej*. Ed. A.K. Kushkumbaev. Astana: IP "BG-print", 2013. Pp. 80–95. [in Russian]
- Montesquieu, 2017 – *Montesquieu Sh.L.* O duhe zakonov [The Spirit of the Laws]. Trans. Arkadij Gornfeld. Moscow: Ripol Klassik, 2017. 840 p. [in Russian]
- Muminov, 2018 – *Muminov A.K.* Naučnoe nasledie hanafitskikh uchenykh Central'noj Azii i Kazakhstana [The Scientific Heritage of Hanafi Scholars of Central Asia and Kazakhstan]. Monografiya. Astana: Korporativnyj fond «Fond podderžki duhovnykh cennostej», 2018. 216 p. [in Russian]
- Nurtazina, 2002 – *Nurtazina N.D.* Qazaq мәдениеті және Ислам (tarihi мәдениеттанулық зерттеу) [Kazakh Culture and Islam (A Historical and Cultural Study)]. Almaty: QazMÖĞZI, 2002. 208 b. [in Kazakh]
- Nogaybaeva, 2022 – *Nogaybaeva M.S.* Altyn Orda tarihyndagy taypa bekterinin roli men kyzmeti [The Role and Function of Tribal Beks in the History of the Golden Horde]. *KazNU Habarsysy*. Tarih Seriyasy. 2022. No. 3 (106). Pp. 105–112. [in Kazakh]
- Pochekaev, 2009 – *Pochekaev R.Yu.* Pravo Zolotoy Ordy. [The Law of the Golden Horde]. Ed. I.M. Mirgaleev. Kazan: Izdatel'stvo "Fen" AN RT, 2009. 260 p. [in Russian]
- Sabitov, 2016 – *Sabitov Zh.M.* Proishozhdenie Kutluk-Timura, emira hana Uzbeqa [The Origin of Kutluk-Timur, Emir of Khan Uzbek]. *Molodoj uchenyj*. 2016. No. 1. Ppp. 587–589. [in Russian]
- Seleznev, 2009 – *Seleznev Yu.V.* Elita Zolotoy Ordy [The Elite of the Golden Horde]. Kazan: Izdatel'stvo "Fen" AN RT, 2009. 232 p. [in Russian]
- Sultanov, 2001 – *Sultanov T.I.* Podnjaty na beloј koshme. Potomki Chingiz-hana [Raised on a White Felt: The Descendants of Chinggis Khan]. Almaty: Daik-Press, 2001. 276 p. [in Russian]
- Tizengauzen, 1884 – *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoy Ordy [Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde]. 1884. Vol. 1. St. Petersburg: Nauka. 588 p. [in Russian]

- Tizengauzen, 1941 – *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy [Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde]. 1941. Vol. 2. Moscow: Izd. AN SSSR. 605 p. [in Russian]
- Trepavlov, 2014 – Trepavlov V.V. Beklerbek v strukture mongolskoi i tyurkskoi gosudarstvennosti [Beglerbegi in the structure of the mongol and turkic state system]. *Zolotoordinskaya tsivilizatsiya*. 2014. № 2 (4). Pp. 21–34. [in Russian]
- Utemish-Haji, 1992 – *Utemish-Haji*. Chingiz-name. [The Book of Chinggis]. Almaty: Gylym, 1992. 296 p. [in Russian]
- Fedorov-Davydov, 1973 – *Fedorov-Davydov G.A.* Obshhestvennyj stroj Zolotoj Ordy [The Social Structure of the Golden Horde]. Moscow: MGU, 1973. 180 p. [in Russian]
- Hara-Davan, 1991 – *Hara-Davan E.D.* Chingis-han kak polkovodec i ego nasledie. [Chinggis Khan as a Commander and His Legacy]. Elista: Kalmytskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1991. 222 p. [in Russian]
- Shamiloglu, 2019 – *Shamiloglu U.* Plemennaia politika i socialnoe ustroistvo v Zolotoj Orde [Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde]. Monograph. Trans. Ch.I. Khamidova, Roman Hautala. Ed. I.M. Mirgaleev. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. 260 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 474–489
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ/ IRSTI 03.09.55

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_474-489

XX ҒАСЫРДАҒЫ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН ТАРИХЫ: ҚҰЖАТТЫҚ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Ақмарал Кенжеахметқызы Оспанова¹

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
(62-үй, Жеңіс көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD (Тарих)

<https://orcid.org/0000-0003-2436-7109>. E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Оспанова А.К., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ғылыми мақалада қазақ диаспорасының әлемге таралу үдерісі тарихи кезеңдерге бөліп талданаған. XX ғасырдағы Шығыс Түркістандағы қазақтардың көші-қон тарихы, Түркияға қоныс аударғаннан кейінгі әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, қоныстануы мен бейімделу үдерістері Түркиялық зерттеулер негізінде қарастырылады. *Зерттеудің негізгі мақсаты:* XX ғасырдың ортасында Шығыс Түркістаннан Түркияға көші-қонның себептері мен тарихи алғышарттарын анықтау. *Зерттеу әдістемесі* құжаттық материалдар мен дереккөздерге негізделген және тарихи дискурс және этнографиялық әдістер басшылыққа алынды. Бұл әдістер Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қонының тарихын толық, әрі терең зерттеуге мүмкіндік береді. *Нәтижелер:* Түркия үкіметі мен халықаралық ұйымдардың қатысуымен Шығыс Түркістан қазақтарын қабылдау және орналастыру бойынша жүргізілген іс-шаралар мен бағдарламаларға ресми құжаттар және статистикалық мәліметтерге сүйене отырып сараптау жұмыстары жасалынған. Түркиядағы қазақ диаспорасының тұрмысы, кәсібі мен ұлттық мәдениетті сақтаудағы орталықтардың қызметіне зерттеу жасалынған. Мақалада көші-қонның қазақ халқының этно-саяси дамуындағы маңыздылығы, сондай-ақ Түркиядағы қазақ диаспорасының қалыптасу үдерісі қарастырылады. Түркия үкіметінің қоныстандыру саясаты және халықтың жаңа ортаға бейімделу кезеңдері, олардың мәдени ерекшеліктерін сақтап қалуы мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы талпыныстары тарихи құжаттар мен деректер негізінде талданған. Қазақ диаспорасының Түркия қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымына тигізген әсеріне де шолу жасалынған.

Түйін сөздер: Шығыс Түркістан, қазақ диаспорасы, көші-қон, Түркия, босқын

Дәйексөз үшін: Оспанова А.К. XX ғасырдағы Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қон тарихы: құжаттық материалдар негізінде зерттеу // Отан тарихы. 2025. Т. 28. No 2. 474–489-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_474-489

МИГРАЦИЯ КАЗАХОВ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА В XX ВЕКЕ: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Акмарал Кенжеахметовна Оспанова¹

¹Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина

(просп., Женис, 62, 010000 Астана, Республика Казахстан)

PhD (История)

<https://orcid.org/0000-0003-2436-7109>. E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Оспанова А.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В научной статье анализируется процесс расселения казахской диаспоры по миру с выделением исторических этапов. Рассмотрена история миграции казахов Восточного Туркестана в XX веке, их социально-экономическое положение после переселения в Турцию, процессы адаптации и поселения на основе турецких исследований. *Цель исследования.* Выявить причины и исторические предпосылки миграции из Восточного Туркестана в Турцию в середине XX века. *Методология исследования* основана на анализе документальных материалов и источников, а также на исторических, социальных и этнографических методах. Эти методы позволили глубоко и всесторонне изучить историю миграции казахов Восточного Туркестана. *Результаты:* На основе официальных документов и статистических данных проведен анализ мероприятий и программ, реализованных турецким правительством и международными организациями по приему и размещению казахов Восточного Туркестана. Изучены условия жизни казахской диаспоры в Турции, их занятия, а также деятельность центров по сохранению национальной культуры. В статье обсуждается значение миграции в этнополитическом развитии казахского народа, а также процесс формирования казахской диаспоры в Турции. Анализируются миграционная политика турецкого правительства, этапы адаптации населения к новому окружению, их усилия по сохранению культурной самобытности и формированию национальной идентичности на основе исторических документов и данных. Также проведен обзор влияния казахской диаспоры на социально-экономическую структуру турецкого общества.

Ключевые слова: Восточный Туркестан, казахская диаспора, миграция, Турция, беженцы

Для цитирования: Оспанова А.К. Миграция казахов Восточного Туркестана в XX веке: исследование на основе документальных материалов // Отан тарихы. 2025. Т. 28. No 2. С. 474–489 [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_474-489

MIGRATION OF KAZAKHS FROM EAST TURKESTAN IN THE 20TH CENTURY: A STUDY BASED ON DOCUMENTARY MATERIALS

Akmaral K. Ospanova¹

¹S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University (KATRU)

(62, Zhenis Str., 0100006, Astana, Republic of Kazakhstan)

PhD (History)

<https://orcid.org/0000-0003-2436-7109>. E-mail: ospanova_akmaral@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Ospanova A.K., 2025

Abstract. *Introduction.* The scientific article analyzes the process of the settlement of the Kazakh diaspora across the world, highlighting historical stages. The migration history of the Kazakhs from East Turkestan in the 20th century, their socio-economic conditions after resettlement in Turkey, and their adaptation and settlement processes are examined based on Turkish studies. *The purpose of the study.* To identify the reasons and historical prerequisites for the migration from East Turkestan to Turkey in the mid-20th century.

The *research methodology* is based on the analysis of documentary materials and sources, as well as historical, social, and ethnographic methods. These methods allowed for an in-depth and comprehensive study of the migration history of Kazakhs from East Turkestan. *Results:* An analysis was conducted of the measures and programs implemented by the Turkish government and international organizations for the reception and settlement of Kazakhs from East Turkestan, based on official documents and statistical data. The living conditions of the Kazakh diaspora in Turkey, their occupations, and the activities of centers focused on preserving national culture were studied. The article discusses the significance of migration in the ethno-political development of the Kazakh people, as well as the process of forming the Kazakh diaspora in Turkey. The migration policy of the Turkish government, the stages of population adaptation to the new environment, their efforts to preserve cultural identity, and the formation of national identity are analyzed based on historical documents and data. The article also reviews the impact of the Kazakh diaspora on the socio-economic structure of Turkish society.

Keywords: East Turkestan, Kazakh diaspora, migration, Turkey, refugees.

For citation: Ospanova A.K. Migration of Kazakhs from East Turkestan in the 20th Century: A Study Based On Documentary Materials // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 2. Pp. 474–489 [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_474-489

Кіріспе. XX ғасыр қазақ тарихының ең күрделі әрі маңызды кезеңдердің бірі болды. Бұл дәуірде орын алған саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер қазақ халқының ғана емес, барлық Орталық Азиядағы түркі халықтарының тұрмысы мен болашағына түбегейлі өзгеріс әкелген болатын. Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қон тарихы осы кезеңнің негізгі мысалдарының бірі болып табылады.

Шығыс Түркістан атауы - ешқандай саяси мүддеге тәуелсіз географиялық термин, түркі халқы мекендеген шығыс аймақтың атауы. Бұл аймақты Түркі кезеңінен бастап, түркі халықтарының қоныс тепкен жері екендігін тарихта, археологиялық зерттеулер де растайды. Аталмыш деректі Шығыс Түркістанның қазіргі иесі болып отырған Қытай тарихшылары да жоққа шығармайды [Қуандық, 2018].

Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қон тарихы бірнеше кезеңдерді қамтиды және ол аймақтағы саяси-әлеуметтік, экономикалық, сондай-ақ этникалық факторлардың ықпалымен қалыптасты. XX ғасырдың алғашқы жартысында Қытайдың ішкі тұрақсыздығы, отаршылдық саясаттың күшеюі және этникалық азшылықтарға деген қысым қазақтардың ата қоныстарынан жаппай көшуіне себеп болды. Шығыс Түркістан, яғни қазіргі Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы, тарихи тұрғыдан әртүрлі этностар мекендеген аймақтардың бірі болды. Бұл аймақтың қазақ халқы үшін маңызы зор, XIX ғасырдан бастап көптеген қазақ рулары осы аймақта көшіп-қонып, мал шаруашылығымен айналысты. Алайда, XX ғасырдың басында Қытайдағы саяси тұрақсыздық пен ішкі қақтығыстар аймақтағы этникалық азшылықтардың жағдайын нашарлатты. Қытайдың Цинь империясы құлағаннан кейінгі кезеңде Шыңжаңды басқару мәселесі күрделене түсті. Әсіресе, 1930-1940 жылдары Қытайдың ұлттық біртұтастық саясаты және Шыңжаңдағы этникалық топтарды ассимиляциялау әрекеттері қазақтардың көшіп-қонуына әсерін тигізген болатын. Ұлттық және діни ерекшеліктерді жоюға бағытталған бұл саясат қазақтар арасында алаңдаушылық тудырды.

Шығыс Түркістандағы қазақтардың негізгі ата кәсібі көшпелі мал шаруашылығы болғандықтан аймақтағы экономикалық өзгерістерге тікелей тәуелді болды. XX ғасырдың басындағы Қытай билігі енгізген салық саясаты және жер реформалары қазақтардың күнделікті өміріне үлкен әсер етті. Жергілікті халықтың жерлерін тартып алу, сауда-саттыққа қойылған шектеулер қазақтардың күнкөрісіне кедергі келтірді. Осы экономикалық факторлар олардың көрші елдерге, әсіресе, Орталық Азия елдері мен Түркияға қоныс аударуына негіз болды.

Шығыс Түркістан қазақтарының алғашқы көші-қон толқындары XX ғасырдың 30-40 жылдарында орын алды. Бұл кезеңде Шыңжаңдағы этникалық және діни қысымның күшеюі қазақтарды тұрақты қоныстарынан кетуге мәжбүрледі. Олардың бір бөлігі кеңестік Қазақстанға қоныс аударса, келесі бөлігі Ауғанстан, Пәкістан, Үндістан және Түркия сияқты елдерге қарай бағыт алды. Түркияға қоныс аударған қазақтардың алғашқы легі әсіресе 1950 жылдары байқалды. Бұл процесс халықаралық ұйымдардың араласуымен жүзеге асырылды.

Әдістеме. Бұл ғылыми жұмыста XX ғасырдағы Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қон тарихын зерттеу үшін бірнеше тарихи әдістемелік тәсілдер қолданылды. Зерттеу әдістемесі құжаттық

материалдар мен дереккөздерге негізделген және тарихи дискурс әдісі негізінде, тарихи-социологиялық және этнографиялық зерттеулерді басшылыққа алған.

Зерттеу әдістемесі келесі негізгі кезеңдер мен тәсілдерден тұрады. *Құжаттық зерттеу*: Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қонына қатысты тарихи құжаттарды жинақтау мен талдау маңызды әдіс ретінде пайдаланылды. Көші-қонға қатысты ресми құжаттар, статистикалық мәліметтер, көші-қон тарихына қатысты БАҚ-да шыққан мақалалар жинақталып тарихи тұрғыдан саралау жұмыстары жасалынған; *Тарихи анализ және салыстырмалы зерттеу*: Құжаттар мен дереккөздерді талдай отырып, көші-қон процестерінің тарихи ерекшеліктері мен себептерін анықтау мақсатында салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылды. Шығыс Түркістаннан Түркияға орын ауыстыру барысындағы түрлі тарихи оқиғалар, саяси жағдайлар, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер тарихи дискурс әдістемесі негізінде талданған. *Этнографиялық әдіс*: Этнографиялық зерттеулер арқылы Түркиядағы қазақ диаспорасының әлеуметтік жағдайы мен мәдениеті зерттелді. Бұл әдіс көші-қонның қазақтардың мәдениетіне, тіліне және ұлттық сана-сезіміне тигізген әсерін анықтауға мүмкіндік берді. *Сандық және сапалық талдау*: Көші-қон туралы жиналған барлық деректер сандық және сапалық талдау арқылы жүргізілді. Сандық талдау кезінде көші-қон ағындарының динамикасы, көшіп келушілердің саны, олардың орналасуы мен әлеуметтік жағдайы қарастырылған. *Географиялық талдау*: Көші-қон үрдісінің географиялық ерекшеліктерін зерттеу мақсатында көші-қонның бағыттары мен қоныстанған аймақтар туралы деректер талданды. Бұл кезеңде Түркияның әртүрлі аймақтарына қоныс тепкен қазақтардың орналасу тәртібі, сонымен қатар көші-қон саясаты мен Түркиядағы көші-қон органдарының рөлі анықталған. Жоғарыда аталған әдістемелік тәсілдер арқылы Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қоны туралы кешенді, әрі жүйелі зерттеу жүргізілді. Зерттеу нәтижелері XX ғасырдағы көші-қон процестерін терең түсінуге және қазақ диаспорасының қалыптасу тарихын объективті түрде сипаттауға негіз болды.

Материалдар. XX ғасырдың 50-70 жылдарындағы Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қонының тарихы мен оның нәтижелерін толық әрі объективті зерттеу үшін ғылыми мақалалар, монографиялар және баяндамалар мен құжаттық материалдар басшылыққа алынды. Бұл зерттеулер Шығыс Түркістан қазақтарының Түркияға көшуінің әлеуметтік, саяси және экономикалық факторларын талдауға мүмкіндік береді.

Джордж Демко [Джордж, 1997] мен Халифа Алтайдың [Алтай, 2000] еңбектері Қазақстанның көші-қон тарихындағы маңызды деректерді тарихи тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік берді. Атап айтқанда, Джордж Демко «Орыстардың Қазақстанды отарлауы (1896-1916)» [Джордж, 1997] зерттеуінде Ресей патшалығының Қазақстанды отарлауы салдарынан шет аймақтарға көшкен қазақтар туралы маңызды мәлімет ұсынса, Халифа Алтай «Алтайдан ауған ел» [Алтай, 2000] еңбегінде Шығыс Түркістандық қазақтардың Алтайдан Анадолыға көш тарихын сипаттайды. Бұл зерттеулерде кеңестік және одан кейінгі кезеңдегі саяси-әлеуметтік жағдайлардың халыққа тигізген әсері терең талданған.

Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қоны туралы толыққанды мәліметтерді алу мақсатында Хасен Оралтайдың «Hürriyet Üğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri» [Oraltay, 1976] еңбегіне басымдық берілді. Сондай-ақ, Абдуллахап Караның «Kazakların Altaylardan Anadolu'ya Uzanan Göçü» [Kara, 1996] ғылыми мақаласы, Мерием Хакимнің «Doğu Türkistan 20.yy İstiklal Mücadelesi» [Hakim, 2010] мақаласы. Абдуллахап Караның «Kazakların Altaylardan Anadolu'ya Uzanan Göçü» [Kara, 2010] еңбектерінде қазақ диаспорасының Түркиядағы, Еуропадағы және басқа да аймақтардағы қалыптасуы туралы жан-жақты талқыланды. Бұл зерттеулер көші-қонның тарихи, мәдени және әлеуметтік аспектілерін көрсетіп, қазақ диаспорасының бүгінгі таңдағы жағдайына баға береді. Аталмыш зерттеулер Түркиядағы көші-қонның статистикалық деректері мен көші-қон ағындарын талдауға көмектесті.

Түркиялық зерттеуші Филиз Чолактың «Salihli Kazaklarının Günümüzdeki Durumu» және Тунжер Текиннің «1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi Ve Türkiye'ye Yarılan Göçler» [Tuncer, 2015] мақаласында қазақтар мен түріктер арасындағы мәдени байланыстар мен ортақ құндылықтарға тоқталған. Авторлар қазақтардың Түркияға бейімделу тәжірибесін талдай отырып, көш тарихын нақты деректер арқылы зерттеуге тырысқан.

Шығыс Түркістаннан келген түркі халықтарының тарихын зерттеп жүрген Түркиялық тарихшылар Кул Өмер мен Тунжер Текиннің «XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler, Türk Dünyasında Sürgün ve Göç» [Kul, Tuncer, 2015] атты зерттеуі арқылы Түркия тарапынан тұрақты қоныс аударушы ретінде келген қазақ отбасыларына мемлекеттік тарапынан көрсетілген көмектер туралы құжаттық

деректерге қол жеткізуге мүмкіндік алдық. Зерттеуде Түркияның көші-қон саясатына қатысты ресми шешімдері мен хаттамалар қамтылған. Мысалы: Түркияның ішкі істер министрлігінің көші-қонға байланысты құжаттары мен Түркияға келген қазақтарды орналастыру жұмыстары туралы маңызды ақпараттар ұсынылған.

Алғаш тәуелсіздіктен кейінгі Қазақстанда диаспорология ғылымының негізін салып, оның ішінде қазақ диаспорасын түбегейлі зерттеп жүрген ғалымдар Г.М. Мендикулова, Б.Ж. Атантаеваның «История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг.» [Мендикулова, Атантаева, 2008] атты монографиялық еңбегінде авторлар Ресей, Қазақстанның орталық архивтерінде жүргізілген ғылыми зерттеулерді басшылыққа ала отырып, көші-қон түрлері мен оған әсер ететін негізгі факторларға, әлемдік масштабтағы проблемаларға кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізген.

И. Жеменейдің «Иран қазақтары» [Жеменей, 2007] және З. Қинаятұлының «Жылаған жылдар шежіресі» [Қинаятұлы, 1995] атты еңбектерінде қазақ халқының тарихындағы күрделі кезеңдерге, әсіресе ұлт-азаттық қозғалыстар мен этникалық қақтығыстарға тоқталады. Аталмыш зерттеулерде қазақтардың шетелге көшу тарихы мен оның себептері егжей-тегжейлі баяндалған.

«Шығыс Қазақстандағы репатриация үдерісінің тарихы (1991-2011 жж) [Атантаева, Мамырбеков, Оспанова, 2016] атты ғылыми монографияда 1991-2011 жылдар аралығындағы Шығыс Қазақстанда репатриация үдерісінің тарихи ерекшеліктері мен қазақ диаспорасының қалыптасу кезеңдері қарастырылған. Авторлар Қазақстанға қоныс аударған қазақтардың көші-қон динамикасы, тарихи және әлеуметтік-экономикалық жағдайларын толық зерттеген. Бұл әдебиеттер көші-қонның тарихи контекстін түсінуге, сондай-ақ Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қонының тарихи маңызын айқындауға мүмкіндік береді.

Түркияға келген Шығыс Түркістан қазақтары туралы тарихи және мәдени медиа материалдар, соның ішінде газет мақалалары, фотосуреттер мен видеоматериалдар да зерттеудің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл деректер көші-қонның қоғамдық деңгейде қабылдануы мен оның визуалды бейнесін көрсету үшін маңызды. Аталмыш материалдар мен деректер көші-қонның ішкі әлеуметтік, экономикалық және мәдени аспектілерін тереңінен зерттеуде өтек өзекті. Зерттеудің негізгі материалдары осы деректерге негізделген және ғылыми талдау арқылы Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қон тарихын толықтай түсінуге жол ашады. 1950-1960 жылдары Түркияның «Milliyet» газетінде жарияланған мақалаларда «Шығыс Түркістаннан келген көш» деген атаумен берілген мақалада қанша қазақ отбасы көшіп келгендігі және Түркияның қандай аймақтарына орналастыру керектігі туралы мәліметтер ұсынылған. Бұл деректер тарихи оқиғаларға БАҚ көзімен қарауға мүмкіндік береді. Материалдар бөлімінде ұсынылған аталмыш зерттеулер қазақ халқының көші-қон үдерісінің тарихи, мәдени және әлеуметтік аспектілерін терең түсіну үшін маңызды дереккөздер ретінде пайдаланылды.

Талқылау. Қазақ халқының біршама бөлігі басқа этникалық кеңістікте әр түрлі себептермен дүниежүзінің әр мемлекетінде қоныстануы қазақ диаспорасының қалыптасу тарихын туындатқаны белгілі. Бір елдің екіге бөлінуі, бір ұлттың түрлі елдерде өмір сүруі және олардың қайта бірігуі тарихи тәжірибеде кездесетін құбылыс [Атантаева, Мамырбеков, Оспанова, 2016: 23]. Қазақтардың әлемге таралуының тарихи басты себебі – Кеңес дәуірінде жасалған қысымдар нәтижесінде орын алды. Бұл көштердің ең үлкен бөлігі халықтың колхоздарға мәжбүрлі түрде кіргізіліп, отырықшыландыру саясаты нәтижесінде екінші бесжылдық жоспар кезінде (1928–1932 жылдар) жүзеге асып, қазақ халқының әлемге таралуына себеп болды.

Шетелдегі қазақ диаспорасының қалыптасуы XVIII-XIX ғасырлардан бастау алады. Бұл үдеріс бірнеше ғасыр бойы, түрлі тарихи кезеңдерден өтіп қалыптасты. Қазақтардың шетелге қоныс аударуының алғашқы кезеңі XVIII ғасырдың соңынан басталып, XIX-XX ғасырларда саяси жағдайларға байланысты екі есеге артты [Оспанова, 2017]. Осы тұрғыдан алғанда, қазақтардың шетелге көшуін 4 кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші кезең: XVIII ғасыр – Жоңғар шапқыншылығы кезеңі. Бұл кезеңде Қазақ хандығы өзінің бұрынғы күшін айтарлықтай жоғалтқан болатын. Жоңғарлардың қазақ даласына үздіксіз шабуылдары халықты бұрыннан мекендеген жерлерін тастап кетуге мәжбүр етті [Қинаятұлы, 1995]. Осы кезеңде көптеген қазақтар көршілес аймақтарға қоныс аударды. **Екінші кезең:** XIX ғасыр және XX ғасырдың басы: Ресей империясы Қазақстанды жаулап алғаннан кейін, бұл жерлерді толық иемдену үшін түрлі әдістерді қолданды. 1889 жылғы жер заңы бойынша орыс шаруаларына қалаған жерлерінде қоныстануға және жер иеленуге рұқсат берілді. 1891 жылы осы заңға қосымша енгізіліп,

қазақтардың жерлерін тартып алу заңдастырылды. Осы саясат нәтижесінде шамамен 20 жылда Қазақстанға 1,5 миллион орыс шаруасы қоныстанды [Атантаева, Мамырбеков, Оспанова, 2016: 23]. Бұл саяси оқиғалар қазақтардың әлеуметтік жағдайын қиындатып, көршілес аймақтарға көшуге мәжбүрледі. *Үшінші кезең:* XX ғасырдың алғашқы ширегіне сәйкес келеді. Бұл кезеңде патшалық Ресейдің басқыншылық саясатына және Кеңес Қызыл армиясына қарсы ұлт-азаттық көтерілістер басталды. Осы көтерілістердің орыс әскерлері тарапынан күшпен басылуынан кейін қазақтардың жағдайы одан әрі нашарлады. 1916 жылы көтеріліске қатысып, II Николай патшаның шешіміне қарсы шыққандар, көп мөлшерде салық төлеуге мәжбүр болды. Экономикалық тұрғыдан онсыз да қиын жағдайда тұрған халық, бұл салық арқылы одан әрі кедейшілікке ұшырады. Зерттеуші А. Кавказиялының орыс деректеріне сүйене отырып берген мәліметтерінде: 1916 жылғы көтерілісте 673 мың қазақ қаза тапқан, 168 мың қазақ Сібірге жер аударылып, 300 мың қазақ пен қырғыз Шығыс Түркістанға қашуға мәжбүр болды [Kafkasyalı, 2012: 167]. Бұл экономикалық қиындықтарға қоса діни мәселелерде шектеулер қойылды, мешіт құрылысына тыйым салынды, қоғамдық ұйымдар тәркіленді, жайлау мен қыстау аймақтарына еркін көшу шектелді. Мұндай әлеуметтік шектеулер қазақтардың өз жерінде өмір сүруін одан әрі қиындатты. Осы жағдайға байланысты бірқатар қазақтар өз жерлерінен айырылып, басқа аймақтарға көшуге мәжбүр болды. *Төртінші кезең:* 1920-1940 жылдар аралығы. Бірінші дүниежүзілік соғыстың ауыртпалығы сезіліп жатқан уақытта, жоғарыда айтылған 1916 жылғы көтеріліс салдарынан 347 адамның өлім жазасына кесілуі, 168 мың адамның Сібірге жер аударылуы және 300 мың адамның Шығыс Түркістанға қашуы нәтижесінде Қазақстан үлкен қиындыққа ұшырады. Осы жағдайлардың салдарына үш жыл толмай жатып, 1920 жылы қазақтар «жасанды аштық пен жоқшылық» арқылы жойылу қаупіне тап болды. 1920 жылы ауа райы біршама құрғақ болды. Кеңес өкіметі бұл мәселеге шешім іздеу орнына, қазақ шаруаларының қолындағы мал-мүлкін және азық-түлік қорларын салық ретінде мәжбүрлі түрде жинап Ресей қалаларына жіберілді. Бұл апатта қайтыс болғандардың саны 1921 жылдың қарашасында 1 508 000-ға, ал 1922 жылы 2 303 200-ге жетті. 700 мыңнан астам адам Шығыс Түркістан мен басқа көршілес елдерге қоныс аударды [Джордж, 1997:42-64]. Бұл оқиғалар да қазақтардың шетелге көшуіне негізгі себептердің бірі болды.

Қазақ даласында көшпелі немесе жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан, кең жайлауы мен қыстауы бар жеті жүзге жуық қазақ байларының жері мен мал-мүлкі күшпен тартып алынып, халыққа таратылған. Алайда, көп ұзамай, бұл мүліктер қайтадан халықтан тартып алынып мемлекет меншігіне табысталды. 1928 жылы көшпелі қазақ, қырғыз, өзбек және басқа да түркі топтарынан 145 000 бас мал тартып алынып, осы мүліктер мемлекет пайдасына қайтарылды. Бұл қысым мен тәркілеу шаралары қазақтарды ауыр жағдайға қалдырды [Mustafa, 2007: 124]. Осы саяси қысым нәтижесінде 1928 жылы қазақ билерінің мал-мүлкі тәркіленген уақытта 416 отбасы Қытай аймақтарына көшті [Bregel, 2003:95-96]. Ұжымдастыру жылдарында, қазақ халқының көп бөлігі Шығыс Түркістанға, Тәжікстанға, Иранға қоныс аударды [Жеменей, 2007:3].

«Қызыл қырғын» деп аталған және 1929-1933 жылдары Қазақстанда Мәскеу атынан Голощекиннің қолдан ұйымдастырған ашаршылығы мен қырғыны кезінде 2 миллионнан астам қазақ көз жұмды [Kafkasyalı, 2012: 170]. Сол дәуірдің шетелдік зерттеулерде атап айтқанда, 1933 жылы Фредерик Бартелдің «New York Times» газетінде және Ральф Барнестің «Herald Tribune»-дегі мақалаларында қазақтардың адам шығыны 1 миллион деп көрсетілген [Есмағамбетов, 1994: 38; Kigmer, 1997: 132]. Кейбір шетелдік зерттеушілер бұл шығынды әртүрлі бағалады: Б. Шиллер 860 000-нан астам, Р. Монквест 1 миллионнан астам, ал М. Олкотт 1,5 миллион адамның аштықтан қырылғанын мәлімдеді [Қасымжанов, 1994:80]. 1930 жылдың 1 мамырында қазақ халқының саны 5 873 000 болса, 1933 жылдың 1 мамырына қарай бұл сан 2 493 500-ге дейін азайды. Ал 1936 жылы бұл сан 3 278 000-ге жетті. Басқа жылдары жүргізілген санақ бойынша, 1926 жылы қазақ халқының саны 3 628 000 болса, 1939 жылы бұл көрсеткіш 2 833 000-ге дейін төмендеген. Сол жылдары орыс халқының саны артты: 1926 жылы 2 165 000 болса, 1939 жылы 2 877 000-ге жетті [Kafkasyalı, 2012:168]. Осылайша, Кеңес билігінің қысымы мен біржақты саясатының салдарынан өз Отанында жан сақтау мүмкіндігінен айырылған қазақтар шетелге көшуге мәжбүр болды. Оңтүстік Қазақстанда тұратын қазақтар Өзбекстан арқылы Иран мен Ауғанстан аймақтарына, ал Шығыс Қазақстан мен Жетісу өңірлеріндегі қазақтар Шығыс Түркістанға (Қытай) қоныс аударды. Халықтың көп бөлігі көші-қон кезінде аштық пен аурудан қаза тапты.

1936-1938 жылдар аралығында үлкен террор жылдарында қазақ зиялыларының 80%-ы атылып, бір бөлігі Сібірге жер аударылды [Kafkasyalı, 2012:169].

Тарих тұрғысынан қарағанда, шетелдегі қазақтардың пайда болуы екі түрлі жолмен жүзеге асқан. Біріншісі, Ресейдің отарлау саясаты кезінде саяси себептермен өз Отанын тастап кетуге мәжбүр болған қазақ отбасылары болса, екіншісі – географиялық аумақтардың бөлінуі нәтижесінде басқа елде қалған «ирредент» қазақтар. Бұл топқа Қытай өңірлерінде (Шығыс Түркістан), Ресейде және Өзбекстанда өмір сүретін қазақтарды жатқызуға болады. Мысалы, Шығыс Түркістандағы Іле, Тарбағатай, Алтай, Баргөл өңірлеріндегі қазақтар өздерінің тарихи жерлерінде өмір сүрген еді. Алайда, бұл жерлер саяси жағдайлар барысында соңғы екі ғасыр бойы Қытайдың шекарасына өткен болатын.

Шығыс Түркістандағы қазақтар

Жоғарыда қазақ халқының бір бөлігі әртүрлі саяси себептермен шекаралас аймақтарға, әсіресе Шығыс Түркістан өңіріне көшкені туралы айтылған болатын. Шығыс Түркістанда өмір сүрген қазақтардың бір бөлігі мұнда ғасырлар бойы өмір сүрді. Аталмыш аймақ ертеден түркілер, моңғолдар және қытайлар арасындағы қақтығыс алаңы болып келді. Шығыс Түркістан этникалық жағынан ғана емес, тіл және мәдениет тұрғысынан да Түркістанның, түркі әлемінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылған [Айтсан, 2010: 13]. Бұл жерлер қытай деректерінде ерте кезеңнен Қытайдың емес, түркілердің иелігінде болғандығы айтылады. Шығыс Түркістанның батыс әдебиетіндегі атауына келсек, «Шахнамаға» сәйкес, біздің дәуірге дейінгі кезеңдерде түркілер мекендеген жерлер «Тұран» деп аталған [Tuncer, 2006:97-100]. Алайда, XIX ғасырда Түркістанның шығысы да, батысы да отаршыл елдердің ортақ саясатының негізгі нысанына айналған болатын.

Ресей 1881 жылы жасалған Петербург келісімі арқылы Құлжа өңірі (Шығыс Түркістанды) өтемақы ретінде Қытай иегігіне өткен болатын. Аталмыш кезеңде бұл аймақта өмір сүрген халықтар арасында қазақтардың саны басым болды. 1883 жылы Құлжа Ресей тарапынан толықтай босатылып, 1884 жылы 18 қарашада Қытай императорының бұйрығымен «Шыңжаң» (Xin Jian – Жаңа шекара, жаңа жер) деген атпен тікелей империяға қосылды [Erkin, 2002: 276].

1883 жылы Шығыс Түркістан қазақтарына бір жыл ішінде екі елдің бірін таңдау талабы қойылды. Бұл жағдай қазақ даласымен шектес шығыс және оңтүстік-шығыс аймақтарда алғаш рет шекарадан тыс қазақтардың пайда болуына себеп болды. Бұл оқиға қазақтардың ұлттық бірлігіне зиян тигізіп, әртүрлі мемлекеттердің арасында таралуына, өз тарихы мен тілінен алшақтап, оқшаулануына жол ашты [Мендикулова, Атантаева, 2008]. Осылайша, Шығыс Түркістандағы қазақтар Қытай қарамағында қалған болатын.

Шығыс Түркістандағы қазақтар Тянь-Шань мен Алтай таулары арасындағы Жоңғар ойпатында көшпелі өмір салтын ұстанды. Шығыс Түркістанның Іле аймағы мен Мори және Баркөл аудандары Қазақ автономиялық ауданы болып табылады. Іле және Жоңғар аймақтарында (Алтай, Шәуешек, Үрімші және Құмыл) көп қазақ отбасы өмір сүрді [Yigit, 2001: 1-15]. Сондай-ақ, Үрімші маңындағы Еренқабырға тауларының етегінде де қазақтар қоныстанды [Oraltay, 1976:13]. 1994 жылғы халық санағына сәйкес Шығыс Түркістандағы қазақтардың саны 1 193 723 адамды құраса, Қытайдың басқа аймақтарындағы қазақтар саны 1,2 миллионнан асқандығы туралы статистикалық дерек келтіріледі [Yigit, 2001: 14].

Қазақтардың Шығыс Түркістаннан Үндістанға көшуі

Шығыс Түркістандағы Қытай генерал-губернаторларының қысымына ұшыраған қазақ отбасылары бірден және тікелей Түркияға қоныс аудармаған болатын. 1935 жылдан 1952 жылға дейін 17 жылдық ұзақ тарихи кезеңде жүзеге асты [Қаға, 2012]. Бірінші кезеңде қазақтар Шың Шы Цайдің басшылығындағы Шығыс Түркістаннан шығыстағы дүңгендер (қытай мұсылмандары) басқаратын Ганьсу провинциясына көшті. 1931 жылы Шығыс Түркістанның Құмыл қаласында тәуелсіздік үшін күрес басталғаннан кейін, саяси жағдайдың нашарлауының нәтижесінде Шығыс Түркістанда тұратын барлық түркі халықтарына зорлық-зомбылық көрсетіле бастады. Қытай билеушілері салық жинау, саяси және әскери қысым жасау арқылы өктемдік танытып, қазақтарға бейбіт өмір сүруге мүмкіндік бермеді [Нақым, 2010: 113]. Қытай әскерлері мен әкімшілігіне қарсы шыққан қазақтар Қытай заңына сәйкес қатаң жазаланды, мысалы, Хасантұз ауылында болған шабуылда көптеген қазақтар әскерлердің шабуылына ұшырап, тек ауылда болмағандар ғана аман қалды [Mustafa, 2007: 124-139]. Осылайша, қытай армиясының үлкен күштері мен қолданған саясатының әсерінен қазақтар үлкен шығынға ұшырап, өздерінің мекендерінен кетуге мәжбүр болды.

XX ғасырдың 1930-жылдарына дейін қазақтар, басшыларына жасалған зорлық-зомбылықтан кейін, Шығыс Түркістаннан оңтүстікке, Тибет аймағына қарай қоныс аударды. 1941 жылы алғашқы қоныс аударушы топтың 3000 адамнан тұратын тобы Үндістанға қоныс аударуға мәжбүр болды

[Наким, 2010:114]. 1941 жылы Үндістан, Ұлыбританияның билігінде болғандықтан, қазақ көшбасшылары Үндістанның әкімшілігінен қоныс аударушы ретінде жергілікті билікке рұқсат алу үшін өтініш жасады [Mustafa, 2007:133]. Осылайша, 1936 жылдан бастап басталған аздаған топтар арасындағы көш, 1949 жылы үлкен қазақ көшке айналды. Шамамен 7000 қазақ Тақла-Мақан шөлі мен Гималай тауларын екі жылдық ұзақ жолмен кесіп өтіп, 1951 жылы Үндістанға жетті. Алайда, соғыс, аштық және табиғи жағдайлар салдарынан көшке қатысушылардың жартысынан көбі жолда қаза тапты [Çolak, 2007:105-108].

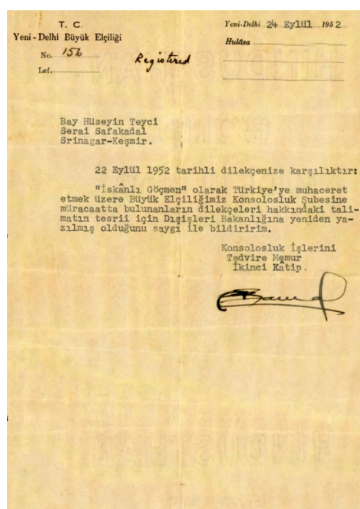
Бұл оқиға туралы Ширзат Доғу 1949 жылы 15 жасында отбасымен Қытайдан Үндістанға қоныс аударуы туралы төмендегідей баяндайды:

«Маоның әскерлері Үрімжіні қоршауға алды. Бізді қорқыныш биледі. Үрімжіден жолға шығып, орманды аймақтарға қаша бастадық. Екі ағам Гималайда оттегінің жетіспеушілігінен қаза тапты. Түнде жүріп, күндіз қауіпсіз жерлерде тынығатын едік. Бұл қашу екі жылға созылды. Алдымен Тибетке, содан кейін Үндістанға жеттік. Үш жыл Үндістанда болдық. Одан кейін Құрметті Президентіміз (Автор: Түркия Президенті) Жәлал Байардың қолдауымен Түркияға көштік» [Çolak, 2007:108].

1947 жылы Үндістан Ұлыбританияның отаршылдығынан азат болып, өз тәуелсіздігін жариялап, Үндістан мен Пәкістан екіге бөлінді. Бұл оқиғалардан кейінгі Үндістан мен Пәкістан арасындағы ұлтаралық қатығыстар салдарынан қазақтар, мұсылман дінін ұстануына байланысты Пәкістанға қоныс аударды [Алтай, 2000:406]. Олар жергілікті мұсылмандардан да қолдау тапты. Алайда, аймақтың жылы, әрі ылғалды климаты көптеген қазақтардың ауруға шалдығуына себеп болып, бірнеше қазақтар осы аймақта қаза болды [Kara, 2010].

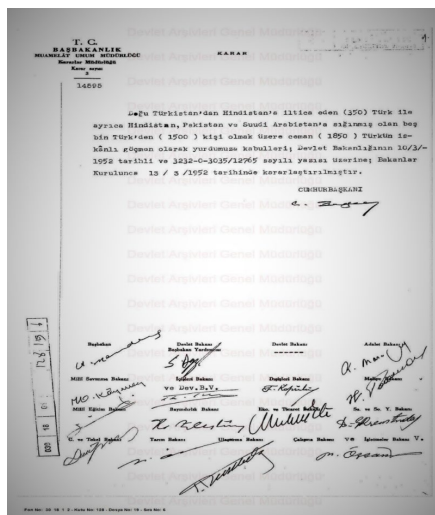
Көш басшылары бұл кезеңде өзара ынтымақтастық пен қолдау көрсету үшін бір ұйым құру қажеттілігін түсінді. Осылайша, 1951 жылдың 17 қазанында Пешавар қаласында «Шығыс Түркістан қазақ мигранттар қоғамы» құрылды. Қор құрылысының алғашқы қадамы ретінде Пәкістанның әртүрлі қалаларында тұратын қазақтардың тізімі жасалды. Қордың басты мақсаты: Пәкістандағы шашырап жатқан қазақтарды біріктіріп, олардың арасында бірлік пен ынтымақты күшейту болды және ең негізгі Түркияға тұрақты қоныс аудару болды [Kesici, 2003:20].

1950-жылдардың басында «Дүниежүзілік көшпенділер қоғамы» арқылы Пәкістан мен Үндістандағы қазақтар Түркия Республикасынан көмек сұрайды. Бір жыл өткен соң, Анкарадан келген жауапта қазақтардың Түркияға тұрақты түрде иммигрант (iskanlı göçmen) ретінде қабылданатыны, бірақ әкімшілік рәсімдер аяқталмайынша біраз уақыт күту керектігі хабарланды (Сур.1) [Tuncer, 2015:368]. Осы хабарламадан кейін көп уақыт өтпей, Түркия үкіметі, премьер-министр Аднан Мендерес басшылығымен министрлер кеңесі 1952 жылдың 13 наурызында қабылданған 3/14595 санды қаулысымен қазақтардың Түркияға тұрақты көшіп келуіне келісім берілді [Çolak, 2007:107]. (Сур.1.1)

Сур. 1. Хүсейін Тейжінің Түркияға қоныс аудару туралы өтінішіне Нью Делидегі Елшіліктің берген жауабы [Tuncer, 2015:368]

Fig. 1. The response from the Embassy in New Delhi to Hüseyin Teyji's request to immigrate to Turkey [Tuncer, 2015:368]

Сур.1.1. Шығыс Түркістандық қазақтарды тұрақты қоныс аударушы ретінде Түркияға қабылдау туралы Министрлер кабинетінің шешімі [Tuncer, 2015: 360]

Fig. 1.1. The decision of the Cabinet of Ministers regarding the acceptance of Kazakhs from East Turkestan as permanent settlers in Turkey. [Tuncer, 2015:360].

Қазақ көші туралы алғашқы еңбегін жариялаған, көші-қон көшбасшыларының бірі, қазақ ғалымы Халифа Алтай, өз кітабында бұл оқиғаны былайша баяндайды:

«...1952 жылы Наурыз айының 13-інде 3/14595 нөмірлі қаулымен Түркия Ұлттық Мәжілісі қазақтардың көшіп келуі мен оларды теңіз және құрлық жолдарымен әкелу туралы шешім қабылдады. Бұл бізді қиындықтан құтқарған шешім болды, 2000 адамымыз аурудан өлгенімен, алты жыл ішінде бірде-бір бала туылмады. Үндістанның климатының жайсыздығынан жұқпалы және қабыну аурулары себеп болып, бірде бір әйел жүкті болмады...» [Алтай, 2000:114].

1952 жылдың қыркүйек айынан бастап, 1954 жылдың сәуіріне дейін қазақтар Түркияға бөлініп жеке топ болып келді [Кага, 2010]. Қазақтар Бағдаттан Ирактың Нусаибин қаласындағы Талкөшек елді - мекеніне, сол жерден вагондарға отырып, Урфа, Халеп, Адана арқылы Стамбулға жеткізілді (Сур.2).

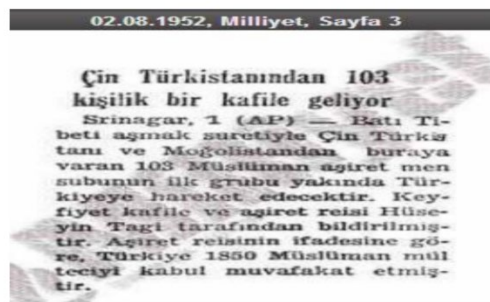

Сур. 2. Шығыс Түркістаннан Түркияға көші-қон картасы [Алаш Казак Вадиси Тарихчесі, 2010: 5]

Fig. 2. Migration map from East Turkestan to Turkey. [Алаш Казак Вадиси Тарихчесі, 2010: 5]

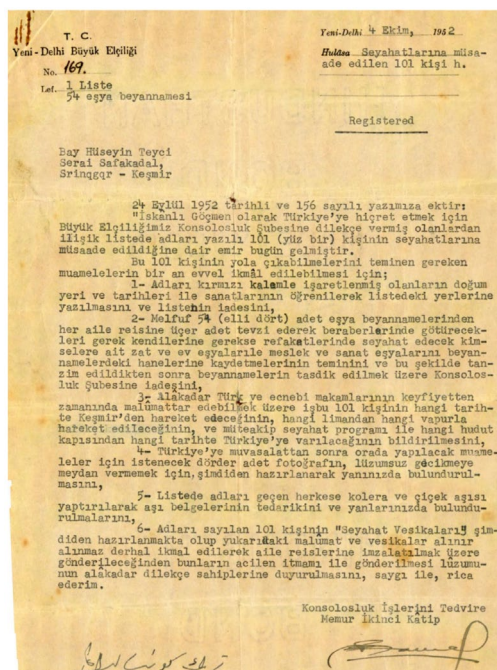
Қазақтарды Түркияның премьер-министрі Аднан Мендерес қарсы алады [Mustafa, 2007:136]. Кешмирден келетін көшке байланысты сол кездегі Түркиялық баспасөз беттерінде көптеген жаңалықтар жарияланды (Сур.3) [Tuncer, 2015]. Мысалы, «Миллиет» газеті Хүсейн Тейдж дерегіне сүйене отырып, 103 адамның жақында келетінін хабарлады [Кул, Tuncer, 2015:193-234]. Аталмыш газеттің 1952 жылдың 28 қазанында 103 адамдық топтың

Хүсейн Тейджи басшылығымен жолға шыққанын жариялады [Milliyet Gazaresi, 1952; Kul, Tuncer, 2015:221].

Сур. 3. 1952 жылғы 2 тамызда «Milliyet Gazetesi» газетінде «Шығыс Түркістандық азаматтардың Түркияға келуі туралы жарияланған хабарламалар [Milliyet Gazaresi, 1952; Kul, Tuncer, 2015:193-234].

Fig. 3. Announcements published in the «Milliyet Gazetesi» newspaper on August 2, 1952, regarding the arrival of East Turkistani citizens to Turkey. [Milliyet Gazaresi, 1952; Kul, Tuncer, 2015:193-234].

Сур. 3.1. Хүсейн Тейжімен жолға шығатын азаматтарға Түркия қоныс аударушы ретінде қабылдау шарттары мен жолға қажетті дайындықтардың қандай болу керектігін көрсететін Нью Дели елшілігі тарапынан берілген құжат.

Fig. 3.1. A document issued by the New Delhi Embassy outlining the conditions under which Hüseyin Teyji and the citizens traveling with him would be accepted as immigrants to Turkey, as well as the necessary preparations for the journey.

Қазақтардың Анадолыға қоныстануы. Алғашқы көш 1952 жылдың 12 қарашасында Түркияға келген қазақтар түрік жерінің түрлі аймақтарына орналастырылды. Ең бірінші, Стамбулда үш түрлі қонақ үйде уақытша (1-2 жылдай) орналастырылды. Бұл қонақ үйлер: Тұзла, Сіркежі және Зейтинбурну қонақ үйлері болатын [Göktürk, 2005:130-135]. Осы уақыт аралығында «Жер және қоныстандыру істері жөніндегі бас басқармасы» тарапынан қазақ отбасылары азық-түлікпен

қамтамасыз етілді. Қонақ үйлердегі Шығыс Түркістандық көшпенділер кейінірек басқа облыстарға қоныстандырылды. Атап айтсақ:

1. 201 адамнан тұратын 59 отбасы Нигде облысы Аксарай ауданы Сұлтанхан Нахие орталығына;
2. 468 адамнан тұратын 146 отбасы Маниса облысы Салихли ауданы орталығына;
3. 104 отбасыдан тұратын 344 адамдық топ, Қайсери облысының Девели ауданы Синделхөйүк және Каражавиран ауылдары мен Яхялы ауданына қарасты Копча және Ходжахаджылы ауылдарына;
4. Шығыс Түркістандық көшпенділердің өздерінің аттарымен аталатын Нигде облысының Улуқышла ауданындағы Алтай ауылына 545 адамнан тұратын 160 отбасы;
5. Конья облысының орталық ауылдарынан Исмильге 238 адамнан тұратын 60 отбасы;
6. Конья Эреғлісіне 11 отбасыдан тұратын 35 адам;
7. Тек 10 адамнан тұратын екі отбасы Адапазаның орталығына қоныстандырылды. Жалпы саны 542 отбасы, 1841 адам болды. 1967 жылға қарай 1234 туу көрсеткішімен бұл деректер өзгеріп, 3075-ке жетті [Gayretullah, 1977; Tuncer, 2015:303-304].

Кесте 1. Қазақтардың қоныстануы. 1953-1958 (Svanberg, 1998:85]

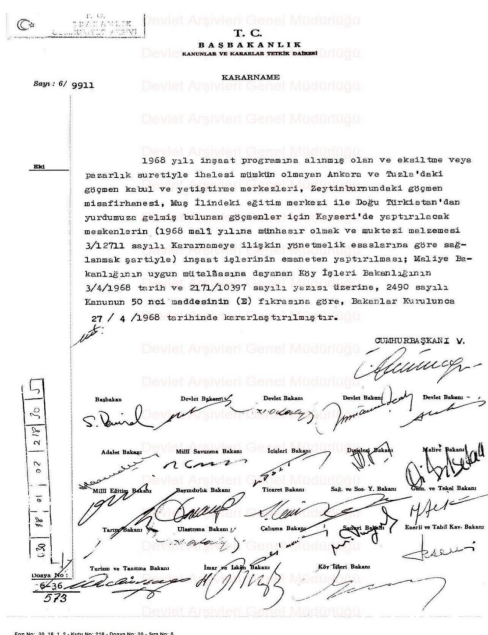
Table 1. Settlement of Kazakhs, 1953–1958 [Svanberg, 1998: 85]

Әкімшілік аймақ	Аудан	Отбасы саны	Бөлінген аймақ (1000 кв.м-1,2 гектар)
Kayseri (Кайсери)	Develi (Девели)	104	3,328
Konya (Конья)	Konya (Конья)	72	11,664
Sakarya (Сакария)	Adapazarı (Адапазари)	2	-
Manisa (Маниса)	Salihlı (Салихлы)	160	-
Niğde (Нигде)	Ulukışla (Улыкышла)	226	16,995

1965 және 1967 жылдары Ауғанстан арқылы Түркияға бағытталған екінші көші-қон. Шығыс Түркістаннан келген екінші толқын 1960 жылдардан бастап қоныстана бастады. Бұл мәселеде Түркия үкіметінің және Коньядан сайланған депутат, доктор Фарук Сүканның, сондай-ақ басқа да депутаттардың көмегімен Шығыс Түркістаннан келген босқындарды тұрақты иммигрант ретінде Түркияға әкелу шешімі қабылданды және 1964 жылғы мемлекеттік бюджетке қажетті қаржы бөлінді (Сур.5). Осы шешімнен кейін 118 отбасының келуі бекітілсе де, Ауғанстаннан тек 234 адамнан тұратын 74 отбасы Түркияға көшіп келді. [Kul, 2007:550]. Ауған әуе жолдарының ұшақтарымен үш топ болып Кабулдан Анкараға жеткізілді. Бірінші топ 11 қазан, екінші топ 13 қазан және үшінші топ 16 қазан 1965 жылы Түркияға қоныс аударды [Milliyet Gazetesi, 1965: 304; Tuncer, 2015: 304]. Аталмыш топты Шығыс Түркістан Көшпенділер Қоғамының өкілдері мен тиісті кейбір мемлекеттік қызметкерлері тарапынан Анкара әуежайында қарсы алынды. Көшпенділер кеден және табиғи процестерін аяқтағаннан кейін сол күні кешке автобустармен қоныстандыру аумағы болған Кайсери қаласына жіберілді [Tuncer, 2015: 306].

1982 жылы Президент Кенан Евреннің Ауғанстанға сапарынан кейін, 60 отбасы, шамамен 250-300 қазақ иммигрант ретінде қабылданып, Кайсери қаласына орналастырылды. 1990 жылдардың басына дейін осы көші-қон нәтижесінде шамамен 5 мың қазақ Ауғанстаннан Түркияға қоныс аударған [Doğanay, 1996]. Бұл көш Шығыс Түркістаннан болған соңғы көші-қон толқыны болды.

1960-1980 жылдарды қамтитын кезең қазақ отбасылары үшін Түркияда тұрақтап, бейбіт өмірге оралған кезеңі десек те болады. Түркия аймақтарына орналасқан қазақтар балаларын мектепке орналастырып, сауда жасауға, шағын шеберханалар ашып жеке кәсіптерін жүргізе бастады және қоршаған ортамен бейімделу процесі де діні, тілі ұқсас туыстас халық болғандықтан өте жеңіл өтті [Türkiye'deki Kazaklar]. 1980-жылдардың соңына қарай Түркияда тұрған шамамен 5000 қазақ отбасының басым көпшілігі Станбулда өмір сүрген. Түркия Республикасының министрлер кеңесінің алғашқы бұйрығымен қоныстанған аймақтарда бүгінгі күнге дейін қазақ отбасылары өмір сүріп жатқаны байқалады [Çolak, 2007:105-108].

Сур. 5. 1967 жылғы көші-қоннан кейін Шығыс Түркістандықтардың қоныстанатын үйлерін салуға қажетті материалдарға қатысты Үкімет қабылданған Министрлер кеңесінің шешімі [Tuncer, 2015: 404]

Fig. 5. The Council of Ministers' decision adopted by the Government regarding the materials needed for building homes for East Turkistani settlers following the 1967 migration [Tuncer, 2015: 404]

Сур. 5.1. Шығыс Түркістандықтардың Түркияға келуі туралы 1967 жылғы 30 наурызда «Milliyet» газетінде шыққан хабарлама [Kul, Tuncer, 2015: 193]

Fig. 5.1. An announcement published in the «Milliyet» newspaper on March 30, 1967, regarding the arrival of East Turkistanis to Turkey [Kul, Tuncer, 2015: 193]

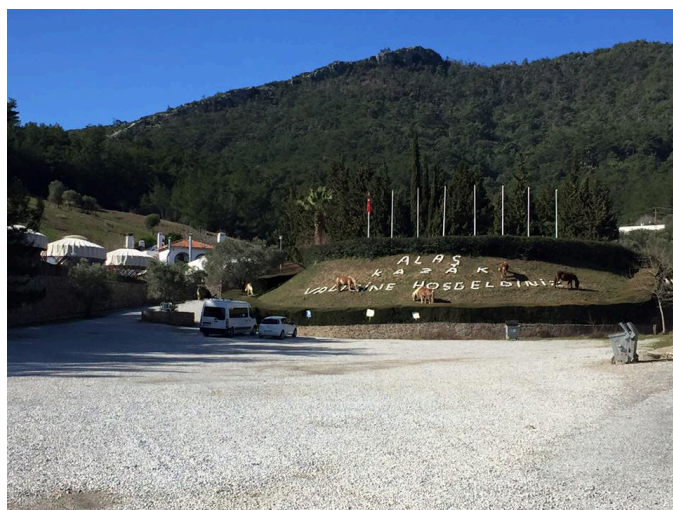
Үш тарихи кезеңнен тұратын көшті бастаған азаматтардың Түркияны соңғы тұрақты мекен ететін ел ретінде таңдап алуы да кездейсоқ емес, саналы таңдау болатын. Олардың мақсаты - тілі, діні, мәдениеті және тарих тұрғысынан ортақ тамырлары бар Түркияда өмір сүру, қоғамға бейімделу процесі жеңіл өтетінін алдын-ала болжаған болатын. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін, Қазақстанға 10 мың қазақ оралған болатын [Kara, 2012].

Қазіргі уақытта Түркияда шамамен 20 мыңнан астам қазақ өмір сүруде. Олардың көпшілігі Стамбулда (Зейтинбурну және Казаккент) аймақтарына орналасқан. Стамбулдан кейінгі ең үлкен қазақ қоныс аударған орталықтар - Салихли және Алтай ауылы. Осы аталған қалаларда қазақ мәдени орталықтары белсенді түрде жұмыс істейді (Сур. 6).

Сур. 6. Салихли ауданындағы қазақ түріктерінің әлеуметтік ынтымақтастық және мәдениет бірлестігі, 2005 жылы 18 ақпанда құрылған. (Дереккөз: Автор)

Fig. 6. The Social Cooperation and Cultural Association of Kazakh Turks in the Salihli District, established on February 18, 2005. (Source: Author)

Сур. 6.1. Измир, Кемалпаша ауданындағы Алаш Қазақ ауылындағы қымыз фермасы (Дереккөз: Автор)

Fig. 6.1. Kumis farm in the Alash Kazakh village, Kemalpaşa district, İzmir (Source: Author).

Еуропадағы қазақ диаспорасының қалыптасу кезеңі де Түркия қазақтарымен тікелей байланысты. Батыс Еуропадағы қазақ диаспорасының алғашқы бөлігін 31 қазан 1961 жылы Түркия мен Германия арасындағы «Түрік еңбек миграциясы туралы келісім» нәтижесінде 1962 жылдан бастап Түркиядан Германияға ресми еңбек көші-қоны арқылы барған қазақ азаматтар құрайды [Kesici, 2023:59]. Шығыс Түркістаннан Анадолыға көшіп келген қазақтар түрлі саяси, экономикалық және әлеуметтік қиыншылықтарға қарамастан, қазіргі таңда Түркияның экономикалық, білім беру саласында, әлеуметтік және мәдени дамуына, этно-демографиялық жағдайына елеулі ықпал етіп, өз кәсіптерін жалғастыруда.

Қорытынды. Шығыс Түркістан қазақтарының XX ғасырдағы көші-қон тарихы – қазақ халқының тарихи тағдырындағы ерекше маңызды кезең болып табылады. Түркия үкіметі мен халықаралық ұйымдардың қолдауымен жүзеге асырылған қоныстандыру бағдарламалары Шығыс Түркістан қазақтары үшін жаңа мүмкіндіктер ұсынды. Бұл бағдарламалар қазақтардың жаңа ортаға бейімделуін жеңілдетіп, оларды экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан нығайтуға ықпал етті. Зерттеуде анықталғандай, Түркияға қоныс аударған қазақтар ауыл шаруашылығы, сауда және қолөнер сияқты салаларда белсенділік танытып, жергілікті қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымына өз әсерін тигізді. Түркияда құрылған мәдени орталықтар, білім беру ұйымдары және ұлттық құндылықтарды насихаттайтын іс-шаралар қазақ халқының ұлттық бірегейлігін сақтап қалуына айтарлықтай үлкен ықпал етті. Бұл үрдіс қазақ диаспорасының этно-саяси дамуындағы және мәдени мұраны болашақ ұрпаққа жеткізудегі маңызды рөлін көрсетеді.

Шығыс Түркістан қазақтарының көші-қон тарихы тек бір халықтың өмірлік тәжірибесін ғана емес, көші-қон процестерінің этникалық топтардың әлеуметтік, мәдени және экономикалық дамуына тигізетін әсерін зерттеудің құнды мысалы болып табылады. Аталмыш зерттеу мақаласы қазақ диаспорасының Түркиядағы тарихи орнын анықтап қана қоймай, жалпы көші-қон процестері мен олардың этно-мәдени ықпалы туралы түсінікті тереңдете түседі. Алдағы уақытта қазақ диаспорасының халықаралық деңгейдегі этно-мәдени байланыстарын және жаһандану жағдайындағы ұлттық бірегейлікті сақтау тәжірибелерін зерттеу маңызды тақырыптың бірі. Бұл Шығыс Түркістан қазақтарының көшіп-қонғаннан кейінгі өмірінің түрлі аспектілерін тереңдей зерттеуге, талдауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Алтай, 2000 – *АлтайХ*. Алтайдан ауған ел. Алматы: Атажұрт, 2000. 406 б.
- Атантаева, Мамырбеков, Оспанова, 2016 – *Атантаева Б.Ж, Мамырбеков А.М, Оспанова А.К.* Шығыс Қазақстандағы репатриация үдерісінің тарихы (1991-2011 жж.) Семей, 2016, 145 б.
- Джордж, 1997 – *Джордж Д.* Орыстардың Қазақстанды отарлауы (1896-1916). Алматы: Ғалым, 1997. 42-64-бб.
- Есмағамбетов, 1994 – *Есмағамбетов К.* Қазақтар шетел әдебиетінде. Алматы: Атамұра, 1994.. 38 б.
- Жеменей, 2007 – *Жеменей И.* Иран қазақтары. Алматы: Зерде, 2007. 3 б.
- Қасымжанов, 1994 – *Қасымжанов А.* Қазақ. Алматы: Білім, 1994. 80 б.
- Қинаятұлы, 1995 – *Қинаятұлы З.* Жылаған жылдар шежіресі. Алматы: Санат, 1995, 298 б.
- Қуандық, 2018 – *Қуандық Е.* Шығыс Түркістан деп аталатын қазақтың жері қалай Шинжаң өлкесі болды. Қазақ үні. 14 шілде. URL: <https://qazaquni.kz/sayasat/87510-shyghys-tuerkistan-dep-atalatyn-qazaqty>
- Мендикулова, Атантаева, 2008 – *Мендикулова Г., Атантаева Б.* История миграции между Казахстаном и Китаем в 1860-1960 -е гг. Алматы: SaGa, 2008. 232 с.
- Oraltay, 1976 – *Oraltay H.* Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri. Türk Kültür Yayını. İstanbul, 1976.
- Алаш Kazak Vadisi Tarihçesi, 2010 – *Алаш Kazak Vadisi Tarihçesi* (Orta Asya'dan Ege'ye son Kazak Göçü). Kemalpaşa. İzmir, 2010.
- Alimcan, 2010 – *Alimcan İ.* Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan, Hür Doğu Türkistan Sempozyumu. Mart, 2010.
- Bregel, 2003 – *Bregel Y.* An Historical Atlas Of Central Asia. Brill Leiden. Boston, 2003. Pp. 95-96.
- Çolak, 2007 – *Çolak F.* Salihli Kazaklarının Günümüzdeki Durumu, Kazakistan Ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu 21-23 Mayıs 2007. Almaty, 2007. 105-108.
- Çolak, 2007 – *Çolak F.* Salihli Kazaklarının Günümüzdeki Durumu, Kazakistan Ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu 21-23 Mayıs 2007. Almaty, 2007. Pp. 105-108.
- Doğanay, 1996 – *Doğanay F.* Türkiye'ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi, Kasım, 1996.
- Erkin, 2002 – *Emet E.* Türkler Ansiklopedisi, Ankara, 2002.
- Göktürk, 2005 – *Göktürk H.* Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçler, Uluslararası Göç Sempozyumu, 8-11 Aralık 2005. Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul. Pp. 130-135.
- Gayretullah, 1977 – *Gayretullah H.* Altaylar'da Kanlı Günler, Hamle Yayınları, İstanbul, 1977.
- Hakim, 2010 – *Hakim M.* Doğu Türkistan 20.yy İstiklal Mücadelesi, Hür Doğu Türkistan Sempozyumu. Mart, 2010.
- Kafkasyalı, 2012 – *Kafkasyalı A.* Bağımsızlıklarının 20. Yılında Kazakların İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. *Journal of Turkish World Studies*. XII/1. 2012. Pp.167-192.
- Kara, 1996 – *Kara A.* Kazakların Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya Göçü. İstanbul: Kazak Türkleri Vakfı Yayını. 1996.
- Kara, 2010 - *Kara Abdulvahap.* Kazakların Altaylardan Anadolu'ya Uzanan Göçü. Göç Sempozyumu, İstanbul, 2010.
- Kesici, 2003 – *Kesici K.* Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasehhtiyle-I'. *Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi*. No. 195. Mart 2003.
- Kesici, 2023 – *Kesici A.* Avrupa'ya Göç'ün 50. yılında Kazak Diasporası'nın Bugünü Ve Geleceği, Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2023.
- Kırimer, 1997 – *Kırimer S.* Rus Yayılmacılığının Tarihî Kökenleri, TDV Yay. Ankara, 1997. Pp. 132-133.
- Kul, 2007 – *Kul O.* İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları. Haz. Ömer Kul, Ankara: Berikan Yayınevi, 2007.
- Kul, Tuncer, 2015 – *Kul O., Tuncer T.* XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler, Türk Dünyasında Sürgün ve Göç. Türk Dünyasında Sürgün Ve Göç Sempozyumu, Yeditepe Ofset, İstanbul, 2015. Pp. 193-234.
- Kara, 2012 – *Kara A.* Kazakların Altaylardan Anadolu'ya Uzanan Göçü, 17 OCAK 2012. URL: <http://www.abdulvahapkara.com/karavahap-2/?fbclid=IwAR2zpbNB3uQ71ghyU5zk6wEwStuMS7iET05wNfE2UWoF4AyNQQbLEAM8FRs>

- Mustafa, 2007 – *Mustafa K.* Sovyetler Döneminde Kazakların Göç Hareketleri Ve Anadolu’da (Altay Köyü’nde) İskân Edilişleri. TÜBAR-XXI-/2007-Bahar. Pp. 124-139.
- Milliyet Gazaresi, 1952 – *Milliyet Gazaresi*. 28. 10. 1952.
- Milliyet Gazetesi*, 1965 – *Milliyet Gazetesi*, 10.10.1965.
- Ospanova, 2016 – *Ospanova A.K.* Yurt Dışındaki Kazakların Kazakistan’a Geri Dönme Süreci, 3. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi, Bildiriler Kitabı –II. 02-03 Aralık, 2017. İstanbul. Pp. 361-377
- Svanberg, 1998 – *Svanberg İ.* Kazak Refugees in Turkey: A Study of Cultural Persistence and Social Change. Uppsala, 1998.
- Tuncer, 2015 – *Tuncer T.* 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan’da İstiklal Mücadelesi Ve Türkiye’ye Yapılan Göçler (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2015.
- Tuncer. 2006 – *Tuncer B.* Türk, Türklük ve Türkler, 2. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006. Pp. 97-100.
- Türkiye’deki Kazaklar Hakkında Araştırmalar. URL: [Http://Jaskazakh.Kazakhaber.Com](http://Jaskazakh.Kazakhaber.Com)
- Yiğit, 2001 – *Ali Yiğit.* Kazakistan’ın Değişen Etnik Yapısı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt: 10 Sayı: 2, 2001, Elazığ. Pp. 1-15.

References

- Alaş Kazak Vadisi Tarihçesi, 2010 – *Alaş Kazak Vadisi Tarihçesi* (Orta Asya’dan Ege’ye son Kazak Göçü) [History of Alash Kazakh Valley (The last Kazakh Migration from Central Asia to the Aegean)], Kemalpaşa, İzmir, 2010. [in Turk.]
- Alimcan, 2010 – *Alimcan İ.* Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan [East Turkestan as a Civilization Basin], Hür Doğu Türkistan Sempozyumu, Mart, 2010. [in Turk.]
- Atantaeva, Mamırbekov, Ospanova, 2016 – *Atantaeva B.J., Mamırbekov A.M., Ospanova A.K.* Shıgıs Qazaqstan Uderisin tarihinin repatriassiyası (1991-2011 J.J.) [History of the repatriation process in East Kazakhstan (1991-2011)] Semey, 2016. 145 p. [in Kaz.]
- Bregel, 2003 – *Bregel Y.* An Historical Atlas Of Central Asia, Brill Leiden, Boston, 2003. Pp. 95-96.
- Çolak, 2007 – *Çolak F.* Salihli Kazaklarının Günümüzdeki Durumu [The Current Situation of Salihli Kazakhs], Kazakistan Ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu 21-23 Mayıs 2007, Almaty. Pp. 105-108. [in Turk.]
- Çolak, 2007 – *Çolak F.* Salihli Kazaklarının Günümüzdeki Durumu [The Current Situation of Salihli Kazakhs], Kazakistan Ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu 21-23 Mayıs 2007, Almaty. Pp. 105-108. [in Turk.]
- Djordj, 1997 – *Djordj D.* Orıstardın Qazaqstandı otarlauy (1896-1916) [Russian colonization of Kazakhstan (1896-1916)]. Almatı: Galım, 1997. 42-64 bb [in Kaz.]
- Doğanay, 1996 – *Doğanay F.* Türkiye’ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi [Settlement of Immigrants to Turkey], Kasım, 1996. [in Turk.]
- Erkin, 2002 – *Erkin E.* Türkler Ansiklopedisi [Encyclopedia of Turks], Ankara, 2002. [in Turk.]
- Göktürk, 2005 – *Göktürk H.* Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya Göçler [Migrations from East Turkestan to Anatolia], Uluslararası Göç Sempozyumu, 8-11 Aralık 2005, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul. Pp. 130-135. [in Turk.]
- Gayretullah, 1977 – *Gayretullah H.* Altaylar’da Kanlı Günler [Bloody Days in Altaylar], Hamle Yayınları, İstanbul, 1977. [in Turk.]
- Hakim, 2010 – *Hakim M.* Doğu Türkistan 20.yy İstiklal Mücadelesi [East Turkestan 20th century Independence War], Hür Doğu Türkistan Sempozyumu, Mart, 2010, s. 113. [in Turk.]
- Jemeney, 2007 – *Jemeney I.* İran Qazaqtary [Iranian Kazakhs]. Almaty: Zerde, 2007. [in Kaz.]
- Kafkasyalı, 2012 – *Kafkasyalı A.* Bağımsızlıklarının 20. Yılında Kazakların İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış [A Glimpse of the History of the Kazakh Independence Struggle in the 20th Year of Independence], Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XII/1. 2012. Pp.167-192. [in Turk.]
- Kara, 1996 – *Kara A.* Kazakların Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya Göçü [Migration of Kazakhs from East Turkestan to Anatolia]. İstanbul: Kazak Türkleri Vakfı Yayını. 1996. [in Turk.]
- Kara, 2010 – *Kara A.* Kazakların Altaylardan Anadolu’ya Uzanan Göçü [Migration of Kazakhs from Altai to Anatolia]. Göç Sempozyumu. İstanbul, 2010. [in Turk.]
- Kasymzhanov, 1994 – *Kasymzhanov A.* Qazaq [Kazakh]. Almaty: Bilim, 1994. 80 s. [in Kaz.]
- Kesici, 2003 – *Kesici K.* Doğu Türkistanlı Kazak Türklerinin Türkiye’ye Göçünün 50. Yılı Münasehletiyle [On the Occasion of the 50th Anniversary of the Migration of Kazakh Turks from East Turkestan to Turkey-1’]. *Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi*. No. 195. Mart 2003. [in Turk.]
- Kesici, 2023 – *Kesici, A.* Avrupa’ya Göç’ün 50. yılında Kazak Diasporası’nın Bugünü Ve Geleceği [The Present and Future of the Kazakh Diaspora in the 50th Anniversary of Migration to Europe]. *Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon*. 2023. [in Turk.]

- Kırimer, 1997 – *Kırimer S.* Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri [Historical Roots of Russian Expansion]. TDV Yay. Ankara, 1997. Pp.132-133. [in Turk.]
- Kuandyk, 2018 – Kuandyk Y. Shygys Turkistan dep atalatyn kazaktyn zheri kalai Shinzhiyan olkesi boldy [How the Kazakh land known as East Turkestan became the Xinjiang region]. July 14. URL: <https://qazaquni.kz/sayasat/87510-shyghys-tuerkistan-dep-atalatyn-qazaqty> [in Kaz.]
- Kul, 2007 – *Kul O.* İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları [Struggle Memories of İsa Yusuf Alpekin]. Haz. Ömer Kul, Ankara: Berikan Yayınevi, 2007. [in Turk.]
- Kul, Tuncer, 2015 – *Kul O., Tuncer T.* XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler [XX. Migrations in Eastern Turkestan in the Century]. Türk Dünyasında Sürgün ve Göç. Türk Dünyasında Sürgün Ve Göç Sempozyumu, Yeditepe Ofset, İstanbul, 2015. Pp. 193-234. [in Turk.]
- Kara, 2012 – *Kara A.* Kazakların Altaylardan Anadolu'ya Uzanan Göçü [Migration of Kazakhs from Altai to Anatolia]. 17 OCAK 2012. URL: <http://www.abdulvahapkara.com/karavahap-2/?fbclid=IwAR2zpbnB3uQ71ghyU5zk6wEwStuMS7iET05wNfE2UWoF4AyNQqbLEAM8FRs> [in Turk.]
- Mendikulova, Atantayeva, 2008 – *Mendikulova G., Atantayeva B.* Istoriya migratsii mezhdur Kazakhstanom i Kitayem v 1860-1960-ye gg [History of migration between Kazakhstan and China in the 1860-1960s]. Алматы: SaGa, 2008, 232 p. [in Rus.]
- Mustafa, 2007 – *Mustafa.K.* Sovyetler Döneminde Kazakların Göç Hareketleri Ve Anadolu'da (Altay Köyü'nde) İskân Edilişleri [Migration Movements of Kazakhs During the Soviet Period and Their Settlement in Anatolia (Altay Village)]. TÜBAR-XXI-/2007-Bahar. Pp. 124-139. [in Turk.]
- Milliyet Gazaresi, 1952 – *Milliyet Gazaresi* [Milliyet Newspaper]. 28. 10. 1952. s. 3[in Turk.]
- Milliyet Gazetesi*, 1965 - Milliyet Gazetesi [Milliyet Newspaper]. 10.10.1965 [in Turk.]
- Ospanova, 2016 – *Ospanova A.K.* Yurt Dışındaki Kazakların Kazakistan'a Geri Dönme Süreci [The Process of Returning Kazakhs Abroad to Kazakhstan] 3. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi. Bildiriler Kitabı –II. 02-03 Aralık, 2017, İstanbul. Pp. 361-377 [in Turk.]
- Qinayatılı, 1995 – *Qinayatılı Z.* Jılagan jıldar shejiresi [The Chronicle of the Crying Years.]. Almatı: Sanat, 1995, 298 p. [in Kaz.]
- Svanberg, 1998 – *Svanberg İr.* Kazak Refugees in Turkey: A Study of Cultural Persistence and Social Change. Uppsala, 1998.
- Tuncer, 2015 – *Tuncer T.* 1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi Ve Türkiye'ye Yapılan Göçler [Struggle for Independence in East Turkestan Between 1949 and 1964 and Migrations to Turkey], (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa. 2015. [in Turk.]
- Tuncer, 2006 – *Tuncer B.* Türk, Türklük ve Türkler [Turk, Turkishness and Turks], 2. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul, 2006. Pp. 97-100. [in Turk.]
- Türkiye'deki Kazaklar Hakkında Araştırmalar [Research on Kazakhs in Turkey]. URL: <Http://Jaskazakh.Kazakhaber.Com> [in Turk.]
- Yesmagambetov, 1994 – *Yesmagambetov K.* Qazaqtar shetel adabiyetinde [Kazakhs in foreign literature]. Almaty: Atamura, 1994, 38 p. [in Kaz.]
- Yiğit, 2001 – *Yiğit A.* Kazakistan'ın Değişen Etnik Yapısı [The Changing Ethnic Structure of Kazakhstan], Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt: 10 Sayı: 2, 2001, Elazığ. Pp. 1-15. [in Turk.]
- Altay, 2000 – *Altay H.* Altaydan Avған El [A country that has migrated from Altai], Almaty: Atajurt, 2000. [in Kaz.]
- Oraltay, 1976 – *Oraltay H.* Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri [Kazakh Turks of Eastern Turkestan for the sake of freedom]. Türk Kültür Yayımları. İstanbul, 1976. [in Turk.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 490–499
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_490-499

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ РАБОТНИКОВ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ КАЗАХСТАНА (1925–1932 гг.) В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ

Самал Сагнайкызы¹, Спатай Алтынбекович Сартаев²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ст. преподаватель
<https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат юридических наук, декан факультета довузовского образования
<https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сагнайкызы С., Сартаев С.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В 1925–1932 годах кадровая политика правоохранительных органов Казахстана изменилась под влиянием советских реформ. Усиление партийного контроля и привлечение малообразованных кадров снизили эффективность работы, усилив репрессивные функции. Исследование анализирует влияние социальной структуры и подготовки сотрудников на их деятельность. *Материалы и методы.* Исследование опирается на исторические и статистические методы, междисциплинарный анализ и архивные материалы НКЮ. *Результаты.* Правоохранительные органы Казахстана в 1920–1930-е годы страдали от нехватки квалифицированных кадров, слабой подготовки и партийного контроля. Советская система уступала традиционным судебским практикам, что подрывало доверие населения. Курсы подготовки, открытые в 1926 году, не смогли обеспечить нужный уровень компетенций. В 1930-х годах кадровая политика ориентировалась на партийную лояльность, а не на профессионализм, что снижало эффективность работы органов. В результате правоприменительная система оставалась слабой и зависимой от идеологии. *Выводы.* В 1925–1932 годах кадровая политика правоохранительных органов Казахстана была ориентирована на лояльность, а не профессионализм, что привело к кризису и усилению репрессивных функций.

Ключевые слова: Социальный состав, образование, правоохранительные органы, профессиональная подготовка, классовая принадлежность, идеологическая принадлежность

Для цитирования: Сагнайкызы С., Сартаев С.А. Кадровая политика и профессиональное развитие работников правоохранительных органов Казахстана (1925–1932 гг.) в контексте социальной устойчивости // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 490–499 [на рус.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_490-499

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ КАДРЛЫҚ САЯСАТЫ ЖӘНЕ КӘСІБИ ДАМУЫ (1925–1932 ЖЖ.) ӘЛЕУМЕТТІК ТҰРАҚТЫЛЫҚ КОНТЕКСТІНДЕ

Самал Сағнайқызы¹, Спатай Алтынбекович Сартаев²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
<https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Заң ғылымдарының кандидаты, ҚазҰУ ЖОО дейінгі білім беру факультетінің деканы
<https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сағнайқызы С., Сартаев С.А., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* 1925–1932 жылдар аралығында Қазақстанның құқық қорғау органдарындағы кадрлық саясат кеңестік реформалардың ықпалымен өзгеріске ұшырады. Партиялық бақылаудың күшеюі және жеткіліксіз білімді мамандардың тартылуы құқық қорғау органдарының тиімділігін төмендетіп, олардың репрессивтік қызметін арттырды. Бұл зерттеу құқық қорғау органдары қызметкерлерінің әлеуметтік құрылымы мен кәсіби даярлығының олардың қызметіне ықпалын талдайды. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу тарихи және статистикалық әдістерге, пәнаралық талдауға және НКЮ мұрағат материалдарына негізделген. *Нәтижелер.* 1920–1930 жылдары Қазақстанның құқық қорғау ұйымдары білікті кадрлардың жетіспеушілігіне, кәсіби даярлықтың әлсіздігіне және партиялық бақылаудың күшеюіне тап болды. Кеңестік жүйе дәстүрлі сот тәжірибелерінен бас тартуы, қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін төмендігі халықтың құқық қорғау органдарына деген сенімін әлсіретті. 1926 жылы ашылған даярлық курстары қажетті деңгейдегі кәсіби құзыреттілікті қамтамасыз ете алмады. 1930-жылдары кадрлық саясат кәсібиліктен гөрі партиялық адалдыққа негізделіп, құқық қорғау органдарының тиімділігін төмендетті. Нәтижесінде құқық қорғау жүйесі конституциялық міндеттерінен алшақтап, идеологияға тәуелді күйде қалды. *Қорытынды.* 1925–1932 жылдары Қазақстанның құқық қорғау органдарындағы кадрлық саясат кәсібиліктен гөрі саяси адалдыққа басымдық берді.

Түйін сөздер: Әлеуметтік құрамы, білімі, кәсіби даярлығы, таптық тиістілігі мен идеологиялық ұстанымы құқық қорғау органдарының қызметінде маңызды рөл атқарды

Дәйексөз үшін: Сағнайқызы С., Сартаев С.А. Қазақстандық құқық қорғау ұйымдарының кадрлық саясаты және кәсіби дамуы (1925–1932 жж.) әлеуметтік тұрақтылық контекстінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 490–499-бб. [орыс.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_490-499

PERSONNEL POLICY AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS IN KAZAKHSTAN (1925–1932) IN THE CONTEXT OF SOCIAL SUSTAINABILITY

Samal Sagnaikyzy¹, Spatay A. Sartaev²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Aven., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer
<https://orcid.org/0000-0002-6335-3271>. E-mail: samal7373@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Legal Sciences, Dean of the Faculty of Pre-University Education
<https://orcid.org/0000-0002-9865-7363>. E-mail: spatay.sartaev@kaznu.edu.kz

© Valikhanov IHE, 2025

© Sagnaikyzy S, Sartaev S.A., 2025

Abstract. *Introduction.* Between 1925 and 1932, the personnel policy of Kazakhstan's law enforcement agencies underwent significant changes during the Soviet reforms introduction. The strengthening of party control and the recruitment of poorly educated personnel reduced operational efficiency and reinforced the repressive functions of these institutions. The study elucidates the impact of social structure and professional training on the performance of law enforcement officers. *Materials and Methods.* The study relies on historical and statistical methods, interdisciplinary analysis, and archival materials of the NKYu. *Results.* In the 1920s–1930s, Kazakhstan's law enforcement agencies suffered from a lack of qualified personnel, their inadequate training and strict party control. The Soviet system was less effective than traditional judicial practices, undermining public trust. Training courses launched in 1926 failed to provide the necessary level of competence. In the 1930s, personnel policy prioritized party loyalty over professionalism, further reducing the effectiveness of law enforcement. As a result, the legal enforcement system remained weak and ideologically driven. *Conclusions.* Between 1925 and 1932, the personnel policy of Kazakhstan's law enforcement agencies prioritized loyalty over professionalism, leading to a crisis and the growth of repressive functions.

Keywords: Social composition, education, law enforcement agencies, professional training, class affiliation, ideological affiliation

For citation: Sagnaikyzy S., Sartaev S.A. Personnel policy and professional development of law enforcement officers in kazakhstan (1925–1932) in the context of social sustainability // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 2. Pp. 490–499 [in Russ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_490-499

Введение. В период со второй половины 1920 по 1932 годы Казахстан стал свидетелем значительных трансформаций в области правоохранительной деятельности, что отразилось на социальном составе его работников. Эти изменения были обусловлены широкомасштабными политическими реформами, направленными на построение советской государственности, что, в свою очередь, повлияло на структуру, кадровую политику и систему подготовки сотрудников правоохранительных органов. В этот период происходила коренная перестройка системы управления, в ходе которой партийное руководство стремилось обеспечить лояльность кадров и привлекать в правоохранительные структуры представителей пролетариата и беднейших слоев крестьянства. Однако такая кадровая политика, ориентированная на классовый подход, сопровождалась проблемами, связанными с низким уровнем образования и профессиональной подготовки кадров.

Профессиональная подготовка и социальный статус сотрудников правоохранительных органов играли ключевую роль в формировании и функционировании правопорядка в условиях советской модернизации. На фоне политических перемен и экономических преобразований исследуемый период стал временем значительного изменения кадровой политики и структуры правоохранительных органов. Введение системы ускоренной подготовки сотрудников приводило к тому, что значительная часть работников не имела необходимого уровня знаний и навыков, что сказывалось на качестве их работы. В условиях нехватки квалифицированных кадров, особенно среди национальных групп, происходило активное привлечение малообразованных, а иногда и полностью неграмотных работников, что, в свою очередь, создавало дополнительные сложности в правоохранительной деятельности. Тем не менее, руководство страны считало, что привлечение представителей рабочего и крестьянского классов обеспечит усиление контроля партии над правоохранительными органами и сделает их инструментом для реализации политических задач советского государства.

Настоящая статья посвящена анализу профессиональной подготовки сотрудников правоохранительных органов Казахстана, их социальному составу, образовательным и профессиональным характеристикам, а также влиянию данных аспектов на эффективность их деятельности в контексте социально-исторических условий начала XX века. Особое внимание

уделяется анализу специфики работы правоохранительных структур в условиях проводимой в те годы политики «поднятия с низов», которая привела к включению в правоохранительные органы большого количества лиц без опыта и необходимой подготовки. В результате многие из них не могли эффективно исполнять свои должностные обязанности, что вело к нарушениям правопорядка, злоупотреблению властью и репрессивным мерам в отношении населения.

В 1925–1933 годах первым секретарем Коммунистической партии Казахстана был Ф.И. Голощекин. Проведенная им реформа, известная как «Малый Октябрь», существенно укрепила тоталитарный строй и упрочила советскую административно-командную систему в Казахстане. Эта политика непосредственно повлияла на формирование кадрового состава правоохранительных органов, что определило хронологические рамки исследования. В этот период партийный контроль над правоохранительными структурами значительно усилился, а кадровая политика стала отражением общесоюзных тенденций, направленных на укрепление идеологической дисциплины и лояльности аппарата. Одной из ключевых задач правоохранительных органов стало подавление инакомыслия и борьба с так называемыми «социально чуждыми элементами», что привело к усилению репрессивных механизмов.

Цель данной статьи заключается в сравнительном анализе процессов формирования профессиональной подготовки и социального состава работников правоохранительных органов Казахстана в период 1925–1926 годов и в 1930–1932 годах. Основное внимание уделяется исследованию образовательного и профессионального фона сотрудников, а также факторам, определявшим их социальный статус и роль в обществе того времени. В статье рассматриваются вопросы эффективности их деятельности, влияние кадровой политики на уровень правопорядка, а также влияние социальных и политических факторов на формирование институтов правоохранительной системы. Анализ проводится с целью оценки воздействия этих аспектов на эффективность работы правоохранительных органов в условиях политических и экономических трансформаций советской эпохи в Казахстане.

Результаты исследования позволяют глубже понять механизмы кадровой политики в советский период, выявить основные тенденции в системе подготовки и отбора работников правоохранительных органов, а также их влияние на обеспечение стабильности и правопорядка. Важным аспектом становится анализ того, каким образом социальные изменения и политические реформы повлияли на профессиональное развитие кадров, а также на степень их готовности к выполнению возложенных на них задач. Полученные выводы могут быть полезны как для историков, занимающихся изучением эволюции правоохранительной системы в советский период, так и для специалистов в области государственного управления и права, исследующих вопросы формирования институтов правопорядка в условиях модернизации политической системы.

Материалы и методы. При проведении исследования использовались современные методологические и теоретические подходы, а также новейшие разработки в области исторической науки. Актуальность темы обусловлена недостаточной изученностью кадровой политики и профессионального становления сотрудников правоохранительных органов Казахстана в 1925–1932 годах. В отличие от традиционной советской историографии, которая в основном рассматривала правоохранительные органы через призму идеологических установок, в данной работе применен комплексный междисциплинарный подход, позволяющий выявить реальные механизмы формирования кадрового состава и профессиональной подготовки сотрудников.

Методологической основой исследования стали принципы научной объективности, историзма и системности. В ходе анализа использовались конкретно-исторический, сравнительно-исторический и структурно-функциональный методы, что позволило проследить изменения в кадровом составе правоохранительных органов, их социальную и образовательную динамику, а также выявить влияние политических трансформаций на их деятельность. Применение аналитического и статистического подходов позволило провести количественный анализ источников, выявить основные тенденции в кадровой политике и оценить уровень профессиональной подготовки сотрудников.

Особое внимание уделено концепции «памятного поворота» (мемориальной парадигмы), широко используемой в современной гуманитарной науке. Этот подход позволяет рассматривать деятельность правоохранительных органов не только через архивные документы, но и с учетом коллективной памяти, что важно для комплексного понимания их роли в социально-политических процессах того времени.

Источниковая база исследования основана на материалах Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК), в частности фонде Народного комиссариата юстиции [ЦГА РК, Ф. 1380, Оп. 1, 2], а также на опубликованных источниках того периода. Использование широкого круга источников позволило провести всесторонний анализ кадровой политики правоохранительных органов Казахстана в 1925–1932 годах и выявить ключевые закономерности их профессионального развития.

Обсуждение. Советское государство, основываясь на принципах марксизма-ленинизма, рассматривало правовое государство как временную концепцию и считало, что с приходом коммунистического будущего правоохранительные структуры станут ненужными [Федоров 1964: 13].

После распада СССР начался детальный анализ профессионального образования и социального состава сотрудников правоохранительных органов, а также принципов подбора кадров и требований к вакансиям. В рамках этих исследований особое внимание уделялось тому, как социальный состав оказывал решающее влияние на эффективность и структуру правоохранительных органов в 1920-30-е годы. Акцент на социальном положении сотрудников правоохранительных органов в 1920-30-е годы был важен из-за идеологического контекста того времени, где социальное происхождение и партийная лояльность определяли эффективность работы и кадровую политику. В условиях коммунистической идеологии социальный статус сотрудников служил показателем их соответствия партийным требованиям и влияния на правоприменение. Исследование этих аспектов позволяет понять, как партийная система формировала кадровый состав и его работу. Российские ученые первыми затронули эту тему. В 1990 году ученые из Москвы в своем труде «30-е годы: взгляд из сегодняшнего дня» провели критический анализ структуры государственной власти, обратив внимание на политику подбора кадров в административных органах, включая правоохранительные органы 1920-30 годов [30-е годы взгляд из сегодня 1990: 41-45, 87]. В своем исследовании «Документы свидетельствуют» В. П. Данилов и Н. А. Ивицкий рассмотрели деятельность правоохранительных организаций во время политических и экономических кампаний 1920-30-х годов, а также представили информацию о составе сотрудников [Документы свидетельствуют 1989: 22-27].

Талас Омарбеков, ученый из Казахстана, впервые после обретения страной независимости представил историческую и объективную оценку деятельности правоохранительных органов Казахстана в 1920-30-е годы. Его статья «Шаруаларға шабуыл қалай басталды», опубликованная в 1993 году в журнале «Ақиқат», содержит ценные сведения о составе и работе этих органов [Омарбеков 1993: 62-69]. Кроме того, в другой своей статье «Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді?» Т. Омарбеков привел статистические данные, связанные с образованием, национальностью и профессиональной квалификацией сотрудников суда-прокуратуры в период с 1924 по 1930 год [Омарбеков 1995: 29-32]. «Коллективизация в Казахстане – трагедия крестьянства», написанная совместно М.К. Козыбаевым, Ж.Б. Абылхожиным, К.С. Алдажумановым [Козыбаев, Абылхожин 1992: 1-5], и «Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века» Ж.Б. Абылхожина также содержат информацию о сотрудниках советских правоохранительных органов периода 1920-30 годов [Абылхожин 1997: 204-206].

В написании статьи были учтены результаты исследований следующих учёных. В частности, использовалась научная работа И.И. Олейника «Организация и результаты юридической подготовки работников правоохранительных органов в советском государстве (1917-1941 гг.)», опубликованная в 2008 году [Олейник 2008: 259-264]; статья О. Г. Бузмакова и Д. Ю. Михеев «Формирование судебных кадров в Сибири в 1920-х – начале 1930-х годов», изданная в 2021 году [Бузмакова и др. 2021: 5–15]; а также исследование А.В. Жадана «Профессиональная подготовка сотрудников территориальных органов НКВД Дальнего Востока: 1941-1945 годы», опубликованное в 2021 году [Жадан 2008: 224-232]. Эти работы предоставляют ценный контекст и аналитические данные, которые стали основой для более глубокого понимания рассматриваемой темы и внесли значительный вклад в развитие научного дискурса о профессиональной подготовке и кадровой политике в правоохранительных органах советского периода. В ходе написания статьи были рассмотрены труды, посвященные истории государства и права Казахстана, в частности: Абиля Е. История государства и права Казахстана [Алматы: 2020] и История государства и права советского Казахстана: 1917–1925 гг. [под ред. М. А. Биндера, С. З. Зиманова, Алма-Ата: 1961]. Однако содержащаяся в них информация носит лишь косвенный характер и непосредственно к теме исследования не относится.

Следует подчеркнуть, что данная проблема до настоящего времени не получила всестороннего изучения в работах казахстанских историков.

Результаты. В 1920–1930-х годах, когда Ф. И. Голощекин занимал должность ответственного секретаря Казахского обкома партии, советские правоохранительные органы, по его утверждению, не пользовались доверием среди местного населения. Причиной слабого обращения граждан, по мнению Голощекина, была их недостаточная осведомленность о работе советских органов, из-за чего люди предпочитали обращаться к традиционным судьям, руководствовавшимся нормами шариата и степного права [Голощекин, 1931: 21]. Низкий уровень доверия также объяснялся слабой профессиональной подготовкой сотрудников, что затрудняло принятие обоснованных решений. В этот период в Казахстане отсутствовали высшие юридические учебные заведения; лишь в 1926 году в Кызылорде были открыты краткосрочные курсы по юриспруденции, которые в 1928 году были преобразованы в юридический факультет. Далее в статье будет рассмотрен вопрос профессиональной подготовки и социального положения сотрудников правоохранительных органов в указанный период.

Сравнение данных о правоохранительных органах Казахстана за 1925–1926 и 1930–1932 годы представляется целесообразным по нескольким ключевым причинам, которые связаны с масштабными социальными и политическими изменениями, происходившими в этот период. Во-первых, начало 1920-х годов отмечено формированием и становлением советской правовой системы в Казахстане. Это время характеризуется переходом от традиционных судебных практик к советской системе права, что сопровождалось значительными кадровыми и организационными изменениями. В частности, в 1925–1926 годах наблюдался дефицит квалифицированных специалистов и недостаточная профессиональная подготовка сотрудников, что негативно сказывалось на эффективности работы правоохранительных органов.

Во-вторых, в начале 1930-х годов, особенно в 1930–1932 годах, происходят ключевые изменения в политическом и административном устройстве Советского Казахстана. Этот период связан с усилением тоталитарной власти, проведением масштабных реформ и мероприятий, направленных на укрепление контроля и централизацию власти. Важным аспектом этих изменений стало пересмотр кадровой политики, усиление партийного контроля и повышение требований к квалификации сотрудников правоохранительных органов. Сравнение данных за 1930–1932 годы с данными предыдущего периода позволяет проанализировать, как эти изменения повлияли на профессиональный состав и организацию работы правоохранительных органов. Таким образом, сопоставление данных за 1925–1926 и 1930–1932 годы предоставляет уникальную возможность оценить динамику кадровых и структурных изменений в правоохранительных органах Казахстана, а также выявить влияние политических и административных реформ на их деятельность. Это позволяет не только увидеть результаты проведенных реформ, но и оценить их эффективность в контексте развития советской правовой системы и кадровой политики в стране.

В статье 1925 года в журнале «Кызыл Казахстан» Е. Кыдырбаев отмечает нехватку квалифицированных специалистов и необходимость подготовки судей, способных различать зажиточных и бедных, и применять законодательство в интересах последних. Для подготовки работников правоохранительных органов были организованы курсы, на которых обучались 90 человек, включая 39 казахов. Курсы, финансируемые Наркоматом образования Москвы, предоставили 88 мест для Казахстана из 125 [Кыдырбаев, 1925:14]. В статье также подчеркивается необходимость политических знаний сотрудников в соответствии с интересами рабочего класса. Курсы, упомянутые в статье Кыдырбаева, были открыты в 1926 году. Курсы были организованы с квотами для различных областей: 15 мест для Семипалатинска, 15 для Петропавловска, 10 для Уральска, 10 для Актюбинска, 6 для Кустаная и 4 для Адайского региона. Местные курсы при Семипалатинском и Кустанайском судах выпустили 29 и 26 человек соответственно [ЦГАРК. Ф. 1380, Оп. 1. Д. 267а, Л.1].

В 1925 году в прокуратуре работало 128 сотрудников, из которых большинство имели высшее или юридическое образование. Доля сотрудников с высшим образованием составляла 7%, со средним – 36%, а остальные имели низкий уровень образования. Стаж работы до двух лет имели около 80% сотрудников. Национальный состав включал значительную долю казахов (44%) и славян (19%). Социальное происхождение: рабочие – 11%, крестьяне – 67%, интеллигенция – 22%. В 1926 году численность сотрудников прокуратуры сократилась до 120, но доля имеющих высшее образование увеличилась до 23%. Доля сотрудников со средним образованием также возросла. Национальный

состав изменился: казахи составили 63%, славяне – 41%. В губернских судах в 1925 году функционировало 8 судов с 63 сотрудниками, а в 1926 году – 9 судов с 81 сотрудником. Среди них преобладали казахи и русские, а также представители других национальностей. В народных судах в 1925 году числилось 127 сотрудников, а в 1926 году их стало 199. Доля сотрудников с высшим образованием оставалась низкой, тогда как подавляющее большинство имело среднее или низкое образование [ЦГА РК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 99. Л. 1-3]. В 1925-1926 годах планировалось расширение штата: 100 сотрудников для губернских судов, 100 – для прокуратуры, 400 – для народных судов и следователей. Однако меры по повышению квалификации оказались недостаточно эффективными: за период с апреля 1925 по октябрь 1926 года в Сырдарьинской губернии уволили 38 из 91 сотрудников, приняв на их место 31 нового специалиста [ЦГА РК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 98, Л. 20-25].

В 1930 году структура кадров правоохранительных органов КазАССР выглядела следующим образом [ЦГА РК. Ф. 1380, Оп.1. Д. 350. Л. 7-8]. В прокуратуре большинство сотрудников (более 60%) были казахами, 28% – европейцами, остальные представляли восточные народы. По социальному происхождению доминировали крестьяне (66%), затем следовали интеллигенция (20%) и рабочие (14%). Высшее образование имели лишь 4%, среднее – 12%, остальные обладали низким уровнем образования. В районных судах казахи составляли 56% сотрудников, а в народных судах – 50%. Доля лиц с высшим образованием оставалась крайне низкой, а преобладали сотрудники с низким уровнем подготовки. Таким образом, анализ профессионального состава правоохранительных органов Казахстана в 1925-1930 годах показывает медленный рост квалифицированных кадров, на фоне высокой доли сотрудников с низким уровнем образования. Несмотря на попытки увеличения штата, недостаточная подготовка кадров оставалась серьезной проблемой, особенно в судах и прокуратуре, где большинство сотрудников не имело даже среднего образования. Этот фактор оказывал влияние на эффективность правоприменительной системы и замедлял процесс формирования институтов правопорядка, что имело долгосрочные последствия для системы правосудия и защиты прав граждан.

Данные о составе сотрудников правоохранительных органов в 1931-1932 годах представлены следующим образом [ЦГА РК. Ф. 1380, Оп. 1. Д. 420. Л. 8-9, 34]. В прокуратуре было занято 10 из 12 вакансий, среди которых преобладали рабочие (70%) и интеллигенция (30%). В образовательном аспекте лишь один сотрудник имел высшее образование, тогда как большинство обладало средним или низким уровнем подготовки. Национальный состав включал представителей казахского, татарского и европейского населения. Партийная принадлежность была выражена умеренно: 40% сотрудников являлись беспартийными. В казахском отделе Верховного суда (включая Туркисиб) вакансии были полностью укомплектованы. Коллектив состоял преимущественно из интеллигенции, все сотрудники состояли в партии. В народных следственных органах из 201 вакансии было заполнено 113, значительная часть которых представляла крестьянство, рабочих и интеллигенцию. Среди них около половины имели партийную принадлежность, остальные были либо кандидатами, либо беспартийными. В народных судах работало 241 человек, среди которых также преобладали выходцы из рабочих и крестьянских слоев. В партийном разрезе большинство сотрудников имело связь с партийными структурами, но встречались и беспартийные. В целом, анализ состава правоохранительных органов Казахстана в 1931-1932 годах демонстрирует укрепление партийного влияния, что выражалось в высоком проценте членов ВКП(б) среди сотрудников судебной системы. Несмотря на усилия по кадровому обновлению, квалификационный уровень оставался невысоким, а образовательный уровень большинства работников ограничивался средним и низшим. Это свидетельствует о недостаточной подготовке кадров, что влияло на эффективность правоохранительных институтов.

В 1932 году был инициирован процесс повышения квалификации, в рамках которого обучение должны были пройти 100 сотрудников. Однако курс, проведенный в Алматы, выявил значительный дефицит специализированной учебной литературы, особенно на казахском языке, а также отсутствие Уголовного кодекса. Эти факторы значительно усложняли подготовку кадров, не владеющих русским языком. Таким образом, кадровая политика периода ориентировалась не столько на профессиональную подготовку, сколько на соответствие идеологическим требованиям, что снижало эффективность правоохранительной системы [ЦГА РК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 97. Л. 150-151].

Анализ состояния правоохранительных органов Казахстана в 1920–1930-е годы показывает, что ключевыми проблемами системы были нехватка квалифицированных кадров, слабая профессиональная подготовка и высокий уровень партийного контроля. В начале 1920-х годов

правоохранительная система находилась в стадии формирования, что сопровождалось кадровым дефицитом и отсутствием юридических образовательных учреждений. Несмотря на организацию курсов подготовки, их эффективность оставалась низкой, а значительная часть сотрудников имела недостаточный уровень образования. Это снижало качество судебных решений и правоприменительной практики, что, в свою очередь, подрывало доверие населения к советским судебным институтам.

К началу 1930-х годов происходили значительные изменения в политическом и административном устройстве Казахстана, что привело к усилению контроля над правоохранительными органами. Партийная лояльность стала основным критерием при отборе кадров, что ограничивало доступ к профессии квалифицированных специалистов. В результате рост численности сотрудников не сопровождался улучшением их компетенций, а образовательный уровень большинства работников оставался низким. Это негативно влияло на эффективность работы судебных и следственных органов, затрудняя реализацию законности и справедливости в обществе. Отдельной проблемой оставалась нехватка специализированной учебной литературы, особенно на казахском языке, что ограничивало подготовку кадров и доступ населения к правовой информации. Отсутствие уголовного кодекса на казахском языке создавало дополнительные сложности в правоприменении. В итоге кадровая политика была направлена не столько на повышение профессионального уровня сотрудников, сколько на обеспечение их идеологической лояльности, что снижало эффективность работы правоохранительных органов.

Таким образом, процесс формирования и развития системы правопорядка в Казахстане в 1920–1930-е годы сопровождался рядом серьезных проблем, которые замедляли создание эффективных и справедливых институтов. Дефицит кадров, низкий уровень образования, отсутствие независимости правоохранительных органов и судебной системы существенно ограничивали возможности защиты прав граждан и препятствовали развитию правовой культуры в стране.

Заключение. Исследование показало, что в 1925–1932 годах кадровая политика и профессиональная подготовка сотрудников правоохранительных органов Казахстана претерпели значительные изменения, обусловленные как общесоюзными реформами, так и региональными особенностями. В этот период наблюдалась целенаправленная политика социалистической модернизации, выражавшаяся в формировании новых кадровых структур, ориентированных на классовую принадлежность и политическую лояльность. Однако массовое привлечение в органы выходцев из рабочего и крестьянского классов без соответствующей профессиональной подготовки привело к острому кадровому кризису.

Анализ образовательного уровня сотрудников правоохранительных органов свидетельствует о существенных пробелах в их профессиональной подготовке, что негативно сказывалось на эффективности их деятельности. Введение ускоренных курсов обучения не смогло компенсировать недостаток базового образования, что способствовало правовым нарушениям, злоупотреблениям властью и усилению репрессивного характера правоохранительной системы. Влияние политики «поднятия с низов» привело к усилению идеологического контроля и подчинению правоохранительных структур партийным органам, что окончательно закрепило их роль как инструмента политических репрессий.

Важную роль в трансформации кадрового состава сыграла реформа Ф.И. Голощекина, известная как «Малый Октябрь». В этот период были заложены основы системы, в которой ключевыми критериями отбора кадров стали политическая благонадежность и классовое происхождение, а не профессиональные навыки и компетенции. Такая политика привела к институциональным изменениям в правоохранительных органах, усилению административно-командных методов управления и расширению функций репрессивного аппарата.

Результаты исследования позволяют глубже понять механизмы формирования кадровой политики в советский период, выявить основные тенденции в подготовке работников правоохранительных органов и их влияние на правопорядок. Эти выводы имеют значение не только для историков, занимающихся изучением эволюции советской правоохранительной системы, но и для специалистов в области государственного управления и права, исследующих влияние политических факторов на развитие институтов правопорядка.

Таким образом, изучение кадровой политики и профессионального развития сотрудников правоохранительных органов Казахстана в 1925–1932 годах позволяет выявить важные закономерности становления советской системы управления, понять логику политических решений и

их последствия для общества. Полученные результаты подчеркивают необходимость дальнейших исследований, основанных на новых архивных данных и сравнительном анализе с аналогичными процессами в других регионах Советского Союза.

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

Sources

CGA RK — Central'nyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan [Tsentral'nyy gosudarstvennyy arhiv Respubliki Kazakhstan]

Литература

Абылхожин, 1997 – *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. Алматы: Туран, 1997. 360 с.

Абил, 2020 – *Абил Е.* История государства и права Казахстана. Алматы: Лантар Трейд, 2020. 240 с.

Бузмакова, Михеев, 2021 – *Бузмакова О. Г., Михеев Д. Ю.* Формирование судебных кадров в Сибири в 1920-х – начале 1930-х годов // *Юридическая наука и практика*. 2021. Т. 17. № 1. С. 5–15.

Голощекин, 1931 – *Голощекин Ф.И.* Казахстан на путях социалистического переустройства. Сборник статей и речей / под редакцией П. М. Рыскова. Москва-Алма-Ата: ОГИЗ, 1931. 248 с.

Документы свидетельствуют, 1989 – *Документы свидетельствуют* / под редакцией В.П. Данилова, Н.А. Ивицкого. Москва: Политиздат, 1989. 525 с.

Жадан, 2021 – *Жадан А. В.* Профессиональная подготовка сотрудников территориальных органов НКВД Дальнего Востока: 1941–1945 годы // *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*. 2021. № 4 (73). С. 224–232.

История государства и права, 1961 – *История государства и права советского Казахстана: 1917-1925 гг.* Т. 1 / Под ред.: Биндер М.А., Зиманов С.З. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. 447 с.

Козыбаев, Абылхожин, 1992 – *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане, трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 35 с.

Қыдырбаев, 1925 – *Қыдырбаев С.* Сот жұмысы // *Қызыл Қазақстан*. 1925. № 3-4. С. 14.

Олейник, 2008 – *Олейник И. И.* Организация и результаты юридической подготовки работников правоохранительных органов в советском государстве (1917–1941 гг.) // *Вестник Владимирского юридического института*. 2008. № 2. С. 259–264.

Омарбеков, 1993 – *Омарбеков Т.* Шаруаларға шабуыл қалай жасалды // *Ақиқат*. 1993. № 9. С. 62–69.

Омарбеков, 1995 – *Омарбеков Т.* Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді? // *Ақиқат*. 1995. № 4. С. 29–32.

Омарбеков, 1997 – *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 с.

«30-е годы взгляд из сегодня», 1990 – *«30-е годы взгляд из сегодня»* / ответ. ред. д.ф.н. Д.А. Волкогонов. Москва: Наука, 1990. 168 с.

Федоров, 1964 – *Федоров К.* История советского государства и права. Ростов: Издательство Ростовского университета, 1964. 364 с.

References

Abylkhozhin, 1997 – *Abylkhozhin Zh.B.* Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana XX veka [Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan in the 20th Century]. Almaty: Turan, 1997. 360 p. [in Russian]

Abil, 2020 – *Abil E.* Istoriya gosudarstva i prava Kazakhstan. Almaty: Lantar Treid, 2020. 240 p. [in Russian]

Buzmakova, Mikheev, 2021 – *Buzmakova O.G., Mikheev D.Yu.* Formirovanie sudebnykh kadrov v Sibiri v 1920-kh – nachale 1930-kh godov [Formation of Judicial Personnel in Siberia in the 1920s – Early 1930s]: *Yuridicheskaya nauka i praktika*. 2021. Vol. 17. No. 1. Pp. 5–15. [in Russian]

Dokumenty svidetel'stvuyut, 1989 – *Dokumenty svidetel'stvuyut* [Documents Bear Witness] / Ed. by V.P. Danilov, N.A. Ivitsky. Moscow: Politizdat, 1989. 525 p. [in Russian]

Fedorov, 1964 – *Fedorov K.* Istoriya sovetskogo gosudarstva i prava [History of the Soviet State and Law]. Rostov: Publishing House of Rostov University, 1964. 364 p. [in Russian]

Goloshchekin, 1931 – *Goloshchekin F.I.* Kazakhstan na putyakh sotsialisticheskogo pereustroistva [Kazakhstan on the Path to Socialist Transformation]. Collection of Articles and Speeches / Ed. by P.M. Ryskov. Moscow-Alma-Ata: OGIZ, 1931. 248 p. [in Russian]

Istoriya gosudarstva i prava, 1961 – *Istoriya gosudarstva i prava sovetskogo Kazakhstana: 1917 - 1925 gg.* T. 1 / Pod red.: Binder M.A., Zimanov S.Z. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1961. 447 p. [in Russian]

Kozhbayev, Abylkhozhin, 1992 – *Kozhbayev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane, tragediya krest'yanstva* [Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry]. Alma-Ata, 1992. 35 p. [in Russian]

Kydyrbayev, 1925 – Kydyrbayev S. Sot zhumysy [Judicial Work]. *Kyzyl Kazakhstan*. 1925. No. 3-4. 14 p. [In Kazakh]

Oleinik, 2008 – *Oleinik I.I. Organizatsiya i rezul'taty yuridicheskoy podgotovki rabotnikov pravookhranitel'nykh organov v sovetskom gosudarstve (1917–1941 gg.)* [Organization and Results of Legal Training of Law Enforcement Officers in the Soviet State (1917–1941)]. *Vestnik Vladimirs'kogo yuridicheskogo instituta*. 2008. No. 2. Pp. 259–264. [in Russian]

Omarbekov, 1993 – *Omarbekov T. Sharualarga shabuyldar kalai zhasaldy* [How the Attacks on Peasants Were Carried Out]. *Aqikat*. 1993. No. 9, pp. 62–69. [In Kazakh]

Omarbekov, 1995 – *Omarbekov T. Kazakhstanda revolyutsiyalyk zandylyk kalai zhurgyildi?* [How Revolutionary Legality Was Implemented in Kazakhstan?] // *Aqikat*. 1995. No. 4. Pp. 29–32. [In Kazakh]

Omarbekov, 1997 – *Omarbekov T. 20-30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti* [The Tragedy of Kazakhstan in the 1920s-1930s]. Auxiliary Textbook. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. [In Kazakh]

Zhadan, 2021 – *Zhadan A.V. Professional'naya podgotovka sotrudnikov territorial'nykh organov NKVD Dal'nego Vostoka: 1941–1945 gody* [Professional Training of Employees of the NKVD Territorial Bodies in the Russian Far East: 1941–1945] // *Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. 2021. No. 4 (73). Pp. 224–232 [in Russian]

30-e gody vzglyad iz segodnya, 1990 – *30-e gody vzglyad iz segodnya* [The 1930s: A View from Today] / Ed. by D.F.N. D.A. Volkogonov. Moscow: Nauka, 1990. 168 p. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 500–509
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP /MPHTI /IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_500-509

ПОЛЬША АУМАҒЫНДАҒЫ КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ: СЕРГЕЙ ВОРОПАЕВ КҮНДЕЛІГІ МЫСАЛЫНДА (1941–1945)

Алия Амангалиқызы Сисенбаева¹, Манара Чальтеновна Калыбекова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
<https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: k.manara@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ұлы Отан соғысы жылдарында Польша аумағындағы концлагерьлердегі қазақстандық әскери тұтқындардың күнделікті өмірі зерттеушілерге архив материалдарына қолжетімділіктің болмауына байланысты бүгінгі таңда ең өзекті зерттелмеген мәселелердің бірі болып табылады. *Мақсаты мен міндеті.* Қолда бар архив материалдарын пайдалана отырып, қазақстандық тұтқын, жерлесіміз, Қостанай облысының тумасы, 1943 жылы Ламсдорф концлагеріне тұтқынға түскен қызыл әскер қызметкері, 1945 жылы наурызда туберкулез ауруынан қаза тапқан Сергей Воропаевтың жеке күнделігі қарастырылады. Осы жазбаларды пайдалана отырып, отандас әскери тұтқындардың үлесіне тиген ауыртпалықтардың көрінісі ретінде олардың күнделікті өмірін көрсетуге талпыныс жасалды: өмір сүру жағдайлары, күнделікті тұрмысы, жұмыс күші ретінде тұтқындарды пайдалану және Польшадағы концлагерьлердегі қазақстандық әскери тұтқындарға қатысты трагедиясы. *Материалдар мен зерттеу әдістері.* Зерттеу барысында Сергей Воропаевтың қолжазбасы зерттелді. *Нәтижелер.* Польша аумағында орналасқан концлагерьлердің қиыншылығын бастан өткерген әскери тұтқын Сергей Воропаевтың күнделігі тұтқында болған сарбаздардың, оның ішінде Қызыл Армия қатарында қызмет еткен қазақстандықтардың ішкі дүниесінің құнды куәлігі болып табылады. Еңбек жағдайларының қатал болуы, аштық және үнемі физикалық, моральдық зорлық-зомбылық әскери тұтқындардың жеке басын тек физикалық емес, рухани тұрғыдан да бұзып отырды. *Қорытынды.* Воропаевтың естеліктерінің көркемдік күші мен эмоционалдық тереңдігі тек бір адамның жеке тағдырын ғана емес, сондай-ақ мыңдаған қазақ әскери тұтқындарының тағдырларын көрсетеді, олардың тарихы әлі де өз қалпына келтіріліп, қайта жазылуды күтуде.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, Сергей Воропаевтың күнделігі, қазақстандық әскери тұтқындар, Ламсдорф концлагері, күнделікті өмір

Дәйексөз үшін: Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч. Польша аумағындағы концлагерьлердегі қазақстандық соғыс тұтқындарының күнделікті өмірі: Сергей Воропаев күнделігі мысалында (1941–1945) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 500–509-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_500-509

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ ВОЕННОПЛЕННЫХ КАЗАХСТАНЦЕВ В КОНЦЛАГЕРЯХ НА ТЕРРИТОРИИ ПОЛЬШИ: НА ПРИМЕРЕ ДНЕВНИКА СЕРГЕЯ ВОРОПАЕВА (1941–1945)

Алия Амангаликызы Сисенбаева¹, Манара Чальтеновна Калыбекова²

¹Казахского Национального университета им. аль-Фараби
(д. 71, пр. Аль-Фараби 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант
<https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
К.и.н.
<https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: k.manara@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч., 2025

Аннотация. Повседневная жизнь военнопленных казахстанцев в концлагерях на территории Польши в годы Великой Отечественной войны на сегодня остается одной из актуальных и не изученных проблем из-за недоступности архивных материалов для исследователей. *Цели и задачи исследования.* Используя доступные архивные материалы и личный дневник Сергея Воропаева – казахстанца, нашего земляка, уроженца Костанайской области, служащего Красной Армии, который попал в плен в 1943 году, оказался узником Ламсдорфского концлагеря, умер в марте 1945 г. от туберкулеза, не дожив до окончания войны пару месяцев, перенес все тяготы, выпавшие на долю наших соотечественников-военнопленных, делается попытка показать повседневную жизнь военнопленных: условия выживания, повседневную бытность, масштаб трудоиспользования в качестве рабсилы, и всю трагедию по отношению к казахстанским военнопленным концлагерях в Польше. *Методы и материалы.* Материалами исследования послужили собственно рукопись дневника Сергея Воропаева. *Результаты.* Дневник Сергея Воропаева, военнопленного, пережившего трудности нацистских концлагерей, является ценным свидетельством внутреннего мира солдат, оказавшихся в плену, в том числе казахстанцев, жестокие условия труда, голод и постоянное насилие не только физически, но и морально разрушали личность военнопленных. *Выводы.* Дневник Воропаева С. как архивный источник подчеркивают не только личную судьбу одного человека, но и судьбы тысяч казахских военнопленных, чьи истории также ждут своего восстановления и переписывания.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, дневник Сергея Воропаева, Ламсдорфский концлагерь, повседневная жизнь, военнопленные-казахстанцы

Для цитирования: Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч. Повседневная жизнь военнопленных казахстанцев в концлагерях на территории польши: на примере дневника Сергея Воропаева (1941–1945) // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 500–509 [на казахском яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_500-509

THE DAILY LIFE OF KAZAKHSTANI PRISONERS OF WAR IN CONCENTRATION CAMPS IN POLAND: THE EXAMPLE OF SERGEI VOROPAYEV'S DIARY (1941–1945)

Aliya Amangalykyzy Sissenbayeva¹, Manara Chaltenovna Kalybekova²

¹Al-Farabi Kazakh National University

(71 Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Junior researcher, doctoral student

<https://orcid.org/0000-0002-5299-8250>. E-mail: aliya.sysenbaeva@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences

<https://orcid.org/0000-0001-5194-6136>. E-mail: k.manara@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Sissenbayeva A.A., Kalybekova M.Ch., 2025

Abstract. The daily life of Kazakhstani prisoners of war in concentration camps in Poland during the Great Patriotic War remains one of the most pressing unexplored problems today due to the lack of archival materials for researchers. The goals and objectives of the study. Using available archival materials and the personal diary of Sergey Voropaev, a Kazakhstani, our countryman, a native of the Kostanay region, a Red Army soldier, captured in 1943, turned out to be a prisoner of the Lamsdorf concentration camp, died in March 1945 from tuberculosis, before he lived to see the end of the war for a couple of months, who suffered all the hardships that befell our fellow prisoners of war, an attempt is being made to show the daily life of prisoners of war: the conditions of their survival, daily life, the scale of labor use as a labor force, and the tragedy of the Kazakh prisoners in concentration camps in Poland. *Methods and materials.* The research materials were the actual manuscripts of Sergei Voropaev's Diary. *Results.* The diary of Sergei Voropaev, a prisoner of war who survived the hardships of the Nazi concentration camps, is a valuable testimony to the inner world of the soldiers who were captured, including Kazakhstanis. Harsh working conditions, hunger, and constant violence not only physically but also morally destroyed the personalities of the prisoners of war. *Conclusions.* As an archival source, S. Voropaev's diary highlights not only the personal fate of one person but also the fate of thousands of Kazakh prisoners of war, whose stories are also waiting to be restored and rewritten.

Keywords: The Great Patriotic War, Sergei Voropaev's diary, Lamsdorf concentration camp, daily life, Kazakhstani prisoners of war

For citation: Sissenbayeva A.A., Kalybekova M.Ch. The daily life of Kazakhstani prisoners of war in concentration camps in Poland: the example of Sergei Voropaev's diary (1941–1945) // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 2. Pp. 500–509 [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_500-509

Кіріспе. Екінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихында ең қасіретті оқиға ретінде бағаланды. Бұл қастығыс қарапайым халықтың, әскери қызметкерлер мен соғыс тұтқындарының зардап шегуіне негіз болды. II дүниежүзілік соғысқа қатысқан елдердің миллиондаған сарбаздары мен сардарлары тұтқынға түсті. Тұтқындардың ішіндегі сан жағынан ең көбі Кеңес жауынгерлері еді. Себебі, Германия соғыс жарияламастан Кеңес одағының аймағына басып кірді. Сәйкесінше Қызыл әскер соғысқа дайын болмады. Сонымен қатар, әскери дайындықтың әлсіздігі, қару жарактың жетілмеуі сияқты факторлар тұтқындар санын көбейтті. Солардың қатарында қазақстандық жауынгерлердің саны да аз болмады. Тұтқынға түскен жауынгерлер Польша аумағындағы концлагерлерге жіберілді.

1941 жылдың маусымынан бастап Екінші дүниежүзілік соғыстың соңына дейін неміс тұтқынына түскен Кеңес әскерінің саны туралы осы күнге дейін зерттеушілер арасында ортақ пікір жоқ. Мәселен, поляк зерттеушісі Якуб Войтковяк өзінің мақаласында К. Штрайтқа сілтеме бере отырып, барлық кеңестік тұтқындар санын 5,7 млн. Ал, оның ішінде тұтқында қайтыс болғандар саны 3,3 млн (57,8%) деп көрсетеді [Войтвяк, 2017: 18]. Осындай Польша концлагеріне тұтқынға

түскен қазақстандық жауынгердің бірі – Сергей Воропаев. Ол 1943 жылы тұтқындалды. Тұтқындардың арасында жас жауынгерлердің бірі болды. Сергей Воропаев нацистік концлагердегі қатал тәртіп пен тұтқындардың нашар жағдайы туралы күнделік жүргізді. Жазылған күнделігі жеке хроника және де дерек көзі және кеңес әскері қатарындағы қазақстандық сарбаздардың кездескен әр түрлі жағдайларының маңызды тарихи куәлігі болып табылады. Воропаевтың сол кезеңдегі оқиғаларға деген көзқарасын зерттей отырып, біз қазіргі таңда Екінші дүниежүзілік соғыстың ауқымы мен зардабын түсінуге мүмкіндік аламыз.

Аталған соғыс кезінде Польшадағы қазақстандық әскерилердің тұтқынға түсу мәселесі Ұлы Отан соғысы тарихында және XX ғасырдың жаңа тарихында аз зерттелген тақырып болып табылады. Бұл мәселе, әсіресе, әскери қақтығыстар кезінде тұтқынға түскен жауынгерлердің тағдырын зерттеу және олардың басқыншылық жағдайындағы одан кейінгі өмірін талдау тұрғысынан өзекті. Қазақстандық әскери тұтқындардың тарихы жеке ұлттың қасіретін көрсетеді. Соғыс азаматтарға, оның ішінде КСРО құрамындағы халықтарға тигізген зұлмат салдарының жарқын мысалы болып табылады. Бұл зерттеудің өзектілігі сондай-ақ, адам шығынының, мәжбүрлі еңбек пен аштықтың, концлагерьлердегі жағдайдың, сол кезеңдегі саяси қуғын-сүргіннің ауқымын терең тарихи тұрғыдан түсіну мен Кеңес Одағының Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы ұлттық қатынастар контекстінде жаңа қырларын анықтауда да көрінеді.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеу жұмыстарының бастауы Ұлттық кітапханадан орын алды. Ресей тарихнамасында соғыс біткен жылы арнайы комиссия Польша аумағында зерттеу жүргізді. Зерттеу барысында естеліктер мен құпия деп танылған құжаттар жинақтары жарыққа шықты. Ресей тарихнамасында Польша аумағындағы концлагерьлердегі кеңестік әскери тұтқындардың тарихы туралы кейбір материалдар алғашқы құжаттар жинағы Неміс-фашистік басқыншылар мен олардың сыбайластарының қатыгездіктерін тергеу мен белгілеу жөніндегі төтенше Мемлекеттік комиссия жұмыстары жарияланды. Бұл материалдарда аумақтағы концлагерьлердің тарихы, тұтқындардың түсуі, олардың режимі, жерленген жерлеріне сот-сараптамалық экспертизаларын жүргізілген құжаттар көрсетілді. Оның ішінде нақты қазақ тұтқындарының болғандығы «всех остальных людей делили на 3 группы по национальностям. В одной были русские, в другой – украинцы, в третьей – казахи ...» [1947: 9].

Сонымен қатар, әскери тұтқынға түскен С. Воропаевтың күнделігі Қостанай облысы тарихи өлкетану музейінде және Ресей Федерациясының мемлекеттік архивінде орналасқан [Ф. Р-7021. Оп. 102. Д. 631. Дневник (копия) советского военнопленного Воропаева Сергея, замученного немцами в Ламсдорфском лагере в Польше. 29.03.44-05.03.45. Л. 38]. «Простор» журналының беттері біз үшін таптырмас материал болып табылады [2005: 135-150]. Құнды дерек, соңғы жылдары жарық көрген Сергей Воропаевтың Ламсдорф концлагерінде жазылған күнделігіндегі көзқарасы тақырыбына арналған қазіргі кездегі жарияланымдар да талданды. Сергей Воропаевтың күнделігіне (күніне бөлінген түпнұсқа мәтін) үлкен назар аударылды. Мақаланы жазу барысында авторлар салыстырмалы және арнайы-тарихи, ретроспективті, баяндау, талдау, сипаттау әдістерін қолданды.

Талқылау. Тұтқындар мәселесі өз зерттеу аясында II дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңестік әскери тұтқындардың мысалында, зардап шеккендердің ең көп санаты ретінде қарастырылады. Осы мәселеге байланысты XX ғасырдың 90-шы жылдарында архив материалдары негізінде зерттеулер жарыққа шықты. Зерттеуші П. Полян өз еңбегінде II дүниежүзілік соғыс кезінде Германиядағы неміс басқыншыларының тарапынан мәжбүрлі еңбекке салынған, депортацияланған азаматтар мен соғыстан кейін КСРО-ға оралған кеңестік әскери тұтқындар, жұмысшылардың тағдырын жан-жақты әрі дәйекті түрде сипаттады [Полян, 2002]. Қазақстандық тарихшы Г. Көкебаева бұл еңбектің ерекшелігін атап өтті. Г. Көкебаева: «автор кеңестік соғыс тұтқындарын екі диктатор арасында жаншылған құқықсыз, қорғансыз құрбандар ретінде қарауы» деп баға берді [Көкебаева, 2022: 17]. П. Поляның «Нам запретили белый свет...» атты еңбегі аталған мәселе бойынша тағы бір іргелі еңбек болып табылады. Еңбекте тұтқынға түскен сарбаздардың күнделіктері мен әскерилер туралы естеліктер альманахы және соғыстан кейінгі кезең туралы мәселелерін қарастырған. Зерттеуде алты күнделікті (С. Воропаевтың, Пахомовтың, Михалева, Барановтың, Пилипенко мен Андреевтің) талдаған [Полян, 2006].

Қазақстандық әскери тұтқындардың Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі Польша аумағындағы концлагерьлердегі тұтқындар мәселесі отандық тарихнамада зерттеу нысанына айналмаған деседі болады. Отандық тарихнамада қазақстандық тұтқындар мен Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы қазақстандық азаматтар туралы алғашқы еңбектердің бірі А.Нүсіпбековтың

«Могучий арсенал великой Отечественной войны Советского Союза». Мақала 1947 жылы шыққан [Нусупбеков, 1947: 73-84]. Республиканың жеңіске жету жолындағы қосқан үлесі мен қазақстандықтардың Отан соғысына қатысуы туралы түсінік бере отырып, архив құжаттарын пайдаланғандығымен құнды. Тарихшы Қ.С. Алдажұманов зерттеулерінде, Т.Б. Балақаевтың мақалаларында соғыс тарихының «ақтаңдақтары» тұстары, алғашқы ұлттық бөлімдер мен құрамалардың қалыптастырылуы және соғыс қимылдарына қатысу мәселелері, қазақ халқының еңбек армиясына қатысу тарихы, қазақ халқының қайғылы тағдыры, әскери тұтқындар мәселесі, қарсылық қозғалысы мен Түркістан легионының тарихы көтерілді [Алдажұманов, Балақаев, 1980: 113-124].

XX ғасырдың аяғына қарай тарихшылардың зерттеулерінде жеке куәгерлердің, адамзаттардың азап шегу ауқымын және әскери тұтқынның жүйелі ерекшеліктерін түсінудегі маңыздылығын атап көрсетеді [Абылхожин, 1997; Козыбаев, 1970]. Отандық зерттеушілер жеке естеліктердің әскери тұтқынның микротарихын түсінудегі орны ерекше дереккөз екендігін айтады [Козыбаев және т.б., 1991].

2016 жылы Мендікұлова Г.М., Ғабдуллина А.Ж. Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі кеңестік соғыс тұтқындарының мәселесі және қазақтардың тарихнамасы мен деректері атты көлемді мақаласы жарыққа шықты [Мендикулова, Ғабдуллина, 2020: 10-18]. Зерттеуде Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі кеңестік соғыс тұтқындары мәселесі қазақстандық және шетел деректері мен тарихнамасында қарастырады. Қазақстан, Ресей және Белоруссияда соғыс тұтқындарына арналған еңбектер, соның ішінде тарихнамалық зерттеулер бар. Кеңестік соғыс тұтқындарына байланысты құжаттар өз дәрежесінде зерттелген жоқ. Соңғы жылдары іс-түссіз жоғалған азаматарды іздеу жұмыстарына күш жұмсалып жатыр. Іздестіру топтары шайқас болған жерлерді зерттеп, табылған деректердің негізінде ғылыми мақалалар мен кітаптар жариялауда.

Жоғарыда аталған зерттеулерге қарамастан тұтқындардың күнделікті өмірі зерттеу нысанына айналған жоқ. Күнделікті өмірді ашу мақсатында архив материалдарымен қатар жеке күнделік негізгі дерек ретінде пайдаланылды. Сергей Воропаевтың күнделігі кеңес әскери тұтқындарының концлагерь жағдайындағы бейімделу және аман қалу үшін қолданған терең психологиялық механизмдерін ашады. Воропаевтың жазбалары тұтқындардың физикалық жағдайын, ішкі күйзелістерін, әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастарды жан-жақты сипаттайды.

Воропаевтың күнделік жазбаларын талдау, оқиғалардың тікелей қатысушылары қалдырған деректі куәліктер әскери тұтқынның трагедиялық жағдайларын түсіну үшін ерекше ғылыми құндылыққа ие. Әскери тұтқынның жазбалары – Польшадағы концлагерьлердің қорқынышты жағдайында болған әскери тұтқындардың күнделікті өмірі туралы бастапқы ақпараттың бірегей көзі.

Сергей Воропаевтың соңғы жазбасын талдай отырып, біз адамзаттың азап шегу ауқымынан шошынбай тұра алмаймыз. Біз 23 жасар сарбаздың өмірден кетуін рационалды түрде қабылдағанын көреміз. Оның сөздері: «Өлім мені қорқытпайды, керісінше, ол маған қандай да бір жағымды, тыныштандыратын нәрсе сияқты» – оның эмоционалды және физикалық қажуынан туындаған үлкен шаршауды білдіреді [Простор, 2005: 149]. Әсіресе, оның отбасы туралы ойлары ерекше болды. Ол ата-анасын аяп, ауру болып қайтып оралса, олар үшін жүк болудан қорқады. Символдық мәнге ие болып, Воропаев «құралдардың гүрілін, снарядтардың жарылыстарын» естуді армандайды, жердің дірілдеуін қалап, ол бостандықтың келгенін күтті, алайда бұл өзі үшін болатынына сенбеді. Сергей Воропаевтың трагедиясы – бұл тек жеке оқиға емес. Бұл соғысқа құрбан болған бүтін бір ұрпақтың тарихы. Ол лагерь толық босатылғанға дейін алты күн ғана өмір сүріп, 1945 жылдың 23 наурызында, бостандықтан бірнеше күн бұрын қайтыс болды.

Нәтижелер. Сергей Воропаевтың күнделігі, фашизм концлагерьлерінің қорлығын бастан өткерген әскери тұтқын, оның ішінде Қызыл Армияда қызмет еткен қазақстандық солдаттардың ішкі күйзелісінің құнды куәлігі болып табылады. Воропаевтың күнделігін зерттеу арқылы біз әскери тұтқындардың күнделікті өміріндегі мәселелеріне тереңірек үңіле аламыз, сондай-ақ концлагерьлердің қиын жағдайлары олардың тұлғасын қалай бұзғанын түсінеміз.

Тұтқын күнделігін зерттей отырып, әскери тұтқындары кезіккен ең басты қиындықтарының бірі – аштық. Воропаевтың күнделігінде азық-түліктің аздығы туралы бірнеше рет айтылады. Бұл өз кезегінде физикалық қана емес, психологиялық азапқа айналған. Ол бір жазбасында «Бұл сорпаны жануарда жей алмас еді, біз оны жейміз. Бүгін күні бойы сүйектерім сырқырап ауырды. Жаныма батты. Жасым 23-те, бірақ қарт адамдаймын» деп жазды [Простор, 2005: 138]. Азық өмірдің мәніне айналып, басқа қажеттіліктерді ығыстырып тастады. Воропаев тек бір ғана оймен өмір сүргенін

айтады: «Тамақ жеу», бұл аштықтың адамдарды тек тірі қалуға бағытталған механизмдерге айналдырғанын, барлық адамдық сезімдері мен тілектерін артта қалдырғанын көрсетеді. Біздің ойымызша, адам қандай да қиындықтарды жеңе алуы мүмкін, бірақ ең негізгі қажеттілік – тамақтану – қанағаттандырылмаса, өмір өзінің мәнін жоғалтады, ал қалыпты өмірге деген ой басқа бір дүниеден келгендей сезіледі.

Алайда, басынан өткізген күйзелістерге қарамастан, әскери тұтқындар болып жатқан жағдайларды қабылдау қабілетін жоғалтқан жоқ. Ол өз ойларын жазып, аштыққа қарамастан, адамдық сананың бір бөлшегін сақтап қалуға тырысқан. Аштық тек азап қана емес, тұтқындарды тек аман қалуға бағытталған инстинктісін арттырып, оларды адамдық сезімдерінен айырып, өздерінің тек тірі қалуды ғана ойлайтын жағдайға дейін жеткізді.

Концлагерьлерде әскери тұтқындарды қажытатын әрі жиі өлімге әкелетін жұмыстарға мәжбүр еткен. Воропаев өз күнделігінде жұмыс істеу тәжірибесін егжей-тегжейлі сипаттайды, онда өлімші шаршауға қарамастан, ол бір сәтке тынығуға да мұрша бермейтін жағдайын жазған. «Бір минуттық тұрып қалу – таяқтың құны» деп жазған ол, кеңес сарбаздарының концлагерьдегі зорлықты көрсетті. Ауыр жұмыстар ұзақ уақытқа созылып, әлсіз сарбаздарға физикалық жазалау қолданылды немесе ату жазасына тартылды.

Тұтқындарға және олардың еңбегіне деген қатігездік неміс концлагерьлер жүйесінің қаншалықты аяусыз болғанын көрсетеді. Тұтқындар өздерінің күзетшілеріне толық тәуелді болды. Олардың қауіпсіздігіне еш кепілдік болмады. Воропаев көз алдында күзетшілердің екі серігін ұрып-соққаны туралы күнделігіне жазды. Мұндай қатыгез және қорлайтын еңбек жағдайлары тек денелерді ғана емес, сарбаздардың моральдық рухын да сындырды. Болашаққа деген үмітін сөндірді. Әр күн сайын тұтқындар адамдық қадір-қасиетінен айырылып, тек зорлық-зомбылық жағдайында тірі қалудың амалын ғана ойлайтын тіршілік иесі ғана болып қалды.

Ауыр еңбек жағдайлары мен физикалық жаза қолдану шаралары тұтқындардың моральдық тұрғыдан да тұлғалық қасиетін бұзды. Воропаев, басқа көптеген тұтқындар сияқты, өз-өзін жоғалту қасиетін бастан кешірді. Концлагерьдегі әрбір күн тек физикалық өмір сүру ғана емес, сонымен қатар адамдық болмысын, қадір-қасиетін сақтап қалу үшін де күрес майданына айналды. Тұншығарлық аштық, ауыр еңбек жағдайлары, зорлық-зомбылық – осының бәрі тұтқындарды адамдық кейіпімен, отбасы, отанымен байланыстыратын сезімдерінен айырды. Бірақ осы барлық күйзелістерге қарамастан, көптеген тұтқындар туған жерлерінің естеліктерін сақтап, ішкі тұрақтылықты ұстап, ең аз адамдық қадір-қасиетін сақтап қалуға тырысты.

Воропаев өз жазбаларында сыртқы әлем мен лагерьдегі өмір арасындағы айырмашылық туралы ойларымен бөліседі. Ол нақтырақ: «Когда то самое лучшее время жизни, возрождение поэзии и творческих чувств. Но сейчас огромный контраст» [Простор, 2005: 137] деп жазады. Бұл тұтқынның бұрынғы өмірі мен концлагерьдегі қатыгез шындық арасындағы қарама-қайшылықты түсіну, сонымен қатар, тұтқындардың қаншалықты өзгергенін тереңірек көрсетті. Табиғат «қозғалмайтын жолмен» жүріп жатқанда, адамдар уақыт тұзағына түсіп, олардың өмірі тек тірі қалу үшін күреске айналады, бұл жерде ешқандай эмоционалды немесе мәдени байланыстарға орын қалмайды.

Күнделіктің маңызды бөлігін тұтқындардың тұрмысы, олардың күнделікті қиыншылықтары және адамдық қадір-қасиеттерінен сақтап қалу жолындағы талпыныстары құрайды. Воропаев суық күндері тұтқындардың орындарынан тұрмайтынын, ал сыртқа шығу өте сирек болатынын айтады. Азықтану ең ауыр мәселелердің біріне айналды. Азық-түлік көлемі барған сайын азайып жатты. Воропаев кейде нанның да берілмегенін, ал берілген сорпа мөлшерінің тым аз болғанын жазды. Дегенмен, мұндай жағдайларда тіпті нан мен консерві сияқты кішігірім тағам түрлерінің өзі үлкен қуаныш ретінде қабылданатын еді. Алайда бұл аштық мәселесін шешпейтін.

Денсаулық мәселесі күнделікте жазылған маңызды тақырып болды. Күнде аурудан зардап шеккен тұтқындар, әсіресе туберкулезбен ауыратындар үнемі рентгендік тексерулерден өтуге мәжбүр болғаны туралы жазылған. Алайда лагерлер жүйесінде кейде диагноздар өзгеріп, ауру деп танылған тұтқындар «сауықты» деген жалған анықтамамен дені сау тұтқындар арасына қайта орналастырылды. Бұл туберкулез сияқты жұқпалы аурулардың таралуына жол ашты. Ауру емес, бірақ азықтың аздығынан және ауыр еңбек салдарынан әлсіреген тұтқындар керісінше ауру деп танылып, тіпті ату жазасына кесілген. Сонымен қатар, лагерде тұтқындар арасында қорқыныш тудырған арнайы «А» блогы болды. Бұл туралы С. Воропаев өз естелігінде жазды. Бұл блог өлім жазасына кесілгендер блогы. Мұнда өмір сүруге, еңбекке жарамсыз, жазылмайтын ауруға

шалдыққан тұтқындар жіберілген. Өмір сүруге деген құлшыныс пен ауыр еңбекке қарамастан – концлагерь физикалық тұрғыда тұтқындарды қажытты.

Міне, 1944 жылдың 29 сәуірінде жазылған жазба: «Кеше шыдай алмадым. Қадағалаушы тағы да маған жақындағанда, мен оны итеріп жібердім. Содан соң арқама, басыма бірден соққылар жауды. Қазір қадағалаушы мені сынды деп ойлайды. Мен аш, әлсіз болсам да, тұтқын болсам да, физикалық тұрғыда тұтқынмын, бірақ рухани мен еркінмін, мен осы сұмдықтардан жоғары тұрмын. Иә, жоғары тұрмын, өйткені ешқашан әлсізге қол көтеріп, аш адамды қорлауға рұқсат етпеймін, өйткені мені адамдардың қадір-қасиетінен жоғары ештеңе жоқ деп үйреткен» [Простор, 2005: 142]. Бұл Сергей Воропаевтың өз күнделігінен алынған жазбасы, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде кеңес әскері тұтқындарына көрсетілген қорлықты сипаттайтын бірден бір дерек. Естелік ең қиын жағдайларда да адамгершілік қадір-қасиетінің және рухтың күшінің қалай көрінетінін көрсетеді.

Осы тұста жазбаны талдай отырып, назар аударатын факт – бұл физикалық және психологиялық зорлық-зомбылықтың қысымында болған адамның ішкі қақтығысы. Қадағалаушылар оның рухын түсіруге тырысқанымен, Воропаев оған қарсы шығып, сынбауға шешім қабылдайды. Ол тұтқында болғанымен, рухы еркін екенін айтады. Бұл идея физикалық түрмеде болу адам баласының еркіндігін шектемейтіні туралы ойды білдіреді және оның ойларының орталығы болып табылады. Сонымен қатар, басты кейіпкердің моральдық ұстанымы өте маңызды. Оның әлсізге қол көтермей, аш адамды қорламау шешімі өте жоғары моральдық қағидаларды сақтағанын көрсетеді, тіпті толық қорлық жағдайында да. Бұл шын мәнінде адамның ұлы болуы оның жағдайларымен емес, ішкі этикасымен анықталатынын көрсетеді. Ол тұтқын бола отырып, адам қадір-қасиетінің маңыздылығын айтып, осындай сыншыл уақыттарда бұл құндылықтардың оның үшін қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Воропаев адамның мәртебесі физикалық еркіндігі жоқ болған кезде де жоғалмайтынын атап көрсетеді. Қадір-қасиет және мақтаныш сезімі оны билейді, бұл оған өзіне қысым жасайтындардан жоғары болуға мүмкіндік береді. Осылайша, бұл үзінді адамның рухының күшін және ең ауыр жағдайларда да қадір-қасиетті сақтай алу қабілетін ойлауға жетелейді. Ол қуғын-сүргінге ұшырағандарға бірлік сезімін оятады және ең қиын кезеңдерде де моральдық құндылықтарымызды сақтап қалу қажеттілігі туралы ойды туындатады.

1945 жылдың 5 наурызында жазылған соңғы күнделікті жазба – қатыгез жағдайларда адамның психологиялық трансформациясын жинақтап көрсететін біртұтас бейне болып табылады. Мәтінді аналитикалық зерттеу тұтқынның ішкі әлемін, өзін-өзі тану және рефлексия арқылы қайта құруға мүмкіндік береді. Воропаев мұқият жазып қалдырған:

- өлімге психологиялық дайындық;
- өзінің физиологиялық жағдайына рационалды баға беру;
- қорқыныш пен үміт арасындағы эмоционалды ауытқу;
- өлімді азаттық ретінде қабылдау арқылы терең экзистенциалдық контекст.

Бұл жазбалар адамның ең ауыр сәттерінде өзін-өзі сақтап қалу үшін күресін және өзінің өмірінің соңғы сәттеріне деген көзқарасын көрсетеді.

Хронологиялық тұрғыдан 1945 жылдың 18 наурызында Ламсдорф лагерінің Кеңес әскерлері тарапынан азат етілгені анықталды, алайда 1945 жылдың 23 наурызында Сергей Воропаев қайтыс болды.

Құжаттың ғылыми құндылығы оның көпқабаттығында: ол бір жағынан психологиялық портрет, екінші жағынан тарихи дереккөз және геноцидтің құжаттық дәлелі болып табылады және әскери тұтқындардың күнделікті өмірі. Автордың соңғы еркі – әскери тұтқындардың азаптауы туралы ақпаратты жеткізу – халықаралық деңгейде жүзеге асырылды.

Күнделіктің тарихы ерекше және түрлі оқиғаларға толы. Алғашқы рет бұл құжатпен ресми түрде 1946 жылдың 9 қаңтарында Солтүстік әскерлер тобының әскери прокуратурасының юстиция капитаны Голубев танысқан. Кейінірек күнделік Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтының партиялық архивіне тапсырылып, оның көшірмелері жасалып, автордың анасына жіберілді.

Қостанай облысының Мемлекеттік архивінің қызметкерлері де құжатпен жұмыс істеуге қатысқан. 1964 жылы Татьяна Степановна ұлының түпнұсқа күнделігін және суреттерін Қостанай облысының Мемлекеттік музейіне тапсырды. Музей қызметкерлерінің кәсібилігінің арқасында құжат сақталды және кейінірек кең аудиторияға ұсынылды.

1980-жылдардың соңынан бастап күнделіктің көшірмесі мұражай коллекциясында көрсетілді. Маңызды оқиға 2000 жылы Польшадағы Ламбиновице-Ополе қаласындағы Орталық әскери

тұтқындар мұражайы жинағында күнделіктің толық мәтінінің жариялануы болды, бұл оны халықаралық оқырман қауымына қолжетімді етті.

Қорытынды. Қазақстандық әскери тұтқындардың Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Польша аумағындағы концлагерлеріндегі тағдыры — бұл жарыққа шығарылып, терең түсінік қажет ететін қайғылы парақ. Сергей Воропаевтың көзімен біз тек соғыс қорқынышын ғана емес, сонымен қатар адам рухының қайсарлығын көреміз, ол ең қатыгез сынақтарға төтеп бере алды.

Воропаевтың күнделік жазбалары бізге адам құқықтары жерге тапталған жағдайларда да адам өзінің моральдық қағидаларын және ішкі бостандығын сақтай алатынын ескертеді. Ол «ешқашан әлсізге қол көтеріп, аштықтан әлсірегенді қорламадым» деп жазғанда, бұл адамгершілік пен жанашырлыққа үндеуге шақырады. Бұл сөздер адам қадір-қасиеті мен абыройының қаншалықты қуатты күш болатынын көрсетеді, тіпті адам ең әлсіз, осал күйде болса да.

Воропаевтың естеліктерінің эмоционалдық тереңдігі бір ғана адамның тағдырын емес, мыңдаған қазақ тұтқындарының өмір тарихын да айқындайды, оларды қалпына келтіру мен қайта жазу әлі де алда. Бұл естеліктер соғыс апаттары көлеңкесінде қалған мәдениет пен дәстүрлерге үңілуге мүмкіндік береді, сол арқылы ұлттың танымын және жадысын қайта сараптауға қажеттілік туындайды.

Сонымен, Сергей Воропаевтың күнделігі Польшадағы концлагерьлерде болған қазақстандық әскери тұтқындардың мәселесін зерттеу үшін аса құнды дерек болып табылады. Оның куәліктері ресми архивтік құжаттарды толықтырып, зерттелетін мәселенің терең антропологиялық өлшемін ұсынады. Польша аумағындағы концлагерлеріндегі қазақ әскери тұтқындарының тарихи тәжірибесін зерттеу мен талдау, Сергей Воропаевтың көзімен бейнеленген, тек өткенге жаңа көзқарас қалыптастырумен ғана шектелмей, болашақ ұрпаққа маңызды сабақ болып табылады. Бұл сонымен қатар тарихтың ең қараңғы сәттерінде де үміт, адамгершілік пен абыройдың жеңе алатынын еске салатын даңғыл жол. Әрқайсымыз жеке қайғыларымыздан сабақ ала отырып, нағыз құндылықтар осы қиын-қыстау уақыттарда қалыптасатынын түсінеміз, себебі осы құндылықтар адамзаттың болашақ жолын айқындайды.

Дереккөз

РФ ГА – Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаты

Әдебиеттер

Абишев, 1958 – *Абишев Г.А.* Казахстан в Великой Отечественной войне. Алма-Ата, 1958. 346 с.

Абылхожин, 1997 – *Абылхожин Ж.* Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы, 1997. 360 с.

Алдажуманов, Балакаев, 1980 – *Алдажуманов К.С., Балакаев Т.Б.* Историография Казахстана периода Великой Отечественной войны // Актуальные проблемы истории Советского Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 113–124.

Альбов, 2004 – *Альбов В. Ю.* Советские пленные Второй мировой войны (по архивным материалам нижегородской области): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Н. Новгород, 2004. 28 с.

Белан, 1995 – *Белан П.С.* На всех фронтах: казахстанцы в сражениях Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Алматы: Гылым, 1995. 336 с.

Виниченко, 2020 – *Виниченко С.* Сергей Воропаев: личный дневник военнопленного // *Петропавлск Ньюс*. 2020. URL: <https://pkzsk.info/sergejj-voropaev-lichnyjj-dnevnik-voennoplennoego/>

Көкебаева, 2022 – *Көкебаева Г.К.* Талқыға түскен тағдыр: түркістандық соғыс тұтқындары. Монография. Алматы: [б. ж.], 2022. 302 б.

Козыбаев, 1970 – *Козыбаев М.* Казахстан – арсенал фронта. Алма-Ата, 1970. 473 с.

Козыбаев, 1991 – *Козыбаев М.* История и современность. Алма-Ата, 1991. 254 с.

Mendikulova, Gabdullina, 2020 – *Mendikulova G. M., Gabdullina A. Z.* Historiography and sources of the problem of the Soviet prisoners-of-war of Kazakh ethnicity in the Second World War. *Vestnik KazNU. Serija istoricheskaja*. 2020. № 80(1). Pp. 10–18. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/683>

Нусупбеков, 1947 – *Нусупбеков А.Н.* Могучий арсенал великой Отечественной войны Советского Союза // *Известия АН КазССР. Серия историческая*. 1947. Вып. 3, 73-84 бб.

Полян, 2002 – *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 896 с.

Полян, и др., 2006 – *П. Полян, Н. Поболь.* «Нам запретили белый свет...»: Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет / Состав. П. Полян, Н. Поболь. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 416 с.

Полян, 2021 – Полян П. Военнопленный Сергей Воропаев. «Жизнь в наземном аду, только без смолы» // Полян П. «Если только буду жив...»: 12 дневников военных лет. СПб.: Нестор-История, 2021. С. 287–326.

Простор..., 2005 – Простор. Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячный журнал (В наземном аду). 2005. С. 135–149.

Соколов, 2021 – Соколов Б. 12 свидетельств о войне // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. 2021. № 6. С. 193–221.

Сообщение чрезвычайной государственной комиссии, 1947 – Сообщение чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. Об убийстве немцами советских военнопленных в районе города Остров-Мазовецкий в Польше. [М.]: ОГИЗ; Госполитиздат, 1947. 37 с.

Советские военнопленные, 2021 – Советские военнопленные во Время Второй мировой войны на польских землях: сб.ст / науч.ред. Я. Войтковяк, пер. М.А. Крисань. СПб.: Алетейя, 2021. 196 с.

Sources

RF GA – Resei Federasiasynyň memleketlik arhiv [State Archive of the Russian Federation]

References

Abishev, 1958 – Abishev G.A. Kazakhstan v Velikoy Otechestvennoy Voiny [Kazakhstan in the Great Patriotic War]. Alma-Ata: 1958. 346 p. [in Russ.]

Abylhozhin, 1997 – Abylhozhin Zh. Ocherki social'no-jekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty, 1997. 360 p. [in Russ.]

Aldazhumanov, Balakaev, 1980 – Aldazhumanov K.S., Balakaev T.B. Istoriografija Kazakhstana perioda Velikoj Otechestvennoj vojny. [Historiography of Kazakhstan during the Great Patriotic War]. Aktual'nye problemy istorii Sovetskogo Kazakhstana. Alma-Ata, 1980. Pp. 113-124. [in Russ.]

Al'bov, 2004 – Al'bov V. Yu. Sovetskie plennye Vtoroj mirovoj vojny (po arhivnym materialam nizhegorodskoj oblasti) [Soviet prisoners of the Second World War (based on archival materials of the Nizhny Novgorod region)]: Avtoref.dis. ... kand. ist. nauk. N. Novgorod, 2004. 28 p. [in Russ.]

Belan, 1995 – Belan P.S. Na vsekh frontah: kazahstancy v srazheniyah Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 gg. [On all fronts: Kazakhstan in the battles of the Great Patriotic War of 1941-1945]. Almaty: Gylym, 1995. 336 p. [in Russ.]

Kokebaeva, 2022 – Kokebaeva G.K. Talqyga tysken tagdyr: tyrkistandyq sogys tutkindary [The fate discussed: Turkestan prisoners of war]. Almaty: [b. zh.], 2022. 302 p. [In Kaz.]

Kozybaev, 1970 – Kozybaev M. Kazakhstan – arsenal fronta [Kazakhstan – Arsenal Front]. Alma-Ata, 1970. 473 p. [in Russ.]

Kozybaev, 1991 – Kozybaev M. Istoriya i sovremennost' [History and Modernity]. Alma-Ata: 1991. 254 p. [in Russ.]

Mendikulova, Gabdullina, 2020 – Mendikulova G. M., Gabdullina A. Z. Historiography and sources of the problem of the Soviet prisoners-of-war of Kazakh ethnicity in the Second World War. Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaja. 2020. № 80(1). Pp. 10–18. URL: <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/683>

Nusupbekov, 1947 – Nusupbekov A.N. Moguchij arsenal velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Sojuza [The mighty arsenal of the Great Patriotic War of the Soviet Union.]. Izvestija AN KazSSR. Seriya istoricheskaja. 1947. Vyp. 3. Pp. 73-84. [in Russ.]

Polyan, 2002 – Polyan P.M. Zhertvy dvuh diktatur: Zhizn', trud, unizheniya i smert' sovetskih voennoplennykh i ostarbajterov na chuzhbine i na rodine [Victims of two dictatorships: Life, work, humiliation and death of Soviet prisoners of war and Ostarbeiters in foreign lands and at home.]. 2-e izd., pererab. i dop. M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 2002. 896 p. [in Russ.]

Polyan, i dr., 2006 – P. Poljan, N. Pobol'. «Nam zapretili belyj svet...»: Al'manah dnevnikov i vospominanij voennykh i poslevoennykh let ["We were banned from white light...": An almanac of diaries and memoirs of the war and post-war years]. Sostav. P. Poljan, N. Pobol'. M.: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2006. 416 p. [in Russ.]

Polyan, 2021 – Polyan P. Voennoplennyj Sergey Voropayev. “Zhizn' v nazemnom adu, tol'ko bez smoly” [The Prisoner of War Sergey Voropayev. “Life in the Ground Hell, But Without Tar”] // Polyan P. “Esli tol'ko budu zhiv...”: 12 dnevniki voennoï let [“If I Only Live...”: 12 Diaries of the War Years]. SPb.: Nestor-Istoriya, 2021. Pp. 287-326. [in Russ.]

Prostor, 2005 – Prostor. [In the terrestrial hell]. Literaturno-hudozhestvennyj i obshchestvenno-politicheskij ezheemesjachnyj zhurnal. 2005. Pp. 135-149. [in Russ.]

Sokolov, 2021 – Sokolov B. 12 svidetel'stv o voyne [12 Testimonies about the War]. Neprikosnovennyj zapas. Debaty o politike i kulture. 2021. № 6. Pp. 193-221. [in Russ.]

Soobshhenie chrezvychajnoj gosudarstvennoj komissii, 1947 – *Soobshhenie chrezvychajnoj gosudarstvennoj komissii* po ustanovleniju i rassledovaniju zlodejaniy nemecko-fashistskih zahvatchikov i ih soobshhnikov. Ob ubijstve nemcami sovetskih voennoplennyh v rajone goroda Ostrov-Mazoveckij v Pol'she [Report of the extraordinary state commission for the establishment and investigation of the atrocities of the German fascist invaders and their accomplices. On the murder of Soviet prisoners of war by the Germans in the area of the city of Ostrow Mazowiecki in Poland]. [M.]: OGIZ; Gospolitizdat, 1947. 37 p. [in Russ.]

Sovetskie voennoplennye, 2021 – *Sovetskie voennoplennye vo Vremja Vtoroj mirovoj vojny na pol'skih zemljah* [Soviet prisoners of war during World War II on Polish lands] sb.st. Nauch.red. Ja.Vojtkovjak, per. M.A.Krisan'. SPb.: Aletejja, 2021. 196 p. [in Russ.]

Vinichenko, 2020 – *Vinichenko S. Sergej Voropaev: lichnyj dnevnik voennoplennogo* [Sergei Voropaev: personal diary of a prisoner of war]. *Petropavlsk N'jus*. 2020. URL: <https://pkzsk.info/sergejj-voropaev-lichnyjj-dnevnik-voennoplennogo/> [in Russ.]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 510–519
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_510-519

XX ғ. БАСЫНДА ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ АЛҒАН ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІ: «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ НЕГІЗІНДЕ

Батыржан Темирханов¹, Мейірбол Муталиев^{2*}, Елдос Сауырқан³

¹Анкара Хажы Байрам Вели университеті

(№10/2 Е блогы, Абант көшесі, Емниет махаллесі, 06500 Йенимахалле/Анкара, Түркия)

Жалпы түркі тарихы кафедрасының PhD докторанты

<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

²Анкара университеті

(Насеттепе, 06100, Sıhhiye Аяқ жол айрығы, 06430 Алтындаг/Анкара, Түркия)

Жалпы түркі тарихы кафедрасының PhD докторанты

<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meiirbols9293@gmail.com

*Корреспондент автор

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология Институты

(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 1 курс докторанты

<https://orcid.org/0000-0003-0079-0420>. E-mail: erekejan@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Темирханов Б., Муталиев М., Сауырқан Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени дамуы мен өркениеттік серпіні жас ұрпақтың сапалы білім алуына тікелей байланысты болды. Осы кезеңде ұлт зиялылары білімді болу – жеке табыстан бұрын халықтың өркендеуінің негізі деген ұстанымды алға тартты. «Қазақ» газетінде жарияланған материалдар жастардың кәсіби білімге ұмтылысын айқын көрсетеді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеу мақсаты – 1913–1918 жылдар аралығында қазақ жастарының жоғары білімге ұмтылысы мен сол бағыттағы қоғамдық қолдаудың құрылымын айқындау. Негізгі міндеттер ретінде сол кезеңдегі нақты студенттер туралы мәліметтерді анықтау, олардың оқыған оқу орындары мен мамандықтарын сипаттау, стипендиялық жүйені саралау және географиялық ерекшеліктерді талдау көзделді. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында «Қазақ» газетінде жарияланған 36 студент туралы нақты мәліметтер іріктеліп алынды. Бұл жастар университеттер мен мамандандырылған оқу орындарында білім алған. Олар көбінесе медицина, құқық және мұғалімдік салаларын таңдаған. Сонымен қатар, шәкіртақы көздерінің әртүрлілігі мен қоғамдық қайырымдылықтың артуы білім беру ісіне ортақ жауапкершілікпен қараудың белгісі болды. *Қорытынды.* «Қазақ» газеті тек ақпарат көзі ғана емес, сонымен қатар ұлттық білім беру қозғалысының интеллектуалдық тірегіне айналды. Жарияланған мәліметтер қазақ қоғамында жаңғыру процесінің білім арқылы жүзеге асқанын көрсетіп, қазіргі зерттеулер үшін маңызды тарихи дереккөзі болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақ зиялылары, жоғары білім, «Қазақ» газеті, қазақ студенттері, XX ғасырдың басы
Дәйексөз үшін: Темірханов Б., Муталиев М., Сауырқан Е. XX ғ. басында жоғары оқу орындарында білім алған қазақ студенттері: «Қазақ» газеті негізінде // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 510–519-бб. [қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_510-519

KAZAKH STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE EARLY 20TH CENTURY: BASED ON THE “QAZAQ” NEWSPAPER

Batyrzhan Temirkhanov¹, Meiirbol Mutaliyev^{2*}, Yeldos Sauyrkan³

¹Ankara Hacı Bayram Veli University

(No:10/2 E Blok, Emniyet Mahallesi Abant Sokak. 06500 Yenimahalle/Ankara, Türkiye)

PhD-student of the Department of General Turkish History

<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

²Ankara University

(06100, Hacettepe, Sıhhiye Kavşağı, 06430 Altındağ/Ankara, Türkiye)

PhD-student of the Department of General Turkish History

<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meiirbols9293@gmail.com

*Corresponding author

³Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology

(28, Shevchenko St., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

PhD-student of Al-Farabi Kazakh National University

<https://orcid.org/0000-0003-0079-0420>. E-mail: erekejan@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Temirkhanov B., Mutaliyev M., Sauyrkan Ye., 2025

Abstract. *Introduction.* The socio-cultural development and civilizational impetus of early 20th century Kazakh society were directly linked to the younger generation's access to quality education. During this period, the Kazakh intelligentsia promoted the idea that education was not merely a means to individual success but a fundamental prerequisite for national progress. Materials published in the «Kazakh» newspaper clearly reflect the youth's aspiration for professional education. *Goals and objectives.* The aim of this study is to examine the aspirations of Kazakh youth for higher education between 1913 and 1918, as well as to analyze the structure of the public support provided in this regard. The primary objectives include identifying specific students of the period, describing the educational institutions and fields of study they pursued, analyzing the scholarship system, and examining regional characteristics. *Results.* The study identified concrete data on 36 students from publications in the “Kazakh” newspaper. These students received education in universities and specialized institutions, primarily in the fields of medicine, law, and teaching. Moreover, the diversity of scholarship sources and the growing public philanthropy reflect a shared sense of responsibility toward education. *Conclusion.* The “Kazakh” newspaper functioned not only as an information source but also as an intellectual pillar of the national education movement. The data it provided demonstrate that the process of societal modernization in Kazakh society was realized through education, making the newspaper a valuable historical source for contemporary research.

Keywords: Kazakh intelligentsia, higher education, “Kazakh” newspaper, Kazakh students, early 20th century

For citation: Temirkhanov B., Mutaliyev M., Sauyrkan Ye. Kazakh students in higher education institutions in the early 20th century: based on the “Qazaq” newspaper // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 2. Pp. 510–519 [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_510-519

КАЗАХСКИЕ СТУДЕНТЫ, ОБУЧАВШИЕСЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «КАЗАХ»

Батыржан Темирханов¹, Мейірбол Муталиев^{2*}, Елдос Сауыркан³

¹Анкарский университет Хаджи Байрам Вели
(№10/2, блок Е, ул. Абант, Эмниет Махаллеси, 06500 Йенимахалле/Анкара, Турция)
Докторант кафедры общей истории тюркских народов
<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>. E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

²Университет Анкара
(06100, перекресток Сыххие, 06430 Алтындаг/Анкара, Турция)
Докторант кафедры общей истории тюркских народов
<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meirbols9293@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант 1 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби
<https://orcid.org/0000-0003-0079-0420>. E-mail: erekejan@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Темирханов Б., Муталиев М., Сауыркан Е., 2025

Аннотация. *Введение.* Социально-культурное развитие и цивилизационный импульс казахского общества начала XX века были напрямую связаны с получением качественного образования молодым поколением. В этот период национальная интеллигенция продвигала идею о том, что образованность является не личным достижением, а основой прогресса всего народа. Материалы, опубликованные в газете «Казах», ярко отражают стремление молодежи к профессиональному образованию. *Цель и задачи исследования.* Целью настоящего исследования является выявление стремления казахской молодежи к высшему образованию в 1913–1918 годах, а также анализ структуры общественной поддержки в этом направлении. Основными задачами стали: определение конкретных данных о студентах того времени, характеристика учебных заведений и специальностей, в которых они обучались, анализ системы стипендий и исследование географических особенностей. *Результаты.* В ходе исследования были собраны конкретные сведения о 36 студентах, информация о которых была опубликована в газете «Казах». Эти молодые люди получали образование в университетах и специализированных учебных заведениях. Наиболее часто выбираемыми направлениями стали медицина, юриспруденция и преподавание. Разнообразие источников стипендий и рост общественного меценатства свидетельствуют о сформировавшемся понимании коллективной ответственности за развитие образования. *Вывод.* Газета «Казах» выступала не только источником информации, но и интеллектуальной опорой национального образовательного движения. Публикуемые данные свидетельствуют о том, что процесс обновления казахского общества реализовывался через образование и являются ценным историческим источником для современных исследований.

Ключевые слова: Казахская интеллигенция, высшее образование, газета «Казах», казахские студенты, начало XX века

Для цитирования: Темирханов Б., Муталиев М., Сауыркан Е. Казахские студенты, обучавшиеся в высших учебных заведениях в начале XX века: на основе материалов газеты «Казах» // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 510–519 [на казахском яз.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_510-519

Кіріспе. XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін қоғамдық сананың жаңғырып, ұлттық болмыстың жаңа арнаға түсе бастаған кезеңі болды. Бұл тарихи кезеңде білім мен ғылымға деген ұмтылыс бұрын-соңды болмаған деңгейге жетіп, әсіресе жастардың жоғары оқу орындарында білім алуға деген талпынысы айқын байқалды. Империялық Ресейдің ірі қалаларындағы университеттер мен мамандандырылған оқу орындарында білім алған қазақ жастары ұлттық прогрестің қозғаушы күшіне айналды. Олар тек өз болашағын ғана емес, тұтас ұлттың мәдени, әлеуметтік және кәсіби дамуын көздеді [Қойгелдиев, 2004: 127].

Бұл үрдістің маңызды бір куәгері әрі қолдаушысы – 1913–1918 жылдар аралығында жарық көрген «Қазақ» газеті болды. Ұлттық баспасөздің осы көрнекті органы шетелде білім алып жатқан қазақ студенттері туралы ақпараттарды үнемі жариялап, олардың білім алу барысын, стипендиялық ахуалын, тұрмыс-тіршілігін кеңінен баяндап отырды. Газет бетінде жарияланған деректер тек ақпарат көзі ретінде ғана емес, сонымен бірге сол дәуірдегі қазақ қоғамының білімге, кәсіби даярлыққа және қоғамдық жаңғыруға деген ұмтылысын сипаттайтын бірегей тарихи құжаттар ретінде бағалануы тиіс [Türk, 2005: 136].

Осы мақалада XX ғасырдың басында Ресейдің әртүрлі жоғары оқу орындарында білім алған қазақ жастарының саны, шыққан өңірлері, оқу бағдарламалары мен стипендиялық жағдайлары жөніндегі нақты деректер «Қазақ» газетінің материалдары негізінде жүйеленіп, олардың ұлт болашағы үшін атқарған рөлі талданады.

Материалдар мен әдістер. Бұл зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде 1913–1918 жылдар аралығында жарық көрген «Қазақ» газетінің материалдары алынды. Аталған басылым сол кезеңдегі қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және білім беру салаларындағы өзгерістерді бейнелейтін ең маңызды ұлттық баспасөз құралдарының бірі ретінде қарастырылды. Зерттеу барысында бес жыл бойы жарық көрген 265 газет нөмірі толықтай қарастырылып, жоғары білім алып жатқан қазақ жастарына қатысты барлық мәліметтер жүйелі түрде іріктеліп алынды.

Зерттеуде сапалы контент талдау (qualitative content analysis) әдісі қолданылды. Газет беттерінде жарияланған мақала, хабарлама және жеке тұлғаларға қатысты жазбалар тақырыптық, географиялық және әлеуметтік белгілер бойынша топтастырылды. Арнайы іріктеу өлшемдері ретінде студенттердің аты-жөнінің нақты аталуы, оқып жатқан оқу орны, мамандығы, стипендиялық жағдайы және келген өңірі сияқты негізгі ақпараттардың болуы алынды. Толық емес немесе қайталанатын мәліметтер зерттеуге енгізілмеді. Бұл тәсіл зерттеліп отырған деректердің нақтылығын және академиялық жарамдылығын қамтамасыз ету мақсатында таңдалды.

Газет материалдарына жүргізілген мазмұндық сараптама нәтижесінде студенттер екі топқа бөлінді:

1. *Университет деңгейінде білім алғандар (1-кесте)*
2. *Мамандандырылған жоғары оқу орындарында білім алғандар (2-кесте)*

Бұл бөлу олардың оқу орнындағы академиялық мәртебесі мен алған білім бағытына негізделді. Жоғары оқу орындарына, ең алдымен, классикалық университеттер (Петроград, Мәскеу, Қазан, Саратов және т.б.) жатқызылса, мамандандырылған оқу орындарына ауылшаруашылық, мұғалімдер даярлайтын және техникалық білім беретін мекемелер енгізілді.

Құрастырылған екі кестеде 1913–1918 жылдар аралығында нақты аты аталған 36 қазақ студенті қамтылды: олардың 20-сы университеттерде, ал 16-сы мамандандырылған оқу орындарында оқыған. Бұл студенттердің білім алып жатқан қалалары, мамандықтары, стипендиялық қамтамасыз етілуі және шыққан аймақтары анықталып, салыстырмалы түрде талданды.

Зерттеудің тағы бір маңызды әдістемелік қыры – *географиялық және әлеуметтік контекстті* ескере отырып, деректерді интерпретациялау болды. Әрбір студенттің шыққан өңірі мен стипендия көздері арқылы сол кезеңдегі аймақтық даму ерекшеліктері мен қазақ зиялыларының білім беру ісіне қосқан үлесі сарапталды. Сонымен қатар, газет беттеріндегі студенттердің хаттары, түзетулері мен ұсыныстары әлеуметтік шындықты сипаттайтын қосымша дереккөз ретінде пайдаланылды.

Мұндай тәсіл «Қазақ» газетінің тек ақпарат көзі ғана емес, сонымен бірге білім беру саласындағы ұлттық сананы қалыптастырып, жедел өзгерістерге үн қосқан белсенді қоғамдық алаң ретінде рөлін ашып көрсетеді. Нәтижесінде бұл зерттеу тарихи деректер мен баспасөз материалдарын жүйелі саралау арқылы, 1910-жылдардағы қазақ жастарының жоғары білімге ұмтылысының құрылымдық, географиялық және әлеуметтік сипатын нақты бейнелеуге мүмкіндік берді.

Талқылау. 1913–1918 жылдар аралығында қазақ жастарының жоғары білімге ұмтылысы

бұрынғыдан әлдеқайда жүйелі және саналы сипатқа ие бола бастағанын көреміз. Бұл құбылыс – тек жекелеген тұлғалардың емес, жалпы қазақ қоғамының рухани жаңғыруға деген ұмтылысын танытатын тарихи-әлеуметтік көрініс. «Қазақ» газетінің беттерінде жарық көрген материалдар, әсіресе нақты студенттер туралы мәліметтер мен олардың оқып жатқан оқу орындары жөніндегі хабарламалар, осы кезеңдегі ұлттық сананың өсу деңгейін дәл сипаттап береді [Атабаев, 2000: 183].

Зерттеу барысында жинақталған деректер қазақ жастарының кәсіби бағыт-бағдарына қатысты маңызды тенденцияларды көрсетеді. Медицина, құқық және мұғалімдік сынды салаларға басымдық берілуі – халық мүддесіне қызмет ететін мамандарға деген сұраныстың артқанын аңғартады. Сонымен қатар, шәкіртақы көздерінің әртүрлілігі – (патша әкімшілігінен бастап, облыстық земстволар мен жекелеген қайырымдыларға дейін) – қоғамның білімге салынған инвестицияны болашақта ұлттың дамуына апаратын жол ретінде қарастырғанын білдіреді [Kuttyzholova, Filipov, 2023: 122].

Газетте жарық көрген мақалалар тек дерек көзі ғана емес, сонымен қатар ақпарат алмасу алаңына айналған [Әбдіманов, 1993: 94]. Әртүрлі қалалардағы қазақ студенттері туралы материалдар – оқырманды хабардар етіп қана қоймай, қазақ жастарының жетістігін насихаттап, өзге жастарды білім жолына үндеудің пәрменді құралына айналған. Мәселен, Мұстафа Шоқай мен Халел Ғаббасов сынды тұлғалар жайлы нақты мәліметтердің берілуі – оларды үлгі тұтатын жаңа буынның қалыптасуына ықпал етті.

Сондай-ақ, жекелеген мақалалар мен түзетулерден шәкіртақы жүйесінің айқындығына деген сұранысты байқауға болады. Бұл – сол кезеңдегі зиялы қауым арасында қоғамдық жауапкершіліктің қалыптасып, моральдық-этикалық өлшемдердің беки түскенін көрсетеді. Жалпы алғанда, 1913–1918 жылдары газет беттерінде жарияланған мәліметтер – қазақ қоғамында білім арқылы жаңғыру идеясын нақты тәжірибе деңгейінде жүзеге асыруға деген күш-жігердің айғағы. Сондықтан да бұл деректер тек тарихи маңызға ие емес, сонымен қатар қазіргі білім тарихын зерделеу үшін де құнды ғылыми ресурс болып табылады [Әнес, 2009: 108].

Зерттеу нәтижелері. Қоғамның ілгерілеуі мен дамуы көбінесе жас ұрпақтың алған білім деңгейіне және сол білім негізінде игерген кәсіби дағдыларын қоғам игілігіне жарата білуіне тікелей байланысты. XX ғасырдың басында қазақ зиялылары халықтың әлеуметтік, мәдени және экономикалық тұрғыда алға жылжуы тек білімді әрі саналы азаматтардың қолымен жүзеге аса алатынын ерекше атап өтті. Бұл кезеңдегі баспасөз беттерінде жарық көрген материалдар, әсіресе «Қазақ» газетіндегі мақалалар, білім мен кәсіби даярлық мәселесіне үлкен мән берілгенін көрсетеді. Қазақ жастарының орыс тілінде білім алып, нақты мамандық иесі болуға деген талпынысы – ұлттық даму жолындағы стратегиялық қадам ретінде бағаланды [Тұрлыбай, 2025].

Сол дәуірдегі маңызды ой иелерінің бірі – Есенғали Қасаболатов өзінің «Қазақ» газетінде жарияланған мақаласында қазақ жастарының сапалы білім алып, оны тек жеке бастың пайдасы үшін емес, халықтың әл-ауқатын арттыру жолында қолдануы қажет екенін баса көрсетеді. Оның «Адамда ілім болса, байлық болады, құрмет болады» деген тұжырымы білімнің тек жеке тұлға үшін емес, тұтас қоғам үшін маңызын айқын сипаттайды. Қасаболатов білімсіздіктің қауіпті салдарына да тоқталып, надандық халықты «дүниенің кеңдігінен мақрұм» қалдыратынын нақты ескерткен [Қасаболатов, 1913]. Бұл пікірлер XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының көзқарасын бейнелеп қана қоймай, ұлттық жаңғыру идеясын білім арқылы жүзеге асыруға деген сенімнің көрінісі болды.

1913–1918 жылдары қазақ қоғамында жоғары білім беру саласында елеулі ілгерілеушілік байқалды. Ер балалардың медицина, құқық, мұғалімдік сияқты кәсіби бағыттарда білім алуына жағдай жасалып, бұл өзгерістер заманға сай білікті кадрлар даярлауға бағытталған қоғамдық күш-жігердің көрінісі ретінде қабылданды. Сонымен қатар, қыз балалардың білім алуына қатысты бұрынғы әлеуметтік кедергілер бәсеңдей бастағаны қоғамның гендерлік білім беру қатынастары саласында да оң өзгерістер орын алғанын көрсетеді [Орысша оқығандар, 1913].

Қазақ жастарының әртүрлі жоғары оқу орындарына түсуі, оларға берілген стипендиялар және студенттердің жетістіктері халықтың тек жеке табысқа емес, жалпы қоғамдық өркендеуге бет бұрғанын дәлелдеді. Бұл үрдісті тереңірек ұғыну үшін 1913–1918 жылдары жарық көрген «Қазақ» газетінің мақалалары маңызды дереккөзі бола алады. Газет беттерінде жарияланған материалдар жеке тұлғалардың жетістіктерін баяндап қана қоймай, жалпы қазақ қоғамының білім деңгейін және кәсіби әлеуетін арттыру жолындағы ұжымдық ұмтылыстың көрінісі ретінде қарастырылуы тиіс [Abdulvahap, 2022: 72].

Мәселен, 1914 жылдың 31 желтоқсанындағы нөмірде Садуақас Жандосов Петроградтағы қазақ студенттерінің білім алып жатқан салалары мен олардың әлеуметтік-экономикалық қиындықтары туралы нақты мәлімет ұсынған [Жандосов, 1914]. 1915 жылы жарық көрген Халел Ғаббасовтың мақаласы Мәскеудегі студенттерге қатысты деректерді жүйелеп, олардың қай өңірден келгенін, қандай стипендиялармен қамтамасыз етілгенін көрсетеді [Ғаббасов, 1914]. Міржақып Дулатовтың Томск қаласы жөніндегі мақаласына Мұстафа Шоқай толықтырулар енгізіп, шәкіртақы жүйесінің ашықтығына мән берген [М.Д. және М.Ш., 1915].

Қазан, Варшава, Киев және Саратов қалаларындағы студенттер туралы да жан-жақты ақпарат берілген [Кашқынбаев, 1915]. Бұл мәліметтер қазақ жастарының империяның әртүрлі орталықтарында білім алу арқылы кәсіби әлеуетін дамытуға ұмтылғанын дәлелдейді [Г.К., 1915]. Мәселен, Саратовтағы студенттер туралы деректі Есенғали Қасаболатов ұсынған. Бұл оның тек публицист емес, сонымен қатар қоғам игілігі үшін білім жолындағы нақты бақылауларды жүзеге асырған тұлға екенін аңғартады [Есенғали, 1915].

Бұл тарихи үрдіс қазақ жастарының тек діни немесе дәстүрлі біліммен шектелмей, медицина, құқық, мұғалімдік, физика-математика, ауыл шаруашылығы, ветеринария және политехникалық бағыттар секілді заманауи салаларда да кәсіби жетілуге бет бұрғанын көрсетеді [Аккуш, Темирханов, 2025: 43]. Бұл тек жеке мансап құру емес, болашақта өз халқының денсаулық сақтау, білім беру, әкімшілік басқару салаларында сапалы қызмет көрсетуге ұмтылудың белгісі болды [Студентке стипендия берілу, 1915].

Осы үдерісті зерделеуде «Қазақ» газетінің материалдары мен архивтік құжаттар негізінде құрастырылған екі кесте – университеттер мен мамандандырылған оқу орындарында оқыған студенттерге қатысты деректерді қамтиды [С.С., 1915]. Бұл кестелерде студенттердің аты-жөні, мамандығы, оқу орны, орналасқан қаласы, стипендия алу жағдайы және шыққан өңірі нақты көрсетілген. Мәліметтердің толық болмауы кейбір студенттерді қамтуға мүмкіндік бермегенімен, қолда бар деректер бойынша 20 студент университеттерде (1-кесте), ал 16 студент кәсіби оқу орындарында (2-кесте) білім алған.

Кесте деректеріне сәйкес, қазақ студенттері көбінесе Петербург, Мәскеу, Қазан, Томск, Саратов және Варшава сияқты ірі білім орталықтарында оқыған. Олардың бір бөлігі оқуға өз қаражатын жұмсаса, енді бірі – жергілікті земство немесе облыстық басқармалар бөлген стипендиялар арқылы оқуға мүмкіндік алған. Бұл жағдай қазақ қоғамының сол кезеңдегі әлеуметтік құрылымы мен білімге деген ынтасын айқын бейнелейді [Тұрлыбай, Кенжебаев, 2025: 143].

Қорытындылай келе, XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының білім туралы көзқарастары, қазақ жастарының білімге ұмтылысы және осы жолда мемлекет пен қоғам тарапынан жасалған қолдаулар – ұлттың жаңғыруына, әлеуметтенуіне және заманауи кәсіби құрылымдармен ұштасуына жол ашты. Бұл тарихи кезеңдегі «Қазақ» газетінің рөлі – тек ақпарат таратуда ғана емес, ұлттық сана мен білім беру қозғалысының моральдық-идеялық тірегіне айналған шынайы зияткерлік платформа ретінде айқын көрінді.

Кесте 1. Жоғары оқу орындарында білім алған қазақ студенттері

Table 1. Kazakh Students Who Studied in Higher Education Institutions

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ АЛҒАН ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІ					
№	Студенттің аты-жөні	Оқу бағдарламасы	Университет Қала	Стипендия жағдайы	Келген аймағы
1	Мұстафа Шоқай	Құқық факультеті	Петроград университеті	Патша тәж киу рәсімі қарсаңында Ақмешіт қазақтарына бөлінген стипендия	Ақмешіт уезі
2	Ғаббасжан Сұлтанұлы Сейдәлін	Құқық факультеті	Петроград университеті	Торғай облысының стипендиясы	Қостанай уезі
3	Халел Ғаббасов	Физика-математика факультеті	Мәскеу	Семей облысынан жыл сайын 400 сом көлемінде стипендия алады	Семей уезі

4	Ғабрахман Бек Оразаев	Құқық факультеті	Мәскеу	Өз қаражаты және Түркістан қазақтарының көмегі арқылы	Марғилян
5	Асылбек Сейітов	Медицина факультеті	Томск	Өз қаражаты	Павлодар уезі
6	Әбубәкір Имамбаев	Құқық факультеті	Қазан университеті	Өз қаражаты	Қостанай уезі
7	Мұқыш Боштаев	Құқық факультеті	Қазан университеті	Өз қаражаты	Павлодар уезі
8	Базарбай Мәметов	Құқық факультеті	Қазан университеті	Земство бөлген стипендия	Жетісу облысы, Лепсі уезі
9	Шафхат Бекмұхамедов	Құқық факультеті	Қазан университеті	Өз қаражаты	Астрахан губерниясы, 2-аймақ
10	Ғайса Қашқынбаев	Медицина факультеті	Қазан университеті	Облыстың қазақтарға бөлген стипендиясы	Орал облысы, Ілбішін уезі
11	Ғайса Қысықов	Медицина факультеті	Қазан университеті	Крижановский атындағы стипендия мүшесі	Ырғыз уезі
12	Хамза Нұржанұлы	Құқық факультеті	Киев	Өз қаражаты	Әулие-Ата уезі
13	Жүсіпбек Жақыпбайұлы	Медицина факультеті	Киев	Земство бөлген стипендия (жылына 360 сом)	Жетісу облысы, Үлкен Алматы елі
14	Есенғали Қасаболатов	Медицина факультеті	Саратов университеті	Орал облысы басқармасы бөлген стипендия	Орал облысы
15	Ықылас Шұғұлов	Медицина факультеті	Саратов университеті	Орал облысы басқармасы бөлген стипендия	Орал облысы
16	Батырғали Юсупғалиев	Медицина факультеті	Саратов университеті	Земство бөлген стипендия	Астрахан губерниясы
17	Ахмет Ниязов	Медицина факультеті	Саратов университеті	Өз қаражаты	Астрахан губерниясы
18	Ғұмар Есенқұлов	Медицина факультеті	Саратов университеті	Стипендияда	Орал облысы
19	Батырғали Бейсенов	Медицина факультеті	Саратов университеті	Стипендияда	Орал облысы
20	Батырша Есімханов	Құқық факультеті	Петербург университеті	Стипендия жағдайы көрсетілмеген	Орал облысы, Ілбішін уезі

Кесте 2. Жоғары оқу орындарында білім алған қазақ студенттері

Table 2. Kazakh Students Who Studied in Higher Education Institutions

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ АЛҒАН ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІ					
№	Студенттің аты-жөні	Оқу бағдарламасы	Университет Қала	Стипендия жағдайы	Келген аймағы
1	Ыдрыс Оразалин	Жоғары ауылшаруашылық институты	Петроград	Өз қаражаты	Семей облысы, Павлодар уезі
2	Шахмардан Сейітұлы Қапсаламов	Жоғары ауылшаруашылық институты	Петроград	Өз қаражаты	Ферғана облысы, Наманған
3	Жәңгір Сәлімгерейұлы Жантөрин	Политехникалық институт, экономика	Петроград	Өз қаражаты	Ақпаратта көрсетілмеген
4	Сатылған Сабатайев	Ауылшаруашылық институты	Мәскеу	Стипендия (жылына 400 сом)	Жетісу облысы, Алматы уезі

5	Тел Жаманмұрынов	Ауылшаруашылық институты	Мәскеу	Стипендия (жылына 400 сом)	Торғай облысы, Ырғыз уезі
6	Нәзір Төреқұлов	Сауда институты	Мәскеу	Өз қаражаты	Қоқан қаласы
7	Аққағаз Досжанқызы (әйел)	Әйелдерге арналған жоғарғы курстар, медицина	Мәскеу	Земство стипендиясы (жылына 410 сом)	Торғай облысы, Ақтөбе уезі
8	Таным Күлегенқызы (әйел)	Емшілдік институты	Мәскеу	Өз қаражаты	Торғай облысы, Ырғыз уезі
9	Әлімхан Ермаков	Технологиялық институт	Томск	Өз қаражаты	Семей облысы, Қарқаралы уезі
10	Бижанғали Жаңқадамов	Ветеринарлық институт	Қазан	Қаржылық қиындықтарға байланысты оқудан шыққан	Орал облысы, Ілбішін уезі
11	Әшірбек Шалымбеков	Ветеринарлық институт	Варшава	Өз қаражаты	Семей облысы
12	Әбілмәжін Күшіков	Ветеринарлық институт	Варшава	Өз қаражаты	Семей облысы
13	Сұлтанайев	Ветеринарлық институт	Варшава	Өз қаражаты	Жетісу облысы
14	Ахмет Тұңғашин	Ветеринарлық институт	Варшава	Стипендияда	Торғай облысы
15	Шүленбай Оралбайұлы	Политехникалық институт, агрономия	Киев	Земство стипендиясы	Орал облысы
16	Әбілмағжан Балтанұлы	Политехникалық институт, агрономия	Киев	Земство стипендиясы	Орал облысы, Ілбішін уезі

Қорытынды. 1913–1918 жылдар аралығында қазақ қоғамында білім беру саласында, әсіресе жоғары білімге ұмтылуда айтарлықтай серпіліс байқалды. Бұл кезеңде заманауи кәсіби салаларда – медицина, құқық, педагогика және ауыл шаруашылығы бағыттарында – білім алған қазақ жастарының саны арта түсті. Мұндай үрдіс қазақ халқының жаңаша даму жолын таңдағанын, өркениетті қоғам құруға және ұлттық болашақты білім арқылы қалыптастыруға деген ұмтылысын айқын көрсетеді.

«Қазақ» газетінің 1914–1918 жылдардағы сандарында жарық көрген материалдар бұл процестің құжаттық әрі моральдық дәлелі ретінде маңызды рөл атқарды. Газет тек ақпарат беріп қана қоймай, сонымен қатар студенттердің стипендиялық, әлеуметтік, географиялық жағдайларын кеңінен қамтыды. Петербургтен бастап Саратов, Мәскеу, Қазан, Томск, Киев, Варшава қалаларына дейінгі кеңістікте білім алып жатқан қазақ студенттерінің өмірі мен тағдыры қазақ оқырманына үлгі ретінде ұсынылды.

Қазақ жастарының түрлі оқу орындарында білім алуы – сол кезеңдегі жалпыұлттық мақсаттың бір көрінісі. Бұл ұмтылыс тек жекелеген тұлғалардың ғана емес, тұтас қазақ қоғамының жоғары білім арқылы өркендеуге ұмтылғанын көрсетеді. Жинақталған деректерге сүйенсек, университеттер мен мамандандырылған оқу орындарында білім алып жатқан студенттердің нақты мамандықтары, стипендиялық жағдайы және шыққан аймағы анықталып, екі негізгі кестеге бөлінді. Бұл кестелер қазақ жастарының кәсіби бағыттарға бет бұруын және географиялық таралуын жүйелі түрде көрсетіп береді.

Ең бастысы, бұл деректер қазақ жастарының білім алу жолындағы табандылығы мен қоғамның оларға деген сенімін бейнелейді. Өртүрлі аймақтардан шыққан студенттерге берілген стипендиялар – қазақ қоғамының ұжымдық жауапкершілігінің, білімге деген сенімінің және болашаққа бағытталған ұлттық стратегиясының дәлелі болды. Сонымен қатар, мұндай үрдістер әйелдерге білім беру мәселесінде де бұрынғыға қарағанда оң көзқарастың қалыптасуына ықпал етті.

Осылайша, зерттелген баспасөз материалдары мен талданған студенттік мәліметтер қазақ халқының XX ғасырдың басында қалыптасқан жаңа тарихи кезеңге білім арқылы бейімделуін, ұлттық сананың жаңғыруын және қоғамдық дамудың басым бағыты ретінде білімді таңдағанын дәлелдейді. Бұл – сол дәуірдегі қазақ зиялылары мен көзі ашық азаматтарының ел болашағын біліммен байланыстырып, жаңару мен өркендеудің кілтін тек оқу мен ағартушылықтан көргенін көрсететін тарихи шындық.

Әдебиеттер

- Аккуш, Темирханов, 2025 – *Аккуш, С., & Темирханов, Б.* (2025). XX ғасырдың басындағы қазақ қажылары: «Қазақ» газетінің материалдары негізінде зерттеу. *Asian Journal "Steppe Panorama"*, 12(1), 36–48–66. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48
- Атабаев, 2000 – *Атабаев Қ.* Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870–1918). Ғылыми монография. Алматы: Қазақ университеті, 2000. 358 б.
- Г.К., 1915 – *Г.К.* Варшавада қазақ студенттері // «Қазақ» газеті. 1915. No 101. 5 ақпан.
- Ғаббасов, 1914 – *Ғаббасов Х.* Мәскеудегі қазақ студенттері // «Қазақ» газеті. 1915. No 93. 4 қаңтар.
- Есенғали, 1915 – *Есенғали Қ.* Саратовта қазақ студенттері // «Қазақ» газеті. 1915. No 112. 15 наурыз.
- Әбдіманов, 1993 – *Әбдіманов Ә.* // «Қазақ» газеті. Алматы: Қазақстан, 1993. 168 б.
- Әнес, 2009 – «Қазақ» газеті 1913 жыл / репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс» қоры; құраст.: Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. Астана: Арыс, 2009. 480 б.
- Әнес, 2009 – «Қазақ» газеті 1914 жыл / репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс» қоры; құраст.: Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. Астана: Арыс, 2009. 480 б.
- Әнес, 2009 – «Қазақ» газеті 1915 жыл / репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс» қоры; құраст.: Смағұлова С., Әнес Ғ., Замзаева Т. Астана: Арыс, 2009. 480 б.
- Жандосов, 1914 – *Жандосов С.* Петерборда қазақ студенттері // «Қазақ» газеті. 1914. No 92. 31 желтоқсан.
- Кашқынбаев, 1915 – *Кашқынбаев Г.* Қазанда қазақ студенттері // «Қазақ» газеті. 1915. No 100. 30 қаңтар.
- Қасаболатов, 1913 – *Қасаболатов Е.* Қазақ жастарына // «Қазақ» газеті. 1913. No 4. 1 наурыз.
- Қойгелдиев, 2004 – *Қойгелдиев М.* Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Алматы: Жалын, 2004. 400 б.
- М.Д. және М.Ш., 1915 – *М.Д. және М.Ш.* Томскіде қазақ студенттері // «Қазақ» газеті. 1915. No 96. 15 қаңтар.
- Орысша оқығандар, 1913 – *Орысша оқығандар* // «Қазақ» газеті. 1913. No 26. 15 тамыз.
- С.С., 1915 – *С.С.* Киевте қазақ студенттері // «Қазақ» газеті. 1915. No 107. 25 ақпан.
- Студентке стипендия берілу, 1915 – *Студентке стипендия берілу* // «Қазақ» газеті. 1915. No 159. 29 қазан.
- Тұрлыбай, 2025 – *Б.С. Тұрлыбай.* (2025). Методологические основы преподавания истории с использованием статей о просвещении в газете «Қазақ». Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки, 1(84). <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.023>
- Тұрлыбай, Кенжебаев, 2025 – *Тұрлыбай Б.С., Кенжебаев Ғ.Қ.* (2025). «Қазақ» газетінде оқу-ағарту мәселесінің көтерілуі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. No 1. 139–151–66. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_139-151
- Abdulahap, 2022 – *Abdulahap Kara.* Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlığını Bayraktarı. – İstanbul: TÜRK KÜLTÜRÜNE HİZMET VAKFI YAYINLARI, 2022. 358 p.
- Kuttyzholova, Filipov, 2023 – *Kuttyzholova A, Filipov M.* The Educational Role of the Qazaq Newspaper (1913–1918). *Ezikov Svyat (Orbis Linguarum)*. 2023. Vol. 21 (3). Pp. 119–127.
- Türk, 2005 – *Türk V.* "Kazak Gazetesi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 2005. (19), 131–138.

Reference

- Abdimanov, 1993 – *Abdimanov Ö.* “Qazaq” gazetі. Almaty: Qazaqstan, 1993. 168 p. [in Kazakh]
- Abdulahap, 2022 – *Abdulahap Kara.* Mustafa Çokay Türkistan Bağımsızlığını Bayraktarı. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 2022. 358 p. [in Turkish]
- Anes, 2009 – «*Qazaq*» gazetі 1913 jıl / repressiyaga wşıragan qazaq ziyalılarınñ mürasın zertteytin «Aris» qorı; qūrast.: Смағұлова С., Anes G., Zamzaeva T. Astana: Aris, 2009. 480 p. [in Kazakh]
- Anes, 2009 – «*Qazaq*» gazetі 1914 jıl / repressiyaga wşıragan qazaq ziyalılarınñ mürasın zertteytin «Aris» qorı; qūrast.: Смағұлова С., Anes G., Zamzaeva T. Astana: Aris, 2009. 480 p. [in Kazakh]
- Anes, 2009 – «*Qazaq*» gazetі 1915 jıl / repressiyaga wşıragan qazaq ziyalılarınñ mürasın zertteytin «Aris» qorı; qūrast.: Смағұлова С., Anes G., Zamzaeva T. Astana: Aris, 2009. 480 p. [in Kazakh]

- Atabaev, 2000 – *Atabaev Q.* Qazaq baspasözi Qazaqstan tarihyñ derek közi (1870–1918). Gylymi monografiya. Almaty: Qazaq universiteti, 2000. 358 p. [in Kazakh]
- Esenğali, 1915 – *Esenğali Q.* Saratovta qazaq studentteri // «*Qazaq*» gazetі. 1915. № 112. 15 naurız. [in Kazakh]
- G.K., 1915 – *G.K.* Varşavada qazaq studentteri // «*Qazaq*» gazetі. 1915. № 101. 5 aqpan. [in Kazakh]
- Gabbasov, 1914 – *Gabbasov H.* Maskeudegi qazaq studentteri // «*Qazaq*» gazetі. 1915. № 93. 4 qañtar. [in Kazakh]
- Jandosov, 1914 – *Jandosov S.* Peterborda qazaq studentteri // «*Qazaq*» gazetі. 1914. № 92. 31 jeltoqsan. [in Kazakh]
- Kuttyzholova, Filipov, 2023 – *Kuttyzholova A., Filipov M.* The Educational Role of the Qazaq Newspaper (1913–1918). *Ezikov Svyat (Orbis Linguarum)*. 2023. Vol. 21 (3). Pp. 119–127. [in English]
- M.D. jane M.Ş., 1915 – *M.D. jane M.Ş.* Tomskiyde qazaq studentteri // «*Qazaq*» gazetі. 1915. № 96. 15 qañtar. [in Kazakh]
- Oryssa oqıǵandar, 1913 – *Oryssa oqıǵandar* // «*Qazaq*» gazetі. 1913. №26. 15 tamız. [in Kazakh]
- Qasbolatov, 1913 – *Qasbolatov Esenğali.* Qazaq jastarina // «*Qazaq*» gazetі. 1913. № 4. 1 naurız. [in Kazakh]
- Qaşqynbaev, 1915 – *Qaşqynbaev G.* Qazanda qazaq studentteri // «*Qazaq*» gazetі. 1915. № 100. 30 qañtar. [in Kazakh]
- Qoygeldiev, 2004 – *Qoygeldiev M.* Ultıq sayasi elita. Qyzmeti men taǵdyry (XVIII–XX ǵǵ.). Almaty: Jalın, 2004. 400 p. [in Kazakh]
- S.S., 1915 – *S.S.* Kievte qazaq studentteri. «*Qazaq*» gazetі. 1915. № 107. 25 aqpan. [in Kazakh]
- Studentke stipendiya berilu, 1915 – *Studentke stipendiya berilu* // «*Qazaq*» gazetі. 1915. № 159. 29 qazan. [in Kazakh]
- Turlybai, 2025 – *Turlybai B.S.* (2025). Metodologiyalıq negizderi tarihtı oqytuda «Qazaq» gazetindegi aǵartu mäselelerine arnalǵan maqalalardı paydalanu. *Vestnik QazNPU imeni Abaya*. Seriya: Tarihi jáne áleumettik-sayasi ǵılımdar. 2025. № 1(84). <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2025.84.1.023> [in Kazakh]
- Turlybai, Kenjebaev, 2025 – *Turlybai B.S., Kenjebaev G.Q.* «Qazaq» gazetinde oqıw-aǵartu mäselesiniñ köterilui. *Otan tarihy*. 2025. T. 28. № 1. Pp. 139–151. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_1_139-151 [in Kazakh]
- Türk, 2005 – *Türk V.* “Kazak Gazetesi”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 2005. № (19). Pp. 131–138. [in Turkish]
- Akkuş, Temirkhanov, 2025 – *Akkuş, S., & Temirkhanov, B.* (2025). XX ǵasyrdıñ basyndaǵı qazaq qajıları: «Qazaq» gazetiniñ materialdarı negizinde zertteu. *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2025. 12(1). Pp. 36–48. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_36-48 [in Kazakh]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 520–529
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI: 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_520-529

TURAR RYSKULOV'S STATE ACTIVITIES IN THE FINANCIAL COMMITTEE UNDER THE COUNCIL OF PEOPLE'S COMMISSARS OF THE TURKESTAN ASSR IN 1922–1923 DEDICATED TO THE 130TH ANNIVERSARY OF TURAR RYSKULOV'S BIRTH

Sholpan A. Torgautova¹, Gulzhan D. Sugirbaeva²

¹O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
(13, Baitursynov Str., 160000 Shymkent, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student, head of the “History and Ethnology” Scientific Center at M. Auezov SKU
<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>. E-mail: torgautova@mail.ru

²O. Zhanibekov SKPU
(13, Baitursynov Str., 160000 Shymkent, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Acting Rector
<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>. E-mail: sugirbaeva@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Torgautova Sh.A., Sugirbaeva G.D., 2025

Abstract. Introduction. The aim of this article is to analyze the activities of Turar Ryskulov, a Kazakh statesman and socio-political figure of the first half of the 20th century, and to assess his role in the history of Kazakhstan and Central Asia from the perspective of personal history. The objectives of the article include the examination of 79 archival documents to reveal key areas of his work as a member of the Financial Committee under the Council of People's Commissars of the Turkestan ASSR from December 1922 to December 1923. These documents reflect support for the social sphere, science, education, and security, and help explore Ryskulov's contribution to the socio-economic development of the region. **Materials and Methods.** The research is based on historical sources such as orders, work schedules, excerpts from commission meeting journals, a journal on the distribution of the Reserve Fund, letters of committee members, and other documents. These materials provide little-known data on the ethnic composition of Turkestan, the Aulie-Ata district, and the specific support for education and science in the region through the organization «Improz». Using historical-chronological and historical-logical methods, the study contributes significantly to the systematization of Ryskulov's broad activities in the Financial Committee, introduces new sources into scholarly circulation, and offers a new perspective on his biography. **Results.** The article highlights the contribution of Ryskulov to economic development and the political rise of the national intelligentsia of the Turkestan ASSR. It also analyzes the work of the Financial Committee in regulating the financial plan as of September 1923. **Conclusion.** The Financial Committee of the Turkestan ASSR played a vital socio-economic and socio-political role. It coordinated the financial support of the republic and controlled resource allocation. The protocols clearly reflect support for the population, science, medicine, education, youth, and the press, as well as food distribution control, the development of diplomacy, and the

strengthening of internal order. Turar Ryskulov's one-year activity demonstrated his significant contribution to the regional economy and his rising authority at the national level. Notably, it marked a growth in the intellectual potential of the Turkestan ASSR.

Keywords: TurASSR, T. Ryskulov, 1922–1923, SNK, intelligentsia, finance committee

Acknowledgments: The article is carried out as part of the implementation of the celebration in 2024 of the 130th anniversary of the historical figure of the national history of Kazakhstan, who made a special contribution to the socio-economic and political development of the Turkestan ASSR Turar Ryskulov.

For citation: Torgautova Sh.A., Sugirbaeva G.D. Turar Ryskulov's State Activities in the Financial Committee under the Council of People's Commissars of the Turkestan ASSR in 1922–1923 // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. № 2. Pp. 520–529 [in English]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_520-529

1922–1923 Ж. АРАЛЫҒЫНДА Т. РЫСҚҰЛОВТЫҢ ТҮРКІСТАН АКСР ХКК ЖАНЫНДАҒЫ ҚАРЖЫ КОМИТЕТІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ТУРАЛЫ ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ТУҒАНЫНА 130 ЖЫЛ ТОЛУЫНА ОРАЙЛАСТЫРЫЛҒАН

Шолпан Әшірәліқызы Торғауытова¹, Гүлжан Дәулетбекқызы Сүгірбаева²

¹Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, Байтұрсынов көш., 160000 Шымкент, Қазақстан Республикасы)

Докторант, М. Әуезов атындағы ОҚУ «Тарих және этнология» Ғылыми орталықтың басшысы
<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>. E-mail: torgautova@mail.ru

²Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, Байтұрсынов көш., 160000 Шымкент, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ректор м.а.
<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>. E-mail: sugirbaeva@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Торғауытова Ш.Ә., Сүгірбаева Г.Д., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ мемлекет және қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың қызметі талданып, оның Қазақстан мен Орталық Азия тарихындағы рөлі тұлғалық тарих тұрғысынан бағаланады. Мақаланың мақсаты – 1922 жылғы 18 желтоқсан мен 1923 жылғы 30 желтоқсан аралығындағы Түркістан АКСР Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Қаржы комитетіндегі оның қызметінің негізгі бағыттарын 79 архивтік құжат негізінде ашып көрсету, әлеуметтік салаға, ғылым мен білімге, қауіпсіздікке көрсеткен қолдауын зерделеу және аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесін бағалау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуге негіз болған материалдар – бұйрықтар, жұмыс кестелері, комиссия отырыстарының үзінділері, Резерв қорының қалдығын бөлу журналы, комитет мүшелерінің хаттары және т.б. тарихи деректер. Бұл құжаттарда Түркістан аймағы мен Әулиеата уезінің этникалық құрамы, «Инпрос» ұйымы арқылы ағарту, білім және ғылым салаларына қолдау көрсету туралы аз белгілі мәліметтер қамтылған. Тарихи-хронологиялық және тарихи-логикалық әдістер негізінде бұл зерттеу Рысқұловтың Қаржы комитетіндегі кең ауқымды қызметін жүйелеуге, жаңа дереккөздерді ғылыми айналымға енгізуге және оның өмірбаянына жаңаша көзқарас ұсынуға үлес қосады. *Нәтижелер.* Мақалада Тұрар Рысқұловтың Түркістан АКСР-нің экономикасын көтеруге және ұлттық интеллигенцияның саяси өсуіне қосқан үлесі көрсетіледі. Сондай-ақ, 1923 жылдың қыркүйек айындағы қаржы жоспарын реттеу жөніндегі Қаржы комитетінің жұмысы талданады. *Қорытынды.* Түркістан АКСР Халкомкеңесі жанындағы Қаржы комитетінің қызметі әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси жағынан аса маңызды болды. Комитет республика қаржысын үйлестіріп, ресурстарды бөлуді бақылауда ұстады. Құжаттарда халыққа, ғылымға, медицина мен білімге, жастар мен баспасөзге көрсетілген қолдау, азық-түлік бөлу, дипломатиялық қатынастарды дамыту және ішкі тәртіпті нығайту айқын көрініс тапқан. Тұрар Рысқұловтың бір жылдық қызметінің өзі оның аймақ экономикасына сіңірген еңбегі мен бүкілодақтық деңгейдегі беделінің өскенін айғақтайды. Әсіресе, Түркістан АКСР-нің зияткерлік әлеуетінің артуы ерекше атап өтіледі.

Түйін сөздер: ТурАКСР, Т. Рысқұлов, 1922–1923, СНК, зиялы қауым, қаржы комитеті

Алғыс. Мақала 2024 жылы Түркістан АКСР-нің әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына айрықша үлес қосқан Қазақстанның Отан тарихының тарихи тұлғасының 130 жылдығын мерекелеуді іске асыру шеңберінде орындалды.

Дәйексөз үшін: Торғаутова Ш.Ә., Сугірбаева Г.Д. 1922–1923 жылдар аралығында Тұрар Рысқұловтың Түркістан АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі жанындағы қаржы комитетінде мемлекеттік қызмет туралы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 520–529-бб. [Ағыл.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_520-529

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Т.РЫСКУЛОВА В ФИНАНСОВОМ КОМИТЕТЕ ПРИ СНК ТУРКЕСТАНСКОЙ АССР В 1922–1923 Г. ПРИУРОЧЕНА К 130-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ТУРАРА РЫСКУЛОВА

Шолпан Аширалиевна Торғаутова¹, Гүлжан Даулетбековна Сугирбаева²

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени Жанибеков
(д. 13, ул. Байтурсынова 160000 Шымкент, Республика Казахстан)
Докторант, начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ им. М. Ауэзова
<https://orcid.org/0000-0001-5853-3879>. E-mail: torgautova@mail.ru

²Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова
(д. 13, ул. Байтурсынова 160000 Шымкент, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент, и.о. ректора
<https://orcid.org/0000-0003-3375-3757>. E-mail: sugirbaeva@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Торғаутова Ш.А., Сугирбаева Г.Д., 2025

Аннотация. *Введение.* Цель статьи заключается в анализе деятельности Турара Рыскулова, казахского государственного и общественно-политического деятеля первой половины XX в., и оценке его роли в истории Казахстана и Центральной Азии с позиции персональной истории. Задачи статьи состояли в исследовании 79 архивных документов для раскрытия ключевых направлений его работы в составе Финансового комитета при СНК Туркестанской АССР в период с декабря 1922 по декабрь 1923 года, поддержку социальной сферы, науки, образования и безопасности; изучении вклада Рыскулова в социально-экономическое развитие региона. *Материалы и методы.* Материалами для анализа деятельности Т. Рыскулова послужили исторические источники – приказы, расписания работ, отрывки из журнала заседаний Комиссии, журнал заседания по распределению остатка Резервного фонда, письма членов комитета и др., где даны малоизвестные данные по формированию этнического состава Туркестана, Аулие-атинского уезда, специфике поддержки просвещения, образования и науки региона посредством организации «Инпрос». На основе историко-хронологического и историко-логического методов исследование вносит существенный вклад в систематизацию широкого спектра деятельности Рыскулова в Финансовом комитете, вводит в научный оборот новые источники и предлагает новое видение биографии Турара Рыскулова. *Результаты.* В статье освещен вклад государственного деятеля в подъем экономики и политический рост национальной интеллигенции ТурАССР, проанализирована общая работа Финансового комитета по урегулированию финансового плана на сентябрь 1923 г. *Заключение.* Деятельность Финансового комитета при СНК Туркестанской АССР имела важное социально-экономическое и общественно-политическое значение. Комитет координировал финансовое обеспечение республики, контролировал распределение ресурсов. Из протоколов ясно прослеживается поддержка населения, науки, медицины, образования, молодежи, печати, а также контроль над продовольствием, развитие дипломатии и укрепление внутреннего порядка. Работа Турара Рыскулова в течение одного года показала его значительный вклад в экономику региона и рост авторитета на всесоюзном уровне. Особенно выделяется рост интеллектуального потенциала Туркестанской АССР.

Ключевые слова: ТурАССР, Т. Рыскулов, 1922–1923, СНК, интеллигенция, финансовый комитет

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации чествования в 2024 году 130-летия исторической личности отечественной истории Казахстана, внесшего особый вклад в социально-экономическое и политическое развитие Туркестанской АССР Турара Рыскулова.

Для цитирования: Торгаутова Ш.А., Сугирбаева Г.Д. О государственной деятельности Турара Рыскулова в финансовом комитете при Совете Народных Комиссаров Туркестанской АССР в 1922–1923 годы. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 520–529 [на англ.]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_520-529

Introduction. The study of the development of Soviet state-building from 1922 to 1991 entails an extensive examination of the emergence of a new type of governmental apparatus—an entirely novel model of national governance for the global community. This process included the management of state resources, the ideological war against religion, and the institutionalization of atheism based on Marxist-Leninist ideology. At the core of the Soviet state was the principle of the dictatorship of the proletariat, grounded in the alliance between the working class and the peasantry—symbolized by the hammer and sickle.

The subsequent establishment of a totalitarian regime under a single ruling party marked a turning point in the evolution of socialist legislation and Bolshevik legality. This new system sought to combat the legacy of colonialism, suppress popular dissent, and eliminate localized uprisings against Soviet power. It also aimed at eradicating so-called “national chauvinists,” who advocated for freedom, equality, and the autonomous independence of Central Asian republics and regions of Russia.

Building a new state and maintaining order required the creation of a strong material and production base, the exploration and exploitation of new natural resources, the eradication of alternative ideological worldviews among the population, and reliance on local revolutionary cadres—individuals of strong character capable of influencing the course of socialist transformation.

One such prominent political and public figure in the Turkestan region was the young Kazakh revolutionary Turar Ryskulov (1894–1938). At the time, Turkestan was a strategically significant border region, favorable in terms of natural and climatic conditions for resource exploration and economic development. It was also viewed as a potential outpost for establishing diplomatic relations with Central Asian and Middle Eastern countries. The historical process of establishing the Soviet state apparatus in Kazakhstan was marked by considerable difficulties, largely due to the political immaturity and illiteracy of the majority of the population, particularly in remote areas. In the early years, the shortage of qualified personnel for the Soviet administration made it impossible to fully eradicate traditional clan-based and customary systems of governance, which were deeply rooted in local mentality and cultural practices.

The public, political, and governmental activities of Turar Ryskulov represent one of the most remarkable chapters in the history of Kazakhstan and Central Asia. Turar Ryskulov became the first Kazakh leader to be recognized at the highest levels of the ruling Bolshevik regime. He was frequently involved in shaping decisions of national importance concerning the indigenous population and contributed significantly to the reorganization of economic sectors that laid the foundation for Kazakhstan’s future potential. Though his life was relatively short, it was rich in meaningful accomplishments. Tragically, his story ended unjustly and was long consigned to historical oblivion. However, the discovery of new facts through the study of archival materials remains highly relevant today and provides scholars with a solid basis for forming objective and accurate assessments of his personal qualities, his role, and his historical significance in the context of Kazakhstan and Central Asia. Turar Ryskulov’s legacy should serve as an example of dedicated service to the people for future generations.

Materials and methods. The materials for this research also included a collection of documents and materials on Kabulbek Sarymoldayev, compiled in honor of his 125th anniversary by a group of Kazakhstani historians – Shildebay S.K., Konyratbayev O.M., Zamzayeva T.A., and Smagulova S.O. [Shildebay et al., 2023]. This compilation introduced into scholarly circulation a number of articles written by Kabulbek Sarymoldayev, a statesman of the Kazakh people who made a significant contribution to the socio-political, socio-economic, and cultural-spiritual development of Kazakhstan during the 1920s and 1930s. These materials also provide insights into the personality and legacy of Turar Ryskulov. Archival documents from the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan were also used [CSA RUz.: F. R-86, Op. 1, D. 1525, L. 4–6; Case of Ryskul Zhilkaidarov, F. FI-44 (Semirechye Administration)], as well as from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan [CSA RK: No. 8898, 9014, 9102].

Valuable information about the politically prominent figure of Turar Ryskulov in the history of Kazakhstan and all of Central Asia is found in the works of both early and modern scholars – Ustinov V.M.

[Ustinov, 1927], Dimitriev S.D. [Dimitriev, 1927], Saipova K.D. [Saipova, 2021], Khaustov V. and Samuelson L. [Khaustov & Samuelson, 2009], Amanzholova D. [Amanzholova, 1996], Inoyatova D. [Inoyatova, 2019], and Doroshenko T. [Doroshenko, 2025]. These researchers have studied and continue to explore the life and public-political activities of Turar Ryskulov, compiling rare archival materials related to his governmental work, diplomatic relations with Central Asian countries, and his role in the development of the economy, education, and science in the Turkestan ASSR. They have also analyzed the historical processes and political movements of the period in which Ryskulov was active.

This study, dedicated to analyzing Turar Ryskulov's role in the activities of the Financial Committee under the Council of People's Commissars (Sovnarkom) of the Turkestan ASSR during the 1920s, employs modern methodological approaches of historical research. The author applies a historical-chronological method to trace the sequence of events and a historical-logical analysis of archival sources to identify the cause-and-effect relationships that led to the emergence and development of various sectors of financial policy in Turkestan. The use of systemic and structural analysis enabled a detailed examination of the Committee's work across different areas within the broader context of administrative and economic reform.

Comparative analysis of historical sources from the same period contributed to an accurate reconstruction of the political and economic conditions under which Ryskulov operated. Particular attention is given to identifying the continuity between the financial strategies implemented by Ryskulov and contemporary approaches to state financial management. The study also reveals new facts about Ryskulov's life and his socio-political activity, offering a revised and updated understanding of his historical legacy.

Thus, Turar Ryskulov is considered within the framework of microhistory as a historical figure whose active engagement and leadership in financial governance significantly influenced the overall trajectory of historical development in Kazakhstan and, more broadly, in Central Asia.

Discussion. One of the earliest researchers of Turar Ryskulov's state and political activity was V.M. Ustinov [Ustinov, 1927], who conducted a detailed study of Ryskulov's involvement in collectivization, the fight against famine in the early 1930s, and his international activities. Ustinov's work is a historical-publicist essay based on documents and materials from party and state archives, including those of the Central Committee of the CPSU, the KGB, the Ministry of Internal Affairs, special collections of the Lenin Library, and the Institute of Marxism-Leninism. Employing a historical-chronological approach, Ustinov analyzed the course of the era and Ryskulov's role in it as a statesman. His objective perspective sheds light on the processes taking place within the Bolshevik administration, Ryskulov's civic response to the economic transformations of Kazakh society, and his contributions to improving socio-economic conditions during the famine years, political mobilization, and youth development.

Academician K. Abzhanov provided an objective assessment of the fate of the Kazakh intelligentsia, emphasizing Ryskulov's special significance and the influence of the intelligentsia on national culture [Abzhanov, 1992]. He highlighted the origins of the national intelligentsia and Ryskulov's active role in the economic, agricultural, and cultural-educational spheres, particularly in the struggle against the famine of the 1930s and resistance to the genocide of the Kazakh people.

O. Konyratbayev's monograph «Turar and Turkestan» [Konyratbayev, 2019] offers a comprehensive characterization of Ryskulov's life and political career, covering his leadership of the Muslim Bureau (1919–1920), his role as an official representative of the People's Commissariat for Nationalities of the RSFSR in Azerbaijan in 1921, his work at the Moscow Institute of Oriental Studies in 1922, and his chairmanship of the Council of People's Commissars of the Turkestan Republic (1922–1924). The book also includes a diary covering the years 1903 to 1919, as well as archival reports, transcripts from 1918–1933, and material on uprisings in Central Asia and Kazakhstan, student demographics in the region, proceedings of the First Congress of the Peoples of the East in Baku (1920), and Ryskulov's efforts to combat famine in the Turkestan region (1917–1919). Konyratbayev notes that Ryskulov critically analyzed the colonial policy of the Russian Empire in Turkestan as the transformation of the region into a source of cheap raw materials and a consumer market, and the suppression of Muslim political movements and parties such as Alash, Shura-Islamiya, Turan, and Türk Adami Markaziyat, among others. Overall, the author provides a balanced and positive evaluation of Ryskulov's political activity, particularly regarding his contributions to solving socio-economic issues and promoting regional development.

In his monograph «The History of National Minorities in Uzbekistan (1917–1990)» [Saipova, 2021], Uzbek historian K. Saipova explores the formation of the multinational population of Turkestan during the early Soviet years (1917–1924) and provides an overview of the ethno-demographic landscape in the 1924–1940s. Special attention is paid to the settlement patterns of ethnic groups before 1917 and after 1924,

the impact of the 1917 Russian October Revolution on national transformations, and the repressive policies of the 1930s. Saipov also offers a modern interpretation of Soviet Marxist-Leninist national policy. A noteworthy contribution of his work is the detailed data on ethnic groups residing in the Syr Darya and Semirechye regions, including Hungarians (122/3), Germans (25), Czechoslovaks (28), Yugoslavs (23/19), Poles (45/7), Uyghurs and Chinese (98/369).

In her scholarly work «The German Diaspora in Uzbekistan: Milestones of History» [Inoyatova, 2019], D. Inoyatova analyzes migration processes, settlement patterns, population dynamics, and the adaptation of the German community in the Turkestan region. She explores their relations with the local population, religious and educational development, and the contributions of Germans to the socio-economic and cultural development of the region from 1860 to 1938. This research intersects with the period of Turar Ryskulov's activity in Turkestan and provides a broader context for understanding his role in the region during a time of major political and demographic transformation.

Results. Turar Ryskulov was born on December 26, 1894, in the Eastern-Talgar volost of the Vernensky Uyezd in the Semirechye Region, into the family of herdsman Ryskul Zhilkaidarov. In 1903, Ryskul, as a local guide, accompanied the full member of the Imperial Russian Geographical Society, S.D. Dmitriev, during his expedition through the Zailiysky Alatau to its highest peak – Talgar Peak, later named “Ryskul Glacier” in his honor [Ustinov, 1927: 5–6].

Later, in 1904, the gendarmerie accused Ryskul of killing a local bai (wealthy landowner) and forcibly resettled him and his relatives, including ten-year-old Turar, first to the village of Besagash, then to Burundai. Ryskul was permitted to keep his son with him in the Verny prison, where Turar managed the household and accompanied the children of the prison warden, Prikhodko, to the gymnasium. On July 28, 1906, Ryskul was exiled to Siberia on foot along the Kopal-Ayagoz-Semipalatinsk route. These harsh events are also recounted in M. Auezov's story *The Shot at the Karash-Karash Pass*, as well as in works by Kazakh writers T. Nurtazin and Sh. Murtaza [Sarymoldaev, 1926: 66–71].

From a young age, Turar Ryskulov experienced social and national oppression from local bays and incoming kulaks, which contributed to his early maturity. It is not surprising that the struggle against injustice became the cause of his entire life. After his father's exile, relatives from Merke in the Aulie-Ata Uyezd took him in and enrolled him in a local school. His father's property, including livestock, was confiscated by bays. During this time, Turar worked as a courier for investigator A.P. Semashko.

After completing school in Merke, in 1914, he graduated successfully from the Agricultural College in Bishkek, specializing in horticulture. He failed to gain admission to a university in Samara. In 1915, while staying with relatives in Tulkubas, Turar observed the construction of the Arys-Aulie-Ata section of the Semirechye railway under the supervision of engineer M. Tynyshpaev. At the same time, he continued his education as an external student at the Tashkent Men's Gymnasium as a second-class auditor.

In 1916, Turar was arrested for active participation in an anti-colonial protest [Қоңыратбаев, 2019: 26–47]. However, due to a lack of evidence, he was released and admitted to the Tashkent Teachers' Institute. Upon his written request, he was granted 70 rubles in aid for clothing, footwear, bedding, and educational materials [Қоңыратбаев, 2023: 390].

In 1917, a conflict erupted with Russian peasants over a demand for compensation of 500,000 rubles for allegedly stolen cattle and destroyed crops. Turar Ryskulov actively defended the Kazakh population, who were being falsely accused. As a result, the Turkestan Regional Central Council of Kazakhs and Kyrgyzs was created, headed by Ye. Kasymov and M. Shokay, with Turar Ryskulov as secretary.

The hunger, political instability, and polarization between the Socialist Revolutionaries (SRs) and the Bolsheviks in 1917 led Turar to join the Russian Communist Party (Bolsheviks) in 1918. Back in May 1917, he and Kabulbek Sarymoldaev had founded the Revolutionary Union of Kazakh Youth “Bukhara” in Merke, which had 30 members. The organization aimed to defend the political rights and improve the social conditions of the nomadic people. It had its own charter and program, condemned the colonial policies of Tsarist Russia and the abuses of local bays, and sought cooperation with the soviets of workers', soldiers', and peasants' deputies.

After K. Sarymoldaev participated in the First Regional Congress of Kazakh and Kyrgyz Deputies in Tashkent, where 18 issues were discussed, the decision was made to form the Turkestan Regional Kazakh-Kyrgyz Central Council. On April 21, 1918, the First Congress of Aulie-Ata Kazakhs was held, where issues such as famine relief, the fight against infectious diseases, interethnic relations, and the election of Kazakh deputies to the district council were raised. Later, Turar Ryskulov became chairman of the Aulie-Ata District Council.

Due to the shortage of cotton in the northern regions of the country, Turkestan was chosen for cotton cultivation thanks to its favorable climate [Shildebai, Konyratbayev, Zamzaeva, Smagulova, 2023: 19–20].

On November 28, 1918, Ryskulov organized the Central Commission for the Fight Against Hunger. More than 1,200 public food stations, orphanages, and infectious disease clinics were opened. By spring 1919, the famine had eased, and more than a million lives were saved.

Amid increasing contact with the Muslim clergy, Ryskulov attempted to establish a Communist Muslim Party made up of 11,000 young people [Ryskulov, 1925: 12]. In April 1919, the Muslim Bureau was formed within the Communist Party of Turkestan to unite the Turkic-Muslim peoples. It trained cadres from among the indigenous population – state and party officials, scholars, creative intellectuals, and specialists in various fields. Literacy campaigns were launched, cultural and educational institutions opened, and Kazakh-language publishing began to flourish.

On January 21, 1920, Turar Ryskulov was elected Chairman of the Central Executive Committee of the Soviets of Turkestan. He led the development of legislative acts, addressed administrative, financial, sanitary, educational, and cultural issues, and provided assistance to Kazakh and Kyrgyz refugees of 1916 upon their return from China.

Together with A. Baitursynov, Ryskulov sent a letter to V. I. Lenin criticizing the national policy of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) in Turkestan. On September 5, 1920, at an expanded congress, he delivered a speech condemning the Bolshevik approach toward the peoples of the East. Later, 23 delegates signed an appeal to Lenin demanding a revision of the policy.

On October 14, 1920, the Politburo of the Central Committee of the RCP(b) appointed Turar Ryskulov as Deputy People's Commissar under Joseph Stalin. In 1921, for his sharp criticism of the “Red imperialism” policy toward Turkic peoples, he was reassigned to Baku, where he fell seriously ill. After recovery, he conducted an inspection of the Institute of Oriental Studies regarding student admissions for 1922–1923 and supported the publication of works by Kazakh scholars. Alikhan Bukeikhanov also worked at the Institute's printing house for a long time.

In September 1922, at the age of 28, Ryskulov was appointed Chairman of the Council of People's Commissars of the Turkestan Republic by the Organizational Bureau of the Central Committee of the RCP(b). There was an urgent need to reconstruct irrigation systems, develop pedigree livestock breeding, improve pastures, hayfields, and trade. In the same year, he initiated the establishment of the “Talap” society in Tashkent [Saipova, 2021: 54], where Kh. Dosmukhamedov, M. Auezov, M. Yespolov, M. Tynyshpaev, and K. Tynystanov were actively involved.

In 1923, the first economic conference of the Central Asian republics was held in Tashkent. A plan to eliminate illiteracy by May 1, 1924, was approved. Ryskulov worked in the archives of Tashkent and Moscow on his monograph dedicated to the national liberation uprising of 1916, carried out professional work in Mongolia, and proposed naming the capital Ulaanbaatar.

In 1925, in the collection *Revolution and the Indigenous Population of Turkestan*, Ryskulov emphasized the role of Turkic peoples in the victory of communism. He presented the programs of the organizations “Bukhara” and the “Revolutionary Union of Kazakh Youth” and became editor-in-chief of the newspaper «Enbekshi Kazakh» [Khaustov, Samuelson, 2009: 12].

In 1926, he was appointed Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR and held this position until May 21, 1937. From 1926 to 1930, he contributed to the construction of the Turkestan–Siberian Railway and to the training of engineering personnel from among the Kazakhs.

In 1932–1933, against the backdrop of F. Goloshchyokin's policies, Ryskulov sent a letter to Joseph Stalin criticizing the forced collectivization. In the same spirit, the “Letter of the Five” was composed by G. Musrepov, M. Gataulin, E. Altynbekov, K. Kuanyshev, and others, detailing the consequences of famine, the death of peasants, the mass exodus from ancestral lands, and the condition of refugees. The authors demanded urgent intervention and a change of policy.

In 1936–1937, the arrest of Bukharin and Rykov led to the persecution of many political figures and supporters of democracy and equality. On May 21, 1937, Turar Ryskulov was arrested in Kislovodsk. After eight months of imprisonment and investigation, he was accused of being an «enemy of the people». On February 10, 1938, he was executed by firing squad after a court session, headed by V. Ulrikh, that lasted only 15 minutes. The charges were brought under Clause 4 of Article 58 of the Criminal Code.

His wife, Aziza Tubekovna, was imprisoned on June 30, 1937, where she gave birth to their daughter, Rida. Ryskulov's eldest son, Eskendir, was released from prison due to poor health and was buried in Moscow in 1939 [Amanzholova, 1995: 38].

Turar Ryskulov was posthumously rehabilitated only in 1956, during Khrushchev's "Thaw," the criticism of Stalin's personality cult, and the exposure of the «Yezhovshchina».

Turar Ryskulov was deeply committed to supporting Turkic-Muslim leaders, actively facilitating the release of Kazakh intellectuals from prison—most notably, securing Abay Bukeykhanov's liberation from the Karkaralinsk prison in 1922—and fostered opportunities for talented Kazakh youth to pursue education and creative work at leading universities in Russia and the USSR [Materials, 2019]. One of the notable chapters in Ryskulov's service was his tenure on the Financial Committee of the Council of People's Commissars of the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic from December 1922 to December 1923. During his time on the committee, he played a key role in managing disbursements from the Turkestan ASSR's reserve funds for the needs of the national economy, determining wage scales and payment schedules, allocating funds to support cultural, educational, and other state institutions, overseeing the fulfillment of financial obligations by relevant agencies, and determining the size and scope of allocations to various state funds.

By decree No. 240 dated 18 December 1922, the commission's membership included B.I. Trotsky (RSFSR Commissar for Food in Turkestan), Ievlev (representative of the RSFSR Commissariat of Finance in Central Asia), G. Khamutkhanov (Uzbek Soviet statesman and later a member of the Turkestan Regional Council of Trade Unions), G.N. Cherdantsev (Deputy Chairman of Gosplan of the TASSR), and was chaired by the Chairman of the Council of People's Commissars of the Turkestan Republic – Turar Ryskulov. His deputy was Maevsky.

Archival documents illuminate the flow of revenues into the TASSR budget from the Syr Darya, Fergana, Samarkand, Zhetysay, Turkmen, Amu Darya regions [Protocols, 2023: 49]. Many funds were generated through the sale of wheat via the "Grain Fund" [Protocols, 2023: 107–129] as well as by economic bodies of the TASSR's local budget—such as the Cotton Committee, Oil Syndicate, Water Management Bureau, Agrarian People's Committee, Central Agricultural Committee, Foreign Trade Office, Food Commissariat, Silk Industry Directorate, and Fisheries Department [Protocols, 2023: 19].

Allocated funds supported a wide range of initiatives: publishing newspapers and journals in local languages (including Student Thought, the newspaper Turkestan, periodicals such as Inkilab, Cholpan, Turkmen-Ili, and from March 1923 the Turkestan Truth), as well as funding for the Red Star editorial board and publications in Turkestan studies, economic reviews, and geological maps [Protocols, 2023: 24–145]. They also covered military needs: disabled veteran assistance, uniforms and supplies for NKVD staff, militia support, logistics for troops, and canine kennels [Protocols, 2023: 26–74].

Education received substantial funding for student stipends, school repairs (such as the Syr Darya Party School), and publishing activities, including scholarships for students headed to state institutes, educational exhibitions, and support for the Almaty Teachers' Institute [Protocols, 2023: 28–197]. Medical allocations included funding for clinics, doctor's offices, tuberculosis hospitals, operational supplies, and stipends for researchers and students [Protocols, 2023: 28–133].

Social welfare expenditures covered orphans and hospital patients, inspection of educational and religious endowments (waqfs), and short retraining courses [Protocols, 2023: 130–154]. Agricultural and industrial restructuring—such as transforming military farms into cooperatives, supporting exhibitions and boosting credit for seasonal laborers—was also prioritized [Protocols, 2023: 41–154].

Regional support extended to Kyrgyz refugees from China (bread provisions and medical assistance in April 1923) and malaria control in Fergana [Protocols, 2023: 104–154]. Funds were also earmarked for postal-telegraph services for Muslim schools in Samarkand and home furnishings for settlers in the Chimkent district [Protocols, 2023: 104–154].

A strict budgetary regime was enforced: revenue distribution rules, enforcement of financial laws, accountability, property tax documentation, procurement of typewriters for the Supreme Court, and archive digitization in Tashkent [Protocols, 2023: 104–121].

Finally, the committee addressed regional security issues—funding anti-basmachi efforts in Turkmen oblast (including interethnic commissions and suppression squads), and aiding nomadic tribes affected by Kirghiz-Turkmen conflict [Protocols, 2023: 51–352]. Budget resources were also managed by the Department of National Minorities under the Turkestan Communist Party Central Committee to support Germans, Czechs, Hungarians, Poles, Tatars, Persians, including language sections, schooling, literature, lectures, and youth engagement in cultural exchanges [Protocols, 2023: 207–208].

Conclusion. Thus, the activities of the Financial Committee carried immense socio-economic, political, and cultural significance. The Committee performed key organizational and coordinating functions in the financial management and allocation of monetary resources in the Turkestan ASSR. Archival

protocols clearly reveal its contribution to supporting social programs for the population, advancing science, medicine, and education, assisting children and youth, as well as the press. Strict control was maintained over food distribution, diplomatic relations were developed, measures were taken to resolve interethnic conflicts, and the work of security agencies was intensified to maintain internal order.

Turar Ryskulov's contributions to the region's economic development and his rapid rise as a statesman at the all-Union level are evident even in just one year of his more than 20-year public service career. His role in enhancing the intellectual potential of the Turkestan ASSR is especially notable.

The legendary figure of Turar Ryskulov remains in the collective memory of the Turkic peoples as one of the outstanding sons of the Kazakh nation—a fighter for the democratic and independent development of Kazakh and other Turkic nations. He became a major statesman of his time, the first representative of the Turkic peoples to hold a high government position—as Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR. His work encompassed the fight against famine and illiteracy, the advancement of education and science, the establishment of industrial and agricultural centers, logistics systems, workforce training, and the flourishing of urban culture in the regions of Kazakhstan [Protocols, 2023: 2].

On December 12, 2019, M. Auezov South Kazakhstan State University in Shymkent celebrated the 125th anniversary of Turar Ryskulov's birth by holding an international scientific conference titled "Unforgettable Great Personalities of the Kazakh Nation."

Turar Ryskulov was among the first to make an invaluable contribution to preserving the spiritual unity and reviving the culture of the Turkic peoples. He played a vital role in shaping and promoting the values of the Turkic World, upheld the ideas of independence in the worldview of the Kazakh intelligentsia of the 20th century, emphasized the importance of Turkestan's political development, contributed to the growth of new academic disciplines, and encouraged high-quality research in Kazakhstan and Central Asia as a whole.

The jubilee events were attended by Turar Ryskulov's descendants: Vladimir Vladimirovich Ryskulov (Moscow), Adel Ryskulova (Almaty), and his relative Muratali Tolepbergenuly (village of Turar Ryskulov, Tulkibas District). Special attention was given to the organization of the event by state officials, researchers from scientific institutions and universities of the republic, young scholars, representatives of republican public foundations, the Sherkhan Murtaza Foundation, and the republican scientific journal *Qazaqtaný* [Materials, 2019].

On November 15–16, the Akimat of Turkestan held an international conference titled «Turar and the Idea of Turkestan». A series of follow-up events took place in the cities of Taraz and Shymkent. The main goal of these events was to once again highlight the role and historical significance of Turar Ryskulov's legendary personality.

On December 26, 2024, the 130th anniversary of the birth of the prominent statesman Turar Ryskulov was marked. His socio-political and governmental work remains one of the most vibrant chapters in the history of Kazakhstan and the entire Turkic World. The authors of this study also strive to contribute to the exploration of new facts from Turar Ryskulov's life and public service by providing comparative analysis and systematizing archival materials related to various aspects of his work, while evaluating the historical importance of this unforgettable figure whose legacy is embedded in the history of Kazakhstan, Russia, and all of Central Asia.

Sources

Konyratbaev, 2023 – *Konyratbaev O.M. Protokoly Finansovogo Komiteta pri Sovete narodnyh komisarov Turkestanskoi respubliky* [Minutes of the Financial Committee under the Council of People's Commissars of the Turkestan Republic. (1923)]. Documents and materials. Collection. Compiled by: Almaty, 2023. 390 p.

GA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

GA RUz. – Central State Archive of the Republic of Uzbekistan

Литература

Аманжолова, 1996 – *Аманжолова Д. Историография изучения национальной политики // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. М., 1996.*

Димитриев, 1927 – *Димитриев С.Д. Талгар - главная вершина Зайлийского Алатау. Ташкент: Узгосиздат, 1927.*

Дорошенко Т. – *Дорошенко Т. История польской диаспоры в Узбекистане (1867-1946 гг.). Ташкент: International Book Market Service Ltd, 2025. 224 с.*

Иноятова, 2019 - *Иноятова Д. Немецкая диаспора Узбекистана: вехи истории. Ташкент. 2019. 424 с.*

- Қоңыратбаев, 2019 – *Қоңыратбаев О.* Тұрар және Түркістан. Зерттеулер. Шымкент, 2019. 424 с.
- Материалы, 2019 – *Материалы* международной научно-практической конференции «Незабвенные великие личности казахской нации», посвященной 125-летию со дня рождения Турара Рыскулова. // Республиканский научный журнал «QAZAQTANY». 2019. № 4-1. 380 с. URL: <https://qazaqtany.auezov.edu.kz/index.php/qazaqtany/issue/view/16>
- Рыскулов, 1925 – *Рыскулов Т.* Революция и коренное население Туркестана. (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). Ч. 1. Ташкент. Узгосиздат, 1925.
- Саипова, 2021 – *Саипова К.Д.* История национальных меньшинств Узбекистана (1917-1922 гг.). Ташкент, 2021. 277 с.
- Сарымұлдаев, 1926 – *Сарымұлдаев К.* Мое воспоминание о восстании казахов Меркенского района в 1916 году // Красный Казахстан. 1926. № 2-3. С. 66-71.
- Устинов В.М. – *Устинов В.М.* К вопросу о партийной о государственной деятельности Турара Рыскулова. Б.м. 1981. 256 с.
- Устинов, 1927 – *Устинов В.М.* Турар Рыскулов. М., 1996.
- Хаустов, Самуэльсо, 2009 – *Хаустов В., Самуэльсо Л.* Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг. М.: РОССПЭН. 2009.
- Шилдедай и др., 2023 – *Шилдебай С.К., Қоңыратбаев О.М., Замзаева Т.А., Смагулова С.О.* Кабулбек Сарымұлдаев. Сборник документов и материалов. Алматы, 2023. 442 с.

References

- Amanjolova, 1996 – *Amanjolova D.* İstoriografia izuchenia nasonālnoi politiki [Historiography of the Study of National Policy] // İstoričeskie issledovania v Rosii: tendensii poslednih let. M., 1996. [in Russian]
- Dimitriev, 1927 – *Dimitriev S.D.* Talgar – glavnaia veršina Zailiskogo Alatau [Talgar – The Main Peak of the Zailiysky Alatau]. Taškent: Uzgosizdat, 1927. [in Russian]
- Doroženko T. – *Doroženko T.* İstoria pōlskoi diaspori v Uzbekistane (1867-1946 gg.) [History of the Polish Diaspora in Uzbekistan (1867–1946)]. Taškent: International Book Market Service Ltd, 2025. 224 p. [in Russian]
- Haustov, Samuelso, 2009 – *Haustov V., Samuelso L.* Stalin, NKVD i repressii 1936-1938 gg. [Stalin, the NKVD, and the Repressions of 1936–1938]. M.: ROSPEN. 2009. [in Russian]
- İnoiatova, 2019 – *İnoiatova D.* Nemeskaia diaspora Uzbekistana: vehi istorii [The German Diaspora of Uzbekistan: Milestones of History]. Taškent. 2019. 424 p. [in Russian]
- Materialy, 2019 – *Materialy* mejdunarodnoi nauchno-praktičeskoj konferensii «Nezabvennye velikie lichnosti kazahskoi nasii», posvāžennoi 125-letiu so dnā rojdenia Turara Ryskulova [Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Unforgettable Great Figures of the Kazakh Nation,” Dedicated to the 125th Anniversary of Turar Ryskulov's Birth] // Respublikanski nauchnyi jurnal «QAZAQTANY». 2019. № 4-1. 380 p. URL: <https://qazaqtany.auezov.edu.kz/index.php/qazaqtany/issue/view/16> [in Russian]
- Qoñyratbaev, 2019 – *Qoñyratbaev O.* Tūrār jāne Türkistan. Zertteuler [Turar and Turkestan. Research]. Şymkent, 2019. 424 p. [in Kazakh]
- Ryskulov, 1925 – *Ryskulov T.* Revolüsia i korennoe naselenie Turkestana. (Sbornik glavneiřih statei, dokladov, rečei i tezisov) [Revolution and the Indigenous Population of Turkestan. (Collection of Major Articles, Reports, Speeches, and Theses)]. Ch. 1. Taškent. Uzgosizdat, 1925. [in Russian]
- Saipova, 2021 – *Saipova K.D.* İstoria nasonālnoy menşinstv Uzbekistana (1917-1922 gg.) [History of National Minorities in Uzbekistan (1917–1922)]. Taškent, 2021. 277 p. [in Russian]
- Sarymuldaev, 1926 – *Sarymuldaev K.* Moe vospominanie o vosstanii kazahov Merkensskogo raiona v 1916 godu [My Memory of the Kazakh Uprising in the Merken Region in 1916] // *Krasnyi Kazahstan*. 1926. № 2-3. Pp. 66-71. [in Russian]
- Şilidedai et al., 2023 – *Şilidebai S.K., Konyratbaev O.M., Zamzaeva T.A., Smagulova S.O.* Kabulbek Sarymuldaev. Sbornik dokumentov i materialov [Kabulbek Sarymuldaev. Collection of Documents and Materials]. Almaty, 2023. 442 p. [in Russian]
- Ustinov V.M. – *Ustinov V.M.* K voprosu o partinoy o gosudarstvennoi deiatelnosti Turara Ryskulova [On the Party and State Activities of Turar Ryskulov]. B.m. 1981. 256 p. [in Russian]
- Ustinov, 1927 – *Ustinov V.M.* Turar Ryskulov [Turar Ryskulov]. M., 1996. [in Russian]

Published in the Kazakhstan
Otan tarikh
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 2. Pp. 530–545
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_530-545

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСКИХ И БАШКИРСКИХ АУЛОВ В 50-60 ГГ. XX ВЕКА

Галымтай Маликович Тулепбергенов¹, Марат Зеннатович Утегенов²

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
(д. 76, ул. Абая, Кокшетау, Республика Казахстан)
Магистр социально-гуманитарных дисциплин, сеньор-лектор
<https://orcid.org/0009-0006-1676-7312>. E-mail: galumtai_62@mail.ru

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
(д. 76, ул. Абая, Кокшетау, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>. E-mail: utegenov.marat02@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Тулепбергенов Г.М., Утегенов М.З., 2025

Аннотация. *Введение.* Актуальность темы заключается в компаративистском анализе исследования истории повседневной жизни казахских и башкирских аулов в 50-60 гг. XX века на основе архивных документов, периодических изданий и по воспоминаниям старожилов. *Цель и задачи.* Основной целью является анализ проблем повседневной жизни национальных аулов в контексте реформ по управлению сельским хозяйством в 1950 – 1960 гг. *Задачи:* изучить архивные документы и материалы периодической печати, включающие центральные и районные газеты Северного Казахстана и Башкирии, а также материалы фондов областных и районных архивов северных областей Казахстана. Проанализировать процессы повседневной жизни сельских жителей Казахстана и Башкирии, характеризующие хозяйственную деятельность, культурную жизнь и быт коренных жителей в национальных республиках СССР. *Материалы и методы.* Основными материалами являются документы из Государственного Архива Акмолинской области (ГААО), Архива Северо-Казахстанской области (ГАСКО), а также фонды районного архива имени Габита Мусрепова Северо-Казахстанской области (ГАРМ). Данные фондов содержат отчеты, протоколы, статистические данные, касающиеся повседневной жизни жителей казахских аулов. Материалы периодической печати Казахстана и Башкирии также содержат исторические данные о жизни и быте жителей казахских и башкирских аулов. В данном исследовании нами были использованы воспоминания старожилов целинных районов Казахстана. *Методы:* исторический анализ социокультурных процессов в повседневной жизни казахов и башкир на основе различных источников информации и архивных первоисточников. *Результаты.* Анализ архивных материалов и периодической печати позволяет нам сделать вывод о том, что в годы освоения целинных и залежных земель в Казахстане и Башкирии происходили аналогичные процессы в повседневной жизни казахов и башкир. Национальные аулы – колхозы являлись социокультурной средой, способствовавшей сохранению

этнокультурной самобытности и национальной идентичности коренных народов в национальных субъектах Советского Союза. *Выводы.* Результаты исследования могут способствовать лучшему пониманию различных сторон повседневной жизни казахских и башкирских аулов в период аграрных преобразований, воссоздать общую картину этнокультурных процессов, имевших место в повседневной жизни казахов и башкир в 50-60 гг. XX века.

Ключевые слова: Реформы управления сельским хозяйством, целинные и залежные земли, казахские и башкирские аулы, традиционное хозяйство, укрупнение колхозов, совхозизация, национальные школы, этнокультурные процессы

Для цитирования: Тулепбергенов Г.М., Утегенов М.З. Повседневная жизнь казахских и башкирских аулов в 50-60 гг. XX века // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. С. 530–545 [на русском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_530-545

XX ҒАСЫРДЫҢ 50-60 ЖЖ. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАШҚҰРТ АУЫЛДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ

Галымтай Мәлікұлы Төлепбергенов¹, Марат Зеннатұлы Өтегенов²

¹Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті
(76-үй, Абай көш., Көкшетау, Қазақстан Республикасы)
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер магистрі, сеньор-лектор
<https://orcid.org/0009-0006-1676-7312>. E-mail: galumtai_62@mail.ru

²Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті
(76-үй, Абай көш., Көкшетау, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры
<https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>. E-mail: utegenov.marat02@gmail.com

© Ш.Ш.Уәлиханов ат. ТЭИ, 2025

© Төлепбергенов Г.М., Өтегенов М.З., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Тақырыптың өзектілігі XX ғ. 50–60 жж. қазақ және башқұрт ауылдары тұрғындарының күнделікті өмір-тіршілігін архив деректері, тарихи зерттеулер, мерзімдік баспасөз материалдары мен заман куәгерлері естеліктері негізінде тарихи салыстырмалы аспектіде зерттелуі арқылы анықталады. *Мақсаты және міндеттері.* Зерттеудің негізгі мақсаты ұлттық негізде құрылған ауылдардың күнделікті өмірін 1950–1960 жж. ауылшарушылығын басқару реформалары контекстінде қарастыру. *Міндеттері:* Қазақстанның облыстық және аудандық баспасөзі мен Башқұртстанның орталық және аудандық мерзімді баспасөзі материалдарын, Қазақстанның солтүстік облыстары мен аудандық архив қорлары материалдарын талдау арқылы КСРО-ның Қазақстан мен Башқұртстан сияқты ұлттық республикаларындағы байырғы аул тұрғындарының күнделікті мәдени өмір-тіршілігі үдерісі сипаттарын зерттеу. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің негізгі материалдарын Ақмола облыстық Архиві (АОМА) мен Солтүстік Қазақстан облыстық Архиві (СҚОМА) және Солтүстік Қазақстан облысының Ғабит Мүсірепов атындағы аудандық Архиві қорлары құрады (ҒМАМА). Оларда түрлі хаттама, есеп, статистикалық деректер жинақталған. Сондай-ақ, қазақ және башқұрт ауылдары тұрғындарының күнделікті өмір-тіршілігі мен мәдени өмірінен хабар беретін Қазақстан мен Башқұртстанның орталық және жергілікті баспасөз материалдары, Қазақстанның тың көтерген аудандарының байырғы тұрғын куәгерлерінің сұхбат материалдары зерделенеді. *Әдістер.* Әртүрлі ақпарат көздері мен мұрағаттық бастапқы дереккөздер негізінде қазақтар мен башқұрттардың күнделікті өміріндегі әлеуметтік-мәдени үдерістерге салыстырмалы тарихи талдау жасау. *Нәтижелер.* Мақалада Солтүстік Қазақстан мен Башқұртстанның орталық және облыстық, аудандық мерзімді баспасөз, Қазақстанның солтүстік облыстары мен аудандық архив қорлары материалдары кешені негізінде 1950-1960 жылдардағы ауыл шаруашылығын басқарудағы реформалар контекстінде ұлттық негізде құрылған ауылдардың күнделікті өмірінің негізгі мәселелері қарастырылған. Қазақстан мен Башқұртстанның ауыл тұрғындарының күнделікті өміріне салыстырмалы талдау жүргізуге әрекет жасалды. *Қорытынды.* Зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Башқұрттың тың және тыңайған жерлерін игеру жылдарында

қазақтар мен башқұрттардың күнделікті өмірінде бір-біріне ұқсас процестер орын алғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ұлттық дәстүрлі шаруашылық негізінде ұйымдастырылған ауыл-колхоздар Кеңес Одағының ұлттық субъектілерінде байырғы халықтардың этномәдени бірегейлігі мен ұлттық болмысының сақталуына ықпал еткен бірден-бір этномәдени кеңістік болды деген тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: Ауыл шаруашылығын басқару реформалары, тың және тыңайған жерлер, қазақ және башқұрт ауылдары, дәстүрлі шаруашылық, колхоздарды ірілендіру, совхоздастыру, ұлттық мектептер, этномәдени үдерістер

Дәйексөз үшін: Төлепбергенов F.M., Өтегенов M.З. «XX ғасырдың 50-60 жж. қазақ және башқұрт ауылдарының күнделікті өмірі // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 2. 530–545-бб. [орысша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_530-545

DAILY LIFE OF KAZAKH AND BASHKIR VILLAGES IN THE 1950s AND 1960s

Galymtai Malikovich Tulepbergenov¹, Marat Zennatovich Utegenov²

¹Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov
(76, Abaya Str., Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Master of Social Sciences and Humanities, Senior-Lecturer
<https://orcid.org/0009-0006-1676-7312>. E-mail: galumtai_62@mail.ru

²Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov
(76, Abaya Str., Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>. E-mail: utegenov.marat02@gmail.com

© Valichanov IHE, 2025

© Tulepbergenov G.M., Утегенов M.З., 2025

Abstract. Introduction. The relevance of the topic is in a comparative analysis of the history of everyday life of Kazakh and Bashkir villages in the 1950s and 1960s based on archival documents, periodicals, and the memoirs of old residents. **Goals and objectives.** The main purpose is to analyse the problems of daily life of national villages in the context of agricultural management reforms in the 1950s and 1960s. **Objectives:** to study archival documents and periodical materials, including central and regional newspapers of Northern Kazakhstan and Bashkiria, as well as materials from the collections of regional and district archives of the northern regions of Kazakhstan. The article analyses the processes of daily life of rural residents of Kazakhstan and Bashkiria, characterizing the economic activity, cultural life and way of life of indigenous people in the national republics of the USSR. **Materials and methods.** The main materials are documents from the State Archive of the Akmola region (GAAO), the Archive of the North Kazakhstan region (GASCO), as well as the funds of the Gabit Musrepov Regional Archive of the North Kazakhstan region (GARM). The archival data contains reports, protocols, and statistical data on the daily lives of residents of Kazakh villages. The materials of the mass media of Kazakhstan and Bashkiria also contain information on the life and everyday life of residents of Kazakh and Bashkir villages. In the study were used the memories of old residents of the virgin areas of Kazakhstan. **Methods:** historical analysis of socio-cultural processes in the daily life of Kazakhs and Bashkirs based on various sources of information and archival primary sources. **Results.** An analysis of archival materials and periodicals allows us to conclude that during the years of development of virgin and fallow lands in Kazakhstan and Bashkiria, similar processes took place in the daily lives of Kazakhs and Bashkirs. National auls – collective farms were a socio-cultural environment that contributed to the preservation of the ethnocultural identity and national identity of indigenous peoples in the national subjects of the Soviet Union. **Conclusions.** The study contributes to a better understanding of various aspects of the daily life of Kazakh and Bashkir villages during the period of agrarian transformations, recreate the overall picture of the ethnocultural processes that took place in the daily life of Kazakhs and Bashkirs in the 1950s and 1960s.

Keywords: Agricultural management reforms, virgin and fallow lands, Kazakh and Bashkir villages, traditional farming, consolidation of collective farms, state farmization, national schools, ethnocultural processes

For citation: Tulepbergenov G.M., Utegenov M.Z. Everyday life of Kazakh and Bashkir villages in the 1950-1960s // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No. 2. Pp. 530–545 [in Russian]. DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_2_530-545

Введение. В статье анализируется история повседневной жизни казахских и башкирских аулов в 50–60 гг. XX века на основе архивных документов, исторических исследований и периодических изданий и по воспоминаниям старожилов в сравнительном аспекте.

В современный век интенсивной миграции сельского населения в города, по-прежнему остается актуальной повседневная жизнь сельских жителей в периоды реформ и преобразований. В 50-80 гг. XX века для ряда аграрных районов Советского Союза были временем значительного оживления жизни сел и аулов, в связи с освоением целинных и залежных земель и попытками Советского правительства модернизировать сельскохозяйственный сектор. В статье предпринимается попытка проанализировать процессы повседневной жизни казахских и башкирских аулов в условиях массового освоения целинных и залежных земель. Исследуется этнокультурные проблемы национальных колхозов, затрагиваются различные аспекты этнокультурного развития казахских и башкирских этнокультурных анклавов, которыми они были по существу, в условиях наплыва не коренного населения из различных районов СССР.

Издания периодической печати, после выступления Н. С. Хрущева 22 мая 1957 году в Ленинграде на совещании работников сельскохозяйственных областей и автономных республик, публиковали различные призывы о том, чтобы «догнать и перегнать Америку по производству мяса, молока и масла на душу населения» (такие надписи даже появились на токарных станках ремонтных заводов районного центра СССР). Особый интерес к модернизации сельского хозяйства и расширению посевных площадей зерновыми культурами Советского правительства был вызван комплексом объективных и субъективных причин. Главными из них является демографический фактор – рост народонаселения за короткий исторический период времени. В условиях разделения мира на социалистический и не совсем дружественный капиталистический лагерь, одним из важных факторов государственной безопасности, как справедливо считало Советское руководство, было обеспечение продовольственной безопасности страны. И наконец, освоение целинных и залежных земель на Востоке страны, это неосуществленная идея, берущая свое начало со времен царской России с конца XIX и начала XX века. Осуществление данного проекта была отложено на неопределенное время, в связи с участием России в Первой мировой войне и сталинской массовой коллективизации в обозначенных районах уже при Советской власти. Начало Великой Отечественной войны еще на некоторое время отодвинуло сроки поднятия/освоения целинных и залежных земель в восточных районах Советского Союза. Сегодня среди историков поднимаются споры о целесообразности поднятия целины именно в этих районах, почему же этот грандиозный экономический проект нельзя было осуществить в районах российского Нечерноземья и т.д.? На наш взгляд, при сложившемся в СССР уровне экономического мышления, хозяйственной культуре и характере политической системы, поднятие целины, именно в этих благополучных районах, для ведения сельского хозяйства (возможности развития земледелия в условиях зоны рискованного земледелия, развития традиционного животноводства) было закономерным явлением.

Между тем, существовавшая экономическая система планово-директивного характера, смысл которой заключался в осуществлении любого проекта за кратчайший отрезок времени, опередив установленный график, до истечения текущей пятилетки, были обычными методами хозяйственной деятельности при Советской политической системе.

В этом плане целинные земли нетронутые веками, не требующих каких-либо дополнительных серьезных затрат, времени, научных изысканий, идеально подходили для развертывания целинной компании в битве за – урожай! Это напоминало стиль кавалерийских атак на целинные земли. Однако, мы должны понимать целиной руководили кадры, которые только недавно прошли по фронтовым дорогам Второй мировой войны. Использование военных терминов в лексике, участие в этой кампании в мобилизационном порядке от колхозников-коммунистов, комсомольцев-механизаторов до учащихся студентов вуза и военных, позволяет нам понять характер и масштабы

осуществленного одномоментного проекта в таком грандиозном масштабе разве что сравнимое с освоением Великих равнин американцами в начале XX века [Фолкнер, 1959]

В результате была сделана попытка проследить различные стороны повседневной жизни казахских и башкирских аулов в период аграрных преобразований, воссоздать общую картину этнокультурных процессов, имевших место в повседневной жизни казахов и башкир в 50-60 гг. XX века.

Материалы и методы. Современные исследователи проблематики повседневности в историографическом аспекте разделили условно на три группы. Первую группу составляют труды зарубежных историков повседневности. Труды французских историков М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя, а также работы германских историков П. Бергера, Т. Лукмана, Ф. Людке, итальянского исследователя Н. Элиаса, которые заложили основные методологические подходы к изучению истории повседневности. Европейские историки-анналисты, такие как Фернан Бродель, концентрировали внимание на материальной стороне культуры повседневной жизни. Французские, а затем и итальянские историки следующего поколения главным объектом исследования считали микроисторию и предпринимали попытки описать в деталях историю отдельной личности, отдельной деревни с целью установить особенности менталитета конкретного общества. Историки Германии понимали повседневность в более общем ключе. “*Altsgeschichte*” (история повседневной жизни) стала одним из источников «дебатов о жизни» в немецкой историографии в 70-е гг. XX века [Лёзина, 2011]. В работах англоязычных авторов Линн Абрамса и Коллум Брауна рассматриваются в ообщисторическом контексте вопросы демографии, этнические и религиозные процессы, занятость, сферы профессиональной деятельности, здравоохранение, жилищный вопрос, потребление, досуг, транспорт, криминальные явления в современного общества. Американские историки изучают историю повседневности, обращаясь в том числе и к массовой культуре. Таково исследование Карал Анн Марлинг «Это смотрят по ТВ: визуальная культура повседневной жизни 1950-х гг.» [Жидченко, Рыженко, 2012]. Массовое распространение телевидения означало настоящую революцию, затронувшую почти все области повседневной жизни: изменились быт, образ жизни, мышления, стереотипы поведения. В тоже время в настоящий период развитие общества коммуникации между людьми через социальные сети в повседневной жизни современных людей совершили подлинную революцию в истории повседневности. Последняя еще не стала объектом предметного исследования.

Вторая группа научных исследований повседневной истории представлена трудами российских ученых. В российской историографии «повседневность» как предмет исторических исследований берет свое начала с 1990-х годов, но активное внедрение как отдельное направление исторических исследований «истории повседневности» происходит в 2000-е годы. Обстоятельному анализу предмета и методов изучения «истории повседневности» посвящены работы Н.Л. Пушкаревой. Также Н. Л. Пушкарева является основоположницей гендерной истории и феминологии в российской историографии; Ю.А. Полякова, внёсшего большой вклад в изучение человека в повседневности; Л.П. Репиной, автора ряда работ по историографии и методологии истории, а также интеллектуальной истории; профессора Б.Г. Могильницкого, создателя томской историографической школы; исследователей из Екатеринбурга К.Н. Любутина и П.Н. Кондрашова, создавших стройную концепцию повседневности, одну из наиболее глубоко проработанных в российской историографии; И.Т. Красавина и С.П. Щавелева, специалистов в области теории познания и философии науки с их самобытной теорией повседневности. Важным теоретико-методологическим вкладом социологического анализа повседневности, образа жизни является статья А.А. Возьмителя, Г.И. Осадчей, в которой осуществлена реконцептуализация социологического подхода к изучению образа жизни, отражающая динамику социальных процессов, происходящих в стране. По мнению российского исследователя А.С. Сиявского, «повседневная история» — это наиболее полная и реалистичная история человеческой жизни. Ряд российских ученых объектом своих исследований выбрали повседневную жизнь сельских жителей в разные периоды новейшей истории России. Среди этих работ наиболее близкой к нашей теме в хронологическом плане оказалась кандидатская диссертация О.В. Кузнецовой «Повседневная жизнь первоцелинников (1954-1965 гг.): на материалах Оренбургской области». В ней автор исследовал формирование новых социальных общностей в связи с поселением первых переселенцев на целинных землях России, их проблемы, вытекающие из быта, демографии, брачно-семейных отношений, наличия культурных очагов. Формирование обычаев и

традиций в поселениях первых первоцелинников, которые возникли «искусственно», определялось путем анализа и изучения проводимых там так называемых новых обрядов и праздников.

Третья группа включает исследования казахстанских историков [Анисимова, Рамазанова, 2022]. Они в своей статье отмечают: «В современной отечественной историографии проблемы истории повседневности мало исследованы. Анализ казахстанской историографии по данной проблеме показал, что имеется малое количество комплексных обобщающих трудов по данному направлению в отечественной научной литературе. В связи с этим данный факт позволяет охарактеризовать избранную тему как малоизученную и имеющую теоретическую значимость». По нашему представлению данное утверждение в большей мере относится к тематике повседневной жизни казахских аулов северного региона Казахстана. Что касается к изучению повседневности учеными Башкортостана эта тематика тоже на сегодняшний день остаётся малоизученным направлением, особенно повседневная жизнь башкирских аулов.

В работах исследователей Башкортостана Ю.Н. Сергеева [Сергеев, Абдулов, 2000: 16, 28-30], А.Б. Юнусовой собраны и исследованы сведения о религиозной жизни горожан республики после войны [Юнусова, 1999: 338-350]. Проблемы урбанизации башкирского населения рассмотрены в работе М.Д. Киекбаева [Киекбаев, 1998], Семейно-брачные отношения городских жителей Башкортостана стали предметом изучения М.В. Мурзабулатова [Мурзабулатов, 2008]. Все эти работы посвящены проблемам городских жителей, урбанизации и демографических процессов. Интерес с точки зрения развития национальной культуры, традиционного хозяйства и языка в башкирских аулах вызывает труд Р.М. Валиахметова [Валиахметов, 1993]. История повседневности городского населения в ее региональном аспекте (на материалах Башкирской АССР) предметом специального изучения становится только к 2013 году после выхода в свет исследования О.Н. Турияновой «Повседневная жизнь городского населения Башкирской АССР в послевоенные годы: 1945-1953 гг.» [Туриянова, 2013], а также в трудах Л.Ф. Тагирова Повседневность башкирского чиновничества первой половины XIX в.: Воссоздание картины хозяйственно-бытового уклада [Тагирова, 2017].

Таким образом, анализ историографии Башкортостана изучаемой проблемы показал, что башкирские историки рассматривали лишь отдельные стороны социально-экономической жизни населения республики, за исключением выше названных исследований Р.М. Валиахметова и О.Н. Турияновой.

Изучение повседневной жизни в казахстанской историографии является сравнительно новым направлением, первые работы по этому направлению в отечественной науке появились в начале 2000-х гг. Это работы К.К. Абдрахмановой «Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг.». В 2010 году увидела свет монография З. Г. Сактагановой и К. К. Абдрахмановой «Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг. [Сактаганова, Абдрахманова, 2010]. В 2014–2022 гг. защищены ряд диссертационных работ: Д.У. Хамидуллина «Повседневная жизнь «спец контингента» в Казахстане (XX век 30–50-е гг.)» [Хамидуллина, 2014], М. М. Козыбаева «Повседневная жизнь городского населения Северного Казахстана» [Козыбаева, 2015], Е.А. Жалмагамбетова «Кызыл–Орда қаласының в 1925-1929 жж. Астана болып тұрған кезеңдегі күнделікті өмірі» [Жалмагамбетова, 2014], А. Т. Шүкеева «Солтүстік Қазақстан тұрғындарының күнделікті өмірі» [Шүкеева, 2022]. Как мы видим, основные исследования проводились в области повседневной жизни городских жителей за исключением работы А.Т. Шукеевой. В тоже время, повседневная жизнь коренных сельских жителей в этнокультурном аспекте в условиях аграрных реформ 60–х годов XX века оставалась вне поле зрения исследователей.

Источниками данной темы послужили материалы периодической печати областной газеты Северо–Казахстанской области «Ленин туы», районных газет «Еңбек», «Колхозный путь». Также материалы фондов Национальной библиотеки имени Заки Валиди Республики Башкортостан: республиканская газета «Советская Башкирия», районные газеты «Кызыл Баймак», «За коммунизм», «Кызыл таң», республиканский ежемесячный журнал «Ватандаш», где нашли отражение различные аспекты повседневной жизни жителей казахских и башкирских аулов, исследуемого периода. Интересные материалы о жизни казахских аулов содержат рассказы и документальные воспоминания местных писателей и журналистов Герольда Бельгера, Зейнел–Габи Иманбаева, хранящиеся в архивном фонде Северо–Казахстанской области [в дальнейшем ГАСКО], Государственном архиве Акмолинской области [в дальнейшем — ГААО], Государственном архиве района имени Габита Мусрепова, а также были использованы материалы интервьюирования свидетелей той эпохи. Для написания статьи, с целью изучения сходств и различий этнокультурных и хозяйственных

процессов в этнонациональных анклавах, были использованы историко-сравнительный метод. В условиях интенсивного экономического освоения обозначенных регионов Советского Союза башкирские и казахские аулы представляли собой данные анклавы. Методы историзма по нашей теме позволили рассмотреть социокультурные явления в повседневной жизни этнокультурных сообществ в контексте общесоюзных процессов. Применение историко-системного анализа позволило рассмотреть особенности функционирования этнокультурного объекта в период существования социалистического интернационализма.

Антропологический метод был использован для характеристики культурных и этнических ценностей, обычаев в повседневной жизни казахов и башкир, способствовал раскрытию защитных механизмов для сохранения этнокультурной самобытности народов.

Обсуждение. Повседневная жизнь жителей казахских аулов Северного Казахстана и Башкирии в 50–60-е гг. XX века проходила, по сути, в схожих условиях, которые были характерны для целинных районов Советского Союза. Казахи и башкиры близкие в этнокультурном и хозяйственном отношении народы. В этой связи было бы интересно рассмотреть, как отразились в повседневной жизни простых жителей села целинная эпопея и связанные с ней преобразования в сельском хозяйстве. Каковы были позитивные и негативные последствия тех грандиозных мероприятий для традиционного хозяйства коренных жителей целинных районов Казахстана и Башкирии. А также какую роль сыграли в сохранении языка и культуры национальные аулы–колхозы и другие этнокультурные институты в условиях массированного наплыва из других регионов СССР русскоязычного населения.

Согласно планам, поднятие целинных и залежных земель предстояло на просторах Южного Урала, Западной Сибири, Алтая и Северного Казахстана «Всего за 1954–1960 гг. в стране было поднято 41,8 млн га целины и залежи, в том числе 25,5 млн га в Казахстане и 16,3 млн га в РСФСР (в районах Сибири и Дальнего Востока – 11,1 млн га, на Урале – 2,9 млн га, в Поволжье – 2,3 млн га) [Мотревич, 2014: 52]. В то же время на этих землях издавна жили люди, занимавшиеся хозяйственным освоением данной территории. Для каждого района целинных и залежных земель, в определенной экосистеме, сложилась «своя» местная традиционная система хозяйствования.

Башкирский исследователь Р.М. Валиахметов выделяет три основных экономических района:

- 1) земледельческий (северная и северо-западная зоны);
- 2) земледельческо-скотоводческий (северо-восточная, центральная, юго-западная);
- 3) скотоводческий (южная и восточная) [Валиахметов, 1993].

Земли Северного Казахстана, скорее всего, относились ко второму типу хозяйства, т.е. земледельческо–скотоводческому. Преимущественно коренное население Северного Казахстана продолжало заниматься животноводством, а земледелие для них имело вспомогательное значение. Казахстанские исследователи З.Г. Сактаганова, М.Ы. Ыбырайхан при исследовании повседневной жизни сельских жителей на примере Центрального Казахстана в зависимости от этнического состава населения, природно-климатических и почвенных условий, хозяйственной специализации авторы условно разделили жителей Центрального Казахстана на 6 категорий. Основным условием разделения на определенные категории послужили такие факторы, как преобладание в составе населения представителей коренного народа и степень их хозяйственной специализации. В отличие от Северного Казахстана в степях Центрального Казахстана в силу более скудных природных почвенных условий в этом регионе Казахстана традиционный вид хозяйственной деятельности – животноводство оставался преобладающим типом хозяйственной деятельности и в 60–70 –е гг. XX века [Сактаганова, Ыбырайхан, 2022].

Жизнь жителей казахских аулов после кампании «Малого Октября» приведшим к социальным потрясениям в Казахстане, накануне войны как-то стабилизировалось. Наделение колхозов правами самостоятельной хозяйственной и коммерческой деятельности, накануне освоения целинных и залежных земель, позволило многим колхозам достигнуть известного уровня благосостояния.

Динамика доходов колхозов Республики Казахстан выглядела следующим образом.

Таблица 1. Рост доходов колхозов Республики Казахстан [Алексеев, 1955]

Table 1. Growth of Collective Farm Incomes in the Republic of Kazakhstan [Aleksseev, 1955]

Доходы колхозов	1954	1955
Сумма (в рублях)	2,1 млрд.	4,6 млрд.

Таблица 2. Колхозы миллионеры в Павлодарской области в 1953-1955 гг. [Алексеев, 1955]**Table 2.** Millionaire Collective Farms in Pavlodar Region in 1953–1955 [Alekseev, 1955]

Колхозы миллионеры в Павлодарской области	1953	1955
	17	Из 184 колхозов - 150 колхоза имели от 1 млн.руб. до 7 млн руб. прибыли

Результаты. Научная новизна данной статьи заключается в сравнительном анализе на основе широкого привлечения архивных документов и материалов периодической печати Казахстана и Башкирии хозяйственных и этнокультурных процессов повседневной жизни казахских и башкирских аулов в 50–60 гг. XX века.

Целинная кампания, организованная Н.С. Хрущевым, предвещала новые потрясения в жизни аулов, сел Северного Казахстана и Башкирии. Одним из таких мероприятий, приведшее к серьезным экономическим и социальным последствиям, было укрупнение, а затем и совхозизация в целинных районах. Надо сказать, что эта кампания проводилась с большим энтузиазмом и размахом. По мнению большинства исследователей аграрной истории, данные мероприятия привели к падению рентабельности хозяйств, снижению мотивации трудовой деятельности сельских жителей. Многие представители сельского актива выступали против упразднения колхозов, однако мнение людей из мест игнорировалось, нередко и наказывалось по партийной линии, как саботаж против генеральной линии КПСС. Российский исследователь М.Л. Богденко, анализируя хозяйственное развитие совхозов с 1954–1965 гг. приходит к выводу, о том, что показатели производительности труда не улучшились, не снизилась себестоимость продукции и главной причиной этого, автор считает игнорирование экономических законов развития хозяйства, принципа материальной заинтересованности [Богденко, 1972: 157-202].

К концу 1980-х годов из 445-ти совхозов, образованных в годы освоения целины, 35% были убыточными. Между тем, вышеупомянутые колхозы в большинстве своем, как уже отмечали, были самодостаточными хозяйствами. Потому что занимались в основном животноводством, наиболее приспособленный тип хозяйства к местным природным и почвенным условиям. Местные казахские породы лошадей даже не нуждались в теплом помещении, почти круглый год содержались на подножном корму. До глубокой осени мелкий и крупный рогатый скот также находился на просторах степных пастбищ. К тому же скот меньше болел, находясь в естественных условиях содержания.

Повседневную жизнь колхозников и о благосостоянии сельских жителей, накануне целинной кампании, описывает старожил Московского района Северо-Казахстанской области М. Оразымбетов: «Во время коллективизации несколько кочевых аулов перешли к оседлости и организовали колхоз – Енбек (Труд). Наш аул состоял из 80 дворов. Люди нашего аула отличались трудолюбием, неспроста наш аул жители окрестных аулов и деревень называли никак не иначе как Бай – Енбек, т.е. Богатый Енбек. За счет обобществленного скота, вступивших в колхоз жителей аула, в колхозном табуне было 1500 голов лошадей, много крупного и мелкого скота. В пригородном поселке города Петропавловска Бесколе по решению колхозного правления открыли кумысный пункт. Колхозники О. Жетписов и О. Саутов там держали дойных кобыл и реализовывали саумал – кобылье молоко и кумыс жителям города. Вырученные деньги поступали в колхозную кассу. Еще в 1938 году колхозники нашего аула Бай-Енбек табунщики Кали Кыдыралин, Аманбек Дуйсенов, чабан с характерной фамилией Абиш Койшыбаев участвовали во Всесоюзной сельскохозяйственной выставке в Москве и были награждены серебряной медалью. Колхоз владел до 50 пар волов, в другие годы брали в аренду покосы в соседних хозяйствах, чтобы обеспечить кормами растущее поголовье скота. А лишний скот для зимовки размещали в соседних селах. Всему этому нашему благоденствию пришел конец в 1955 году, в связи с освоением целины наш колхоз был упразднен. Аул сделали отделением вновь образованного совхоза «Образцовый». Табун лошадей был ликвидирован во избежание потравы пшеничных полей, дойный гурт тоже был перемещен в центральную усадьбу в село Покровка. Люди некогда процветающего аула остались безработными. Естественно, все земельные участки отошли к совхозу. Морально и физически устарело и здание восьмилетней школы. Жители села в поисках лучших условий жизни стали разъезжаться. Вскоре, закрылась и школа. Это стало концом нашего славного аула «Бай – Енбек», где были заливные луга и степные просторы, березовые лесные колки, самое главное трудолюбивые, добрые мои односельчане [Оразымбетов, 1989]. Другой житель Северо-Казахстанской области Булаевского района Ж. Манабаев вспоминает: «В пору моей юности в Советском районе много было казахских аулов.

Например, такие аулы-колхозы как Каратал, Жалтыр, Умиткер, Суюнди – Кара, Тенелдик, Игилик, Шолак Досжан, Ушкудык, Карагайлы, Ушкызыл и другие. Да, эти аулы были относительно небольшими, но каждый из них был самостоятельным колхозным хозяйством, занимаясь преимущественно традиционным животноводством и были довольно самодостаточными хозяйствами. Многие жители села так и не вернулись с фронта. Из маленького аула Шукурколь на войну отправились 125 человек, вернулись всего 63 человека. На полях сражений Второй мировой остались лежать 62 человека [Ахметбекұлы, 2010].

Последствия жуткой войны, а также последовавшие за ним политика укрупнения колхозов и впоследствии совхозизация наших хозяйств, оказали сильное влияние на жителей страны. В другом рассказе описываются будни казахского аула накануне поднятия целины: «На старой зимовке, доставшейся в наследство от своих родителей Мейрама Бопанова с утра вновь оживляется жизнь, начинается обычный трудовой день. Вот слышны, скрипы скользящих по снегу хозяйственных саней, груженные сеном, развеселые возгласы джигитов снаружи кошара. Сначала джигиты накормили скот – силосным кормом, затем сеном, поили водой, после засыпали кормушку комбикорм и снова кормовые урны были заполнены степным разнотравьем На старом родовом зимовье Мейрама Бопанова в длинные мартовские дни хозяйственные работы по уходу скота ни на минуту не останавливались, они шли без остановки...То есть занятие сельским хозяйством для коренных жителей не носило сезонный характер, традиционное хозяйство жителей аулов обеспечивало работой круглый год. Таковы были естественные, трудовые будни всех казахских аулов Северного Казахстана до целинной кампании и, что примечательно, это касалось не только общественного или государственного хозяйства, но и частного подворья.

Когда Союзное руководство на целине организовывало «чистые» пшеничные совхозы, они оказались затратными, и целинники в зимние время практически оставались безработными. В докладе III пленума КП Казахстана Октябрьского района Северо-Казахстанской области от 29 ноября 1959 года отмечается: «Однако, руководители этих совхозов, считая себя «пшеничными», не желают затрудниться лишней работой и заботой, всякими способами и от животноводства уходят. Так, например, директора совхозов Докучаевский тов. Попов, Москворецкий тов. Гусев, Интернациональный тов. Лысенко. Осенью 1955 года Докучаевский совхоз был введен скот и прошедшую зиму почти весь скот погиб, а остатки его вынуждены были зимой на тракторах развести по другим совхозам (в основном бывшие казахские колхозные аулы: отделения, бригады, личные подворья). Упорно не желают заниматься и сопротивляются вводу скота совхозы им. Н. Хрущева Гусев, Темирязовского Большаков, в совхозе им. Шевченко – Зарицкий» [ГАСКО. Ф. 286. Оп. 1. Д. 273: 113].

Здесь мы видим, разное восприятие жизни и быта на целинных землях целинниками и коренными жителями этих мест. Целинники не раз заявляли, что они прибыли сюда не для занятия скотоводством, считая это занятие, мягко говоря, уделом местных жителей. К тому же, целинники не обладали навыками ведения скотоводства. Из выше приведенного факта видно, что массовый падеж скота был допущен не из нехватки кормов, а от отсутствия надлежащего ухода за скотом и культуры ведения животноводства, новоприбывших целинников в степные просторы Северного Казахстана. После образования колхозов и укрепления их в техническом отношении, падеж скота в районах традиционного животноводства стали крайне редким явлением и не носило уже массовый характер, как это было в начале XX века. Корреспондент местной газеты «Еңбек» М. Байжанов пишет: «Опытному животноводу Дюсекееву Нургали 65 лет, несмотря на свой преклонный возраст он не перестает трудиться в родном колхозе «Тендик». В этом году колхоз не очень удачно подготовился к зимовкам скота. Немалое количество скота стало худеть и возникла угроза падежа молодняка. Нургали-аксакал сам вызвался выходить исхудавших 30 голов (жабағы), причем некоторых из них привезли на санях. Благодаря огромному опыту и мастерству старого табунщика Нургали-аксакала все 30 голов лошадей удалось вывести и сохранить» [Байжанов, 1954].

В Северном Казахстане казахские колхозы занимались главным образом разведением овец, крупного рогатого скота и лошадей. Местные жители использовали многовековой опыт круглогодичного вольного выпаса скота на сменяемых пастбищах. При сочетании возможности подкормки за счёт заготовки сена на зиму и при надлежащей зоотехнической помощи занятие животноводством было вполне рентабельным видом хозяйственной деятельности в данной климатической зоне. Данные таблицы отражают сокращение в структуре поголовья скота

традиционных видов животных овец и лошадей, характерных для хозяйств в степной зоне Казахстана.

Таблица 3. Поголовье скота в Чистопольском районе на январь 1958 г. [ГАРМ. Ф. 4. Оп. 2. Д. 17. Л. 45–48]
Table 3. Livestock Population in Chistopol District as of January 1958 [GARМ. F. 4. Op. 2. D. 17. L. 45–48]

Совхозы района	Кол-во овец	КРС	Кол-во лошадей
Чистопольский	10800	2716	512
Тахтабродский	9862	3042	492
Краснознаменский	7258	1453	256
Жаркульский	4217	1223	173
Ждановский	3745	1681	160
Приишимский	4500	1270	142
Ялтинский	1640	546	91
Салкынкольский	1597	480	59
Барикады	743	593	512
Всего	44362	13004	492

В условиях длительной зимы в зоне рискованного земледелия Северного Казахстана практика организаций «чистых зерновых» совхозов показала свою полную экономическую несостоятельность. К тому же урожайность к 1957 году в целинных землях упала до рекордного низкого уровня – в среднем по области 3,6 центнера с гектара в колхозах, до 3,1 центнера в совхозах области. В Октябрьском районе итога меньше 1,6 центнера в колхозах, 2,2 центнера с гектара в совхозах. В результате район практически не участвовал в сдаче хлеба, было сдано всего 382,6 тысяч пудов и даже не засыпал полностью своих семян. Не было дождей, хлеб поела совка. Между тем, в Октябрьском районе Северо-Казахстанской области, если по состоянию 1 октября 1953 г. в колхозах и совхозах было 1852 голов КРС, 48221 голов овец, то за 4 года поголовье овец сократилось на 13892 голов, на 86 голов КРС [ГАСКО. Ф. 286. Оп. 17. Д. 271: 31-32]. Такая тенденция наблюдалась повсеместно, закрытие молочно-товарных ферм, разбор зимовий, баз-кошар в результате таких действий многие бывшие колхозники оказались безработными, прежде процветающие аулы стали вдруг неперспективными, обреченными на ликвидацию как населенный пункт. В целом поголовье овец за три года поднятия целины сократилось на 1,4 млн голов в северных областях Казахстана.

Согласно рассказу «Начало» того же автора, написанному на русском языке, описываются события в Джамбульском районе в первом отделении совхоза «Троицкий»: «Они в аул доехали далеко за полночь, один из Пскова, другой казах по имени Есен приехал из Зауралья. В нашем ауле всего 40 дворов, трактора старые, с зубчатыми колесами. В хозяйстве всего 1500 га пахотных земель, 4 трактора получили от МТС по договору, а также имеется несколько пар быков. Вот теперь организовали совхоз на месте бывшего колхоза [ГАСКО. Ф. 8895. Оп. 1. Д. 22: 14]. Да, техническая оснащенность маломощных колхозов была очень слабая. Наплыв многочисленного населения, огромные непроизводительные затраты, проводимые без учета специфических условий Северного Казахстана, снижали эффективность беспрецедентной экономической акции СССР в 50–60-е гг. XX века.

Следующий рассказ известного писателя, журналиста Зейнел – Габи Иманбаева «Дочь Кобена»: «Нежданные гости начали было выкладывать на стол свои дорожные припасы, но Кобен жестом руки остановил их. У нас у казахов, так не заведено, гостей угощает хозяин. Согрейтесь, поешьте, а потом расскажите, откуда, зачем в наш аул прибыли... Это были Иван, Федор, Сашко и Маша Иванко, Павел Иванко из Украины» [ГАСКО. Ф. 8895. Оп. 1. Д. 22: 44]. Что свидетельствует о том, что казахи, коренные жители этих мест строго соблюдали свои традиции, несмотря на прожитые социальные потрясения 20–30-х гг. и лихих военных лет, они оставались самими собой и встречали первоцелинников согласно своим обычаям и традициям. Люди, прибывающие в степные просторы Казахстана, открывали для себя совершенно другую культуру, отличную от тех рассказов и выступлений перед отправкой на «пустующие», «дикие» земли, населенными редкими кочевыми аулами, живущими в войлочных жилищах – юртах.

О буднях казахского аула, накануне поднятия целины, повествует в своем рассказе «Қос қайың» член Союза писателей СССР, журналист, уроженец аула Ортақ-Кол, Шал акинского

района Северо-Казахстанской области Зейнел – Габи Иманбаев. «Кайыр и Малика две вдовушки, мужья которых не вернулись с фронта, оба работают на старом тракторе ЧТЗ. Несмотря на все трудности, они не устали работать на колхозных полях «Қызыл дихан». Сами ремонтировали старенькие трактора и продолжали выполнять норму, обрабатывать трудовни.... Но жителям, небольшого аула кажется, что приходит конец этой размеренной жизни, настают другие времена... Председатель колхоза «Қызыл дихан» Бошай прослыл патриархальным человеком в округе, особенно в глазах уполномоченного из района (Уәкіл). Он с большой опаской относился ко всем переменам, происходившим сначала поднятия целины. Уважаемые всеми колхозные активисты Наубетжан, Бошай выступили против массовой распашки ковыльных пастбищ, на вольных просторах которого паслись многотысячные колхозные отары овец и табуны степных лошадей [Иманбаев, 1979: 56-58].

После поднятия целины на этих землях были организованы новые целинные совхозы с характерными названиями «Смирновский», «Полтавский», Черкасский, «Ивановский», «Молодежный». С карты области исчезли исконные казахские топонимы. О таком явлении в свое время писал писатель, переводчик, литератор, выросший в казахском ауле Балуан в семье депортированных немцев Герольд Бельгер: «Когда Россия «добровольно» присоединила к себе Казахстан, казахские просторы запестрели Александровками, Николаевками, Павловками, Черняевками, Сергеевками, Ивановками. Их было столько сколько блох в чабанском тулупе. Исконно казахские названия вытеснялись настойчиво и целенаправленно. В годы освоения целинных и залежных земель с карты Северного и Центрального Казахстана основательно стерли все вековые казахские названия» [Бельгер, 1996: 39].

В ходе наших изысканий мы столкнулись с такими фактами, которые отдаленно напоминали изъятие земель у казахских хозяйств в конце XIX в начале XX века в пользу переселенцев, особенно в период Столыпинской реформы.

Целинная кампания оказывала разрушительное воздействие на привычный уклад жизни сельчан, вносило новшество как положительного и отрицательного характера, особенно в тех районах целины, где проживало компактным образом представители местных этнических групп населения.

Одновременно наплыв огромного количества новых селян, где порою их там не ждали, создавали некомфортные условия жизни как для приезжих, так и для местных жителей. До последнего времени исследователи, особенно советского периода, описывали целинную эпопею как подвиг советского народа во имя обеспечения всего населения СССР продовольственным хлебом. В тоже время оставляя вне поля зрения чувства, восприятия принимающей стороны. Как она отразилась в этнокультурном аспекте повседневной жизни коренных насельников этой территории и наконец демографии в определенных субъектах Союза СССР?

В Северо-Казахстанской области в 1960 году функционировали 61 школа с казахским языком обучения, 30 смешанных школ. А к 1986 году в области осталось 46 казахских школ и 14 смешанных школ. Это означало что за этот период более половины так называемых смешанных школ перешли в разряд школ с русскоязычным языком обучения. К 1989 году по данным областного управления образования в Северо-Казахстанской области около 80-ти казахских аулов, 30 детских дошкольных учреждений. Из них только в 11-ти детских садах дети воспитывались на родном языке. В Баянаульском совхозе из 100 детей контингента учащихся 96 учеников казахской национальности, 4 ученика – немецкой, обучение ведется на русском языке [Муканов, 1989]. К качеству преподавания русского языка в национальных школах уделялось особое внимание. Вот что было написано в редакторской колонке районной газеты «Еңбек» Рузаевского района Кокчетавской области от 23 мая 1954 года: «Ученики 5 класса Тендикской семилетней школы по итогам письменного экзамена по русскому языку показали хорошие результаты из 15 учеников класса на 4 и 5 экзамен сдали 9 учеников» [Оспанов, 1954]. Такая тенденция в этнокультурном развитии наблюдалась главным образом в автономных и ряде союзных республик, в том числе и в Казахстане. Об этих же тенденциях, на примере Башкортостана, пишет Р.М. Валиахметов: «За исторический короткий отрезок времени функциональные возможности, роль и значение башкирского языка оказались ограниченными до предела. Возникла реальная угроза потери родного языка, а вместе с ним и национальной культуры, обычаев и традиций. К началу 80-х годов в городах Башкортостана фактически было прекращено обучение на родном языке. Эта тенденция все настойчиво стала «вторгаться» и в сельскую местность. Только в 1974–1979 гг. более 1100 национальных школ Республики были переведены на русский язык обучения, даже без преподавания родного языка как

предмета. Наибольшее сокращение числа национальных школ приходилось на районы с преимущественно башкирским населением: Абзелиловский, Хайбулинский, Баймакский, Белорецкий. К 1990 году их осталось только 796 [Валиахметов, 1993:104–105].

Если эти процессы в Башкортостане приобрели устойчивый характер, то в Северном Казахстане этот процесс к концу 80-х гг. удалось несколько приостановить. После распада Советского Союза создались благоприятные условия для возрождения культуры и языка коренных народов не только в бывших союзных республиках, но и в автономных республиках Российской Федерации. В. Нефедов в журнале «Ватандаш» пишет: «В условиях возрождения национального самосознания одной из актуальных проблем является развитие национального образования, на родном языке.... Субъекты Федерации теперь сами определяют содержание обучения и воспитания, формы и методы организации педагогического процесса. Все это связано с тем, что централизованное управление системой народного образования привело к тому, что педагогической наукой не учитывались вековые традиции воспитания многих народов, этнопсихологические особенности учащихся, роль родного языка в обучении. Частая смена алфавита у казахов, татар, башкир, интенсивная русификация малых народов способствовала закрытию национальных школ. В соответствии с Законом «О языках народов РФ» за последние годы заметно увеличилась сеть национальных классов, групп с изучением родного языка и литературы, возросло количество детей дошкольного возраста, изучающих родной язык. В области в 44 школах башкирский изучается как предмет [Нефедов, 1997: 14–15].

Естественно, в условиях резкого преобладания пришлого инонационального элемента местные этносы становились этническим меньшинством на собственной этноисторической территории. По существу, национальные аулы становились дисперсными этнокультурными анклавами, когда в эти районы под лозунгами освоения целинных и залежных земель прибывала огромная масса русскоязычного населения. Они образовывали новые целинные населённые пункты. В беседе с корреспондентом КазТаг секретарь Кокчетавского обкома партии т. Рогинец рассказал: «Нынче посевы зерновых в области по сравнению с прошлым годом расширены более чем в два с половиной раза. Только на целинных и залежных землях посеяно свыше полутора миллионов гектаров пшеницы. В степях Рузаевского, Кызыл-Туского и других создано 54 крупных зерносовхозов. Надо полагать, что население этих вновь образованных хозяйств состояло из числа целинников, из самых разных уголков Советского Союза [Мишура, 1955]. В этих экстремальных условиях для существования и выживания определенного этнического меньшинства главным условием является сохранение и развитие его идентичности. Это были национальные аулы, по существу, бывшие этнокультурные анклавы. Дальнейшее сохранение этноса стало во многом зависит от функциональной дееспособности этнокультурных учреждений того или иного аула. Наличие дошкольных и школьных учреждений, клубов, библиотек с фондом литературы на родном языке. Вот о чем писала районная газета «Кызыл таң»: «Колхозшылар сұратып алған кітаптар: Кирей Мэргэннің «Нарыш тау итегенде», «Гомэр Башированың «Намус», А. Фадеаваның «Яшь гвардия» романлары, М. Горкийның «Ана», Галина Николаеваның «Урак өсте» авыл кожалығы көп кітаптары бар. Рима Набуллина әр жарты ай сайын кітаптрды алмастырып тұрады. Габдрахман Әпсәләмованың «Ғазинур» романы бар ма?» [Кольмый, 1957]. Но центральные власти усиленными мерами в эти годы культивировали распространение русского языка в национальных республиках. В газете «Советская Башкирия» 7 февраля 1957 года в статье под названием «Работники народного образования делятся опытом» говорили об инспектировании преподавания русского языка в нерусских школах инспектора Баймакского района тов. Шункарова и инспектора Министерства просвещения тов. Губайдуллина [Вагапов, 1957]. Между тем, в 1955-1956 учебном году в Башкирии о качественном составе учителей свидетельствуют данные следующей таблицы (см. табл.4).

Таблица 4. Качественный состав учителей [Рашитов, Двойнин, 1957]

Table 4. Qualification Composition of Teachers [Rashitov, Dvoinin, 1957]

Число школ в Башкирии	Численность учителей	Учителя с высшим образованием	С незаконченным высшим образованием	Со средним образованием
4743	29599	4013	7747	17839

Интерес к родному языку и литературе особенно в сельских, как Казахстана, так и Башкортостана, не угасал и в 1950–1980-е годы. Даже в те годы представители коренных этносов старались сохранить свою национальную идентичность. Некоторые явления, вызванные действиями центрального правительства, рассматривались как некие искусственные трудности, которые надо как-то пережить.

Однако интересно знать, как же воспринималась целина глазами жителей аулов и сел. Какие же ассоциации возникали тогда у живых свидетелей тех неординарных событий? Как она воспринималась в Казахстане как союзной республике СССР? Если из уст целинников мы слышали такие выражения как: «Покорение целины», «Герои целины», «Освоение целины» и т.п. Согласно воспоминаниям старожилов из числа жителей аулов и сел, мы слышали следующие выражения: «тың аласапыраны» (целинная смута), «тың дүрбелеңі» (без времени целины). Можно сказать, что целина местным населением эмоционально не воспринималась в позитивном ключе. Скорее всего, воспринималась как очередная кампания, навязанная сверху. Тем более, последовали кадровые перестановки в руководстве республики. Для осуществления грандиозного проекта века были направлены руководящие кадры из центра П. Пономаренко, Л. Брежнев.

Начало 50–х гг. XX века характеризуется временем некоего облегченного существования после страшной войны. Сельчане восстанавливали пошатнувшиеся общественно-колхозное и свое личное хозяйство. Согласно Постановлению Совета Министров СССР 1953 года «Об огородничестве рабочих и служащих», после сложных лет перенапряжения сельскому жителю дышалось относительно свободно, разрешили в подворье держать скот, приусадебный участок. Однако, недолго радовала фортуна человека. По инициативе Н. Хрущева от 27 августа 1956 года был принято Постановление Совета Министров «О мерах борьбы с расходом из государственных фондов и других продовольственных продуктов на корм скоту» [Постановление, 1956]. По существу, людям запрещали держать скот в личном подворье. Особенно в степных районах Казахстана пострадали табуны лошадей. Лошадей объявили вредителями полей, вынуждали население массово сдавать их на забой. По этому поводу наши старики говорили так: «Маленков берген байталды, Хрущев келіп қайта алды» (Маленков нам давал трехлетку кобылку на развод, а вот теперь пришел Хрущев и забрал кобылку обратно, вот это- поворот!).

По рассказам племянника Акыш аксакала Кумарбек-ага, ныне жителя г. Кокшетау, его родной дядя табунщик колхоза «Ленин жолы» из аула «Кызыл егис» Зерендинского района, буквально спас и приумножил бывший колхозный табун лошадей. Для спасения поголовья из 100 с лишним голов лошадей половину раздал по дворам, а другую часть угнал в дальние пастбища Коксенгир. Когда целинная эпопея подходило к концу в родной аул пригнал 298 голов лошадей. Это стало залогом возрождения аула «Кызыл егис». В 1973 году на базе аула «Кызыл егис» по инициативе секретаря Кокчетавского обкома партии Еркина Нуржановича Ауельбекова был организован передовой совхоз «Ленин жолы» с центром в селе «Кызыл-егис». В состав совхоза вошли близлежащие казахские аулы: Ортагаш, Коктерек, Кызылагаш. Кызыл-егис становится и одновременно центром сельского округа. Если к моменту образования нового совхоза в ауле к концу завершения освоения целины оставалось всего 11 дворов, а после открытия нового совхоза только в центральной усадьбе проживало более тысяча человек. Акыш-аксакал, как опытный табунщик, имел возможность заниматься улучшением породы лошадей. Для этого сам лично участвовал в закупке кошумской породы лошадей в Атырауской области в количестве 46 голов. К концу 1980–х гг. поголовье лошадей у уважаемого табунщика доходило до 600 голов. Творческим объединением «Алау» в 1990 г. об этом хозяйстве был снят документальный фильм. Консультантом этого фильма был сам директор совхоза Балтабай Таубаев. Снова возрождались казахские аулы степного края, строились дома. Необходимо отметить то, что только по программе «Жилье 91» в совхозе «Ленин жолы» построили 130 новых домов, учреждение культуры, школы и детские сады. Начался процесс возрождения культуры и традиций коренного казахского населения, обучение и воспитание казахских детей на родном языке. Однако, этот позитивный процесс был прерван в 1993 г. в связи с необдуманными реформами Н. Назарбаева в агропромышленном комплексе [Указ, 1993]. Это уже другая история, где не удалось сохранить даже одной головы лошадей табунщика Акыш аксакала.

Заключение. Таким образом, в современной отечественной исторической науке изучение повседневной жизни в национальных республиках в период поднятия целинных и залежных земель является малоизученной актуальной темой. В советскую эпоху не города были основным местом местожительства коренного населения Казахстана и Башкирии. Коренное население зачастую

оставалось менее урбанизированным населением в собственной республике. Коренное население в большинстве национальных республиках вплоть до обретения независимости было аграрным. В связи с реформами сельского хозяйства в 50–60-гг. встал остро вопрос о сохранении самобытной культуры языка коренных народов. В общественном сознании до сегодняшних дней бытуют стереотипы о сплошной русификации коренного населения Северного Казахстана и Башкирии. Наши наблюдения говорят о несостоятельности такого мнения. Наличие традиционных видов хозяйственной деятельности, сохранение этнокультурного пространства, по сути пусть даже в виде спорадических этнокультурных анклавов в условиях той эпохи, способствовали сохранению и развитию национально-культурных и нравственных ценностей традиционного общества. Во многом они служили основным источником для сохранения и развития национальной идентичности современного казахского и башкирского этноса. В целом процессы, которые происходили в 50–60 гг. прошлого столетия в казахском и башкирском ауле, за некоторыми специфическими особенностями, на наш взгляд идентичны. Степные просторы Сарыарки и Южного Приуралья издавна были местом культурного развития и экономического благополучия для наших народов. В нынешних условиях, когда наблюдается устойчивый рост спроса на сельскохозяйственные товары без генетически модифицированных организмов (ГМО) на мировых рынках, развитие традиционных отраслей сельского хозяйства на новой индустриальной основе, с учетом хозяйственного опыта бывшего целинного края, производство экологически чистых продуктов является первостепенной задачей для данного региона. В связи с этим изучение опыта хозяйственного и этнокультурного процесса на данном отрезке исторического времени на наш взгляд имеет теоретическое и практическое значение.

Источники

ГААО – Государственный архив Акмолинской области
ГАСКО – Государственный архив Северо - Казахстанской области
ГАРМ – Государственный архив района имени Г. Мусрепова.

Sources

GAAO – Gosudarstvenniy arhiv Akmolinskoy oblasti [State Archive of Akmola region]
GASKO – Gosudarstvenniy arhiv Severo - Kazahstanskoy oblasti [State Archive of the North Kazakhstan region]
GARGM – Gosudarstvenniy arhiv rayona imeni G. Musrepova. [The State Archive of the G. Musrepov district]

Литература

- Алексеев, 1955 – *Алексеев П.* Колхоздарда табыс бөлу // *Еңбек*. 1955. № 1. 2–4-бб.
Анисимова, Рамазанова, 2022 – *Анисимова И.Ю., Рамазанова Ф.С.* Проблематика повседневности в историографии XX-XXI века // *Отан тарихы* 2022. N 4 (100). С. 30-40.
Ахметбекұлы, 2010 – *Ахметбекұлы А.* 1941-1945 жж. Аталарымызға тағзым: Естелік – анықтама. құраст. Шұқыркөл ауылы 2010. 2 б.
Байжанов, 1954 – *Байжанов М.* Қарттың қажырлы еңбегі // *Еңбек*. 1954. № 23. 3–6-бб.
Бельгер, 1996 – *Бельгер Г.* Служить к истине и к добру (Когда из Савла делают Павла) // ред.сост. В. Шестриков Альманах Литературное Приишимье. Петропавловск, 1996. С. 115.
Богденко, 1972 – *Богденко М.Л.* Основные проблемы развития совхозов в 1954-1965гг. // Развитие сельского хозяйства в СССР в послевоенные годы (1946-1970): Сб.ст. Москва: Наука, 1972. С. 157–202.
Вагапов, 1957 – *Вагапов С.А.* Работники Народного образования делятся опытом // *Советская Башкирия*. 1957. 7 февраля. №31. С. 3.
Валиахметов, 1993 – *Валиахметов Р.М.* Национально-культурное развитие башкир в сельской местности на современном этапе: Дисс. ... док. социол. наук. Уфа, 1993. 178 с.
Жидченко, Рыженко 2012 – *Жидченко А.В., Рыженко В.Г.* История повседневности XX века в англоязычной историографии // *Ученные записки Казанского университета*. Серия гуманитарные науки. 2012. Том 154. кн. 3. С. 172 – 178.
Иманбаев, 1979 – *Иманбаев З.Ф.* Дала әңгімелері. Алматы: Жазушы, 1979. 168 б.
Кольмый, 1957 – *Кольмый Я.* Китапқа Махәббәт // *Кызыл таң*. 1957. № 25. С. 11–21.
Киекбаев, 1998 – *Киекбаев М.Д.* Башкиры в городах Башкортостана: история и современность (опыт историко-этнографического и этносоциологического исследования). Уфа, Изд-во «НУР-Полиграфиздат», 1998, 204 с.
Лезина, 2011 – *Лёзина Е.* Источники изменения официальной коллективной памяти (на примере послевоенной ФРГ) // *Вестник общественного мнения*. 2011. № 3 (109). С. 17 – 37.
Мишура, 1955 – *Мишура М.* За высокий урожай в целинных землях // *Колхозный путь*. 1955. № 47. С. 1–2.

- Мотревич, 2014 – Мотревич В.П. Целинная эпопея на Урале // *Аграрный вестник Урала*. 2014. № 2(120). С. 52–55.
- Муқанов, 1989 – Муқанов К. Өз халқыңа өгей болма // *Ленин туы*. 1989. № 88. 4–5-бб.
- Мурзабулатов, 2008 – Мурзабулатов М.В. Башкирская семья // *Вестник Академии наук РБ*. 2008. Т. 13. №2. С. 61–66.
- Нефедов, 1997 – Нефедов В. Межнациональные проблемы и башкиры Оренбуржья // *Ватандаш*. 1997. № 3. С. 9–27.
- Оразымбетов, 1989 – Оразымбетов С.К. Ауыл азаматымен – ауыл // *Ленин туы*. 1989. № 86. 3–5 бб.
- Оспанов, 1954 – Оспанов М. Емтиханның алғашқы күні // *Еңбек*. 1954. № 40. 2–4 бб.
- Рашитов, Двойнин, 1957 – Рашитов А., Двойнин И. Башкирии нужен заочный педагогический институт // *Советская Башкирия*. 1957. № 32 С. 4–7.
- Сактаганова, Абдрахманова, 2010 – Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг. Караганды: Болашақ-Баспа, 2010. 252 с.
- Сактаганова, Ыбырайхан, 2022 – Сактаганова З.Г., Ыбырайхан М.Ы. 1964–1985 жж. Орталық Қазақстандағы ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің күнделікті өмірі: комсомол-жастар бригадаларының еңбегі мен қызметінің материалдары бойынша // *Отан тарихы*. 2022. № 3 (99). 145–155-бб.
- Сергеев, Абдулов, 2000 – Сергеев Ю. Н., Абдулов Н. Т. Уфимская епархия в 1943–1964 гг.: очерки истории государственно-церковных отношений: учеб. пособие. Уфа, БашГУ, 2000. 105 с.
- Совет Министров СССР, 1956 – Совет Министров СССР Постановление от 27 августа 1956 года №1192.
- Тагирова, 2017 – Тагирова Л.Ф. Повседневность башкирского чиновничества первой половины XIX в.: Воссоздание картины хозяйственно-бытового уклада // *Историческая этнология*. 2017. Т. 2. № 1. URL: <https://historicaethnology.org/wp-content/uploads/2017/11>
- Туриянова, 2013 – Туриянова О.Н. Повседневная жизнь городского населения Башкирской АССР в послевоенные годы: 1945–1953 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Уфа, 2013. 13 с.
- Указ Президента, 1993 – Указ Президента Республики Казахстан от 5 марта 1993 г. № 1137.
- Фолкнер, 1959 – Фолкнер Э.Х. Безумие пахаря. Москва: Сельхозгиз, 1959. 302 с.
- Юнусова, 1999 – Юнусова А. Б. Ислам в Башкортостане. Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, 1999. 352 с.

References

- Alekseev, 1955 – Alekseev P. Kolhoz darda tabyis bōlu [Distribution of income on collective farms]. *Enbek*. 1955. No. 1. Pp. 2–4. [in Kazakh]
- Anisimova, Ramazanov, 2022 – Anisimova I.YU., Ramazanov F.S. Problematika povsednevnosti v istoriografii XX-XXI veka [Problems of Everyday Life in the Historiography of the 20th–21st Century]. *Otan tarihy*. 2022. No. 4 (100). 30–40 - Pp. [in Russian]
- Ahmetbekūly, 2010 – Ahmetbekūly A. Ahmetbekūly A. 1941–1945 jj. Atalarymyzğa taǵzym: Estelik – anyqtama.qūrast [1941–1945. Homage to our grandfathers: memory – reference.comp.]. *Šūqyrkōl auyly*. 2010. 2 p. [in Kazakh]
- Bayjanov, 1954 – Bayjanov M. Qarttyñ qajyrly eñbegi [The old man's hard work]. *Enbek*. 1954. No. 23. Pp. 3–6. [in Kazakh]
- Belger, 1996 – Belger G. Slujit k istine i k dobru (Kogda iz Savla delayut Pavla) [To serve for truth and for good (When Saul is made into Paul)]. red.sost. V. SHestrikov Almanah Literaturnoe Priishime. Petropavlovsk, 1996. 115 p. [in Russian]
- Bogdenko, 1972 – Bogdenko M.L. Osnovnyie problemyi razvitiya sovhozov v 1954–1965gg. [The main problems of the development of state farms in 1954–1965]. *Razvitie selskogo hozyaystva v SSSR v poslevoennyye godyi (1946–1970)*: Sb.st. Moskva: Nauka, 1972. Pp.157–202. [in Russian]
- Vagapov, 1957 – Vagapov S.A. Rabotniki Narodnogo obrazovaniya delyatsya opytom [Public education workers share their experience]. *Sovetskaya Bashkiriya*. 1957. 7 fevralya. № 31. P.3. [in Russian]
- Valiahmetov, 1993 – Valiahmetov R.M. Natsionalno-kulturnoe razvitie bashkir v selskoy mestnosti na sovremennom etape. [The national and cultural development of Bashkirs in rural areas at the present stage]. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata sotsiologicheskikh nauk. Ufa, 1993. 178 p. [in Russian]
- Zhidchenko, Ryzhenko 2012 – Zhidchenko A.V., Ryzhenko V.G. Istoriya povsednevnosti HH veka v anglojazychnoj istoriografii [The history of everyday life of the twentieth century in English-language historiography]. *Uchennyye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya gumanitarnyye nauki*. 2012. T. 154. kn. 3. Pp. 172 – 178. [in Russian]
- Imanbaev, 1979 – Imanbaev Z.F. Dala әңгімелері. [Field stories]. Almaty: Jazushy, 1979. 168 p. [in Kazakh].
- Kolmyiy, 1957 – Kolmyiy YA. Kitapka Mahabbat. [Book for Mahabbat]. *Kyzyil tan*. 1957. № 25. Pp. 11–21. [in Kazakh].

- Kiekbayev, 1998 – Kiekbayev M.D. Bashkiry v gorodakh Bashkortostana: istoriya i sovremennost' (opyt istoriko-etnograficheskogo i etnosotsiologicheskogo issledovaniya) [Bashkirs in the cities of Bashkortostan: history and modernity (experience of historical, ethnographic and ethnosociological research)]. Ufa, Izd-vo "NUR-Poligrafizdat", 1998, 204 p. [in Russian]
- Lezina, 2011 – Ljozina E. Istochniki izmeneniya oficial'noj kollektivnoj pamjati (na primere poslevoennoj FRG) [Sources of changes in official collective memory (using the example of post-war Germany)]. *Vestnik obshchestvennoy mneniya*. 2011. № 3 (109). Pp. 17 – 37. [in Russian]
- Mishura, 1955 – *Mishura M.* Za vyisokiy uroжай v tselinnykh zemlyakh [For a high harvest in virgin lands]. *Kolhoznyy put*. 1955. № 47. Pp.1-2. [in Russian]
- Motrevich, 2014 – *Motrevich V.P.* Tselinnaya epopeya na Urale. [Virgin epic in the Urals]. *Agrarnyy vestnik Urala*. 2014. № 2 (120). Pp. 52-55. [in Russian]
- Mukanov, 1989 – *Mukanov K.* Öz halқыңа өгей болма [Don't be a stepfather to your people]. *Lenin tui*. 1989. № 88. Pp. 4-5. [in Kazakh].
- Murzabulatov, 2008 – Murzabulatov M.V. Bashkirskaia sem'ia [Bashkir family]. *Vestnik Akademii nauk RB*. 2008. T. 13. №2. Pp. 61-66. [in Russian]
- Nefedov, 1997 – *Nefedov V.* Mejnatsionalnye problemy i bashkiry Orenburjia. [Interethnic problems and Bashkirs of Orenburg region]. *Vatandash*. 1997. № 3. Pp. 9-27. [in Russian]
- Orazyimbetov, 1989 – *Orazyimbetov S.K.* Auyil azamatyimen – auyil [With a rural citizen-a village]. *Lenin tui*. 1989. № 86. Pp. 3-5. [in Kazakh].
- Ospanov, 1954 – *Ospanov M.* Emtilannyñ alғashқы künü. [First day of the exam]. *Eñbek*. 1954. № 40. Pp. 2-4. [in Kazakh].
- Rashitov, Dvoynin, 1957 – *Rashitov A., Dvoynin I.* Bashkirii nujen zaochnyy pedagogicheskiy institut. [Bashkiria needs a correspondence pedagogical institute]. *Sovetskaya Bashkiriya*. 1957. № 32. Pp. 4-7. [in Russian]
- Saktaganova, Abdrahmanova, 2010 – *Saktaganova Z.G., Abdrahmanova K.K.* Povsednevnaia jizn gorodov TSentralnogo Kazakhstana v 1945-1953 gg. [Daily life of the cities of Central Kazakhstan in 1945-1953]. Karagandy: Bolashak-Baspa, 2010. 252 p. [in Russian]
- Saktaganova, Ybyraihan 2022 – *Saktaganova Z.G., Ybyraihan M.Y.* 1964-1985 jj. Ortalyq Qazaqstandaǵy auyıl шаруашылығы еңбеккерлерінің күнделікті өмірі: комсомол-жастар бригадаларының еңбегі мен қызметінің материалдары бойынша. [1964-1985. Daily life of agricultural workers in Central Kazakhstan: based on materials of the work and activities of Komsomol youth brigades]. *Otan tarihi* 2022. № 3 (99). Pp. 145-155. [in Kazakh]
- Sergeev, Abdulov, 2000 – *Sergeev Yu. N., Abdulov N. T.* Ufinskaya eparkhiya v 1943-1964 gg.: ocherki istorii gosudarstvenno - tserkovnykh otnoshenii [Ufa Diocese in 1943-1964: Essays on the History of State-Church Relations]: ucheb.posobie. Ufa, BashGU, 2000. 105 p. [in Russian]
- Sovet Ministrov SSSR, 1956 – *Sovet Ministrov SSSR* Postanovlenie ot 27 avgusta 1956 goda № 1192. [Council of Ministers of the USSR Resolution No. 1192 of August 27, 1956]. [in Russian]
- Tagirova, 2017 – *Tagirova L.F.* Povsednevnost' bashkirskogo chinovnichestva pervoi poloviny XIX v. [The daily routine of Bashkir bureaucracy in the first half of the 19th century: Recreating a picture of the economic and household structure]: Vossozhdanie kartiny khozyaistvenno-bytovogo uklada. *Istoricheskaya etnologiya*. 2017. T. 2. № 1. URL: <https://historicaethnology.org/wp-content/uploads/2017/11> [in Russian]
- Turiyanova, 2013 – *Turiyanova O.N.* Povsednevnaia zhizn' gorodskogo naseleniya Bashkirskoi ASSR v poslevoennye gody: 1945 - 1953 gg. [The daily life of the urban population of the Bashkir ASSR in the post-war years: 1945-1953]: Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Ufa, 2013. 13 p. [in Russian]
- Ukaz Prezidenta, 1993 – *Ukaz Prezidenta* Respubliki Kazahstan ot 5 marta 1993 g. № 1137. [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 5, 1993. No. 1137]. [in Russian]
- Folkner, 1959 – *Folkner E.H.* Bezumie paharya. [The Plowman's Madness.]. Moskva: Selhozgiz, 1959. 302 p. [in Russian]
- Yunusova, 1999 – *Yunusova A.B.* Islam v Bashkortostane. Ufa [Islam in Bashkortostan]: Ufimskii poligrafkombinat, 1999. 352 p. [in Russian].

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT
ОТАН ТАРИХЫ. 2025. Т. 28. № 2

<i>Abdualy A.B., Dzhursunbaev B.A., Tokbolat S.T.</i> FROM UNCHARTED FRONTIER TO IMPERIAL DOMAIN: RECONNAISSANCE EXPEDITIONS IN THE KAZAKH STEPPE.....	272
<i>Айдарбаева Р.К., Уалиева С.К.</i> БОСҚЫНШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ БАЛАЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ (XX ғ. 30-жж.).....	290
<i>Ахметова У.Т.</i> ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ АРХЕОЛОГИЯСЫ.....	307
<i>Beisembayeva A.R.</i> KHAN UALI AND THE DECLINE OF KHANATE AUTHORITY IN THE EARLY XIX CENTURY.....	320
<i>Belyalova A., Zhengis Zh.Zh.</i> FAMINE IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S AND ITS REPRESENTATION IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY.....	330
<i>Egamberdiyev M., Akhantaeva A.</i> FIGURE OF OTEBAI AULIE AS A COMPONENT OF KAZAKH SACRED TRADITION AND HISTORICAL MEMORY.....	340
<i>Zhakibayeva G.B., Oteпова G.E., Kussainov D.Zh.</i> SYSTEMATIZATION OF ARCHIVAL DOCUMENTS ON THE CONQUEST OF SOUTHERN KAZAKHSTAN IN THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY.....	352
<i>Зинуров Р.Н.</i> О МЕСТЕ ОСПАНА БАТЫРА В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ.....	364
<i>Карлыбаев М.А., Идрисов А.Р.</i> ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ АВТОРА КНИГИ «РАДД АЛЬ МАНХУЛ».....	377
<i>Kairullina A., Maksutova A.</i> PERSONALITY AND ACTIVITIES OF THE FIRST KAZAKH OFFICIAL OF THE MIDDLE ZHUZ: SHON BI EDIGEULY.....	388
<i>Касымова Д.Б., Каримова А.Е., Кудайбергенулы Б.</i> НЕМЦЫ В КАЗАХСКОЙ ССР В 1950–1970-е ГОДЫ: СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ.....	396
<i>Құмыспаев С.С., Избасарова Г.Б.</i> ПРОБЛЕМЫ ПОСТКОЛОНИАЛИЗМА И ДЕКОЛОНИЗАЦИИ В МИРОВОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ.....	415
<i>Қусайнова Ж.А., Бакирова Ж.Е.</i> ЖОШЫ ҰЛЫСЫ: ТАРИХИ ЖАДТЫ ҚАЙТА ЖАНДАНДЫРУ МЕН ТАРИХИ РЕКОНСТРУКЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	429

Муканова Г.К.

ПЛЮСЫ И МИНУСЫ КОРЕНИЗАЦИИ. НА ПРИМЕРЕ АКМОЛИНСКОЙ ГУБЕРНИИ, 1920-е гг.....446

Ногайбаева М.С., Түменбай Ы.Н.

XIV–XV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕСІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ТАЙПА БЕКТЕРІНІҢ ЫҚПАЛЫ.....460

Оспанова А.Қ.

XX ҒАСЫРДАҒЫ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ КӨШІ-ҚОН ТАРИХЫ: ҚҰЖАТТЫҚ МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ ЗЕРТТЕУ.....474

Сағнайкызы С., Сартаев С.А.

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ РАБОТНИКОВ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ КАЗАХСТАНА (1925–1932 гг.) В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ.....490

Сисенбаева А.А., Калыбекова М.Ч.

ПОЛЬША АУМАҒЫНДАҒЫ КОНЦЛАГЕРЬЛЕРДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ: СЕРГЕЙ ВОРОПАЕВ КҮНДЕЛІГІ МЫСАЛЫНДА (1941–1945).....500

Темирханов Б., Муталиев М., Сауырқан Е.

XX Ғ. БАСЫНДА ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ АЛҒАН ҚАЗАҚ СТУДЕНТТЕРІ: «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ НЕГІЗІНДЕ.....510

Torgautova Sh.A., Sugirbaeva G.D.

TURAR RYSKULOV'S STATE ACTIVITIES IN THE FINANCIAL COMMITTEE UNDER THE COUNCIL OF PEOPLE'S COMMISSARS OF THE TURKESTAN ASSR IN 1922–1923 (DEDICATED TO THE 130TH ANNIVERSARY OF TURAR RYSKULOV'S BIRTH).....520

Тулепбергенов Г.М., Утегенов М.З.

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСКИХ И БАШКИРСКИХ АУЛОВ В 50-60 ГГ. XX ВЕКА.....530

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.